

*Miris kiše
na Balkanu*

*Upoznati svoju porodicu
znači saznati više o sebi...*

GORDANA KUIĆ

dobitnica nagrade Žensko pero

*Miris kiše
na Balkanu*

GORDANA KUIĆ

alnari
PUBLISHING

NAPOMENA AUTORA:

*Roman je zasnovan na
autentičnim događajima
i ličnostima.*

obrada : **GlitterBaby, Lena**

www.balkandownload.org

I

28. JUN 1914.

UPOZNATI SVOJU PORODICU
ZNAČI SAZNATI VIŠE O SEBI

– Mama! 'Oću novu haljinu! – ponovi Riki dvadeseti put tokom tog dana plačnim detinjim glasićem. Majušno lice odražavalo je odlučnost. Sve je pokušala: plakala je, umiljavala se, udarala nestrpljivo nogom o pod, vrtela crnim uvojcima na sve strane. Ništa nije pomagalo. Čak je odglumila i jednu od svojih mnogobrojnih boljki. Opet ništa! Inače, mama Estera ne bi odolela svim tim lukavstvima svoje najmlađe kćeri, ali ovoga puta, uistinu, nije imala novaca da kupi materijal za novu haljinu.

Otac Leon nije zarađivao dovoljno. Nije voleo da radi niti je svesrdno pokušavao da uspe u nekom od mnogobrojnih poslova u koje se upuštao. A trebalo je hraniti sedmoro dece, pet kćeri i dva sina, kao i ženu Esteru.

– Moram imati novu haljinu kad dode Franc Ferdinand! – nastavljala je Riki ozbiljnim glasom, kao da je austrougarski nadvojvoda dolazio u Sarajevo samo nju da vidi. – Prići ću mu i iskaću jednu zemičku! Za njega se sigurno peku svaki dan.

Blanki, četiri godine starija, ali isto tako majušna, ćutala je, kao obično. Mislila je o tome kako će Riki uvek dobiti sve što želi. Prvo, zato što glasno traži, jer kako se nešto može dobiti ako se ne traži, pa niko i ne zna da ti je potrebno; i drugo, zato što je toliko uporna da svima dosadi, pa joj učine po volji samo da bi ih ostavila na miru.

Riki i Blanki, inače najbolje prijateljice, veoma su se razlikovale. Eto, na primer, zaboravna mama Estera sama je retko izlazila iz kuće, pa je slala decu svaki čas da joj kupe potrebne namirnice. Kada bi Rikicu poslala u kupovinu, obavezno bi nastala uzbuna, jer bi Riki otišla u prvu poslastičarnicu i kupila sebi sladoled, pa čak i urmašicu ili kadaif. Onda bi sreća decu i zaigrala se, potpuno zaboravivši zašto je izašla. Kada bi Blanki kupovala, ona bi otrčala do dućana i odmah se vratila s robom. Znala je da mamu treba poslušati, ali se u poslednje vreme pitala da nije, možda, Riki ipak mnogo pametnija, jer je uvek bolje prolazila.

Isto se dešavalo i sa slatkišima. Blanki nikada nije zamolila nijednu od starijih sestara da je povede u poslastičarnicu. Ali, s vremenom, naučila je da se posluži lukavstvom. Kada bi to samo pomenula Rikici, ova bi se zalepila za Nininu ili Klarinu suknju sve dok joj jedna od njih, a ponekad i obe, ne daju novac. Tako je Blanki, ako već nije mogla da izmeni svoju stidljivu prirodu, zaključila da bar može iskoristiti sestrinu preduzimljivost.

Od mame Estere nisu tražile novac. Njena je dužnost bila da im objašnjava sve što im nije jasno. Ona ih je hranila i predstavljala glasnika između dece i oca. Pored toga, brinula se o njima kad su bolesni. Mama je uvek mnogo radila. Ali, to nije smetalo Blanki da je, dok mama obavlja kućne poslove, pita o onome što je zanima. Nailazila je na Esterino neiscrpno strpljenje. Ona je sve znala. Pričala joj je da je egipatski vladar Ramzes II prvi progonio Jevreje još mnogo hiljada godina pre nego što su se rodili Blanki, mama Estera, pak čak i stari plavokosi deda Solomon, zvani Lijačo. Onda ih je Mojsije, njihov vođa, sakupio, naredio ženama da na brzinu umese hleb samo od brašna i vode (kao onaj koji je Blanki jela za Pesah¹, koji su zvali „boju“), i poveo ih da ih spase iz ropstva. Blanki je naučila napamet svih deset Mojsijevih zapovesti datih kada su Jevreji stigli na Sinaj. Ali, nastavljala je mama najčudniji deo priče, ti preci nisu govorili „ladino“² kao oni sada, nego hebrejski, koji Blanki i svi ostali, osim onih najučćenijih rabina, ne razumeju. A onda su došli jevrejski kraljevi Saul, David i Solomon Mudri. On je sagradio prvi templ³, baš kao

onaj u koji tata ide na Pesah.

Blanki je obožavala priče, ali se za svaku morala potruditi i zatražiti da joj se ispriča. Rikici, maminoj *đugatoni*, vragolanki, stalno bolešljivoj, više su ugađali. Ponekad je čak dobijala i „srce“ lubenice, koje Blanki nikad nije okusila. A tek bajke koje su joj vezli da bi je uspavali! Uvek zdrava Blanki, i kada bi je nešto zbolelo, ćutala je stideći se da kuka, sve dok mama ne bi sama primetila i zabrinuto kazala:

– *Blanki, tjenis temperatura, fizičja mija! Pur luke no mi dišitis?* Imaš temperaturu, dete moje! Što mi nisi rekla?

Tako su ponekad i nju častili dobrovoljnim pričama. Međutim, dok je Riki sve zaboravljala i mislila samo na igru, dotle je Blanki sve pamtila. Kada je imala zauške, mama joj je pričala kako je mnogo španskih Jevreja moralo pobeći, jer je jedan strašni čovek po imenu Torkemada odlučio da ih natera da promene svog Boga, ili, ako neće, da ih protera iz Španije u kojoj su srećno živeli mnogo stotina godina. Zbog te priče, najružniju lutku, svojeručno sklepanu, kao i susedovog psa koji ju je plašio divljim lajanjem, nazvala je Torkemada. A sebe je zamišljala kao lepu princezu, odevenu u ružičasti muslin, koju spasava divni španski ratnik na belom konju i vodi daleko u svet, sledeći staze dugih putovanja njenih baka sve dok nisu stigle u Bosnu gde su ih lepo primili i dopustili im da ostanu. U Bosni su Turci govorili srpski, a niko španski, ali su ih ostavili na miru i bili dobri prema njima. Tu je podignut i njihov kvart. Sefardi⁴ su sagradili prve kuće na mestu gde je sada templ i gde se ona i Rikica najradije igraju.

Da, mama je postojala za priču i hranu. Starije sestre, Laura, koju su zvali Buka, da ih uči da čitaju i pišu, kao i da govore srpski, a Nina i Klara za koji krajcer⁵. Tata Leon da ih uštine kad zgreše, ali i da peva milozvučne pesme za Pesah dok svi sede oko ogromnog stola u duborezu i s nestrpljenjem očekuju da sa poslužavnika, između molitvi, pojedu poneku jabuku ili smokvu, malo oraha, slatka i pirinča.

Blanki se brinula o malom Eliasu, a tata o odraslom Isaku, zvanom Atleti. Jedino je Riki, miljenica sviju i svačija maza, bila i svačija briga. Postojao je red u porodici Salom. Tako je moralo biti, mislila je Blanki, inače bi Elias mogao naređivati dedi Lijaču, a mama bi morala slušati decu. Da nema reda, ne bi bilo ni porodice. Zato je Blanki, mada bi joj ponekad dosadilo da bude poslušna, volela što se zna ko je ko u kući.

– Mama, koga od nas najviše voliš? – pitala je dok je umakala hleb u kiselkasto-sladak zejtinast sok od turšije, što su zvali „mindrugus“, omiljen kod dece zbog prijatnog ukusa, a kod roditelja zbog jeftinoće.

– Koliko nas ima, fizičja?

Blanki je prebrajala na prste, mrmljajući: – Elias, Riki, Klari, Nina, Atleti, Buka, ja, mama, tata, nonu Lijačo... Sve zajedno desetoro! – rekla je pobedonosno.

– A kol'ko imaš prstiju?

– *Dijes*, deset.

– *Buenu*, dobro. A šta misliš, koji bi prst najviše volila da ti odrežu?

Posle kratkog razmišljanja Blanki je odgovorila:

– *Ni unu*, nijedan!

– Eto vidiš! Tako je i sa vama. Svi ste za mene isti i nikog ne bi' dala. Znaš, kad si bila vrlo mala, još u Carigradu, jedan dobar i bogat čovjek, tatin prijatelj, htio te je usvojiti.

Prvo je mislio da si lutka, jer si sjedila sasvim mirno na minderluku, a kad je vidio da mrdaš i da si živo čeljade, tol'ko si mu se svidjela, da mi predloži da te dam njemu, a on će meni mnogo zlata. A mi smo bili tol'ko siroti da smo jeli po jednu ribicu svaki dan svi zajedno. Ali, ja te nisam dala... nikad, ni za sve blago ovog svijeta! Kad je vidio kol'ko te volim, dao mi je nešto para da otac ne zna. – Esterine plave oči zablistaše od suza. – *Luke fazija jo sin ti, anđelikju miju*, šta bih ja bez tebe, anđelče moje?

Srećnija i ponosnija nego ikada, kao i ohrabrena ovom pričom, Blanki nastavi s pitanjima: – Mama, *pur luke tu tjenis ožus mavis*, zašto imaš plave oči i plavu kosu, a tata i svi mi imamo crnu kosu i crne oči? Ja bi' volila imati sve ko ti!

– *Pa, ja savis, đoja mija*, to znaš, radosti moja, već sam ti pričala...

– *No se, no se!* Ne znam, ne znam! – slaga Blanki, jer je želela da čuje ponovo svoju omiljenu priču.

– *Buenu, estu stuvu ansina*, to je bilo ovako – poče Estera svojim mekim glasom, dok su joj se melodične španske reči kotrljale kao bobice grožđa sa usana. – Tvoj nonu Lijačo živio je u Beču. Lijep, visok i plav, oženio se divnom blondinkom. Bio je vrlo bogat. Stanovali su u dvorcu s mnogo kula, soba i hodnika. U vrtu, po jezercetu, klizili su bijeli labudovi. Kod njih je uvijek vladalo proljeće. Jer, kad bi napolju zazimilo, onda bi se povukli u dvorac, dje su u kaminu svake sobe gorjele velike vatre i dje je bilo tol'ko svjetla od svijeća da je izgledalo da stalno sija sunce. Bokori cvijeća ukrašavali su i najmanji sobičak. Tako su preko zime od dvorca pravili vrt, a preko ljeta živjeli u pravom vrtu napolju. Imali su sedam kćeri, a svaka kći po jednu služavku. Vrijeme je brzo prolazilo, a one su rasle i stasavale za udaju. Trebalo im je naći mladoženje. Ali, u tom kraju živjelo je malo Sefarda i rijetko ko je govorio ladinu kao mi. Onih nekoliko sefardskih familija mudri Lijačo nije uzimao u obzir, jer su svi bili u rodbinskim vezama. Kao što sam ti već kazala, udati se za rođaka nije dobro, iako nam vjera dozvoljava. Djeca iz takvih brakova mogu biti ružna i bolesna. Doduše, prosaca Eškenaza⁶ bilo je na pretek...

– Jesu l' to, kuferashi? – prekide je Blanki.

– Jest, tako ih mi starosjedinci zovemo, ali to nije lijepo, jer smo i mi davno došli ovamo samo s kuferima. Dakle, baš tada, nona Sara se razbolila i ubrzo umrla. Svi su tugovali, a kada je prošlo vrijeme žalosti, nonu poče da se raspituje dje ima mladih Sefarda. Najzad mu rekoše da mnogi žive ovdje u Saraju. Pošto je svakako htio unučice, sakupio je svojih sedam kćeri, sedam služavki i dvadeset jedan kovčeg i pošao na dug put. Poslije mnogo dana i noći stigao je u ovaj grad i kročio na blatnjavu kaldrmu, ušao međ narod koji je mahom govorio nerazumljivim jezikom. Domaći su ih zabezeknuto gledali zbog njihovih širokih sukanja i čipaka, šešira, kapica i rukavica. „Ko da padoše s onog svijeta!“, uzvikivali su, dok su se nonu, kćeri i sluškinje zaibretili⁷ kad su čuli srpski i turski i vidjeli šalvare. Ali, našli su što su tražili: obilje sefardskih mladića za ženidbu. Svaka kći i svaka služavka izabrale su po jednog princa iz snova. Tako su se, *kerida*, draga, sve poudavale, živjele sretno i izrodile mnogo djece. A što je najvažnije i zbog čega je nonu prevalio taj dugi put, produžile su sa svojim običajima, praznicima i jezikom. Nisu naučile srpski, baš kao ni ja, al' to im nije smetalo, jer su svi koje su volile, govorili ladinu. Granalo se stablo sefardsko preko još jedne velike porodice... I tako, jedna od nonu-Lijačevih sedam kćeri rodila je kćer i nazvala je Estera, a to je tvoja mama, koja ti već po stoti put priča ovu istu

priču. Eto, zato sam ja plava kao nonu Lijačo, a svi vi crnpurasti na tvog tatu Leona.

– A što nonu pita jesam li mu ja unuka ili praunuka? Zar on to ne zna?

– *Elja savi, mi kerida*, zna on to, mila moja, samo ljudi kad ostare pomalo zaboravljaju, a mi ih moramo ljubazno podsjećati. *No ti sulvidis*, ne zaboravi, on ima preko sto godina...

Riki ulete u kuhinju kao oluja.

– Mama, bi li mi sašila haljinu? – procvrkuta kao da je prvi put pita.

– *Fižikja mija linda*, lijepa moja kćerkice, već sam ti objasnila mnogo puta da nemam od čega – odvratila Estera strpljivo i nastavi s poslom.

Sutradan ujutru, dok su se kupale i oblačile spremajući se da izađu na doček Franca Ferdinanda, Blanki je uživala slušajući Bukinu priču o slavnom nadvojvodi austrijskom, koji će dojezdi u sjajnom autu optočenom zlatom, sa ženom i svitom generala u šarenim uniformama, predvođeni guvernerom Bosne, Poćorekom.

– Vidite, *ermanikjas*, sestrice – govorila je Buka – okićeno i gizdavo Sarajevo šepuri se kao mlada pred svatove.

Stvarno, žutocrne zastave i zastavice vijorile su se na povetarcu. Blanki nikad nije videla takvu raskoš u svom rodnom gradu. Dok im je vezivala mašne i zakačinjala kopče na cipelama, Buka im je pričala kako je Bosna nekad imala samostalnost i svog sopstvenog kralja, sve dok je sultan Mehmed II nije zauzeo. Onda je dugo pripadala Turcima, a posle su je od Turske oteli Austrijanci.

Mora bit da smo mnogo vrijedni kad se tol'ko otimaju o nas, pomisli Blanki, pa nastavi glasno: – Riki, znaš šta? Ja bi' od njega mogla iskati zemičke, a ti traži haljinu.

– *Buenu*, dobro – odvratila Riki pomirljivo, pa dodade: – Znaš, kad odrastem, ja ću se udat za jednog jevrejskog nadvojvodu i uvijek imat mnogo haljina, zemičaka i putera.

Blanki je znala da taj magličasti i topli dan, 28. juni, sarajevski Srbi zovu Vidovdan i slave ga kao veliki praznik. Muslimani, Jevreji i katolici ga nisu slavili. Smatrala je da je vrlo dobro što svi imaju odvojene praznike. Jer, inače, stvorila bi se užasna gužva da su svi dolazili u templ na Pesah, a onda recimo, Jevreji i Srbi slavili Bajram, pa preplavljivali džamiju i u redovima stajali ispred česme da operu noge. A muslimani i Jevreji odlazili na misu u katedralu, ili slavili ovaj tužni dan kada je srpski car Lazar izgubio bitku na Kosovu i to boreći se protiv Turaka! Blanki se čudila što Turci u Sarajevu, koje zovu muslimanima, a u isto vreme su i Bosanci, sada govore srpski. A bilo joj je još čudnije što Srbi pristaju i reč sa njima da prozbore. Pa zar ih nisu Turci ubijali na Kosovu? Zar ih nisu mučili i nabijali na kolac? Zar im nisu otimali decu? Možda je to zato što su i Srbi ubili mnogo Turaka, a Turci mnogo Srba, pa kad su sve prebrojali i utvrdili da je broj isti, onda su se izmirili.

Odmah bi pitala Buku o tome, samo da se Riki toliko ne vrpolti dok je ova češlja i ne gnjavi za krajcer kojim će kupiti cveće i baciti ga na Ferdinanda. Okrugli obrazi su joj još crveniji nego obično, zaključila Blanki, dok su njeni sopstveni, i inače beli, još bleđi.

– Sve je to od uzbuđenja – mrmljala je ozbiljno.

Držeći se za ruke, najzad su izašle napolje, vodeći između sebe najmlađeg Elijasa. Ovako nešto Blanki još nikada nije videla: ulice pune raskošno odevenog sveta, na sve strane crveni fesovi, suncobrani i cveće na širokim obodima šešira.

Sve ove šešire sašile su Nina i Klari, pomisli Blanki ponosno.

– *Todus estus capejus*, sve te šešire – reče naglas. One su vrlo važne ličnosti u Sarajevu! Jer kako bi žene izlazile na ulicu da njih nema? Da nema njih, ne bi bilo ni njihove modističke radnje, a da nje nema, ne bi bilo šešira, a da nema šešira, nijedna žena ne bi mogla iz kuće!

Kako je divno šetkati se po gradu s toliko žandara, toliko sjajnih sablji, i dugmeta, i širita! Možda bi se ipak radije udala za žandara nego za nadvojvodu. Samo nije znala da li ima Jevreja žandara. Moraće da se raspita.

Plitka Miljacka je žuborila, pridružujući se žamoru glasova. Došli su do Apelovog keja. Preko kamene ograde Blanki je uživala da posmatra vodu kako stalno juri u jednom pravcu. Šta bi se desilo kada bi je nekako zaustavili, pa ona počela da raste? Mogla bi preplaviti ceo grad! Sve mostove načičkane svetom: i Kozju i Čehajinu i Carevu ćupriju, pa i Latinski most.

Suncobrani su ličili na cvetove behara koji se belasaju i opadaju da bi načinili sklizak, mekan ćilim, po kome je Blanki volela da korača. Svuda neizmerna lepota!

Ipak, nije lako probiti se kroz obruč visokog sveta, pomislila je, a ne sme propustiti priliku da priđe Ferdinandu i pozdravi ga.

– Svi su viši od nas – reče Riki ljutito i pokuša da se provuče kroz raširene noge jednog skamenjenog žandara. Napućila je punačke usne, a mali, vragolast osmeh titrao joj je na licu. Blanki je znala da nešto sprema, pa zato viknu:

– *Riki! Ven aki!* Dođi, 'vamo – na što se žandar pomeri i Rikina vragolija propade.

– Ovdje će proći Ferdinand? – upita Blanki istog žandara, a Riki ga uhvati za rukav i prodra se na sav glas: – 'Dje će proći? 'Dje će proći?

– Ama, bjež'te, djeco! – odvrati ovaj.

Iako ništa nije videla, Blanki u tom času začu viku. Počelo je gušanje i trčanje, pa zavlada preteći muk, a zatim opet užasna buka. U visini svojih očiju ugleda suknu koja joj privuče pažnju: bele boje, ali sa čudnim crvenim šarama na neočekivanim mestima.

– *Vamus prestu d' aki!* 'Ajdemo brzo odavde – uzviknu uplašeno. Brzo je pogledala lica odraslih iza sebe. Uvek je smatrala da su ljudska lica mnogo zanimljivija za razgledanje od lišća i neba. Ali, sada su je plašila, jer ovde, sigurno, nešto nije bilo kako valja. Okružavalo ih je mnoštvo užurbanih nogu, koje su jurile tamo-amo. Kao opčinjena, zagledala se u raznobojne čakšire i cipele. Uхватила je Riki i Elijasa čvrsto za ruke i počela da se sklanja, nejasno osetivši opasnost.

Onda se zaplaka: – *Akapito una koza teribli*, nešto strašno se desilo – reče kroz suze. – *Ajdi, turnemus prestu a kazal* 'Ajde, vratimo se brzo kući.

Međutim, Riki je htela da ostane, a suprotstaviti se njoj, nije bilo lako. Blanki ju je vukla svom snagom.

– *No keru! No keru ir!* Neću, neću da idem – vrištala je Riki. – *Kukavico!* Ovdje mi se sviđa! Sve prašti, ko prangije na srpsku slavu! *Deša mi aki!* Ostavi me ovdje!

Zadivljena vrevom i galamom, Riki se otimala, pa je najzad Blanki zgrabi obema rukama i povuče. Posle nekoliko časaka, ruke joj ostadoše prazne. Dozivala je, a zatim počela da trči ulicama tražeći sestru u opštoj pometnji. Sve je obigrala i promukla od vikanja: od Riki ni traga ni glasa. Nestala, u zemlju propala!

Dok su joj suze klizile niz obraze, a Elijas plakao od umora, mislila je da nije nimalo

pravedno što joj se na današnji dan dešavaju ovakve stvari. Umesto da prisustvuje neviđenoj lepoti i raskoši dolaska nadvojvode, prvo, nije ga ni videla, a zatim, što je još gore, izgubila je sestricu.

Vraćala se kući ridajući gorko. Poverili su joj Riki i Elijasa na čuvanje, pa joj je bila dužnost da ih vrati kući zdrave i čitave. Blanka je oduvek gajila duboko osećanje odgovornosti. Zato joj je ovaj propust još teže pao.

Ušla je u avliju iznurena i preplašena. Šta će joj roditelji reći? Otac će je sigurno istući. Kako naći Rikicu? Možda ju je neko ukrao, zauvek odveo? Možda su je žandari uhvatili? Možda se više nikad neće s njom igrati! Odlučila je da sačeka ishod događaja, pa da, ako Riki ne bude pronađena, izvrši samoubistvo. Nije tačno znala šta to znači, ali je pretpostavljala da je to nešto što čovek učini sam sebi. – *Si mato solu*, sam se ubio – govorili su njeni ponekad.

Mami Esteri nije trebalo mnogo objašnjavati. Čim ju je ugledala samu sa Eliasom i uplakanu, kao da je sve znala. Nije je grdila, naprotiv: podigla ju je, zagrlila i obrisala joj suze, što je Blanku nateralo na još veći plač, i rekla joj da se ništa ne brine, da će ona kazati tati i da će svi tražiti Rikicu i brzo je vratiti kući. Dodala je da se njena mala sestra sigurno sada negde igra škole.

Međutim, u porodici je zavladalo uzbuđenje čim se saznalo šta se desilo. Svi su se počeli oblačiti na brzinu. Otac, i inače preke naravi, praskao je i vikao na mamu što ih je uopšte pustila da izađu. Buka je pokušavala da ih smiri, govoreći: – Riki je snalažljiva, za nju se ja ne brinem – ali su joj ruke drhtale dok je iglama prikačijala šešir. Nina je naglas kukala. Blanki je shvatila da je stvar veoma ozbiljna čim je videla mamu kako stavlja „tukadu“⁸ – i spremna se da i sama izađe. Besnom i uzrujanom ocu Leonu varnice su sipale iz očiju. S fesom na glavi nestrpljivo je čekao da se Estera spremi.

Postrojio ih je sve u avliji i odredio ko će gde tražiti Riki. Atletu je zadužio da obiđe Vratnik, turski kvart u kome su živeli muslimani, nazvan po masivnim vratima. Naredio mu je da počne od Poddžebhane, ulice na samom vrhu Vratnika, pa da zaviri u sve avlije i bašče, uličice i budžake. Premda je bilo malo verovatno da je Riki tamo zalutala, trebalo je proveriti.

Klaru i Ninu rasporedio je da zajedno pretraže jevrejske Bjelave. Buka, pošto je ostala sama, okolinu u kojoj su stanovali, a on i majka sve od Jajca kasarne pa do srpskog Džidžikovca. Blanki i Elijas su ostali kod kuće da čekaju ako se Riki sama vrati.

– *No ti sulvidis la kavane*, ne zaboravi kafanu „Pod hrastovi“, iako sumnjam da je donlen stigla – doviknu otac Atleti.

Predveče, kada su se još i sunce i mesec ocrtavali na nebu bez oblaka, svi su se vratili kući, popeli uz drvene stepenice i obuzeti svojim očajem, zaboravili na sudbonosno komešanje u gradu kojim su maločas prokrstarili. Nisu primetili ni kako se oblaci naglo navukoše kao zastor preko donedavno čistog neba, najavljujući nevreme. Vetar je povijao grane, a krupne kapi kiše počеше da rešetaju vazduh i zvučno dobuju po kamenom pločniku. Mama donese slatko i vodu iznurenoj porodici. Čak i večita brbljivica Nina začuta. Rikicu nisu našli.

Tada, negde sa visine, začu se glasić kroz otvoren prozor. Prvo kratko – uuuuu! – a onda duže i jače. Prolazeći pored prozora, mama pogleda prema nebu s nadom i brigom, dok se

svi ostali za tren oka načičkaše uz isti prozor. Riki se ljuljala na najvišoj grani najvećeg čempresa i mahala, vičući: – Mama, maaaa... *keru muevu vistidu!* Hoću novu haljinu!

– *Pur amor dil Dio!* Za ime Boga! – prošaputa Estera, a zatim glasno dodade: – *Ja lu ganaras, kerida,* dobićeš je, mila, samo ti polako i pažljivo siđi.

Glas joj je zvučao mirno, ali zapovednički.

– Idem da joj pomognem – reče Atleti.

– Ostani dje si! – naredi Estera. – Sama će bolje nego ako vidi da se brinemo i bojimo, pa se prepadne.

– Je li mi obećavaš? – dovikivala je Riki.

– Obećavam, *anđelikju miju*, anđelče moje, a ti znaš, kad mama nešto obeća, onda je tako! – Zatim tiho dodade: – Dobićeš tu prokletu haljinu makar tri dana svi gladovali!

– I 'oću srž iz svih kostiju! – dodade Riki ucenjivački, tražeći najomiljeniju porodičnu poslasticu. Naime, kada bi kuvala čorbe, mama je udaranjem velikih kostiju o dasku vadila toplu koštanu srž i mazala je deci na hleb, oko čega su se svi otimali.

– I to ćeš dobiti!

– Je li obećavaš?

– Obećavam! A sad dosta, odmah silazi!

Riki je lako i spretno sišla, zadovoljna što je najzad postigla svoj cilj.

Estera je potom otišla u kuhinju da spremi večeru. Oči su joj bile pune suza. Blanki i Riki su je posmatrale i isto tako plakale. Jer kad mama plače, one su joj, kao po dužnosti, pravile društvo.

– *Mama, pur luke joras?* Mama, zašto plačeš? – upita Blanki kroz jecaje.

– *Paramordi ki matarun a Ferdinand,* zato što su ubili Ferdinanda – odgovori Estera.

– Pa zar je on jevrejski kralj? *No supi ki el ez Didio,* nisam znala da je on Jevrejin.

– *No, no...* Ne, ne, i ne plačem baš zato što je on ubijen, iako nije dobro ni mrava zgaziti, a kamoli čovjeka. Plačem zbog svih nas, zbog onih jadnih Srba kojima sada ruše kuće, razbijaju radnje, otimaju imovinu... Zbog nepravde. A najteže mi je što će opet doći strašno vrijeme, *kerida,* najgore. Dolazi rat.

– A šta je rat?

– *La gera ez kuandu todus sufrin,* rat je kada svi pate. To je glad, strepnja, muka...

Todus lus mansevus ombris si van a ir, svi mladi muškarci će otići...

– A šta je onda mir?

– Mir – reče Buka zamišljeno – to je doba veselo ili tužno, zavisno od svakodnevnih sitnih događaja. U miru, život se sam po sebi podrazumijeva. Ima i smrti, svakako, ali ona dolazi prirodno, praćena *kadišem*⁹, posmrtnicama u novinama i pogrebima. Eto, to je dobro doba mira, kad svi imaju vremena i snage da gundaju.

Blanki je nije sasvim razumela, ali je ipak rekla: – Ja sam za mir.

– I ja – saglasila se Riki.

Tako se uz prolom oblaka i udar groma u krst pravoslavne crkve, završio se 28. jun 1914. godine za Riki, Sarajevo i čovečanstvo. Riki je dobila haljinu i koštanu srž, Sarajevo iskrivljen krst i jedan atentat, a čovečanstvo jedan svetski rat.

DANI KADA BI RAT ODLUTAO

U Sarajevu je osvanuo jedan od onih lepih dana kada letnje žege još nisu započele, a snegovi su već okopnili i zemlja se prosušila. Behar, prolećni vetrić i prijatni mirisi s reke nagoveštavali su da će se nešto lepo desiti.

Tog proleća porodica Salom preselila se u prostran stan pored Miljacke, na samom Apelovom keju. Mama Estera je uživala *paramordi ki sta muj spažadu*, zato što je prostran. Rat je bio u punom jeku, ali *gera o no gera*, bilo da je rat ili ne, kako je Estera govorila, običaji su se morali poštovati. U kući je vladala užurbanost zbog velikog čišćenja i spremanja. Nijedna trunčica prljavštine nije smela ostati u stanu ili avliji. Mama je dosledno sprovodila prolećno čišćenje u čast Pesaha, najveselijeg praznika koji je Blanki mogla zamisliti. Činilo joj se da se cela priroda raduje prazniku. Ptice su glasnije pevale. Klaviri su se orili Sarajevom kroz najzad otvorene prozore. Nije ih, doduše, bilo mnogo, ali je zato Sarajevo bilo malo. Sve se u njemu čulo i sve znalo. Zvona na katedrali su imala čistiji zvuk.

Sunce je, napokon, posle toliko meseci, osvojilo svoje mesto na nebu i najavilo ono kratko i žarko leto za kojim svi žude i kada svi pohrle na Bembašu. Najzad je kamenje bosanskih kaldrmi pobeležilo. I kao što je priroda izgledala nova i čista, takvo je moralo da bude i sve u kući.

Punih mesec dana čistoća se širila kao zaraza među jevrejskim ženskinjem. Žene su tresle, brisale, prale i ribale. Blanki je dobila zadatak da očisti posuđe od kalaja i uglača noževe, viljuške i kašike. Posmatrala je zadivljeno kako se sjaj pojavljuje posle upornog trljanja.

Kada bi se Buka ili mama našle u istoj sobi, zaokupljene nekim drugim poslom, Blanki je odugovlačila svoj. Ne prekidajući rad, uprla bi svoje ljubopitljive tamne oči u Buku ili mamu tako usrdno i s toliko želje za znanjem da niko ne bi imao srca da je odbije.

– *Buka, komu sijama il nostru Sinjor, nostru Sinjor dil Mundu?* Kako se zove naš Gospod, naš Gospodar celog sveta? Je li imao neko ime?

– *Estu ez una istorija lunga*, to je duga priča – započela je Buka. – I pošto se sve to desilo veoma davno, ima nekoliko tumačenja. Recimo da Bog dugo nije imao ime. Jednostavno svet ga je toliko poštovao da nije smio, a ni umio, izgovorit njegovo ime, koje se sastojalo iz četiri suglasnika – JHVH. Ali, pošto su ljudi navikli da svako ima ime, onda su ga počeli zvati Adonai. Kasnije su, spajanjem samoglasnika i suglasnika ta dva imena, dobili Jehova. Ali, ime nije važno. Važno je osećanje koje čovječanstvo gaji o postojanju pravednosti i dobrote, od kojih je naš dragi Bog sazdan.

– A što se onda ljudi ubijaju i ratuju? Što ih Bog ne spriječi?

– Zato što postoji i zlo. Da je sve bijelo, ti ništa ne bi vidjela, ništa se ne bi ocrtavalo, ne bi bilo oblika. Je li tako?

– *Si*, da.

– Isto tako bi bilo da je sve crno. Zato postoje suprotnosti. Zato se nešto cijeni u poređenju sa onim što je drugačije. Vidiš, baš sada kada je rat i kada se ljudi ubijaju, dešavaju se mnoga plemenita djela i dobročinstva. Sad je vrijeme kada se ljudska duša stavlja na probu.

– A kad su ljudi počeli sa ubijanjem? – nastavi da pita Blanki.

– Od vjkada. Ipak, ja vjerujem u ravnotežu između dobra i zla. Ona mora postojati u svijetu.

Kada je završila čišćenje, Blanki su zadužili za nabavku. Trčala je u kolonijalnu radnju na čošku da kupi namirnice. Ništa nije smelo da bude *hamec*¹⁰, pa se zato kupovala sveža hrana. Ratna oskudica, prisutna tokom cele godine, nije se smela osetiti za Pesah. Odjednom bi se neke skrivene zalihe pojavljivale u radnjama i kućama, praćene zaprepašćenjem ukućana i pobedonosnim osmesima spretnih domaćica.

Riki nije mogla da zamisli lepše vreme za igru i iskreno je verovala da će proleće i leto večno trajati. Stalno je skakutala i svima smetala. Mama joj najzad dade zadatak da odnese dve lepo zapakovane haljine rođakama za koje ih je Estera sašila.

– *In ki das lus vistidus, torna ti a kaza*, čim predaš haljine, vrati se kući – glasilo je jasno naređenje ponovljeno nekoliko puta, dok je Riki, ozbiljnog lica, klimala glavom, da bi najzad otrčala niz ulicu.

Pošto su muškarci otišli u templ, mama Estera je iskoristila slobodan trenutak da zakači mirišljivu rutu i jedan karanfil na svoj najlepši *tukadu* s prozračnim velom. Plava kosa, zalizana na slepoočnicama, jedva se promaljala ispod raskošne kapice. Onda je još jednom proverila da li su ženska deca odgovarajuće obučena i čista. Posle ovog poslednjeg pregleda izašle su u avliju da sačekaju oca i braću, što su od tada činile svakog dana da bi osmog svi zajedno na kućnom pragu pojeli somun s taan alvom ili zejtinom.

Bosanske sefardske žene retko su išle u templ. Buka je tvrdila da je to uticaj Turaka, a zatim dodavala da je judaizam religija za muškarce, a hrišćanstvo za žene. Blanki je žarko želela da se popne na balkon sinagoge i da gviri kroz rupice na drvenoj mreži postavljenoj da bi skrila ženski svet od pogleda muškog u prizemlju. Ali, nije joj se često pružala prilika.

Veče se približavalo, a sa njim i seder¹¹, najuzbudljiviji trenutak praznika. Tada bi tata čitao hagadu¹². Međutim, Riki se nije vraćala. Zabrinuta mama postavila je Blanki da izviđa sa prozora. – *Tristi di mi!* Teško meni! – užasavala se Blanki. Šta će biti ako Riki ne dođe na seder? Najzad je ugleda kako cupkajući i pevušeći trčkara prema kući. Nosila je isti paket ispod pazuha. Blanki je zatim postala svedok čudne promene u ponašanju svoje mlađe sestre: čim se približila kapiji, počela je da plače iz sveg glasa. Mama joj potrča u susret.

– *Kerida di la madri, pur lukejoras?* Mila mamina, zašto plačeš?

Riki se gušila od suza i jecaja. – *Mi gueli la tripa!* Boli me stomak! – jedva je izgovorila.

Blanki se čudila kako ju je odjednom tako jako zboleo stomak i to baš kada je stigla na kućni prag.

Mama je uzela paket: – Što nisi predala haljine?

Kroz plač i uzdahe, koji su parali srca ukućana, promrsila je da nije našla nikog kod kuće. Kada je malo bolje pogledala paket, Estera utvrdi, na svoje zaprepašćenje i očaj, da haljina nema i da je ostala samo hartija. Riki je negde usput izgubila haljine! Iz rasplakane Rikice nije bilo moguće izvući gde je lutala i kako ih je izgubila.

Eto, pomisli Blanki, Riki se i ovoga puta, počinivši toliku štetu, srećno izvukla. Nije dobila nijedan „pilisku“¹³ što bi sledovalo kao neizbežna kazna za ovakvo nedelo. U stvari,

da ga je počinilo ma koje drugo dete u porodici, o tome bi otac bio obavješten, što bi značilo nešto mnogo ozbiljnije. Blanki je tužno pogledala svoju ruku, često prekrivenu modricama od „uštipa“, mada je uvek bila poslušna.

– Ah, naša snalažljiva Riki – reče Buka sa osmehom, jer čim je bura prošla, Riki je izletela na ulicu da sačeka braću i tatu držeći u rukama svog nerazdvojnog druga, konopac za skakanje.

– *Ez varda*, istina je – promrmlja Blanki za sebe.

Često se čudila kako to da Riki uvek pojede jedan njen kolačić. „Ona dobije jedan krajcer i ja dobijem jedan krajcer. Ona kupi dva kolača i ja kupim dva kolača“, zaključivala je Blanki. Ali, tu nastaje preokret. Dok trepneš, Riki je pojela svoja dva.

– *Da mi il tuju!* Daj mi tvoj! – rekla bi uvređenim glasom.

– Non keru, estu ez miju. Tu ti kumitis lus tujus. Neću, ovo je moje. Ti si svoje pojela.

– *Da mi! Da mi!* Daj mi, daj mi!

– *No ti keru dar!* Neću da ti dam.

Ali tada bi Riki sela na zemlju, počela da plače i udara rukama i nogama o pločnik. Svet bi se skupio, a stidljiva Blanki bi joj sve dala, samo da prestane vriska i da ih svet više ne gleda. Tako je Riki uvek jela po tri kolača.

Uveče, pre nego što bi zaspale, Riki je volela da joj Blanki prepričava šta je saznala tokom dana od Buke i mame. Mogla je čuti istu priču nekoliko puta, a da je ne prepozna. Najviše je volela da sluša razne priče koje je Blanki raspredala ozbiljnim glasom, o trojici vodećih ličnosti u jevrejskoj istoriji: o Mojsiju, Davidu i Solomonu.

– Kada je kralj David vladao Judejom, Jevreji su se bavili stočarstvom i zemljoradnjom, a Kananiti trgovali... – započinjala bi Blanki. Svaka i najteža reč ili ime ostajali su urezani u Blankino sećanje, dok je Rikici jedna priča trajala jedan dan, da bi je sledećeg zatrpale nove i očaravajuće dogodovštine.

Došlo je leto u najboljem izdanju, a mama, jedne nedelje, zabrani Rikici da ode na kupanje na divnu, uzbudljivu Bembašu, ukrašenu šarolikim svetom, gde je Miljacka najtoplija a sunce najsjajnije! Mama je rekla – No – a potom zaključala kapiju, što je značilo neopozivo odbijanje. Tu više nije pomagao nikakav trik. Kao obično, Riki je tvrdoglavo pokušavala da izmami pristanak, ali, ovoga puta, bez uspeha. Kapija je ostala zaključana.

Tada je odlučila da se osveti starijima, ili, možda, jednostavno da prekrati dosadu nečim uzbudljivim. Počela je da se sprema za samoubistvo. Obukla je svoju najlepšu haljinicu i nakačila belu mašnu. Pogledavši se u ogledalu, zaključila je da liči na one prekrasne bečke lutke koje je viđala kod bogataške dece.

– Mami će biti još žalije kad me vidi ovako lijepu a mrtvu! – šaputala je prkosno. Svi će plakati za njom i biće im krivo što su je ponekad ružili. Što je više mislila o svom poduhvatu, sve joj se više dopadao. Samo, nije znala kako da ga sprovede u delo. Šta je to što ubija? Hoće li umreti, recimo, ako skoči sa grane? To je odbacila kao lošu ideju, jer bi isprljala i izgužvala haljinu. Umire se kad pukne puška, ali otkuda joj puška? A ako dugo stoji na suncu? Možda...

Najzad odluči da se poveri Blanki. Ona svašta zna i stalno pilji u neke knjige. Čim je čula o čemu je reč, Blanki je našla rešenje: negde je pročitala da se zasigurno umire ako se pojedu vrhovi šibica. Našle su kutiju šibica i otkinule crvene vrškove, koji su ličili na bombone. Svečanim glasom Blanki je ponudila da umre zajedno s Rikicom, da bi joj posle na nebu, gde nikog ne poznaje, pravila društvo. Kako bi se Riki tamo igrala sama? To je bio samo jedan od Blankinih razloga, ali ne i najvažniji. U stvari, želela je da mama i svi ukućani plaču i za njom, a ne samo za Rikicom. Posle kratkog razmišljanja, Riki je pristala. Blanki je otrčala u kuću, obukla svoju belu haljinu i uzela Ninin šešir – najsmelijji podvig do tada učinjen. „Pošto ću biti mrtva, niko mi ništa ne može“, pomislila je stavljajući ga na glavu. Malo ju je obeshrabrila činjenica što joj je padao preko očiju, ali ipak ga je ponela da bi pokazala Rikici koliko je hrabra.

Sele su na travnjak iza kuće, skrivene velikim žbunom, i zagrizle svaka po jedno zrnce. Ukus im se učini gadan, ni nalik na bombone. Nisu mogle da proguraju odvratnu smesu, pa su je obe ispljunule.

– Blanki, bilo bi divno umrijet, ali ja ovo ne mogu pojesti! – reče Riki snuždeno.

– Ni ja... – razočarano odgovori Blanki.

– Znaš šta – predloži Riki – 'ajde da se igramo da smo mrtve!

Blanki prihvati predlog kao jedini izlaz iz inače propale situacije.

Pručile su se na zemlju i pokušale da leže nepomično, što nije bilo nimalo lako, pogotovu za nemirnu Riki. Tako su ležale dugo, čitavih deset minuta, sve dok nije došla Buka i videla ih.

I pored grdnje nisu priznale šta su radile ležeći na travi u najboljim haljinama i s Nininim šeširom.

– To će ostati naša tajna – rekla je Blanki – samo naša za čitav život!

Riki nikad nije zaboravila da je Blanki htela da umre sa njom, što je smatrala pravim početkom njihovog večnog prijateljstva. Jer, sestre se rode kao sestre, a prijatelji se biraju.

Na jesen 1915. godine Blanki je, na svoje veliko oduševljenje, upisana u školu, svakako sa zakašnjenjem od nekoliko godina. Pored nje, jedine siromašne devojčice, još nekoliko malih Jevrejki iz bogatih porodica primljene su u austrijski kloster „Sveta Avgustina“.

Posao u modističkoj radnji dobro je išao, pa su Nina i Klara sakupile dovoljno novaca za školovanje još jednog deteta. Buka je smatrala da Blanki to zaslužuje. Premda nije mogla mnogo doprineti potrebnoj sumi od privatnih časova francuskog i latinskog, Bukina reč se poštovala.

– Blanki je kao upijač – ponavljala je. – Sve što čuje, zapamti. Skoro sama je naučila čitati i pisati. Njenu želju za znanjem treba njegovati. „Kakva nepravda“, mislila je, „što gone na nauku lenjog Isaka, umesto da daju sav novac za Blankino školovanje. Ali, sin ima prednost“.

Dakle, kada je saznala da će krenuti u školu, inače mirna Blanki buknuła je kao vulkan sukljajući vrelu lavu dečjeg ushićenja. Došao je prvi dan škole. Ceptela je od nestrpljenja, pa je toliko požurivala Buku da, kada su stigle, u školskom dvorištu još nije bilo nikoga.

Kada su ih sestre raspoređivale, prvo su pitale plavooku Grethen, kćerku najbogatijeg

Austrijanka u Sarajevu, s kim želi da sedi u klupi.

– *Ansina kali ki seja*, tako treba da bude – razmišljala je Blanki. – Jer kada je neko toliko lijep, plav, i divno obučen, onda mora imat prvenstvo u svemu.

Gledajući po skupini devojčica oko sebe, Grethen zatalasa zlatnim uvojcima i na Blankino najveće zaprepašćenje, malim prstom u skupoj rukavici pokaza na nju. Grethen je rekla da će sedeti u klupi sa Blanki Salom, najsiromašnijom Jevrejkom u školi!

Posle nekoliko dana, kada je skupila hrabrost, Blanki je bojažljivo upita: – Zašto baš sa mnom?

– Zato što mi se sviđaš – odvrati Grethen jednostavno.

– A što ti se sviđam?

– Zato što si rekla učiteljici da nećeš čitati molitvu prije početka satova, jer to nije tvoja molitva. Nijedna druga Jevrejka nije se usudila to kazati... a ti si ovdje najmanja.

– Jesam najmanja, ali sam najstarija... malo sam zakasnila sa školom. Znaš – dodala je odvažno – ja nisam glupa. Sama sam naučila čitat i pisat, a sestra Buka me je naučila njemački i istoriju. A i pročitala sam mnogo knjiga.

– Ono što volim, to su hrabre curice.

– A šta to znači „hrabar“? – upita Blanki, misleći na značenje reči, jer je nije razumela na nemačkom, a Grethen pomisli da ona ne razume pojam, pa poče da objašnjava: – Tata kaže da su vojnici, koji se sad bore na frontu, hrabri... Austrijanci i Bosanci. Oni se ne boje smrti.

„Sad nikako ne bi’ volila umrijeti“, pomisli Blanki, „tek što sam pošla u školu“. Ali to nije htela reći Grethen, da ova ne bi promenila mišljenje o njenoj odvažnosti.

Tokom ledene i duge sarajevske zime, sneg bi napadao toliko da je stvarao smetove na ivicama pločnika od kojih prolaznici nisu mogli videti drugu stranu ulice. Rat se sve više osećao, i kao što je mama Estera predskazala, živeti je postajalo sve manje prijatno. Nedostajalo je hrane. Jeli su hleb od nekog čudnog brašna iz koga je curila voda. Nemaštinu su osećala i deca. Po vetrovitom vremenu Blanki je išla u kratkom mantiliću, što joj je najmanje smetalo, jer je imala „toplu krv“, pa su je sestre zvale i „vrućider“. Samo jednom, dok se sankala, osetila je kako joj palci na nogama trnu. Kada se vratila kući, počeli su bolovi. Tiho je plakala u ćošku trpezarije, sve dok je mama nije primetila, pa joj istrljala prstiće nekom mirišljavom tečnošću, a zatim ih uvila u komad vune. Bolovi su prošli, ali Blanki nikad nije povratila osećaj na dodir u nožnim palcima. Taj nedostatak joj je ostao kao uspomena na ratno doba. Upravo kao i sećanje na bolno čupanje u stomaku, koje bi jedino hrana mogla odstraniti. Dok su druga deca plakala i tražila od mame hleba, Blanki je ćuteći podnosila glad.

Tokom jednog školskog odmora, Grethen joj pruži okruglu zemičku, reš pečenu, smeđeružičastu i mirišljivu!

Blanki je uze i rastvori: hleb namazan puterom, a preko njega komad šunke. Nezamisliva poslastica! Zemičke s puterom je retko jela i pre nego što su počele ratne nestašice.

– Hvala – rekla je. – A ti?

– Ja imam još dve. Jedva ih pojedem.

Kako nemarno govori Grethen o tako velikom dobru, začudi se Blanki. Kako je lepo imati! Tad je zapazila da pored spoljnih razlika između njih dve, postoje i daleko važnije, koje nije sasvim shvatala, ali je bila svesna njihovog prisustva.

Čim se vratila kući, ispričala je ponosno mami šta se desilo u školi.

– *Blanki, fizičja mija, tu sos una vera krijatura*, Blanki, kćerkice moja, ti si pravo dete, iako ćeš sad napuniti... kol'ko ono bješe?

– Dvanaest godina – odvrati majušna Blanki, koja je pre ličila na sedmogodišnje dete.

– Pa zar ne znaš, *linda mija*, da mi ne smijemo jesti šunku?

– A što? – upita Blanki sa iskrenim čuđenjem.

– Pa zato što je napravljena od svinjskog mesa.

Blanki se duboko zamisli i uozbilji. Oči joj se rastužiše, jer, znala je, to je veliki greh. Čudila se što mama nije nimalo ljuta. Onda, odjednom, licem joj se razli pobedonosan osmeh.

– Mama, al' ti si uvijek govorila da se u jevrejsku kuću ne smije un'jeti svinjsko meso, *ez varda*, je 1' istina?

– *Si*, da – potvrdi Estera.

– To je Sinjor naredio zato što je tamo gdje smo prije živjeli bilo toplo, pa bi se meso brzo pokvarilo, *ez varda*, je 1' istina?

– *Si*, da.

– A ni jegulje, jer liče na zmije, pa se može pogriješiti...

– *Si. Ez varda*, da, istina je.

– E, pa onda – nastavi ohrabrena maminim odobravanjem – pošto ovdje nije toplo, nego tol'ko hladno da su mi prsti lila, i pošto ja zemičku nisam don'jela kući, nego pojela u školi, onda će mi valjda dragi Bog oprostiti?

Estera se nasmešila: – Hoće, *tezoru miju*, blago moje, jedi ti i dalje zemičke od tvoje Grethen. U ovakvim vremenima Bog te za to ne može kaznit.

„Kad bi me samo tetke čule šta govorim, sigurno bi me proklele“, pomisli Estera.

– Znaš, mama, mi smo dosta različiti od drugih jevrejskih porodica – nastavi Blanki, srećna zbog ishoda stvari.

– *Pur luke?* Zašto?

– Pa, na primer, zašto mi tebi i tati govorimo *tu*, a u svim drugim porodicama djeca kažu *el i eja?*¹⁴

– Postoji samo jedan „El“, a to je naš *Sinjor dil Mundu*, gospodar sveta i samo njemu treba govoriti u trećem licu.

Polovinom novembra Blanki postade svesna da se približava veoma važan dan, njen rođendan, 1. decembar. Porodica sa sedmoro dece i isto toliko rođendana, tokom godina siromaštva, često bi „smetnula s uma“ te datume.

Međutim, Riki nije zaboravljala Blankine rođendane, kao ni Blanki njene. Ovoga puta Riki je čvrsto odlučila da je obraduje baletskom predstavom. Shvatala je ipak da takav spektakl ne može ostvariti potpuno sama, pa je uključila i druge sestre. Sve je moralo

ostati u potpunoj tajnosti, jer se uspeh celog plana zasnivao na iznenađenju. Klara je trebalo da svira na klaviru, Buka da napiše nekoliko prigodnih pesmica, Nina da im sašije haljinice i šešire, a mama Estera da im spremi posluženje. Sve su pristale bez pogovora i ozbiljno saslušale predloge najmlađe sestre. Riki je, svakako, trebalo da osmisli koreografiju baleta i da bude „primabalerina“ uz nekoliko odabranih devojčica koje će joj služiti kao pratilje.

Od najranijeg detinjstva, Riki je igrala. Mama ju je često zvala *gnju*, leptirić, pored uobičajenog *đugatona*, vragolanka. Oboje je sasvim odgovaralo Rikinoj prirodi. Jednom, tek što je Riki prohodala, posmatrajući je kako skakuće i spotiče se po sobi, Buka je rekla: – *Esta ćika komu ke sta bajlandu*, ova mala kao da pleše.

Cela istina. Jer, svaki pokret, ma koliko običan, kada bi ga Riki izvela, pretvarao se u ples. Lepršala je ne dotičući tlo, koracima često složenim i uvek ljupkim. Ponekad, dok je izvodila svoje maštovite i zamršene figure, smišljene u istom trenutku, ličila bi na odraslu osobu, ozbiljnog lika i svesnu onoga što radi. Bili su to jedini takvi trenuci u detinjstvu inače potpuno neodgovorne Rikice.

Blanki nije ništa saznala o predstavi, osim što joj je rečeno da pozove sve svoje drugarice 1. decembra po podne. Njeno uzbuđenje nije prešlo na staloženu Rikicu, koja je govorila: – *Todu va star perfffektnooo!* Sve će biti perfffektnooo! – Ta reč, koju je naučila od jedne Srpkinje, mnogo joj se dopala, pa ju je neprestano ponavljala.

Najzad je došla sreda, i večer, tiho i hladno. Nebo su išarale pahuljice snega, koji je vejao bez prestanka. Sarajevo se ututkalo u meke, bele pokrivače. Koraci prolaznika i topot konjskih kopita skoro da se nisu čuli. Ulične svetiljke obasjavale su nestvaran prizor prozračne beline i zaobljenih površina kao iz bajke.

Riki i njene drugarice obukle su suknjice od velikog veštačkog orahovog lišća, dok su im glave prekrivali venci raznobojnog cveća. Ličile su na male vile popale po tlu sa drveća, kao nežni vesnici lepšeg života. U hladnoći decembarskog mraza, ukućanima, umornim od ratne bede, učini se da donesoše obećanje mira.

Dobro založena peć grejala je sobu. Mama Estera nije štedela drva te večeri. Klara je svirala vesele melodije, dok se baletska priča o dobroj princezi u nevolji razvijala pred očima oduševljenih gostiju. Balet su prekidale recitacije, koje su, malo u horu, malo pojedinačno, izgovarale devojčice svojim tankim glasićima.

Iako najmanja, osmogodišnja Riki je očigledno bila duhovni vođa grupe. Sve male umetnice su netremice gledale u nju da im da znak za sledeći stupanj prilično zamršene predstave.

U velikoj završnoj sceni, Riki se popela na luster u ulozi dobre vile koja spasava princezu u nevolji. Zaljuljala se i pala sa visine. Svi su skočili bojeći se da se povredila, ali ih ona besno pogleda i ustajući reče: – *Luke kirež? Estu kali ansina ki ste...* Šta hoćete? To treba ovako da bude. Letela sam perfektno, baš ko dobra vila!

Deca su je zadivljeno posmatrala: Riki može čak i da leti!

Posle predstave, koja se završila burnim aplauzom, služile su se suve šljive i smokve. Čokoladu je donela Grethen, a crveni sok od borovnice bio je mamin poklon izvađen iz skrivenih ćoškova podruma gde su se nalazili ostaci predratnih zaliha. Između ostalog, i posluženje je obeležilo to veče kao nezaboravno u sivilu teške svakodnevice.

Porodica je bila na okupu. Nedostajao je jedino Atleta, koji je otišao u rat.

„Kako je divno što smo svi skupa“, mislila je Blanki.

Obrazi su se zarumeneli, prsti leteli preko klavira, a topli, pevljivi Bukini stihovi prosto su rastapali srca prisutnih, čak i onih koji ih, kao Grethen, nisu razumevali. Zvonki smeh orio se polupraznim stanom.

Za jedno veče, rat se udaljio od kuće na Apelovom keju.

NEPRAVDA

Nina, „veliki kombinator“, kako ju je Buka često zvala, druga po redu među sestrama, uvek je kovala mnoštvo poslovnih planova. Kao sve tri starije sestre – Klara, nešto mlađa od nje, i Buka, nešto starija – predstavljala je za decu u porodici više majku nego sestru, a za Esteru više prijateljicu nego kćerku.

Pošto se muški deo porodice nije mnogo zanimao za svakodnevni život, pa čak ni za odluke u vezi sa zaradom, tri sestre i majka su ih donosile i izvršavale. Tako je Nina, nekoliko godina pred rat, sa svojih svega dvadesetak godina, a puna elana za poslovne poduhvate, odlučila da otvori modističku radnju. U Sarajevu se do tada nešto slično nije moglo ni zamisliti: mlada, siromašna Jevrejka, a povrh svega žena bez ozbiljnog muškog zaleđa, otvara sopstvenu radnju! Nečuveno! Ali, Nina se nije dala pokolebati. Sa sestrom Klarom, hrabrošću u srcu i spretnošću u rukama, uspela je da sakupi dovoljno novca, da se zaduži i izmoli kredit, i najzad, otvori salon preko puta hotela „Evropa“, u samom srcu poslovnog Sarajeva. Nazvala ga je „*La Parisienne*“¹⁵. Modistička radnja je predstavljala senzacionalno otkriće za stanovnike svih četvrti. Žene koje su pre morale putovati u Zagreb i Beograd da bi kupile šešire, a one najbogatije u Beč ili Pariz, sad su mogle kupiti robu u svom gradu, i to odmah kad im zatreba, a uz to i jeftinije. Za kratko vreme sestre Salom su postale poznate u Sarajevu, jer, svi su se saglasili u tome da Klara i Nina imaju zlatne ruke i mnogo ukusa. Prebrodivši nekoliko kriza tokom kojih je gotovo propao, salon je opstajao, pa čak često radio i sa značajnim dobitkom. I sama Nina se kasnije čudila kako je u tome uspela.

Po svom karakteru, Nina je pogodovala radnji te vrste. Uvek pričljiva i spremna da ogovara i sluša ogovaranja na nekoliko jezika, bila je nenadmašna u toj veštini. Žene su je volele, i začudo, sve bez razlike joj se poveravale. Ali, Klara i Nina se nisu najbolje slagale. Klara je prezirala brbljanje, kao i sputanost zabitih mesta poput Sarajeva. Rodila se kao „svetska žena“, zatvorena u sebe, pomalo samoživa, prilično prevrtljiva u odlukama, ali sigurna u jedno: da će uvek umeti sama da se snađe.

Nina je u to vreme gospodarila porodicom jednostavno zato što je najviše zarađivala, i taj novac, kao dobra kćerka, delila članovima svog domaćinstva. Međutim, kraj njenim kombinacijama, ujdurmama i manipulacijama nije se mogao sagledati. Sprovodila je, sa uspehom ili bez njega, sve što joj je padalo na um.

Tako je došla na ideju da zakupi jednu duvandžinicu, koja bi poboljšala finansijsko stanje porodice tokom ratnih godina. Odlučila je da Blanki vodi tu prodavnicu.

– Stoga – samouvereno je razlagala Nina – Blanki mora napustiti školu. Jer, mnogo je važnije da jedemo bolje nego da Blanki uči razne gluposti, koje može i ovako naučiti od Buke! – Nina nikad nije cenila nauku i knjigu. Retko je čitala, i sve što je znala, kao, recimo, nemački, francuski, pa i srpski, naučila je slušajući i bez ikakvog dodira sa udžbenicima.

Niko se nije usprotivio Nininoj odluci. Buki je bilo žao, ali, i sama teško zarađujući novac, nije imala moralnog opravdanja da se suprotstavi sestrinom predlogu. Klari je bilo svejedno. Mama Estera je imala poverenja u svoju preduzimljivu kćerku i toliko posla u kući da nije ni pomišljala da postavlja pitanja oko pravednosti jedne takve odluke. Blanki

nisu ništa pitali. Samo su je jednog dana o tome obavestili. Čutala je i plakala. Osim majke i sestara, na svetu je najviše volela školu. A sada joj baš te sestre i majka oduzimaju mogućnost da uči. Kako rešiti tako težak problem? Nikako, osim suzama, koje nisu mnogo pomagale, jer ih niko nije video. Ona nije kukala i vrištala kao Riki, nego je, krijući se, tužno jecala danima i noćima. Obećali su joj da će je Buka podučavati kod kuće, pa onda, jednog dana, kad rat prođe i novac opet počne da se gomila, moći će da nastavi školovanje. Iako je neograničeno verovala sestrama, Blanki je osećala da su to samo prazna obećanja i da su njeni dani u školi odbrojani.

Baš u to vreme i Grethen je odlazila iz Sarajeva. Ceo razred je plakao kada su se ona i Blanki opraštale od drugarica. Tugovale su za Grethen, najlepšom i najbogatijom, i za Blanki, najmanjom i najljupkijom.

Rođaka Simha, mnogo starija od Blanki, trebalo je da joj pomaže u duvandžinici. Nina ju je zadužila za novac. Međutim, uvažena Simha brinula se za novac na taj način što ga je svesrdno trpala u svoj džep.

Posle nekoliko meseci, bez ikakve zarade, kada je Nina najzad posumnjala i pregledala knjigu prihoda, shvatila je da ih je rođaka dobro nasamarila. Blanki je očajavala, a Nina besnela. Ključala je od nemoćnog gneva i proklinjala: – *Guerku lajevi! Muerta la veja! Zuna! Bića! Mi se kema la tripa kuandupensu a esta angusija!* Đavo je odneo! Dabogda crkla! Beštija! Zmija! Prevrne mi se utroba kad pomislim na tu gaduru!

– *La strinada kun la kagada!*¹⁶ – nemarno je dobacivala Klara.

Ništa se nije moglo povratiti. Simha je ukrala novac i potrošila ga. A ići na sud i podići tužbu protiv rođake, osramotilo bi celu porodicu.

Kada su se tog dana vratile kući, umesto da svima glasno i jasno kaže da Blanki nije kriva što se duvandžinica mora zatvoriti, Nina je samo vikala i sipala nebrojena prokletstva na sve učesnike u zasnivanju ovog posla, zaboravivši da je njen udeo u celom poduhvatu najveći. Blanki je čutala i gorko plakala. Otišla je mami.

– *Mama, jo no so kulpanti!* Ja nisam kriva!

– *Ja se, kerida di la madri,* znam, draga mamina... pokrala nas je ona *ladrona*, kradljivica.

– To znači da je uzela naše pare?

– Jest, to je krađa.

– Ali, mama, ona je naša rođaka... zašto bi ona nama to učinila?

– Zato što je nepoštena i loša.

– Pa šta će sad Nina?

– Ništa, šta može? Pare su otišle.

Blanki je toga dana došla do tri važna otkrića: da postoji krađa, da rodbini ne treba uvek verovati, i da nepravda postoji čak i među sestrama. Jer, to što je Nina prećutala da Blanki nije kriva, bila je nepravda, najstrašnija uvreda koju je do tada u životu iskusila.

Mama Estera kao da joj je čitala misli:

– *No joris, fižikja,* ne plači, kćerkice – rekla je uzevši je na krilo i brišući joj suze. – *La vida ez kruela di unaparti i muj ermoza di la otra...* Život je s jedne strane surov, s druge veoma lep. Od svega pomalo, malo smijeha, malo boli, malo pravde, malo nepravde, malo grubosti, malo nježnosti... A rasti je bolna stvar! Danas si porasla i još mnogo treba da

sasvim odrasteš.

Blanki se osetila vrlo starom.

– Ne brini, preživjet ćemo – nastavi Estera. – Posao u radnji ide, ide sve bolje. Biće para i hrane. Možda se i rat približava kraju.

I stvarno, posao je odjednom opet procvetao. U radnji je bilo toplo. Dve peći su bubnjale i zagrevale prostrani salon i radionicu odvojenu zavesom. Napolju je vejao sneg. Para se vijorila iz kalupa na kojima se rastezao filc poprimajući razne oblike. Šivaće mašine su kloparale, iscrtavajući raznobojnim štepovima divne šare. Pesmice su se čule iz radionice, dok je ustaljeni žamor ženskog čavrljanja u prednjem delu salona remetio samo ujednačeni kлокot bubnjara.

– Gospođice Nina... a možda... da je ovaj cvijet žut a ne plav? – predloži gospođa Ninković, dok je Nina s teškom mukom uzdržavala smeh, a dve radnice virile iza zavese i tiho se kikotale. Gospođa Ninković, inače darežljiva stalna mušterija, čim bi stavila šešir na glavu i stala pred ogledalo, zatvorila bi oči. Tu neobjašnjivu pojavu Klara je tumačila Ninkovićkinom željom da izbegne svoj ružni lik u ogledalu. Tvrđila je da ona, ma koliko joj se svi smejali, ipak zna šta radi.

– Bi li gospođica Klara probala... da ja vidim kako to izgleda... – upita ljubazno okrenuvši se Nini zajapurenoj od uzdržanog smeha.

– Klari, *ven aki, kerida!* Dođi ovamo, draga – pozvala je Nina. Klara je ušetala svojim velegradskim hodom.

Stavila je šešir na glavu lako i skoro ne gledajući, okrenula se nekoliko puta ispred gospođe Ninković, koja je sada držala oba oka širom otvorena, a onda odlučila da se blago nasmeši – vrhunac napora koji je Klara bila voljna da učini za ma koju mušteriju. Onda je skinula šešir i bez reči otišla u radionicu. Ninkovićka je sa odobravanjem posmatrala šešir. Već se videlo da će ga kupiti.

– Znae – počela je tihim glasom – muž gospođe Perić opet je promijenio ljubavnicu!

Nina ljubopitljivo načulji uši pakujući šešir u okruglu kartonsku kutiju. Razgovor je trajao dugo. Najzad, cveće na šeširu je ostalo plavo, kasa je zvecnula na Ninino zadovoljstvo, a Ninkovićka je otišla.

Nju ne može uljepšati ni najskuplji model, mislila je Nina. Ali svejedno, samo da joj Bog da što više takvih mušterija... ili ma kakvih, samo da je radnja puna! I začudo, učini joj se da ju je Bog najzad čuo: dolazile su u rojevima. Čak bi se i Nina, koja je uživala u ženama i čavrljanju, ponekad umorila kada sve nagrnu u isti mah. Kao da jedna drugu privlače magnetskom snagom. Kada bi se radnja napunila, Klara bi izašla iz radionice i onda bi obe isprobavale šešire ispred dva lepo uobličena ovalna ogledala. Nina je preuzimala Austrijanke, jer je govorila nemački, dok je Klara sa svojim mušterijama govorila ili srpski ili španski. Ali, Nina se uvek mešala u svako tuđe isprobavanje šešira, pa bi na srpskom davala Klarinoj mušteriji savete. U isto vreme dovikivala bi se s radnicama na španskom. Usred najveće gužve, Nina bi zastala, pogledala Klaru rasejano (osobina koju je nasledila od majke) i ozbiljno je upitala:

– Klari, *ki lingua sto avlandu*, kojim jezikom govorim? – Svi bi prasnuli u smeh.

Posle nesrećnog poduhvata sa duvandžinicom, umesto da je vrate u školu, Blanki su rasporedili na nov zadatak: da pomaže sestrama u radnji. Te zime, pored čišćenja salona, morala je da loži dve peći. Nije se usprotivila. Tako je moralo biti, jer su stariji naredili. Možda je to dug koji unapred plaća za nešto lepo što će je snaći u životu. Smatrala je da će joj se sve što učini dobro jednom u životu uzvratiti dobrim. Jer, sreća ne dolazi za džabe. Čovek je mora pošteno zaraditi, kao i sve ostalo. Zato je sa osmehom i bez gundanja ustajala u praskozorje i prva odlazila u radnju. Morala je da otvori teške metalne roletne, obično zaleđene, koje su se navlačile preko noći. Onda bi naložila peći i počistila radnju, tako da kad Nina i Klara stignu, sve bude spremno za rad i dolazak mušterija. Drva i ugallj je vadila iz velikog otvora na pločniku i vukla do radnje u kofama. Jednom je kofa bila teža nego što je očekivala, pa je zajedno sa njom upala u rupu. Izašla je sva crna od ugljene prašine i zaduvana od straha i napora. Sestre su se smejale kasnije kad su je videle. Smejale se i ona, ali oklevajući.

Dok bi razgrtala lopatom nagomilane nanose snega sa ulaza u radnju, poneki prolaznik bi je začuđeno pogledao, onako sitnu, užurbanu i ozbiljnu, odevenu samo u tanku haljinicu i mantilić, i upitao:

– Zar ti nije hladno, mala?

– Nije – odgovarala je učtivo i sa osmehom.

Opasnost da modistički posao zamre, koja se nadvila nad radnjom, nestala je. Postavljao se problem nabavke materijala, ali Nina je raznim kanalima uspevala da obezbedi dovoljno. Konkurencija u to doba nije postojala.

– Zlatno vrijeme nemaštine i strepnje – nazvala ga je Buka.

BELI ZVONČIĆI OD KRINA

U proleće iste godine došlo je do važnog događaja koji svaka porodica s nestrpljenjem priželjkuje: do udaje najstarije kćeri. Buka se venčala s Danijelom Papom iz poštene sefardske kuće. Danijel je izučio škole i imao dobru službu.

Sve se dešavalo po ustaljenom redu: upoznavanje, veridba, porodični sastanci i najzad svadba. Za Blanki i Riki vreme neopisivog veselja. Prilikom odlaska u templ Blanki je nosila rukavice od najfinijeg „semiš ledera“, njeno prvo novo parče odeće, neprerađeno, neprekrojeno ili jednostavno nasleđeno od starijih sestara, već kupljeno isključivo za nju! Haljinice, takođe nove, ukrašavali su ružičasti volani od čipke i buketići od belog krina na reverima. Buka se pojavila u žutoj venčanici, boje nežne i prozračne kao limunov sok. – Salomove se moraju razlikovati – govorkalo se u čaršiji.

Takvi neslućeni troškovi bacili su celu porodicu u stanje grozničave radosti: čak ni mama Estera nije više brinula da li će sutradan imati šta da jedu, dok je otac Leon tih dana milovao decu po kosi! Jedna jedina želja ovladala je kućom Solomovih: da Bukino venčanje bude srećno i „berićetno“.

Još jedno iznenađenje ulepšalo je svadbu: najstariji brat Isak vratio se iz rata. Omršaveo zbog preležanog tifusa, ali nasmejan što je opet sa svojim, zapanjio je ukućane potpuno celavom glavom. Atletina gusta crna kovrdžava kosa otpala je, da više nikada ne poraste. Njegov povratak je značio da će zabavu ukrasiti pesma, kao i nekolicina njegovih veselih prijatelja, koji su uspeali da se oslobode vojske. Niko ih zbog toga nije krivio. Naprotiv, izvući se iz redova austrougarskih vojnih snaga, a pogotovu u vreme kada su navaljivale na Kraljevinu Srbiju, predstavljalo je hrabrost i umešnost vrednu poštovanja.

Posle venčanja pripremala se večera za Danijelove i Bukine prijatelje u mladinoj kući. Odrasle sestre, Klara i Nina, bile su među zvanicama, dok su deca, Riki, Elias i Blanki, morala u krevet. Blanki je to smatrala nepravednom kaznom.

Mladoženja je pozvao svoje drugove, više Srba nego Jevreja, jer se sa njima uglavnom družio. Tvrdio je da umeju lepše da se zabavljaju, više da popiju, i strasnije da pevaju i udvaraju se ženama. Svakako, za Jevreje su Srпкиnje bile van domašaja, kao i Jevrejke za Srbe, ali to nije sprečavalo pripadnike istoga pola da se druže.

Veliki trpezarijski sto bio je prekriven porculanom i kristalom pozajmljenim iz jedne srpske kuće. Otac Leon zadužio je komšije na samom početku rata time što je kod sebe u kući sakrio i sačuvao njihovu pokretnu imovinu. Estera je zahvaljivala na pozajmici, dok ju je domaćica Srпкиnja prekoralava: – Ma, sve je to tvoje, Estera! Da vas ne bijaše, sve bi raznijeli i porazbijali! Ovo je najmanje što vam možemo učiniti da vam uzvratimo dobrotu.

Sveće su gorele na sve strane. Miris slavlja i bezbrižnosti širio se iz trpezarije u dečje sobe, golicajući Blankin nosić. Njena radoznalost jednostavno ju je naterala da, bar za trenutak, zaviri u tu primamljivu prostoriju u kojoj će se njene sestre i razni nepoznati ljudi zabavljati cele noći. Pošto je sa vrata trpezarije osmotrila okolinu, skupila je hrabrost i uletela u sobu. Tek što je ušla, začu korake u susednoj prostoriji. Preteći su se približavali. Sakrila se što je brže mogla iza velikog žbuna, koji je rastao i bujao u ćošku pod veštom negom maminih ruku. Kad je već tu, odlučila je da tu i ostane i neprimećena

prisustvuje celom slavlju, a onda, kad gosti odu, polako se iskrade i utrči ukrevet. Nadala se da niko, u opštem uzbuđenju, neće primetiti da je nema.

„Klara tako lijepo izgleda“, mislila je Blanki dok ju je posmatrala kako namešta cveće na stolu. Nekako ozbiljna, mirna, pa čak i pomalo gorda u raskošnoj plavoj haljini optočenoj sivom čipkom. Nina, ustreptala i zajapurena, nije znala kud da se dene. Stalno je trčala po kući i nikom nije pomagala. Njena haljina od žoržeta nije zaostajala za Klarinom, zaključila je Blanki, iako je Bukina nadmašivala sve ostale.

– Tako i mora bit... ona se udala! – mrmljala je Blanki. – Kad ću ja već jednom odrasti, pa da se i ja ovako oblačim?

Ta misao je rastuži i učini joj se da vreme stvarno vrlo sporo odmiče.

Gosti su počeli pristizati. Danijel, lepih i nežnih crta lica i velikih, pomalo umornih ali pametnih očiju, predstavljao je svoje prijatelje.

– Ovo je moj najbolji drugar, Škoro Ignjatić, zvani Ignjo!

Na vratima se pojavi visok, vitak, mišićav mladić, orlovskog nosa i šeretskog osmeha. Nemirne oči preletale su sa osobe na osobu, sa flaše na flašu, da bi se zaustavile u svom neprestanom nestašnom trku na Nininom licu.

– On može popit više od svih nas zajedno – nastavi Danijel – a, iskreno govoreći, nisam vidio još nijednu koja mu je odoljela.

Škoro je zanemario sve prisutne i ustremio se na Ninu.

– Gospođice Salom, baš mi je milo što smo se upoznali – rekao je galantno. – Ukrašavate glave svih žena koje poznajem... to im je i potrebno. Ali svoju ne treba da pirlitate, jer je već dovoljno lijepa... Ljepšu nisam dosad vidio.

Nina je tako pocrvenela da su joj suze grunule na oči. Čutala je i grozničavo se pitala da li je moguće da on to stvarno njoj govori. Uvek je sumnjala u svoju lepotu. Sva utrnula, obuzeta neobjašnjivim miljem i ushićenjem, inače brbljiva, čutala je. Ako nijedna nije odolela, onda sigurno neće ni ona.

Kad je Škoro sredinom večeri zamenio mesto za stolom da bi seo pored nje, skoro je naglas rekla: – *Tristi di mi!* Teško meni! Već znam da ne mogu odoljet... – pa pošto sleže ramenima, promrmlja: – *Ken puder no puedi matar si deša!* Da me ubiješ, ne mogu!

Najzad se ljutnu na samu sebe pomislivši: „Pa on je Srbin i još Hercegovac! Odoljela ja ili ne, za Srbina se ne mogu udat, a Hercegovci se rijetko žene... Što li sam se 'vako zablenu? Ne umijem najednom ni riječ izustit! *Luke mi akapito? Todu luke pinsi ki se aular in serbesku, desaparecio.* Šta mi se to dešava? Sve što sam mislila da znam da kažem na srpskom, nestalo je.“

Dotle se Škoro, vitak i elegantan, nadnosio nad malenom Ninom i pričao svojim tečnim i razgovetnim hercegovačkim narečjem. Reči su klizile sa usana kao vino kroz žedno grlo:

– Znete li koja je omiljena pjesma na srpskim svadbama? *Gorom jezde kićeni svatovi.* E, gospojce Nina, da samo vidite pravu srpsku seosku svadbu! U jesen, kad su plodovi što ih zemlja pruža najsladi. Znete, u nas se rijetko dešava da se momci žene djevojkom iz svog sela. Eto, ko nas dvoje: isto selo, al' dva svijeta. Elem, djevojku vide i izaberu prilikom kakvog crkvenog sabora, il' ovako na nekom vjenčanju. Oči zablistaju, trepavice zatrepote od stida i želje, pa se mladi upoznaju. Nema tu mnogo razmišljanja. Ono što srce kaže i što oči vide – odlučuje. Mladići polaze na ašik u drugo selo u društvu svojih drugova

naoružani noževima, pištoljima i teškim močugama...

– A zašto? – upita Nina.

– E pa zato što je borba za djevojku oduvijek postojala. To je viteštvo koje se, vjerujte, često završava krvoprolićem. Jer momci iz jednog sela zabranjuju onima iz drugog da dolaze kod njih na ašik. Tek kad momak dokaže svoju hrabrost, dolazi do proševine. Tad Srbin njenima nosi rakiju, dok musliman nudi halvu, kahvu, šećer i duhan. Postavlja se sofru i uz jelo i piće domaćini se dogovaraju kad će svatovi doći po djevojku. Na odlasku ona ih kiti rupcima, čevrmama¹⁷, pažljivo i sa ljubavlju izvezenim. Vezla ih u tišini svog djevojaštva i čistote sa strahom i željom u srcu da bude izabrana od onoga na koga je oko bacila. U znatiželji i iščekivanju, svaki bod približava je času koji će joj, po zakonu i običaju, promijeniti život i dati joj svrhu opstanka. Kao i uvijek, tuga i radost pomiješani. Strah od novog i želja za promijenom. Tako ona trepti i čeka, povija se pod težinom nove odgovornosti, a da i ne zna sasvim jasno u čemu se ova sastoji. Da, da... A onda svatovi dolaze po djevojku: konjanici i pješaci. Nose pite i ostalu hranu, ploške, a ponekad i burad rakije. Uz pucnjavu i pjesmu udaraju bubnjevi i talambasi, zemlja se trese. Sve puca od milja i obijesti, krv ključa, a glasovi se upliću u čipku što je, vezu opanci u sitnom kolu.

Nina ga je slušala opčinjena, zanesena više izrazom Škorinog lica nego samim sadržajem priče. On popi gutljaj „dingača“, pa tiho zapeva promuklim, ali izražajnim glasom, jednim od onih prodornih glasova koje svi čuju. Zatim ustade i s podignutom čašom u ruci, reče: – 'Ajde, svi čaše u ruke... jedna zdravica:

Redom, redom, redica,

Na tebi je zdravica,

Popi je, zlato,

Tebi je dato.

Na vrhu je led,

A na dnu je med.

Probi joj led,

Da joj popi med!

Nina nikad u životu nije upoznala ovako lepog, zanimljivog i opasnog čoveka. Sve što je Danijel kazao za njega malo je u poređenju sa njim samim! S ponovo napunjenom čašom, Škoro je stojeći nastavljao sa zdravicama, a zatim seo opet pored Nine.

– Deder, gospojce Klara, zasvirajte onu *Odvila se vita loza od vedroga neba...* – reče okrećući se Klari za klavirom.

Čim završi s pesmom, nastavi, obraćajući se Nini, kao da je veoma važno da ona sazna srpske svadbene običaje: – A onda dolazi najvažnije: otac i mladoženja stanu na kućna vrata svaki s po jedne strane, pa, uhvativši se za ruke, primoraju mladu da sagnuta uđe u kuću. Time ona dokazuje da će biti pokorna i slušati muža i njegove roditelje. Mlada se pokloni pred ognjištem i poljubi ga... Velim vam, nije lako bit srpska žena!

– Pa ni jevrejska – ubaci Nina stidljivo.

– Tačno, ništa ljepše niti teže nego bit žena... Kako za vas, tako i za nas! Nego, ja se raspričao, a vi ništa ne popiste!

Nina odmahnu glavom.

– Ajde bar malo, barem gutljaj. Pa ne udaje vam se sestra svaki dan!

Dodao joj je netaknutu čašu. Nina, kao začarana, popi svoj prvi gutljaj vina u životu. Nije ni sanjala da bi Škori mogla protivurečiti. Obuze je strašna vrućina. „*Tristi di mi! Tristi di mi!* Teško meni! Teško meni!“, ponavljala je u sebi.

– A sad ću vam ispričat – nastavi Ignjo šeretski – kako muslimani krađu djevojku. Prvo dolazi čeznutljivo šaputanje dvoje zaljubljenih između kojih se ispriječio mušebak¹⁸ kao neki zaštitnik i čuvar djevojačke časti. Lišće šušti u tihoj ljetnjoj noći, usne uznemireno podrhtavaju, a djevojka iza mušebaka obasjana mjesečinom izgleda zanosnija i privlačnija nego vila. Eto, baš kao vi večeras! Momak treperi, topi se, a poslije vatrenih ljubavnih izjava ona mu daje amanet. U tom trenu zanosna ona učini odluku za cijeli život. Svudje vam je to isto, jal' muslimani, jal' katolici, jal' Srbi... Ljubav vam je svu'dje lijepa, zanosna, neponovljiva... dok traje. Ali, često, roditelji ne daju pristanak. pa se mladi dosjetili i stvorio se običaj krađe djevojke ne bi li natjerali starije da im kažu ono 'Da Bog da hairli¹⁹!' željeli to oni ili ne. U gluho doba noći mladić ukrade djevojku, koja ponese samo najpotrebnije u jednoj bošči. Kasnije se ugovara 'mijer' za koji mladoženja mora ispeći ovna ili krmka, pite, kolača i hljeba, što sve nosi mladinom ocu u znak pomirenja. Jest, bog'me! A šta mislite, kako bi bilo da ja vas ukradem?

Samo za časak Škorino lice se uozbilji, ali već trenutak kasnije poče da peva:

*Izgorila pita na sandžaku,
Dragi dragu ljubi u budžaku...*

A evo sad jedne muslimanske ženidbene pjesme...

*Zapjevala bulbul ptica, misli zora je,
Ustaj, Fato, ustaj, zlato, dijeli darove!*

– Mora da su vas mnogo pozivali kad znate sve te običaje – pokuša Nina na srpskom najbolje što je umela.

– Da – pogledao ju je. – Znate, postoji uvjerenje međ djevojkama da će se prije udat ako su lijepe. Zato neke pred Đurđevdan idu sa đugumom pod mlin i tu hvataju vodene kapljice što pršću s točka. Đugum sa vodom se nosi kući, al' se ne smije pronijeti ispod strehe. Ovom vodom djevojka se umiva na Đurđevdan da bi bila ljepša, a kupa se u rijeci da bi bila zdravija i svježija. Vi, ko da ste se, bogme, cijeli život na rijeci kupali, a za svaki Đurđevdan umivali vodom iz đuguma²⁰!

– Ja... ne bi' rekla.

– Tu sam ja da vas uvjerim.

Atleta je mekim glasom izvijao nežne tonove trome sevdalinke kad se začu tresak iza velike saksije. Blanki je zaspala u svom skloništu, pa ispala iz žbuna. Posle tajca zaori se smeh. Buka je nežno podiže s poda i odnese u postelju.

– Što si se tamo sakrila, *kerida*? – upita je.

– Htjela sam vidjeti kako je sve to... I ja bi se volila udat. *Estu ez muj lindu*, to je vrlo lepo.

– Dok trepneš i ti ćeš!

Pomilovala ju je i ušuškala u pokrivače, a onda je nežno poljubila. Na vratima se okrenula i rekla joj: – *Durmi buenu, anđelikju*, dobro spavaj, anđelče moje – kao da joj kaže „zbogom“

Bukinom udajom Blanki je dobila još jedan zadatak: svakoga dana nosila je ručak koji bi mama Estera skuvala mladom bračnom paru dok joj se kćerka ne navikne na kućne poslove. Bukin stan nije bio daleko, ali se moralo ići uz i niz strmu ulicu. Blanki je radosno obavljala svoje dužnosti. Ozbiljne teškoće su nastale tokom zime kada bi se zaleđene i klizave površine pružale u nedogled pred majušnom Blankom. Međutim, nije joj padalo na pamet da se nekom potuži. Posao se morao obaviti. Smelo bi kročila na smrznutu kaldrmu s teškim loncima u rukama i vešto održavajući ravnotežu uspevala da pretrči, otklizi ili preskakuće razdaljinu. Blanki se nije ni tada smatrala žrtvom. Mada bi rado čitala ili išla u školu, umesto što poslušno trčkara neprestano obavljajući razne poslove, smatrala je da nema pravo da posumnja u neophodnost svih tih mučnih zaduženja. Odmalena joj se život sastojao od rada i poslušnosti, pa je mislila da drugačije ne može biti. Osim, dakako, u bajkama, gde mladi prinčevi i princeze žive zaljubljeni i lepi, ne radeći ništa.

U to vreme u kući se govorkalo da je njena sestra Nina zaljubljena! Ako je svaka *mužer namorada*, zaljubljena žena, onako vesela, usplahirena i zajapurena kao Nina kada bi Škoro Ignjatić došao u posetu, onda, zaključili Blanki, biti zaljubljen mora da je vrlo prijatno osećanje.

Ništa od onih tužnih uzdaha i patnji, strašnih glavobolja i suza o kojima je čitala. Ništa od tuberkuloze koja odnosi živote zaljubljenih upravo u času kad im se ljubav najснаžnije rasplamsava. Gledajući Ninu, nasmejanu i blistavih očiju, kako leprša kroz kuću vedro pevušeći, Blanki je zaključila da je njena starija sestra morala obaviti mnogo neprijatnih zadataka u životu da bi zauzvrat bila nagrađena takvom srećom.

U početku Škoro je dolazio nedeljom, obično sa Danijelom, a kasnije sve češće i sam. Niko od ukućana nije mu mogao ništa zameriti: stasit, lep, čisto i skladno obučen uvek po poslednjoj modi, duhovit i rečit, ponašao se „kao engleski lord“, primećivala je Buka. Ujedno, tek je završio trgovačku akademiju i dobio odličan posao u osiguravajućem društvu. Prema Nini je pokazivao otvoreno divljenje, ali i dužno poštovanje. Doduše, nije je zasipao romantičnim ljubavnim izjavama, već je govorio svakodnevnim rečnikom, a to je Nini i odgovaralo, jer je takvu privrženost razumela. Dakle, Škoro se nije moglo zameriti ništa osim što je Srbin. A to se nije moglo izmeniti.

Nina se naglo prolepšala, procvetala kao ljiljan, zarumenela se kao prolećna ruža i propevala kao slavuj. Škorine reči su joj ulivale samopouzdanje u sopstvenu privlačnost koje joj je nedostajalo.

Mama Estera je sve primećivala, sa zebnjom posmatrala i ćutala. Nije se htela mešati, jer

je znala da u prvom zanosu reči ne bi pomogle. Naprotiv, samo bi zapečatile vezu koja se mogla i morala raspasti. Jer, razmišljala je, iako Škoro pokazuje neobičnu naklonost prema Nini, svima je poznato da je oduvek bio miljenik žena i da ih je i sam veoma voleo. Možda će ga njegova privrženost Nini napustiti isto tako naglo kao što se pojavila. Svake noći Estera je tiho izgovarala molitve preklinjući Boga da joj spase kćerku od bola i patnje i da udalji tog privlačnog Srbina od njihovog ognjišta. Jer, sumnjala je da će Nina ikad sakupiti dovoljno snage da se samovoljno otrgne iz Škorinog zagrljaja.

Onda je jednoga dana Škoro prestao da dolazi, a Nina počela da plače. Blanki nije htela da je pita zašto ga više nema, a pošto je morala saznati za razlog, skupila je hrabrost i upitala mamu.

– Otišao je u vojsku da se bori za Austrijance – reče joj majka tiho da Nina ne čuje, kao da to ona sama nije najbolje znala.

Znači on je nije izneverio, pomisli Blanki zadovoljno. Morao je otići u vojsku. a to je svakako bolje nego da je našao neku drugu ženu. Bolje je čak i ako pogine. Onda će Nina moći večno da ga voli i da se nikad ni za koga ne uda, što bi bilo vrlo romantično!

– *Puedi ser ki estu ez mižor*, možda je tako bolje – nastavi Estera više za sebe. – Ovako ih je sudbina razdvojila, kao što je i moralo bit. Na kraju bi se svakako rastali.

– *Pur luke, mama? Pur luke? Zašto, mama? Zašto?*

– Pa, već sam ti toliko puta objašnjavala... Nikad se dosad nije dogodilo da se Jevrejka ili Jevrejin vjenčaju za inovjerce. To se ne može i ne smije desit, i gotovo!

– Ali, Nina je zaljubljena! – uzviknu Blanki.

– Zaljubljena, zaljubljena, pa šta? To im se samo učinilo, ali je nemoguće. Vidiš da ih je dragi Bog rastavio, jer on ne dozvoljava takve ljubavi... *Estu no puedi ser*. To me može biti!

Blanki je začudilo što uvek mirna i strpljiva Estera sada govori ljutito.

Posle nekoliko nedelja, pisma sa fronta počela su pristizati. Iako su dolazila sa velikim zakašnjenjem, činila su Ninu neograničeno srećnom, jer je znala da je Škoro živ i da misli na nju. Sedela bi u trpezariji držeći poslednje pismo u ruci i pričala kako je izgledao u oficirskoj uniformi kada ga je pratila na stanicu. Ushićenu Ninu ništa više nije moglo skrenuti s toka misli koje su u bujicama jurile prema njenom izabraniku.

– *La vježa kun sus tarainas!*²¹ – odmahivala je Klara prezrivo glavom, obično izlazeći iz sobe kada bi Nina počela sa istom pričom.

To je ljubav, mislila je Blanki, a ne ona pisamca koja joj Jozef, dečak iz siromašne sefardske porodice, ubacuje u kotaricu kada ide u kupovinu. – Vrijedan i pametan mladić – govorili su stariji, ali Blanki se nije oduševljavala svakodnevnim pismima. Istina, prijatno je što neko obraća pažnju na nju, ali ništa od onog crvenila i treperenja što sa sobom nosi prava zaljubljenost. Ponekad bi i ona njemu napisala nekoliko redaka, jer je smatrala da je neučtivo ostaviti čoveka bez ikakvog odgovora. Najzad je počeo da joj piše pesme u kojima se divio njenoj lepoti i upoređivao je sa anđelima. Nikada nisu nijednu reč razmenili: on uvek ozbiljan, a ona, kao obično, stidljiva. Ujedno, znala je da je na muškarcu da prvi započne razgovor.

Ipak, Jozef je uticao na Blankinu odluku da počne voditi dnevnik. Pisaće o onom što joj se događa u životu i ponekad prepisati redak ili stih iz njegovih pisama. Od svoje male

uštedevine kupila je svesku. Naslov, „Moj dnevnik“, napisala je na srpskom, jer joj je zvučalo egzotičnije nego na španskom. Unela je svoje prve beleške:

„Danas je bio vrlo uzbudljiv dan. Došlo je pismo za moju sestru Ninu od njene ljubavi iz rata. Kada ga je pročitala, pala je u nesvest. Svi smo mislili da je poginuo, ali smo se prevarili – samo je ranjen. Ako preživi, vraća se u Sarajevo. Ja mislim da nije baš tako teško ranjen, jer da jeste, ne bi mogao pisati.“ Pokušavala je da se priseti koji je junak iz romana umirao, pa nije mogao ni da se pomeri u postelji, a kamoli da piše.

Dotle je Nina ronila suze i kukala po ceo dan. Mama Estera ju je zbunjeno tešila. Shvatila je da je Ninina ljubav ozbiljna. Zaželeti da se Ignjatić ne vrati nije mogla, jer nikome nije želela smrt, *a estu hinozu Serbu*, pa ni tom lepom Srbinu, ali se nije mogla moliti za njegovu ozdravljenje. Osetivši majčino uzdržano saosećanje, Nina prozbori tiho ali odlučno između dva jecaja: – *Si Škoro si torna i si mi keru kazar, jo mi kazaria kun el!* Ako se Škoro vrati, i hoće da me uzme za ženu, udaću se za njega!

Estera samo promrmlja: – *Ni mijenti ni s'aripjenti*²² – pa začuta. „Nemoguća zamisao! Kako bi se jedna Jevrejka mogla udati za Srbina? Škoro sigurno zna da je to van svake pameti, pa je neće zaprositi, čak i kada bi želeo. *Ali, ken savi*, ko zna. Na izvestan način laskalo joj je što Nina ima uspeha kod čoveka njegovog stasa i muškosti. Morala je priznati, svakakou sebi, da razume Ninina osećanja. Međutim, udaja je bila i tehnički neizvodljiva: ko bi ih venčao? Srpski pop ne može venčati Jevrejku, a rabin ne može venčati Srbina. Ne, ne, udaja je bez sumnje nemoguća. Kada ih ova strast i žar prođu, shvatiće pravo stanje stvari. Nina će upoznati nekog dobrog Jevrejina i sve će biti kako dolikuje. A naći nekog za Ninu neće biti teško, jer je mnogi cene i poštuju njenu vrednoću, samostalnost i poduzetnost. Sada joj neće ništa govoriti...

Ipak, izgleda da je krajnje vreme da se nenametljivo umeša i podseti svoju kćer na red i poštovanje običaja. Jer, da nisu poštovali utvrđene običaje i tradiciju, njihov bi narod davno nestao s lica zemlje.

S druge strane, postoji ljubav... Da, da. I ona ju je iskusila. Nije se udala za onoga koga je volela, ali se ipak smatrala srećnom ženom. Rodila je divnu decu s kojom proživljava sedam života. Šta bi više jedna žena mogla tražiti?

„A ja bi' sad morala“, pomisli tužno, „spriječit svoju kćer da proživi najljepše osjećanje koje joj život pruža! I da li se to uopće može spriječiti? *Ah, tristi di mi nu sejal* Teško meni! I to sve u ime očuvanja... čega? Jednog naroda? Ne treba pretjerivati! Pa Jevreji bi i dalje postojali kad bi se Nina nekako udala za Ignjatića!

Međutim, ako to učini ona, povući će i druge. A zasnovati brak sa 'inovjercem' znači zatrti sefardske običaje i verovanje. To je opasnost koja iziskuje najstrožu zabranu za sve podjednako. Koliko je jastuka natopljeno suzama zbog tih strogih pravila! Ne samo suze... Šta su ženske suze u poređenju sa hiljadama ljudskih života koji su žrtvovani u iste svrhe? – *Estu no si oza ulvidar!* To se ne sme zaboraviti! – reče Estera glasno. Na tome treba da zasnuje čvrstinu svog stava. Stidela se što u sebi traži podršku da se suprotstavi nečemu što je očigledno van svih zakona njihove vere. Estera nije našla odlučnost koju je očekivala. Odlagala je da se ozbiljno i glasno izjasni.

– Kad se desi, onda ću o tom odlučivat! – mrmljala je. – Ali, šta da se desi? Već se desilo... A kad je Ignjatić zaprosi, onda će već bit kasno... *Tardi la manu al kulu!*²³

Škoro se najzad vratio iz vojske. Veoma slab i bolestan, ležao je još dugo u sarajevskoj bolnici. Nina ga je svakodnevno posećivala donoseći mu teško nabavljenu hranu. Sedela bi satima držeći ga za ruku. Brbljala je jer se oslobodila svog predašnjeg stida. Onda bi on pričao pomalo, a zatim bi ćutali zajedno.

Kad se vratio kući, više ga nije mogla često viđati. Red je nalagao da mlada, neudata devojka ne sme provoditi sate sama s muškarcem u njegovom stanu, ako joj on nije ni otac, ni brat, ni muž. Zato je odlazila u društvu Buke ili Danijela, ali time se pola zadovoljstva gubilo.

Posle dužeg vremena, kada je najzad stao na noge, našli su se u kafani hotela „Evropa“.

– E, curo moja – poče Škoro srćući kafu i grickajući kocku šećera – ne znaš ti kako je sve to bilo! Bogme, zamal’ ne odapeh! E, moj curetak, sad ću ti ja sve ispričat!

Pošto ga Nina ljubopitljivo pogleda, on nastavi zadovoljan reakcijom:

– Zaibretit ćeš se kad ti kažem... Il, možda možeš pogodit?

– Da me ubiješ, ne mogu.

– Bezbeli²⁴ da ne možeš! Prokleti Austrijanac me prekomandova na srpski front. Ja, Škoro Ignjatić, da se borim protiv mojih Srba! E, radije bi’ crko. Nisam mogao, i šlus! Morao sam se nekako izvuć. Zato odlučih da se ranim. Prvo sam mislio zamolit nekog drugog, al’ nikom se ne smije vjerovat. Šta ako me prokaže? Uzeo sam, brate si moj mili i dragi, svoj revolver i bum!!! pucao sebi u nogu. Loše sam prošao. Metak je povrijedio butnu kost i ko zna šta još... Uglavnom, tako sam se ubedljivo ranio da sam na jedvite jade preživio. Al’ baš zbog toga niko nije posumnjao da je rana namjerna. Ko bi bio tako lud da sam sebe unakazi? Sad mi je sve potaman: na brata Srbina ni metak ne ispalih, osim na sebe samoga. A da ti istinu kažem, i da sam umro, ne bi mi bilo krivo, jer ja svoje Srbe ubijati ne mogu.

Nina je zanemela nad tolikom hrabrošću. Suze su joj tekle niz obraze. Izvadio je maramicu i nežno ih obrisao. Onda reče mirno kao da su o tome već stotinu puta razgovarali:

– Čim potpuno ozdravim, oženiću se tobom.

– Kako... – promuca Nina slušajući svoj glas – kako ćeš se oženiti mnome?

– Nekako!

– Ali, to niko dosad nije učinio!

– Onda neko mora bit prvi.

– *Tristi di mi! Luke va dizir mama?* – promrmlja, a zatim dodade glasnije: – Teško meni, šta će mama reći?

– Slušaj, curetak, i dobro zapamti: svi će dić veliku galamu... Nečuveno! Sramota! Strašno! Svi će bit protiv. Neće nam bit lako. Ali, hoće li oni živjet naš život ili mi? A? Hoće li se oni buditi pored tebe svako jutro i osjećat sreću što je novi dan svanuo da ga proživimo zajedno? A godine su pred nama. Uvijek, kad ti bude teško, upitaj se imaš li vremena da ovaj život proživiš po njihovom, a slijedeći po svom. I odgovor će ti za tili čas bit jasan ko dan... baš kao i naš zajednički cilj.

– Jest! *Tjenis rason... si... imaš pravo.*

– Potrebna nam je samo upornost, a oboje smo, bogme, tvrde ćiferice!

– Da, tako je!

Sutradan Škoro je opet legao u krevet da sakupi dovoljno snage za svoju sledeću bitku. Posle nekoliko nedelja izašao je iz kuće i prvo otišao u kafanu da se nađe s prijateljima uz litar crnog vina. Sledeće večeri u kući porodice Salom zaprosio je Nininu ruku. Prva dva dana po Škorinom ozdravljenju simbolično su označila skalu važnosti u njegovom životu: prvo kafana i prijatelji, onda Nina, a zatim sve ostalo.

Ne samo najuža porodica, nego celo pleme Salomovih, koje je brojalo desetine članova, pa i čitavo sefardsko i ostalo živilje u Sarajevu bilo je zaprepašćeno i užasnuto. Rušenje iskonskih pravila moglo je povrediti ne samo Jevreje i Srbe nego i pripadnike drugih veroispovesti. Kraj posledicama takvog čina bio je nesaglediv i veoma opasan. Jedino se mladi Hercegovac Marko Korać nije slagao sa stavom cele sarajevske javnosti. – U osnovi, glupo je ženiti se – rekao je svom prijatelju – al' ne vidim čemu uzbuđenje i priče. Ona je žensko, a on muško, je li tako?

Međutim, napetost je rasla. Nina i Škoro nisu odstupili. Jednog petka uveče, nona Salom je došla uparađena, dostojanstvenog držanja i besnog izraza na licu. Svečanim glasom počela je kletvu upućenu mami Esteri i ocu Leonu kao i celoj okupljenoj porodici što dozvoljavaju i pomisao na sramnu vezu svoje kćeri i tog „inovjerca“, čime će neizbrisiva ljaga pasti na ime porodice, kao i na sve bosanske Sefarde.

– *El Dio de ki ti si kazin todas lasfižas kun kristijanus!* Dabogda ti se sve kćeri poudale za hrišćane! – govorila je kao vrhunac kletve snažnim razjarenim staračkim glasom, uzdignute ruke. Onda je u pratnji nekolicine tetaka i ostale rodbine ljutito izmarširala iz kuće, da joj noga, kako reče, nikada više ne prekorači njihov prag. Estera i Leon su sedeli nepomično. Nina je plakala, a Blanki i Riki su je verno sledile. Začudo, inače naprasit i prek, otac se prvi povratio. Ustao je, očitao uobičajenu molitvu mirnim glasom, seo i počeo da jede.

Ipak, nonina kletva ostavila je ozbiljne tragove. Estera je danima plakala. Suze su joj tekle tiho, bez glasa, bez jecaja. Izgledalo je da plače i dok spava. Kućom je zavladao dotad nepoznat muk. Tišina se uvukla u ćoškove gde su se nekada čuli klavir, čavrljanje i pesma. Svi su šaputali, kao da je kletva toliko zaplašila ukućane da se nisu smeli oglasiti posle onih kobnih reči. Čak ni neozbiljna Riki nije više skakutala kroz sobe i igrala po velikom hrastovom stolu.

– *Povera di mi!* Jadna ja! – mrmljala je očajna Nina. – *No se luke ki faga*, ne znam šta da radim.

Zbog uzdrmanih temelja, kuća je počela tonuti i naglo propadati. Izgledalo je da se crvi uvlače u zidove i izjedaju krevete i stolice, i da će se uskoro sve raspasti i pretvoriti u prah. Činilo se da će Salomovi odjednom ostati bez doma, bez ognjišta i krova nad glavom.

Škoro je i dalje dolazio. Niko mu nije branio. Svi su ćutali. Ali, Nina je postajala sve bleđa i tužnija. Lice joj se nije sušilo od suza. Ličila je na malu, uplašenu životinju u bekstvu.

Posle mnogo nedelja tišine i tuge, najzad je ušla u majčinu sobu i tiho kazala:

– *Mama, si todus vamos a sufrir ansina paramordi dil kazamjentu miju, jo vo dišar a Škoro!* Mama, ako ćemo svi ovako patiti zbog mog venčanja, ja ću ostaviti Škoru!

Majka podiže svoje plave oči uokvirene podočnjacima, pomilova je po kosi i najzad se nasmeši: – *Kerida, tu sos una buena fiža*, mila moja, ti si dobra kćer. Ali, ne, ne, dijete

moje, ovo će sve proć, jer suze ne mogu trajati vječno, sve dok ste mi vi živi i zdravi. Život je pred tobom... a tvoja sreća je za mene važnija od svega. *Agora va ti, kerida...* Sada idi, mila moja...

Nina nije mogla verovati svojim ušima. – *Grasijas, mama, grasijas!* Hvala, mama, hvala! – promuca, poljubi joj ruku i kao na krilima izlete iz sobe. Otrčala je odmah Ignji i sve mu ispričala.

– Jesam li ti kazao? Tvoja majka je velika žena, vrijedna poštovanja i vrlo mudra.

Oca Leona su izbacili iz jevrejskog društva i zabranili mu da dolazi u templ. Ali, uprkos tome, preokret u kući se odigrao. Vazduh je počeo brže strujati, glasovi su se podigli na uobičajenu visinu, klavir je opet zasvirao pod neumornim Blankinim prstima svakog jutra u pet. Riki se pentrala po ormanima, a omiljene majčine biljke počele su da cvetaju nenadano i u nevreme. Lišće im se zelenelo poput smaragda.

Sada je brak trebalo sprovesti u delo. Civilni brak u Sarajevu nije postojao, a sinagoga ili pravoslavna crkva nisu dolazile u obzir. Blanki se čudila što „civilni brak“ predstavlja nepremostivu prepreku, pa najzad reče Škori:

– A što ti jednostavno ne skineš uniformu i obučeš civilno odijelo, pa se tako oženiš? Onda ćeš imati civilni brak.

Iako su joj se svi smejali, Blanki je i dalje smatrala da je to jedini razuman izlaz iz situacije.

Škoro nije skinuo uniformu, ali je zato Nina prešla u pravoslavnu veru. Jedan veliki pravoslavni rabin, kako su ga deca nazvala, došao je kod Salomovih i prvi put u vekovnoj istoriji bosanskih Sefarda venčao novonastalu hrišćanku za Srbina i to u jevrejskoj kući.

Jedno vreme Nina je morala da pazi kojim će ulicama ići do radnje i natrag, jer je često poneka kamenica letela za njom. Ali, svet kao svet, mnogo priča, a brzo zaboravlja. Stanje se s vremenom smirilo, da bi uskoro sve opet krenulo svojim tokom.

Rat se završio. Raspala su se četiri carstva: rusko, austrougarsko, nemačko i otomansko. Porodica Salom nije.

Rat je odneo živote deset miliona ljudi, osakatio dvadeset miliona vojnika i civila. Ipak, život se nastavljao. Bosna je postala deo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, davnašnji san mnogih na Balkanu. Dinar je zamenio krunu, kolo je zamenilo valcer. Došao je novi „vakat“, počelo je novo doba. Neki su 1918. godinu nazvali početkom dvadesetog veka.

II

LET U NEPOZNATO

Pred sam završetak velikog rata, rodio se Bukin i Danijelov sin, prvi unuk u porodici. U njegovu čast Estera je umesila *pastelikjus*²⁵, *burikitas*²⁶, kuvala *guevus inhaminadus*²⁷, a kao poslasticu, kako za decu tako i za odrasle, sačinila čarobne *ruskitas di alhašu*. Testo tih nenadmašnih kiflica prosto se topilo, a nadev od mlevenih oraha, šećera i raznih začina ostavljao je divan ukus u ustima srećnika koji su ih kušali. Na izgled obična i neukrašena jela nadomestila su lepotu izuzetnim ukusom. – *No mi miris la kulor, mira mi la odor*²⁸ – mrmljala je Estera zadovoljno.

Buka je ležala pod mekim izvezenim jorganom, korišćenim samo za pokrivanje mladih majki. Kasnije ga je spremila u orman, s nadom da će ga opet upotrebiti.

Dali su mu ime Leon, po dedi.

Blanki i Riki, veoma polaskane što su postale tetke, uživale su da se muvaju oko bebe kada bi im stariji to dozvolili. Blanki je ponosno vodila Leona u šetnju u lepim novim kolicima, Nininom poklonu Buki.

Posle svega godinu dana, i jorgan i kolica su ponovo poslužili, jer se rodio i drugi sin, Barkohba, zvani Koki.

Iste 1919. u zimu, 1. decembra, Riki je priređivala već tradicionalnu predstavu povodom Blankinog rođendana.

I dok je Sarajevo trpelo teret debelog ledenog pokrivača, a sive trake dima remetile belinu, dotle je publika uživala u iskrenom poletu devojčica na prelazu u novo, ozbiljnije doba života, u devojaštvo. Njih je čekao teret skore ljubavi i udaje. Udaja je predstavljala društvenu obavezu čija povezanost sa ljubavlju nije imala velikog značaja za roditelje, koji su je uglavnom ugovarali. Samo su retke srećnice u istom čoveku nalazile ostvarenje svoje dužnosti i svog sna. Ova predstava kao da je obeležila rastanak sa dečjim igrama i bezbrižnošću za Blankine vršnjakinje.

Te večeri ni slavljenica Blanki, ni organizator predstave, mala Riki, ni Klara za klavirom, ni kreator kostima Nina, ni raspevani Atleti, ni sačiniteljka recitacija Buka, nisu znali da će se po završetku zabave zauvek rastati sa ocem Leonom.

Jedino je mama Estera osećala neobjašnjivu zebnju i čudila se što se ne može punim srcem pridružiti opštem veselju. Umro je bezbolno, u snu, okružen decom i prijateljima – srećan čovek.

– *Buen mundu tenga!* Pokoj mu duši!

Porodica ga je dostojno ispratila, sahranila i oplakala.

Upravo taj rođendan naveo je mnoge devojčice iz bogatih porodica da se upitaju zašto i one ne bi obeležile svoje rođendane sličnim predstavama. Svakako, bez sestara Salom priredba ne bi mogla preneti publiku u onaj začarani svet za kojim su sve one uzdisale. Zato je od tada Riki često pozivana da organizuje slične zabave u kućama jevrejskog kvarta. Svi su tvrdili da je veliki talenat i da će se „jednoga dana o njoj čitati u novinama“.

Ona nije marila šta svet priča, već šta sama misli o svom radu.

Pošto se Riki pročula, a sa njom i Blanki i ostale sestre, jednoga dana stigao je poziv od jevrejskog društva „Benevolencija“ u kome se tražilo od Riki da spremi jedan kratak program za sledeću dobrotvornu zabavu. Dok je Blanki treperila od uzbuđenja i straha, Riki je mirno i profesionalno prionula na posao. Odlučila je da ne odstupi od uobičajenog programa pesme, baleta i recitacije. Blankinu molbu da svira na klaviru odlučno je odbila i sprovela svoju prvobitnu zamisao: njih dve će igrati, a Klara svirati. Ceo program dobio je naziv *La molinera e il karbonijero (Mlinarica i ugljonoša)*. Nina je sašila jedan potpuno crn kostim za Rikinu ulogu ugljonoše, a drugi potpuno beo za Blanki, koja je pokušavala da se unese u ulogu mlinarice.

Sve pripreme i vežbe nisu mnogo pomogle kada se Blanki najzad pojavila pred publikom. Kroz ruke su joj prolazili žmarci. Čuo se žamor u sali. „Baš su slatke!“, mislili su oni koji to nisu već glasno kazali. Blanki se toliko uplašila da je zaboravila prve korake, ali Riki se nije dala lako zbuniti. Osetivši sestrinu nesigurnost, uhvati je za ruku i povede. Posle toga sve je išlo glatko.

Posle predstave, Blanki se oduševljavala dugim aplauzom i mnogobrojnim čestitkama, dok je Riki ostala hladna.

– Zar se ne veseliš? – čudila se Blanki.

– *Siguru, maja supi ki va ser ansina*. Svakako, al' ja sam znala da će tako biti.

– Zar se nisi prepala na početku?

– Nisam, a što bi'?

– Pa, ne znam... onol'ko svijeta!

– Svijet je došao zbog nas, a mi smo imale šta da im pokažemo... i eto!

Ova mala predstava na zabavi „Benevolencije“ odlučila je umnogome o Rikinoj sudbini. Naime, u publici se našao i Karl Rajmund, vlasnik jedne poznate baletske škole u Beču.

Došao je u Sarajevo da poseti stare prijatelje. Ne znajući kako da ga zabave, povelili su ga na priredbu. Tokom pauze Rajmund se raspitao o Riki i saznao sve važnije podatke o porodici Salom. Posle predstave, prišao je Klari, poljubio joj ruku i rekao da su Rikin talenat i Klarina lepota ostavili snažan utisak na njega. Klara se nemarno nasmejala, zahvalila na komplimentima i već htela da ode kada je Rajmund zadržao i naglasi joj ozbiljnost svoje izjave. Predložio je da mala sestra dođe u Beč i upiše se u njegovu školu. Uz još jedan rukoljub i vizitkartu, dodao je da bi bila šteta da takav talenat ostane neobrađen i neiskorišćen, kao i da od Riki može postati velika umetnica. Klara je sada mnogo srdačnije zahvalila.

Još iste večeri ceo događaj, ispričan pred okupljenom porodicom, izazivao je čuđenje i uzbuđenje. Riki je izjavila da želi da ide, i to odmah. Dakako, kao uvek, postavljalo se pitanje finansiranja školovanja.

– *Estu va ser muj karu*, to će biti vrlo skupo – oglasila se Nina.

– *Si, ez varda*, da, tako je, ali zar ne bismo mogli nekako sakupiti pare? – upitala je Buka nesigurno, jer je znala da ona svakako ne može pomoći. Mama Estera je ćutala i gledala u Ninu, najbolje stojećeg člana porodice. Atletičar je bio nezainteresovan, Elijas suviše mali, Klara suviše zauzeta sobom. Blanki je rekla da će se rado odreći svog džeparca, ako bi to pomoglo. Na tome je ostalo.

Međutim, od te večeri Riki nije imala mira, a sa njom ni ostali ukućani. Upornija i neumornija nego ikad ranije, prvo je nagovorila majku da joj da dozvolu, što nije predstavljalo veliku teškoću. Zatim se bacila na Ninu i Klaru za novac – težak poduhvat, ali Riki nije sumnjala u uspešan ishod. On je usledio posle nekoliko meseci samopregornog rada, koji se sastojao u svakodnevnom pominjanju iste teme, što ju je, pedalj po pedalj, približavalo cilju.

– *Ken avla, el Dio lu oji!*²⁹ – mrmljala je ozbiljno.

Nini i Klari je ostalo nejasno da li joj daju novac da bi se rešile napasti, ili zato što žele da joj obezbede odgovarajuće školovanje.

Onoga dana kada je s Klarom sela u voz za Beč, kuda je starija sestra krenula u kupovinu materijala za šešire, Riki se osetila smirenom i zadovoljnom svojim uspehom. Kada su stigle u Beč, Klara ju je smesta odvela kod Rajmunda, kratko porazgovarala sa njim, uplatila određenu sumu za godinu dana, a onda je odvela do pansiona u kome je trebalo da stanuje sa drugim učenicama iste baletske škole. Bez odugovlačenja, uz jedan laki poljubac, rekla joj je da se čuva i piše mami, i otišla svojim poslom.

Tada još niko nije sanjao da će to biti i Rikičin odlazak od kuće. Često se vraćala u Sarajevo, ali od tada uvek samo u posetu, a nikada da bi ostala duže ili za stalno.

U posleratnim godinama, mali Bukini sinovi Leon i Koki predstavljali su izvor radosti za celu porodicu. Buka je posvećivala mnogo pažnje i vremena svojim lepim dečacima. Nežnost i brigu ukazivali su im i otac Danijel i tetke i baka Estera.

Međutim, sreću i harmoniju porodice Papo počela je da narušava nagla promena Danijelovog ponašanja. Nekada veseo, vredan i natprosečno pametan, Danijel je s vremenom postajao sve ćutljiviji i tmurniji.

Umesto da razgovara sa Bukom, provodio bi sate sa malim Leonom, dovodeći i sebe i dete do potpunog iscrpljenja pod izgovorom da mora istražiti najzabačenije kutke Leonove svesti da bi dete usmerio u pravcu genijalnosti koja mu predstoji kad odraste.

Iznad kreveta počeo je da gradi baldahine poput onih u vilinskim pričama, a zatim je sedeo pod njima, seckajući hartiju da bi od nje pravio bezbrojne figure u obliku polumeseca i zvezda. Onda bi odlazio Leonu da mu pokaže plodove svoga rada. Danijel, poistovećen sa rođenim detetom, i Leon, zajedno bi šuškali hartijom tražeći nove oblike i rešenja. Možda je, u neobuzdanoj želji da se približi sinu, i sam neosetno odlutao u njegov svet.

Neprekidne bujice reči smenjivale su se s periodima neprestane ćutnje, kada nikakvo pitanje ili događaj nisu mogli da iznude odgovor iz Danijelovih usta. Odlazio je na posao sve ređe, da bi najzad potpuno prestao. U prvo vreme prijatelji su ga posećivali i nalazili ga ili bledog i zanesenog, kada nije hteo da razgovara, ili zajapurenog i grozničavog, kada je pokušavao da im objasni ceo sistem kosmičkih kretanja. Kasnije su prestali da dolaze.

Buka je očajavala. Pozivala je lekare i uglavnom dobijala isti savet: treba ga poslati na lečenje. Ali, kako se odlučiti na takav korak? Prvo, to bi značilo priznanje da je bolest uzela takvog maha da povratka nema. Drugo, odlazak u bolnicu te vrste predstavljao je kraj svih mogućnosti kasnijeg zaposlenja, čak i kad bi ozdravio.

Estera, Nina i Klara znale su šta se događa, ali nisu htele da započnu razgovor sa Bukom pre nego što se ona sama oseti spremnom da svoj bol podeli sa njima. Došla je jednoga dana majci i sve joj ispričala.

– Pridružio se Leonu, pa izgubio put za povratak... ili ga nije htio naći. Zar su se baš u mojoj porodici morale sažeti krajnosti jednog zatvorenog kruga kao što je ovaj naš? – pitala se naglas. – Na jednoj strani pamet i talenat, a na drugoj ludilo.

Prvi put je upotrebila reč „ludilo“ govoreći o svom mužu. – *Si*, mama, ludilo. To je to, a ja sam nemoćna da mu pomognem. Ne znam šta da činim, kako ću dalje i dje ću.

– *No ti spantis, fiža mija*, ne boj se kćeri moja. Prvo, preseli se kod nas. Tako ti djeca neće ostat sama, a ni ti. Kuća je velika, imaćete zaseban dio... A poslije ćemo vidjet.

Buka je poslušala. Preselili su se u ulicu Vojvode Stepe, međ svoje, iz čije je topline i postojanosti crpla snagu da preživi teške trenutke.

Blanki se čudila što se čika Danko više uopšte ne pojavljuje. Mama joj je jednom kazala da je bolestan i naredila joj da ne pita više za njega, a pogotovo Buku, jer je ona vrlo tužna. Blanki je znala red i ćutala.

Jednog letnjeg predvečerja, mama Estera je poslala Blanki da se prošeta sa Elijasom. Iako je bez pogovora poslušala mamu, Blanki nije mogla odoleti radoznalosti, pa je provirivala iza ugla da vidi šta se to čudno dešava u kući. Jedna tamna kočija, bar joj se takvom učinila u sumraku i kroz guste krošnje drveća, zaustavila se ispred njihove kapije. Neki ljudi su iz nje izašli. Srce joj obuze zebnja, neobjašnjiva, zlokobna slutnja. Posle izvesnog vremena ljudi se ponovo pojaviše, vodeći nekoga između sebe. Već se skoro potpuno smračilo, pa nije videla koga. Pritisnu je žalost, bezrazložna tuga, kao da su se uzdasi svih njenih sunarodnika, koji su posmatrali odvođenje bez povratka, sabili u njene male grudi.

Elijas je spavao šćućuren ispod obližnjeg drveta. Kada se kočija udaljila, probudila ga je.

- Što plačeš, Blanki?
- Ne znam. Nekog su odveli iz kuće. Neko je otišao.
- Možda će se vratiti.
- Neće. Znam da neće.
- Možda će otić na nebo.
- Neće... jer crna kočija ne vodi ljude na nebo.
- *Vamos a durmir*, 'ajdemo na spavanje.
- *Vamos*, 'ajdemo.

Više nisu videli Danijela. Rekli su im da je otišao na dalek put sa koga se, Blanki je to osećala, više nikada neće vratiti.

SAVRŠENI CVETOVI BEHARA

Kratko ali žarko leto zaposelo je Sarajevo. Sneno doba behara tek što se završilo. Tlo se još mestimično belelo od opalih cvetova. Plaža na Bembaši je živela punim životom.

Nedeljom, posle ručka, Blanki je provodila retke časove dokolice na suncu i u vodi Miljacke, okružena mnogim pogledima. Često bi se i sama zagledala, misleći da joj odnekud izviruje neki konac ili da joj je možda kostim pukao na nezgodnom mestu. U leto, život joj je nalikovao na fantaziju satkanu od Šopenovih etida, koje je svirala – divan, uzbudljiv i stvoren samo za nju, da ga kuša i u njemu uživa. U trenucima odmora i zadovoljstva, jedino joj je smetala dugačka, gusta kosa upletena u dve teške kike, koje su je prosto vukle ka zemlji. Zato je jednoga dana odlučnim korakom ušla u frizerski salon brijača Ljuštine.

„Ih, da sam bar koji centimetar viša!“, pomisli, posmatrajući u ogledalu svoje okruglo lice belog tena i tamne oči.

– Kakvo djevojče, ko cvijet trešnjevog behara! Ni car joj ne bi odolio – promrmljao je Ljuština i smestio je u fotelju. Bujna kosa, raspuštena i vlažna, bila je spremna za šišanje.

– Prava šteta odsjeć 'vaku kosu! Jeste 1' sigurni...?

– Sigurna sam – odgovori Blanki. Oslobodiće se češljanja, dugotrajnog pranja i sušenja, kao i bolnog rasplitanja zamršenih vlasi.

– Ali, gospojce Blanka, niko u gradu ne nosi kratku kosu. Zna li vi šta bi mnoge žene dale da imaju vašu kosu? – svesrdno je pokušavao.

– A ja bi' dala sve da je nemam – reče glasno, a zatim promrmlja: – *Tristi di mi, luke va dizir mama?* Teško meni, šta će mama reći?

– Dobro – sleže berberin ramenima – vaša kosa, vaša stvar. Ja sam svoje učinio... al' nemojte se poslije kajati.

Blanki je samouvereno odmahivala glavom. „Sa osamnaest godina“, nastavi s razmišljanjem, „nema nade da ću uzrasti, a ova kosurina me svu proguta.“ Posmatrala se u ovalnom ogledalu dok je brijač počinjao s radom. Sve je u redu, mislila je: prsti su ostali nežni i vitki i pored svakodnevnog rada sa vlažnim filcem i parom, nokti uglačani mekom jelenskom kožicom, malo visok grudni koš, ali zato noge kojima se mogla ponositi. Samo da je malo višeg rasta!

Međutim, Blanki nije primećivala ono najvažnije: svoj upitni pogled, svojstven detetu, koji je umiljato leteo naokolo, željan novih saznanja, i zračio iskrenom naivnošću.

U berbernicu uđe bogati italijanski trgovac Panzini. „Ma što li se uvijek tako smije kad me vidi?“ pomisli Blanki opazivši ga.

Iako je nosila jeftinu muslinsku bluzu ispod koje su štrčale ivice platnenog kombinezona, i suknju „na učkur“, Panzini je sanjao da je drži u naručju. Smišljao je već mesecima kako da joj priđe, ali to neiskusno, stidljivo i skromno devojče nije bilo lako obrlatiti! Sad mu se pružala prilika.

Nešto je prošaptao na uvo Ljuštini, na što ovaj klimnu glavom i nastavi rad na Blankinoj kosi. Tek posle nekoliko minuta berberin se oglasi.

– Hm... gospodin Panzini veli da bi vam rado kupio jedan parfem – pokazao je na policu s raznim mirisima. – Koji god želite... kao pažnju i u znak divljenja vašoj lepoti.

Crvenilo, koje je smatrala odvratnim izdajnikom, ali nije znala kako da ga se oslobodi, obli joj obraze.

– Recite mu da ću sama sebi kupiti onaj koji mi se sviđa.

Panzini je bez sumnje ružan, mislila je Blanki, mali, crnpuurst, a površ svega star. Sigurno ima preko trideset.

Ljuština je završio posao. Glava joj je odjednom postala laka. Učini joj se da joj nešto nedostaje, kao da je izgubila deo sebe. Ipak, osećala se oslobođenom, spremnom da poleti. Zadovoljno je ustala i izabrala miris đurđevka. Panzini se opet uzmuva. Ljuština joj priđe sa osmehom:

– Gospodin Panzini vas moli da mu ustupite ovaj parfem u zamenu za koji drugi... najskuplji. On je želio kupit baš taj, a ovo mi je posljednja boca.

– Mogu mu ustupit ovaj, al' neću ništa u zamjenu – zastala je, pa dodala – neću baš ništa od njega! Tako mu recite.

Platila je i žurno izišla iz radnje. Otišla je kući, uvukla se u svoju sobu, obukla kućnu haljinu i sa zebnjom u srcu otišla u kuhinju da ruča.

– *Kerida di la madri, pur luke ti trokas il vistidu pur sinku minudus ki važ a kumer esta poka kumida?* Draga mamina, zašto se sva svučješ za samo pet minuta dok pojedješ ovo malo ručka? – pitala je kao obično mama Estera, mada je znala za Blankinu osjetljivost na mirise i bojazan da se „ne usmrđi od kuhinje“. Kada je nešto trebalo da se utvrdi u tom pogledu, svi su se njoj obraćali. Svaki član porodice imao je svoju nadležnost. Nina ukus, Buka jezik, Klara boje, odsutna Riki pokret, Atletičar pesmu, Blanki miris, a Elijas još ništa.

Estera nije primećivala odsečenu kosu.

– *No keru ki lus vistidus mifjedini di la kuzina,* neću da mi odeća smrdi na kuhinju – odgovori Blanki.

– Ali, nećeš se zamirisati za tako kratko vrijeme!

– Neka... – a onda plašljivo dodade: – Mama, *mira, komu ti agrada lafrizura?* Vidi, kako ti se sviđa frizura.

I dalje je sedela okrenuta licem prema majci.

– Fino, *fižikja*, fino... kako si se tako lijepo počesljala?

– Ma, *mira!* Ma vidi – reče okrenuvši glavu.

– *Tristi di mi! Tristi di mi! Ti kurtatis lus kavejus! Fižikja, pur luke? Luke van a dizir la denti?* Zaboga! Zaboga! Odsekla si kosu. Dete moje, zašto, šta će reći svet?

Blanki je shvatila šta je učinila tek kada očajna mama Estera zaplaka.

– Mama, *no pudi maz... estus kavejus grandis,* nisam više mogla... ova velika kosa... – rekla je molećivim glasom, pa se i sama zaplaka.

– *Ajdi, ja basta, va ti...* Hajde dosta, idi! Obuci se, pa u radnju! – najzad reče Estera.

Pre nego što je krenula, obasula je majku poljupcima.

– Mama, *agora mi sijentu muću mas kulaj...* sva sam lakša. Pa, zamisli, nema više onog česljanja, sušenja i pranja! Vjeruj mi, samo da se navikneš, *vaz a ver komu sta mižor ansina,* videćeš kako je ovako bolje.

– Da, dijete moje, ali niko u Saraju ne nosi kratku kosu.

– Pa neko mora bit prvi!

– A što uvijek moje kćeri u svemu prve?

Kada je Blanki izašla na ulicu, odlučila je da ne ide najkraćim putem u radnju, nego preko korzoa, da vidi sveta, udahne topao vazduh i bar za tren, zamisli da će otići na Trebević da se utopi u šumsko zelenilo umesto u znoj i paru koja je pod vrelom peglom kuljala iz filca. Ne, nije mrzela rad sa šeširima. Moglo bi se reći da ga je i volela. Stvarati oblike od filca pod različitim kalupima, ispredati štepove i tkati penaste čipke i cvetiće u vence i girlande, da bi napravila najlepšu mešavinu boja i tkanina, nije predstavljalo muku nego zadovoljstvo. Međutim, dug dan za Blanki je počinjao u pet ujutru, kada je vežbala klavir, a završavao se oko sedam uveče. Tokom svih tih sati radila je bez prestanka, osim u vreme kratke pauze za ručak. Zato joj je svaki izlazak na ulicu predstavljao uzbudljiv izlet i retko uživanje.

Hodala je na izgled žurno, ali joj se svaki korak lepio za kaldrmu u želji da se tu što duže zadrži. „Kol'ko radosti pruža svaki zrak sunca i dašak povetarca!“ mislila je. Iako vrućinu nije volela, treperila je od viška poleta i životne radosti.

Opet je ugledala Panzinija sa jednim mladićem za dve glave višim. Izgledali su smešno zajedno. Krišom je pogledala visokog i prepoznala Marka Koraća, mladog trgovca i vlasnika preduzeća na veliko „Neretva“, s kancelarijom na Keju. Često ga je viđala, jer su joj se i kuća i radnja nalazile u blizini. A on se lako pamtio, onako krupan i lep. Počela je crveneti. Buknula je vatra u obrazima, čiji su joj plamenovi naterali suze na oči, zaplitali joj noge i išarali njen besprekorno beo ten. Ipak, uspela je da prođe, kao da ih nije ni primetila.

– Ovo je najsladi bombon Bosne i Hercegovine – čula je Italijana sa njegovim smešnim izgovorom.

Kada su se mimoišli, Marko Korać ga upita: – Sviđa ti se, a?

– Jako, al' me ne primjećuje!

– Znaš šta – predloži Hercegovac zavereničkim tonom – 'ajdemo okolo. Ona ide u radnju, pa ako krenemo na drugu stranu, opet ćemo se sresti.

Plan je urodio plodom. Kad su se opet sreli, isto se odigralo. Blanki je ponovo pocrvenela i skrenula pogled, dok su je njih dvojica posmatrala smeškajući se obešenjački.

Da li zbog treperave vreline vazduha, ili zbog svojih osamnaest godina, ili zbog Markove zlataste kose – tek, od tog podneva, on je ostao urezan u Blankino sećanje, ili, bolje reći, srce. Postao je predmet njenih mnogobrojnih maštarija. Pojavljivao se u obliku junaka svih romana koje je žudno čitala pod svetlošću sveće do u kasne sate. Likovi Blankinog d'Artanjana, Vronskog, grofa Monte Krista i Armana Divala bili su uvek Markov lik, samo se odeća menjala. Kada bi ga srela na ulici, imala je utisak daje on svestan svakog njenog tajnog sna, što ju je činilo još smetenijom i stidljivijom.

Jednoga dana videla ga je još izdaleka kako na ulici priča sa svojom metresom, kako su se tada zvale određene neudate dame. U svetu sarajevskih udavača tačno se znalo ko je s kim, pogotovo kada je u pitanju bila istaknuta ličnost poput Marka Koraća. Blanki je verovala da za njim mnoge uzdišu. Jer, pitala se, šta bi i najlepša žena mogla poželeći više od Markove lepote – pravilnog nosa, zelenih očiju, visokog stasa i preplanulog tena, kao i elegantne odeće i najboljih kola u gradu? Tom prilikom, da bi izbegla lagano mimoilaženje, pravu agoniju od stida i crvenila, Blanki je potrčala. A kako i ne bi?

Markova ljubavnica Eli, lepa i skupoceno odevena, izgledala je kao kraljica u poređenju sa sirotinjski obučenom Blanki. Dugačke niske bisera na beličastoj svili zasenjivale su otmenošću. Haljina joj se nemarno lepršala na povetarcu kao i plavi uvojci, dok je miris parfema odnosio i ono malo prisebnosti što bi Blanki zadržala pri takvom susretu. Istina je, *panjus dan onoris*³⁰, pomislila je pokušavajući da prođe nemarno skakućući. Na pola puta odjednom je osetila da joj se nešto, čemu nije mesto nisko kod članaka, mota oko nogu. Kasno je shvatila kakva joj se nesreća dogodila: pantljika oko struka je pukla, pa je suknja spala! Marko i njegova prijateljica slatko su se smejali, a on još uzviknu: – Mala, puče ti ućkur!

Uhvatila je suknju obema rukama, podigla je i otrčala kući u suzama. Bog ipak nije pravedan, mislila je, jer takvu sramotu nije zaslužila. Očajna i utučena, ridala je na krevetu nesmevši nikom da prizna svoju sramotu. Mesecima je sanjara o romantičnom susretu s Markom na zelenoj livadi po kojoj on šeta, dok ona, nesvesna njegovog prisustva, bere poljsko cveće. U tom snoviđenju, slavuji su pevali, dok su pčele zujale i skupljale med. A stvarnost joj je donela tugu i sramotu.

Blanki i Klara nisu često posećivale nedeljni korzo na Keju, iako je kod obe izazivao znatiželju. Jednog nedeljnog popodneva tog leta, Klara je predložila da se prošetaju, što je Blanki oberučke prihvatila.

Na šetalištu se pojavljivao svako ko je neko u gradu. Čak je i stari Jeftanović, vlasnik hotela „Evropa“, uzimao pod ruku svoju suprugu i sporim, dostojanstvenim korakom hodao Kejom pozdravljajući znance. Ugledni Srbin znao je da oceni kome treba skinuti šešir, kome se pokloniti, a kome samo nemarno klimnuti glavom. Po načinu njegovog otpozdravljanja, posmatrač bi mogao odrediti ko je od stanovnika Sarajeva bolje, a ko slabije stojeći, ko je ugledan, a ko nepouzdan. Jer listom svi šetači ljubazno su pozdravljali i klanjali se najstarijem bogatstvu srpskih „tašlihana“³¹. Bilo ih je samo nekoliko u Sarajevu. Polako su nestajali pod pritiskom mladih i nadobudnih, koji su se bogatili i probijali kroz svet bosanskog biznisa.

Marko Korać je retko izlazio na korzo, iako mu je prozor kancelarije gledao na sam Kej. Imao je suviše posla.

Pričalo se da je nedavno tašlihan Jeftanović skinuo šešir mladom Hercegovcu, najbolji znak da je Markovo preduzeće radilo sa dobitkom.

– Ovaj Korać – pričalo se da je kazao stari bogataš – nije jedan od onih blentavih momaka koji mnogo započnu, al’ najednom uđe u njih neka huja, pa sve puste da propa’ne. Ima željeznu volju, a i vrijedan je, brate, radi ko krtica... A pare ne padaju s neba, pobro moj, njih valja zaradit!

Prolazeći pored kancelarije „Neretve“, Klara i Blanki ugledaše Ozmu, simpatičnog Jevrejina i Klarinog bezuspešnog udvarača. Stajao je s još nekoliko prijatelja pod samim prozorom Markove kancelarije. Blankino srce zadrhta kada ugleda Marka kako se naginje prema ulici i priča s prijateljima. Zastala je od uzbuđenja.

– Hajde, šta gledaš? – upita Klara nestrpljivo.

Polako su se približavale grupici, koja ih je već primetila i posmatrala.

– Zašto tako same? – upita Ozmo.

– A zar misliš da bi nam bilo bolje da smo s nekim? – odgovori Klara i zastade.

– Pa, ako nam dozvolite, priključićemo vam se, pa vi same ocjenite!

– Takva proba nije potrebna – reče Klara osorno.

Blanki je ćutala. Nije se usuđivala da podigne pogled prema prozoru, pa zato i nije primetila kad se Marko stvorio na ulici pored nje.

– Ozmo, zar nas nećeš upoznat sa ovim lijepim djevojkama? – rekao je mirno.

– Kako ne! Ovo je gospojca Klara Salom i njena mlađa sestra Blanki. Marko Korać, Isidora znate, Risto Korać, Markov stariji brat, Danilo Petrić i Pero Korać, naše uvažene sudije... sve sami Mostarci!

Kao u magnovenju Blanki je svakome pružila ruku. Plamen iz obraza sudario se sa onim iz ruke, koja je stegla Markovu da se oba susretnu u predelu srca. Skupila je hrabrost i usudila se da mu prvi put pogleda pravo u oči: zelene kao reka pod starim mostarskim mostom, hladne, uzdržane, ali i iskričave, uklapale su se u čvrstinu lika.

Pomalo krut, Marko je zračio odlučnošću i ozbiljnim poletom, lišenim mladalačke neodgovornosti. Ulivao je sigurnost koju, poput poštenja, priroda podari samo malom broju ljudi. Pripadao je onim retkim osobama koje nikad ne počinju rečenicu sa „ja“, a ipak izazivaju poštovanje. Međutim, sve to Blanki tada nije shvatala, već je samo mislila da mu više ne sme piljiti u lice. Zato spusti pogled na njegove beložučkaste cipele ukrašene rupicama i štepovima po poslednjoj modi. Pogled joj zatim nesvesno skrenu na Nininu „kreciju“ koju je nosila, a čiji se neravni porub talasao i pored svih pokušaja da ga izravna pojasom. Ne znajući šta će s rukama, naglo je skinula kožni šeširić.

– 'Ajdemo do garaže da uzmem auto – reče Marko – pa ćemo se provozat do vrela Bosne.

Predlog bi prihvaćen.

– Tamo možemo popit jednu kahvu. Šta kažete na to? – upita Ozmo.

– Ne, u kafanu nećemo – reče Klara odlučno, jer nije dolikovalo mladim devojkama da sede u kafani sa gotovo nepoznatim muškarcima. Iako siromašne, sestre Salom su znale pravila lepog ponašanja.

– Dobro, onda ćemo samo u vožnju.

Pored usplahirenosti zbog Markovog prisustva, Blanki je obuzeo strah, jer nikad ranije nije sela u automobil. Široki „bjuik“ polako je klizio kroz drvored prema vrelu Bosne, dok se njoj činilo da juri brzinom komete. A drvoredu nikad kraja! Put se završavao samo jednom tačkom, koja se stalno pomerala unapred u skladu sa brzinom njihovog kretanja. Sedela je nepomično želeći da se ova opasna trka završi, ali da njihov mali izlet traje beskonačno. „Kako čovjek može želit dvije suprotne stvari istovremeno?“, pitala se u sebi.

Dotle je Marko mirno okretao volan, malo ulevo, malo udesno, i povremeno popravljao kapu, jer ju je vetar pomerao. Pošto je držao volan jednom rukom, drugom pokri njenu. Blanki ne mrdnu. Zurila je ispred sebe.

– Kako vam je, gospojce Blanki? – reče Marko sa osmehom. – Nešto ste se ukipili.

– *Mi spantu...* ovaj, bojim se malo. Nikad se nisam vozila autom.

– Ništa se ne bojte. Sve se mora jednom probat, a najbolje je kad je nenadano.

Usudila se da ga opet pogleda. Profil mu je kao isklesan u kamenu, pomisli. – Kako ste

lijepo pocrnjeli – omaknu joj se – a nisam vas nikad vidjela na Bembaši.

– Pa, ne mora čovjek samo na Bembaši pocrniti. Često putujem u Dubrovnik poslom, a i da posjetim prijatelje. Tamo je sunce jako. Jeste li bili u Dubrovniku?

– Nisam.

Ostatak tog dana, 24. juna 1921. godine, Blanki je provela ne radeći ništa. Povremeno bi pomilovala ruku koju je Marko držao, a pre nego što je legla u krevet, zapisala je u dnevniku: „Došao je moj kraljević“.

Te noći uhvatila ju je dotad nepoznata pojava – nesanica! Klara se probudila i videla je kako sedi na krevetu.

– *Pur luke no durmis? Zašto ne spavaš?* – upita je.

– *Joj, Klari, komu sta ermozu...* Kako je lep...

Klara se nasmeši i okrenu na drugu stranu.

HOD PO OBLACIMA

Dani su se nizali. Ista visoka letnja temperatura se nije menjala. Svet je ostao poput onoga pre 24. juna za svakoga osim za Blanki. Ona je živela drugujući sa oblacima. Dugo nije sretala „svog kraljevića“, a onda se pojavio poštar s razglednicom iz Dubrovnika. Sadržala je srdačan pozdrav od Marka Koraća i ništa više, ali dovoljno da romantičnu Blanki dovede do ushićenja. Gladila je tvrdu hartiju, prevrtala je po rukama, stavljala pod jastuk, nosila u radnju i postavljala ispred sebe da je svaki put, kad podigne pogled, može videti.

– *Ansinaja se ki pensa in mi*, ovako znam da misli na mene.... Morao je misliti barem dok je pisao ove riječi. A kakav divan rukopis! – mrmljala je.

Samo nedelju dana kasnije došla je još jedna: ovog puta iz Zagreba.

– Kol’ko putuje, svjetski čovjek! A ja, *patoća*, trapavica!

Onda se vratio u Sarajevo, pa pošto su se dva-tri puta sreli na ulici i kratko popričali, opet oputovao, pa poslao karticu iz Beča sa slikom muzeja ili parlamenta, zaključivala je Blanki piljeći u svaki precizno nacrtan detalj.

„Nadam se da ste vi i gospojca Klara dobro. Srdačan pozdrav, M. Korać.“

Sada više nije sumnjala da misli na nju. To nije samo sećanje na jedan susret nego mnogo više. Kakva sreća!

Pored čitanja kratkih tekstova na razglednicama, najveće zadovoljstvo bi joj pričinjavalo da priča o Marku, ili, bolje rečeno, da sluša šta drugi govore o njemu. Imala je odličnog sagovornika u Nininom mužu Škori. Godinu dana pre Blankinog poznanstva s Markom, Škoro Ignjatić je prešao iz Osiguravajućeg društva u „Neretvu“ na položaj glavnog knjigovođe. Bezbrojnim pitanjima Blanki je počela da se zanima za Markovo preduzeće, a Ignjo je predstavljao najsigurniji i nepresušan izvor obaveštenja. Nadugačko i naširoko vezao je raznolike anegdote i egzotične priče o Marku, njegovom ponašanju, prijateljima, načinu vođenja poslovnih razgovora, o tome kako se postavlja prema službenicima, gde večerava i šta voli da jede. Vrata jednog drugačijeg, skoro nestvarnog sveta, otvarala su se pred Blankom, a ona je sa znatiželjom i pomalo zebnje zaronila u talase nepoznatog preko Ignjinih reči, koje su, s neskrivenim i nedvosmislenim divljenjem, govorile o mladom Koraću.

– Pošten, brate, i nije tabijasuz³², al’ ima svoje stavove od kojih ne odstupa – raspredao bi Ignjo. – Umjeren u svemu, pomalo nesavitljiv... to jest, patrijarhalan, al’ hrabar, još te kako! Kao dječak je skakao sa Starog mosta međ stijene u Neretvu! Jašta, srčan odmalena! A ipak, u okviru od kamena kuca široko i dobro srce. E vala, ako mene pitaš, velim ti, rijetko se rađa takav delija.

– A žene? Je li voli žene? – pitala je Blanki bojažljivo, mada je znala da nije red da se takva pitanja postavljaju.

– Jašta! Al’ ne ko... recimo ja, dakako, prije neg’ što sam upoznao mog curretka. Ja bi’ malo s jednom, malo s drugom bivao. Pipnem jednu, štipnem drugu, a ni imena im ne znam. Ne, Marko nije takav. On i u tome zna reda. Uvijek je s jednom, makar i profesionalnom metresom. To mora bit žena od ukusa i stila. I dok je sa njim, nema vrdanja. Ne priznaje taj izlete sa drugima. A kad više nisu zajedno, ostaju ljubazni jedno prema drugom. Marko ima nos, on zna izabrat.

Ignjo se nije mnogo promenio otkad se oženio Ninom, pomisli Blanki. Viđala ga je sa drugima kroz prozore kafana i na ulici. A Nina, ljubomorna i džangrizava, sumnjala je na ceo ženski rod. Blanki nije mogla zaboraviti kad se Nina, videvši Ignju kako priča s nekom ženom na ulici držeći je za ruku, odjednom ukočila. Nije to bilo trenutno kočenje. Morali su je odneti u najbližu kafanu i napojiti je rakijom da bi opet promrdala. Prizor je bio koliko neprijatan toliko i smešan.

Podrazumeva se da je Blanki žarko želela da vidi Markovu kancelariju. Pričalo se da je jedna od najluksuznijih u gradu. Slušala je o kožnim foteljama, pisaćem stolu u duborezu, zidovima obloženim najskupljim drvetom i duplim vratima presvučenim kožom! Sve napravljeno po narudžbini kod najboljih majstora. Imao je i telefon. Blanki je znala da je to naprava za razgovor na daljinu, ali kako se glas bez vikanja prenosi kroz prostor ostalo joj je nerazjašnjeno. – Sva ta čuda vezana za Marka! – uzdisala je.

Po povratku u Sarajevo, Blankin kraljević počeo je navraćati u njihovu radnju. Dolazio je sa Ignjom. Našalio bi se s Ninom, popričao s Klarom i obavezno pogledao prema zavesi iza koje je sedela Blanki. Ona bi ga gledala kroz mali prorez, a ponekad bi se i pojavila da ga pozdravi. Jednom, sedeći na visokoj stolici iza poluotvorene zavese, počela se naginjati da što bolje osmotri svog izabranika. Obuzeta uzbuđenjem, nije primetila da se suviše nagnula: – *Un poku mas sijardu*, još malo ulevo, još jedan pedalj...! – i tresnula je zajedno sa stolicom pravo u izlog uz užasnu lomljivu i još strašniji stid. Svi su skočili i pritrčali da je izvuku iz šešira i šlajera koji su je zatrpali. Kada su je otkopali, Marko joj pruži ruku i pomože joj da ustane. Pošto su utvrdili da nije ozleđena, počeo je smeh i Ignjino zadirkivanje. – E, moja Blanki! Tako ti nama... čim se mladi Korać pojavi, Blanki Salom pada... i to pravo u izlog, ne bil' bila sigurna da ju je cijela čaršija vidjela!

– *Patoća, patoća di la ermana!* Nespretnica, sestrina nespretnica! – mrmljala je Nina.

– Nego, Klara – prekide Marko šalu – možete li pustit Blankicu sa mnom u Tarčin? Imam tamo neka posla u fabrici drveta, a ona više i nije za rad danas, poslije ovakvog pada.

– Što da ne? – odvrati Klara, dok se Nina mrštila.

– 'Ajdemo, Blanki – reče Marko, uhvati je za ruku i kao dete povede napolje. Jedva je stigla da natuče šešir.

Ispred Markove kancelarije već je čekao šofer. Seli su na zadnje sedište. Razgovor se uglavnom vodio između Marka i šofera zbog lošeg druma koji vozač nije poznavao. Zato se Blanki nije morala brinuti o čemu će pričati.

– Pazi sad, ovdje je jedna okuka, a onda rupa... sad polako – savetovao je. U jednom trenutku uhvati je za ruku. Iako je to učinio prilično odsutno, ipak je zbog toga zakasnio da vozaču skrene pažnju na sledeću prepreku. Auto se propeo, a zatim svom snagom udario o nešto, i onda propao. Blanki se otkotrlja na pod, vrata se otvoriše i ona ispade iz kola. Uletela je pravo u obližnju baru. Marko istrča iz kola, podiže je, i noseći je u naručju otrča do potoka.

– Jesi 'l se udarila? – prvi put joj je rekao „ti“.

– Nisam, ništa me ne boli – jedva promrsi Blanki u njegovom naručju.

Zadobila je ogrebotinu na očnom kapku. Polako joj je oprao krv sa oka, a onda počeo da joj briše blato s haljine. Velikom šakom je pokrio ceo njen obraz, pomilovao ga, a potom

joj poljubio povređeno oko.

– Danas ti, bogme, nije sretan dan! – izjavio je.

Blanki se s tim nije složila, ali je ćutala, smešeći se.

Vratila se iz Tarčina kasno. Bio je petak, dan porodične večere. Već su svi sedeli za stolom. Klara je slagala da je Blanki otišla prijateljici.

– *Ondi stu vitis?* Gdje si bila? – ipak je upita mama.

– *Mi đugi unpoku i mi kaj*, malo sam se igrala, pa pala – odgovorila je drhtavim glasom, i prvi put u životu slagala majku. Pošto je otrčala da opere ruke, pridružila se porodici za stolom. Ništa nije pojela i čim se večera završila pohitala je u svoju sobu da u samoći razmišlja o trenutcima velike sreće, zgusnute samo u jednom danu, kojom ju je dragi Bog obasuo. Svakako, taj petak obilovao je nezgodama, razmišljala je, ali šta su one značile u poređenju sa istinskom radošću koja joj obliva dušu? Zahvaljivala je sudbini što je na putu za Tarčin postojala velika rupa, što je vozač bio novajlija, i što je pala. Jer, da svega toga nije bilo, ko zna da li bi je Marko ikad poljubio i pomilovao. On, Marko Korać, visoki, bogati Srbin, nju, malu siromašnu Jevrejku!

„Od života nemam što više tražiti. Dobila sam sve najljepše što mi je mogao pružiti“, napisala je u dnevniku.

Kapak nije oprala te večeri, pa ni sledeće, da otisak poljupca ne nestane sa sapunicom.

Od toga dana njihove nedeljne popodneve šetnje davale su ritam otkucanjima Blankinog srca. Merila je vreme razmacima viđanja s Markom. Dani između dva susreta predstavljali su samo sećanje na prošli i pripremu za sledeći. Ponekad bi se tokom nekoliko sedmica videli samo u prolazu. Jer, Marko je putovao, imao poslovne večere, izlazio s prijateljima i lumpovao. A, naslućivala je, imao je posla i sa drugim ženama. Međutim, Blanki je strpljivo čekala da na nju dođe red. Važno je da ne zaboravi na njeno postojanje, razmišljala je, i da ona, iako neiskusna i detinjasta, ipak zauzima određeno mesto i vreme u njegovom životu. Tugovala je tokom preskočenih nedelja, ali se nikad nije žalila. Marko bi poslao po kuriru svoju vizitkartu na čijoj je pozadini pisalo ćirilicom: „Draga Blanki, mnogo ću biti zaposlen, zato me za danas izvini. Želim ti prijatan san, Tvoj Marko.“

To „tvoj“, nemarno napisano na kraju jedne od njegovih kratkih poruka, označilo je prekretnicu u Blankinom osećanju prema Marku: kao da je ta prva otvorena i povrh svega napisana izjava pripadnosti udarila kamen temeljac njenom krajnjem opredeljenju. Više nema dvoumljenja: njegovo „tvoj“ značilo je za Blanki da je ona zauvek njegova.

Voleli su da šetaju do Vratnika, pa kroz staru, memljivu kapiju malim ulicama muslimanskog kvarta. Ponekad bi otišli čak do prve šumarske kuće na Trebeviću. A jedne nedelje, pošto ga je stidljivo zamolila, odveo ju je u svoju kancelariju. Najzad je kročila u srce njegovog carstva, kojim je strujao dah uspeha, bogatstva i moći. Sva tri pojma Blanki je poznavala samo iz knjiga.

– Ajde sad otiđi u drugu kancelariju, pa kad zazvoni telefon, digni slušalicu i kaži halo! – predloži Marko pošto mu je rekla da nikad nije s nekim razgovarala telefonom. Nije mogla sebi da dođe od zaprepašćenja kad je čula njegov glas sasvim blizu pored uha, iako su ih razdvajali debeli zidovi. Ne razmišljajući, rekla mu je da ga voli. On se samo nasmejao.

Kad se predveče vratila kući, mama Estera poče ozbiljnim i zabrinutim glasom: – *Fižikja mija*, detence moje, ne smiješ se više viđati s Koraćem. Svijet je počeo pričati. Došla je teta

Sara, pa veli da vas je vidjela kako ulazite u njegovu kancelariju. Moraš sebi utuvit u glavu da je on imućan i što je najgore, Srbin. Njemu se nude najbogatije srpske udavače ne samo iz Sarajeva, nego i iz Beograda! Kada bi se i mogla udat za njega, on se nikad tobom ne bi oženio. *El va ser para ti solu dular i lagrimas. Mifižikja, prikura di no verlu mas.* On će za tebe biti samo bol i suze. Dete moje, pokušaj da ga ne viđaš.

– Ali, mama, *jo lu keru tantu bjenl* Ali, mama, ja ga toliko volim – reče Blanki kroz suze.

– Svejedno mi je da li će se mnome oženiti ili ne. Važno je da se viđamo.

– *Sjenti, kerida*, slušaj draga – nastavi Estera – *jo se luke ez amor*, ja znam šta je ljubav.

U tvojim godinama i ja sam se zaljubila u jednog mladića iz dobre jevrejske porodice koja je živjela u kući pokraj naše. I on je mene volio i htio me vjenčat. Ali, on je bio najmlađi sin, a ja najstarija kći. Zato, premda smo po godinama odgovarali jedno drugom, on se nije mogao oženit sve dok se sedmorica njegove starije braće ne požene, a ja sam se morala udat prva. Oboje smo plakali i danju i noću, ali rješenje nismo našli. Zato sam mu rekla „adio“ i udala se za tvog oca. *In la vida no stuvi muj mazaloza, solu, otra vez, uvu ertzus momentus kuandu stuvimus todus induntu*, u životu nisam bila mnogo srećna, ali, ipak, bilo je lepih momenata kada smo svi bili zajedno, sva moja divna i dobra djeca... *si, fižikja*, da, djevojčice moja – zastala je pa dodala – jer, znaš, *trezoru*, blago moje, tvoj život nije samo tvoj. Mi žene moramo mislit na djecu, na održanje svog roda. Ako nemamo dosta djece, nestaćemo, nestaće naš narod. To je jedino što nas, ovako rasturene po svijetu, može održat.

– *Si, mama, si, tjenis razon...* Da, mama, imaš pravo...

Estera je pomilova po kosi i povede do prozora gde je, u retkim časovima odmora, volela da stane i posmatra svet. Tlo pod Blankinim nogama se ljuljalo. Nikad se nije usprotivila svojoj majci. Smatrala je da za to nikad neće imati razloga, jer se potpuno uzdala u Esterino rasuđivanje i iskustvo. Sve do tog popodneva bila je sigurna da majka nikad neće zatražiti ili narediti da se učini nešto što nije za dobro cele porodice i svakog pojedinca. Čak je i Nininu udaju za Ignju ipak, na kraju, mama blagoslovila. Možda je rešenje u upornosti. Jer i Škoro Ignjatić je Srbin, a Nina je, uprkos svemu, srećna sa njim...

Na njihov sledeći sastanak Marko je poveo i svog psa Volfija, velikog vučjaka pametnih očiju. Blanki je viđala takve pse samo kod najbogatijih austrijskih porodica i još kao dete im se divila. Jer, sa njima se razgovaralo, oni su razumeli nemački bolje od nje, mislila je Blanki. Sve naredbe bi izvršavali bez pogovora.

Otišli su na vrelo Bosne kolima, trčali su po suvom, škripavom jesenjem lišću, dok su im topli sunčevi zraci, prodirući kroz hladan vazduh, padali po ramenima i potiljku. Marko je bacio jednu poveliku granu što je dalje mogao i naredio Volfiju: – Donesi!

Blanki je zastala zaprepašćena. Volfi je otrčao i doneo granu.

– Sjedi! – Volfi je seo. Blanki je gledala otvorenih usta.

– Ama, šta si se zaibretila?

– Pa kako... kako to?

– Šta kako?

– Kako to da Volfi govori srpski? Mislila sam da psi razumiju samo njemački!

Glasno se nasmejavao, zagrlio je i stegao.

– Mala moja blento, baš si dijete! Oni razumiju i druge jezike, zavisno od toga koji nauče od svojih gazda.

Kada su se vraćali, u kolima, Marko poče:

– Znaš, Blanki, mislim da ćemo prestati da se viđamo. Ti si slatka, kao nijedna... al' nije lijepo za curicu iz poštene kuće da ovako izlazi sa mnom.

– Ali, ja te tol'ko volim... – promrsila je.

– Moraš nešto razumjet, Blanki: ti si mi draga, vrlo draga, al' ne mogu reć da te volim.

Je li to kraj? Više nije ni reć mogla da izusti. Otpratio ju je do kuće. Ušla je u kapiju. Pošto se nije mogla odmah suočiti s porodicom, odlučila je da se prošeta. Pošla je Kejom pored Miljacke.

Kako je moguće? Za samo nekoliko sati... toliko sretna i onda toliko nesretna? Osim tog pitanja, mozak joj je pustošila strašna praznina. Tek mnogo kasnije primetila je da je neko prati. Bio je to Marko. Zastala je. On joj priđe.

„Možda se predomislio“, pomisli s nadom. Tek kada je videla zabrinutost na njegovom licu, shvatila je u čemu je stvar.

– Ne brini, dobro mi je... – rekla je tužno. – Pošla sam kupit karte za kino... – Okrenula se i otišla.

Stvarno je kupila dve karte, pa se vratila kući i ponudila Nini da joj se pridruži. Pošto je Ignjo otišao u kafanu, Nina je pristala.

– Ostavio me je – reče Blanki iznebuha.

– *Ken?... A, si. Marko. Pur luke?* Ko? A da. Marko. Zašto?

– *No se*, ne znam, kaže da sam mu draga... *solu no mi kjeri bjen*, samo me ne voli.

Lukav i ponosan osmeh ozari Ninino lice: – Ja sam mu sve rekla. Dobro je, znači, poslušao me je. Nije red provoditi vrijeme s jednom tako mladom i lijepom djevojkom, ako nema ozbiljne namjere!

– *Tu li dišitis! Tu?!* Ti si mu rekla! Ti? – Blanki je ostala bez reći.

– *Si, i pur luke no?* Da, a što da ne?

– *Malavladera, tu sos una vera malavladera!* Spletkašice, ti si prava spletkašica. Kako se smiješ miješati u moj život?

– *Pur luke no? A što da ne?* – ljutnu se Nina. – Pa, sestra si mi. Ako mu niko ne smije reć, zašto ne bi ja... Cijelo Sarajevo se slaže sa mnom.

U tom trenutku Blanki je mrzela Ninu iskreno i snažno. Učini joj se kao ljigava, pakosna smutljivica, povijena pod teretom radoznalosti i zlobe, obuzeta požudom za intrigama. Kovala je planove i krojila sudbine onih kojima nema pravo da odlučuje o životu; sitničavo raspredala istine i laži, veličala ih i umnožavala a da se nikad ne pokaje zbog posledica.

Uskoro, Marko je otputovao. Laknulo joj je što nije u Sarajevu, pa je mogla maštati da će, kad se vrati, sve opet biti po starom.

Posle dve nedelje, kada je zima već počela da pomalja svoje oštre zube, stiglo je pismo iz Dubrovnika. Drhtavim rukama otvorila je prvo pismo od Marka: „Draga Blanki, već mi je dosadilo ovdje i u kolima. Posao, samo posao. Osobito posljednjih dana imao sam neugodne doživljaje. Bura je velika, a more sivo. Šta ti radiš? Misliš li na koga?“

– Znači, nije kraj – reče glasno. Pogledala se nehotice u ogledalo ispred koga je sedela. Ono što je čitala u romanima opisano veštom rukom velikih književnika, sada je ugledala u svom liku: bledilo, zažarene suzne oči, pismo stisnuto u šakama i pritisnuto na grudi. Znači, ipak to nisu samo priče osmišljene maštom spisatelja, već životna stvarnost.

– Dobro je što me Klara ne vidi – reče naglas – jer bi mi se prezrivo nasmijala u lice.

Kada se Marko vratio, nastavili su da se viđaju u predašnjem ritmu. Ni on ni Blanki nisu pominjali prethodni rastanak. Od toga doba postali su tekuća tema sarajevske čaršije. Vreme je prolazilo. Sada su u Nininu radnju dolazile mušterije ne samo da kupuju i naručuju šešire nego i da podnose izveštaje o Markovom kretanju, da savetuju, predskazuju, sažaljevaju, ili, u retkim prilikama, daju podršku – sve što Blanki nije bilo potrebno. Svi su, s manje ili više zlobe, iz prijateljskih ili neprijateljskih pobuda, učestvovali u ovoj nemogućoj vezi. Nina je sve slušala i prenosila dalje, dok je Blanki ćutala i ni na šta nije obraćala pažnju.

Na proleće, uz šuštanje mladog, mekog lišća, u Blanki se probudi dotad nepoznat nemir, prijatan, ali zbunjujući. Telom joj poče strujati plamen, a žmarci su je podilazili pri svakom i najmanjem Markovom dodiru, Tada se prvi put ozbiljno poče pitati zašto on ide sa drugim ženama. Šta mu to one pružaju što ona nema ili mu ne može ponuditi? Možda ga promena privlači? Možda zato što ne sme ostajati sa njim do kasno u noć? Tako, valjda, mora biti!

Ipak, kada bi ga videla u bašti hotela „Evropa“ kako se značajno naginje prema nekoj ženi, ne dotičući je osim pogledom, otrčala bi kući i dugo plakala u svojoj sobi.

Jednom takvom prilikom, kao da joj je čitala misli, Buka uđe u njenu sobu, obrisa joj suze i bez pitanja poče joj objašnjavati razloge koji nagone Marka da se viđa sa drugim, starijim ženama. Blanki se činilo da joj Buka priča o nečemu čega je već svesna. Kao da joj je razjašnjavala već poznato saznanje do koga je sama došla, ali nije umela da ga sroči. Sve se odjednom zaokružilo u uznemirujuće otkriće, ali Blanki je i tome našla ne samo opravdanje već i potvrdu vrednosti Markovih osećanja prema njoj: – Mora bit da me mnogo voli kad hoće sa mnom gubit vrijeme, iako mu ne pružam sve – zaključila je.

Kako li izgleda to „sve“, pitala se.

OSMESI I TUGA

Klara se nije mogla odlučiti gde će na letovanje. Najviše je želela da ode zauvek, da se više nikada ne vrati u blatnjavo Sarajevo, koje je sputavalo svaku težnju za slobodom i anonimnošću. Raznolikost građevina, veroispovesti i odeće, okolna zelena brda i penušave reke – sve što je rasplamsavalo umetničku maštu pri susretu sa Sarajevom – Klara nije ni primećivala. Sve je to bio deo primitivnog vonja od koga je htela da pobegne. Svi su znali sve o svima. Samim tim, svako je ograničavao slobodu svog bližnjeg da živi po ličnom izboru, sa ljudima koje izdvoji iz gomile da bi sa njima prijateljevao. Ovde se moralo drugovati sa gomilom. Žudela je da šeta gradom u kome joj niko neće reći „dobro jutro“ kada izađe na ulicu, po kome će lepršati sama i neznana, sretati poglede nepoznatih i uživati u činjenici da joj je sve dozvoljeno, jer joj niko neće ocenjivati svaki potez. Kao kada ode u Beč u kupovinu materijala za šešire. Tu se mogla smešiti kome hoće, ne razmišljajući prethodno da li je musliman, Srbin, Jevrejin ili katolik. Zavisno od raspoloženja. Mogla je sestiti u kafanu sama ili s nekim da popriča i popije kafu, bez bojazni da će koja tetka kasnije oceniti njeno ponašanje kao nedolično. Mogla je hodati stalno novim ulicama, gledati uvek nova lica i biti sama sebi nova, obuzeta putovanjem kroz nepoznato. Umesto toga, batrgala se u kaljuzi sarajevske ustajalosti. Sanjala je o odlasku.

Najzad je rešila da ode u Split, ako ništa drugo, veliki grad, beo, ispran suncem, kišom i burom, a u isto vreme prljav i starinski – jednom rečju, uzbudljiv. Memljiva zdanja Dioklecijanove palate okružuju trgove što iskaču nenadano na kraju uskih kamenih uličica, pa tek što ih pogled pomiluje, neočekivano zarone u neku drugu, dotad skrivenu. Prozore kuća povezuje razapeto rublje. More i kamen čisti, a luka prljava, prepuna tamnoputih mornara na pozadini sačinjenoj od niza belih brodova.

Putovala bi sama da joj se porodica nije mešala u sve, pa i u letovanje. Ovoga puta trebalo je da povede Blanki. Nije želela nikog od svojih, imala ih je napretek cele godine. Ipak, morala je priznati, mala Blanki je najbolji izbor. Tiha, voljna da poslušna, ne zanovetani se meša u tuđe živote. Svakako ne blebeće i rovari, njuška i cinkari kao Nina. Umiljata je, iako Klara nije marila za umiljatost, pametna, iako Klara nije marila za načitanost, samostalna i pored naivnosti, i sposobna da se sama snađe i ne kači drugima za suknju, što je Klara cenila. Počela ju je primećivati otkad je uzdržano, ali uporno, nastavljala svoju vezu s Markom Koraćem. Za to je trebalo imati hrabrosti. Išla je uz nos celoj porodici, kao i glupoj sarajevskoj čaršiji. Jedino ju je nervirala njena romantičnost. Često joj je ličila na junakinju iz petparačkog romana: sa očima punim suza i uzdasima na usnama svirala je Šopena i pisala dnevnik! Ipak, pošto je mama Estera tiho predložila, Blanki će poći sa njom na letovanje. Pretpostavljala je da je mama želi odvojiti od Marka za izvesno vreme. – Uzaludni pokušaji – zaključila je Klara – jer je Blankina ustrajnost jača no što iko očekuje!

Preko Markovog prijatelja Pivčevića iznajmile su malu, ali čistu sobu na samim Bačvicama. Klara je odmah objavila da od trenutka kad stignu u Split svaka ide na svoju stranu, pa kad se sretnu. Raspakovale su se ćuteći. Obe se presvukle u kostime i krenule na plažu. Plašći se da ne ugrozi Klarinu samoću, Blanki je krenula na drugi kraj plaže, na

šta ju je Klara pozvala:

– *Vamus indđuntu!* Hajdemo zajedno! – pa krenuše zajedno.

Peskovita plaža pretrpana svetom nije odgovarala Klarinom ukusu – suviše ravna, preterano bezbedna i zato dosadna. Da se zabavi, baci pogled na svoje telo. Bez zamerke, pomisli, samo da glomazni kupaći kostim ne pokriva toliko od njenih oblina! Odlučila je da sutradan potraži mesto gde će moći da se kupa bez tih nepotrebnih krpa, slobodna za sunce, vodu i samu sebe.

Pošto je odlično veslala i plivala, sledećeg jutra iznajmila je čamac i krenula daleko, među puste stene. Tu se osećala kao galeb koji je samo za trenutak sleteo da predahne, da bi malo kasnije nastavio let kroz beskrajne prostore. Njeni prostori, mislila je, ne bi bili ni nebo, ni more, ni šume, nego veliki gradovi Evrope, gde svet teče ulicama kao bujica, gde nema ogovaranja i ulagivanja, jer nema ni poznavanja. Tamo gde se ne gleda ko šta jede, koju crkvu posećuje i koliko zarađuje. Tako je Klara maštala.

O svemu tome samo jednom je razgovarala sa Bukom, koja joj se podsmehnula rekavši: – Živjela sam i studirala u Parizu, *kerida*, draga. I meni se tako činilo u početku. Ali, vjeruj, nije. Svaki pariski arondisman je isto selo kao i Sarajevo. Ljudi se poznaju i odmjeravaju. Krug prijatelja koji stvoriš, a to se neminovno dešava tokom godina, isto te tako kritikuje, savjetuje, voli i ogovara... sve kao i ovdje. Jer u osnovi, ljudska priroda je svugdje ista. Mi, ovakvi kakvi smo, samo u različitim izdanjima, zavisno od podneblja, postojimo i u Parizu i u Moskvi i u Tuzli. *La denti son la mizma aki i aji*, svet je isti i ovde i tamo.

Klara je ljutito odbila da poveruje Buki. Nije dozvolila da joj se iluzije unište razumnim opaskama. Morala je doći do svojih ličnih saznanja. Zato je odlučila da više o tome nikada ni s kim ne razgovara. Klarina zamisao nije se sastojala u tome da se zakopa u jednom mestu, nego da, kao ptica selica, često menja gradove i podneblja. Ona nigde ne bi provela dovoljno vremena za odnose o kojima je Buka govorila. Nije težila stalnosti. Grozila se obaveza. Novac? Uvek može dovoljno zaraditi za sebe. Muškarci? Uvek ih može privući. Drugo joj nije potrebno.

– Svi mi pripadamo negdje iz navike – govorila je poluglasno gnezdeći se na oštroj steni. – Ako razbijem naviku, onda ne pripadam nigdje, drugim riječima, pripadam svugdje... i cijeli svijet je moj. Ali, kako to izvesti?

Samo da sakupi... šta? Nije u pitanju hrabrost, jer je uvek bila odvažna, nego... volja da se istrigne iz naručja mame Estere. Svojom nenametljivošću, Estera ju je vezala za sebe. Lukava mama Estera! „Ne zanoveta, ne miješa se, ne gnjavi – pa kako onda da joj ne budem privržena?“, pitala se Klara.

Estera ju je razoružala poštovanjem njenih zakona i ljubavlju. Zato je Klara tražila otopljiv razlog za odlazak. A on nije postojao.

Sunce je pržilo. U tišini, poremećenoj jedino šumom talasa, začu pljeskanje vode pod udarcima vesala. Tek što se okrenu da pogleda ko dolazi, a jedna prilika skoči iz čamca na stenu ispred nje. Nije mogla videti lice, jer joj je sunce udaralo pravo u oči. Polako uze veliki slamni šešir i bez mnogo uzbuđenja pokri se njime.

– Ja sam Ivo Valić – rekao je sedajuć pored nje.

– Pa šta? – pogledala ga je. Nikada ni pre ni kasnije u životu nije videla lepše lice.

Zbunila se, ne od stida zbog svoje golotinje, nego od te neverovatne lepote. Nije moguće da je priroda stvorila takvo savršenstvo!

– A vi ste Klara Salom iz Sarajeva – preuzeo je i njen deo dijaloga.

– Kako znate?

– E, pa vidi ja san vas, raspita se i prati ja vas ovamo. Samouveren, a kako i ne bi? – Lipi ste, ka Gospe... a sad vidin da ste još lipši neg ća san mislija.

Ustala je, delimično pokrivena šeširom, i sakrila se iza stene da se obuće.

– Ne, nemojte se oblačit, iden ja ća! Doša san da se dogovorimo za večeras. Čekan vas u osan pred kućom. – Okrenuo se, mahnuo joj, skočio u čamac i odveslao.

Za tren je posumnjala u stvarnost svega što se odigralo. Možda je predugo ležala na suncu, pa joj se javljaju priviđenja.

Međutim, pokazalo se da nije sunčanica: te večeri tačno u osam stajao je isti Ivo Valić ispred kuće. Kada se pojavila, odevena u belo, zakačio joj je ružu na rever. Ona mu je ostavila otisak karmina na košulji! Sama se smejala svojoj trapavoj ustreptalosti, zbog koje se rugala Blanki. Počeli su se viđati svaki dan.

U međuvremenu, Blanki je očekivala Markova pisma. Prvo je stigla kartica: „Biće mi nemoguće doći u Split. Još moram u Ljubljani i Beč.“ Blanki se radovala što on nalazi za shodno da joj javi da neće doći, umesto da jednostavno ne dođe – znak njegove brige i pažnje. U isto vreme tugovala je što ga neće videti tako dugo.

Ljubav je igrala važnu ulogu u Markovom životu, zaključivala je Blanki, ali su poslovne i porodične obaveze bile važnije. Poslovi su, činilo se, sama suština njegovog sveta. Njih ne bi dao u zamenu ni za najdraže i najmilije, jer bi odricanjem od svojih poslova, prestao stvarati i time uništio vitalni deo sebe.

A onda porodica: brat Simat, oženjen, sa dvoje dece, stariji Risto, ozbiljan i bolešljiv, vezan za Marka i kao otac i kao brat, a često zavisao od njega kao sin, najstarija sestra Saveta, udata za Jovu Primorca, sa dve kćerke Jelenom i Anom, i mlađa, Radmila, tek verena za sudiju Savu Bokonjića. Marko, najuspešniji u inače dobrostojećoj porodici, nalazio se u centru pažnje: koliko su ga mazili, toliko su od njega očekivali.

Od početka Blanki je osećala da je to zatvoren krug u kome za nju nema mesta. Razumevala je njegovu vezanost za porodicu, jer je poznavala svoju.

„*Solu ki no mifagan mal, buenu no mi premi! Todu mi buenu ez Marko*, samo da mi ne pričinu zlo, dobro mi ne treba. Sve moje dobro je Marko“, napisala je u dnevniku.

Obuzeta svojim mislima, Blanki je najzad primetila da se Klara čudno ponaša. Umesto da, kao obično, flertuje s mladićima, koji su je saletali, ona se odjednom uozbiljila i izlazila samo s jednim. Istina, taj je bio lepši od Apolona, zaključila je Blanki, što nije umanjilo njeno čuđenje zbog Klarinog iz osnova izmenjenog ponašanja.

Jednog popodneva kada su se odmarale u sobi, Klara joj odjednom reče:

– Znaš, nikad nisam sreća čoveka sličnog Ivi Valiću.

Blanki je ćutala, zapanjena sestriinom otvorenošću. – Možda je to ljubav – nastavi Klara – al' bilo što da je, više je od svega onoga što sam dosad osetila... Ah, gluposti! Moram priznati da se osjećam vrlo glupo.

– Ako se osjećáš glupo, *estu ez l'amor*, to je ljubav! – povika Blanki, pa skoći i poljubi sestru. Klara je ljutito pogledala.

– Šta me cmačeš? Nema razloga za veselje!

Posle dve nedelje, Klara se odluči da pobegne iz Splita, ne znajući da li beži što više ne može odoleti Ivinoj privlačnosti (znači, iz pukog straha), ili u želji da ga natera na neki, za nju još nejasan, preloman korak. Ništa mu nije govorila o odlasku, ali Ivo kao da je osetio. Poslednje večeri, kada je već imala voznu kartu u džepu, gledajući niz litice prema ustalasanom moru i pomalo oblačnom nebu, Ivo ponudi Klari brak. Pristala je.

Kada se vratila te večeri u kasne sate, Blanki je još čitala. Skidajući se, rekla je mirnim glasom: – Udajem se za Ivu. Večeras me je zaprosio. Mislim da nikad nisam nešto više želila, a ujedno nikad nisam bila nezadovoljnija!

– Klari... Klari! – skočila je Blanki s kreveta.

– *Tarogu*, molim te, samo bez salomovskih izliva!

Blanki se pokunjeno vratila u krevet. Klari kao da bi žao, pa joj priđe i pomilova je po kosi – za nju nepojmljiv izraz nežnosti.

– Sutra putujem u Sarajevo. Ti ostani još malo.

– *Komu vo kedar sola?* Kako ću ostati sama?

– 'Ajdi! Ko da smo dosad bile mnogo skupa! Nisam te skoro ni viđala. Ostani i uživaj.

– A šta će Marko reć?

– Šta on ima kazat? *Tu no sos šaravela*, ti nisi vetropir... Tvoj pametnjaković i ne zna da bi ti mogla mene čuvati bolje nego ja tebe. Uostalom, kako hoćeš.

– A ti... kako ćeš se udati?

– Lijepo. Prijeći ću na katoličku vjeru i vjenčat se u katoličkoj crkvi – odvratila Klara smireno kao da je to najprirodnija stvar na svetu.

– Gdje? U Sarajevu?

– Ma ne, idem samo da objavim zaruke, pa ćemo onda u Zagreb.

– Je li putuješ sa njim?

– Ne, on će doći za koji dan u Saraj da ga svi vide. A imaće što vidjet – reče prkosno. – Vala, ljepši je i od Ignje i od tvog Marka.

– Jest, bogme, ljepši – morala je priznati Blanki. – I nećeš se više vraćat kući?

– *No*, ne.

Sutradan, Klara je otišla, a stiglo je još jedno Markovo pismo.

„Tek danas stigoh u Zagreb. Najnovije je što sam prodao onu moju arabu (auto). Nemoj se čomrdit, vidim da ti nije pravo. Uskoro ću u Beč da donesem zamjenu. Sviđaće ti se, vidjet ćeš! Izvini što sadržaj mojih pisama nije po tvom ukusu. Tebi je osobito drago o ljubavi govoriti. Ja volim tvoja primati i nije mi ni na kraj pameti podrugivati se tvojim osjećanjima. Naprotiv. Osjećam se sretnim i ponosnim što me jedna tako lijepa, mlada i dobra djevojka voli. Koliko mi je moguće i ja se trudim da te u tom pogledu slijedim, ali, kao što sam ti već toliko puta objasnio, kod mene to ide malo teže. Osobito otkad sam shvatio ozbiljnost ljudskih osjećanja i činjenicu da se s njima ne smije čovjek poigravati. Zato, draga Blanki, uzmi ovo što ti je napisano i ono među redovima kao razlog za oproštaj što ti još moram negativno odgovoriti.“ „Pre odlaska za Zagreb popričao sam s Ninom u radnji. I gospojca Riki je došla na odmor iz Beča. Uskoro ćemo se vidjet u

Sarajevu, jer zbilja mislim da neću moći doći u Split. Tvoj Marko.“

Više nije imala razloga da sedi u Splitu. Klara je otišla, Marko neće doći, želela je da vidi Riki, pocrnela je dovoljno, a i vreme se narogušilo. Kupila je kartu za povratak kući.

U stanu na keju zatekla je Klaru i Ivu usred opšte pometnje. Svi su se ljubili, plakali i tešili iz različitih razloga. Nina je, svakako, ronila suze radosnice: sada jedan katolik kao zet umesto njenog pravoslavca! Još jedan „inovjerac“ se umešao u uzdrmanu procesiju sefardskih mladoženja. Mama Estera je plakala od tuge, jer katolik je bio za stepen gori od pravoslavca. Već druga kćerka joj se udaje za čoveka pogrešne vere a ona mala ljubav vodi s takvim mladićem. To ludilo se širi kao zarazna bolest. Buka se setno smešila. Možda bi, mislila je, da se udala za inovjerca, sada imala muža.

Ipak, svi su izašli na stanicu da ih isprate. Mama Estera im je zaželela sreću umornim glasom, ali s toplinom u očima, čije je plavetnilo obasjalo budući bračni par takvom iskrenošću i čistotom, da je čak i Klarino srce zaigralo.

Po dolasku u Zagreb, Klara je prešla u katoličku veru prošavši kroz niz obreda. Zatim su se venčali. Fotografija je stigla u Sarajevo. Oni koji nisu videli Ivu Valića ostajali su bez reči pred savršenošću njegovog profila.

– *Povera mi ja iža*, jadna moja ćerka – prošapta Estera kad vide sliku.

– *Ivo sta muj hinozu*, Ivo je jako lijep. *Estu no ez buenu*, to nije dobro... s takvima nije lako! Daj Bože da budu sretni bar na početku, dok su mladi... *paramordi ki la mansivez es una vez...*³³

Salomovi su uglavnom ćutali o Klarinoj udaji, kao o svakom nemilom događaju. Međutim, vest o prelasku jedne Jevrejke u katoličku veru, što je predstavljalo senzaciju, objavljena je u zagrebačkim novinama s punim imenom i prezimenom dotične, a novost je preneo u Sarajevo „Jevrejski glasnik“. Sarajevska čaršija je još jednom, kao u mnogo navrata pre ili kasnije, brujala od prepričavanja skandala koji je opet priredila neposlušna porodica Salom. Nina je cvetala, nalazila se u svom elementu. Imala je utisak da i Miljacka žubori i čavrlja o Klarinoj udaji. Svi su je pitali o mladom bračnom paru, a ona je raspredala, dodavala, oduzimala, izmišljala, šaputala i tajno saopštavala. Srećni dani za Ninu Ignjatić!

Klara je ostvarila svoj san, našavši najzad dobar razlog da ode iz rodnog grada. Nadala se da će joj život pružiti dugogodišnje lutanje po svetu. Ivo, darovit tehnički crtač, a ona spretna i iskusna modistica – znači, za zaposlenje i zaradu nije trebalo da se brinu. Širok drum sreće i slobode iz zabitog Sarajeva vodio je prema Evropi!

Klarina udaja ozbiljno je uzdrmala Markov stav prema Blanki. Mada je pokušavala da skrene razgovor na druge teme, osećala je da Marko preispituje njihov odnos. Nešto je počelo da ga izjeda i muči, a prestrašena Blanki nije znala kako da mu odagna misli od tog događaja i skrene u pravcu lepote njihove, tj. njene ljubavi.

– Blanki, ti i ja se moramo rastati – reče Marko jednog popodneva. – Teško će nam bit oboma, ali ovako dalje ne može. Ja neću da se ženim ni tobom ni kojom drugom. Neću se

ženit, i gotovo! A ti si dobra djevojka i takva treba i da ostaneš.

– Ali ja... – zavapi Blanki.

– Tu se više nema šta razgovarat – lice mu se smračilo.

Hodala je pored njega. Čitali su. Onda Marko progovori zaneseno i skoro nežno:

– Znaš, Blanki, Mostar je za mene najljepši grad na svijetu. To je grad sunca, sevdaha i ranih ašlama³⁴, grad vjetra i zelene Neretve, iznad koje Stari most, kao vitka ljepotica, širi vretenaste noge s jedne na drugu obalu rijeke. Tu se rodio Šantić, Ćorović i duhovita zajedala, mostarske liske... Grad sa svega pet snježnih dana godišnje. U Mostaru je živjela Emina, mnoge Emine od kojih se pjesnicima rađalo nadahnuće, a smrtnicama kretao bururet³⁵ u glavi. Volio sam Mostar, a volim ga i danas, a ostavio sam ga. Moralo se. Eto, tako je... Čovjek često mora protiv samog sebe.

PRESTONICA

Posle tri godine provedene u Beču, Riki se vratila u Sarajevo, ali samo da predahne pre odlaska u zagrebačku baletsku školu na godinu dana. Po povratku iz Zagreba smatrala je da je došlo vreme da se zaposli i osamostali, kao i da zaigra na pozornici da bi stekla ono iskustvo koje se ne može dobiti u školi. Htela je da vidi ispred sebe pravu publiku, da se suoči sa istinskim izazovom.

Odlučila je da okuša sreću u Beogradu. Ali, ovoga puta, borba s majkom bila je oštra. Estera se usprotivila da joj sedamnaestogodišnja kćerka ode u velegrad i živi sama. U školama i pansionima je ipak imala stalan nadzor, ali prestonica! Pa još sav onaj pozorišni svet! A povrh svega (odjednom joj je puklo pred očima), da Riki postane balerina, igračica! Niko u istoriji porodice Salom nije se bavio takvim poslom.

„*Pur luke đustu las ižas mijas kali ki sejan las primeras? Zašto baš moje kćeri treba da budu prve?*“, pitala se Estera uzdišući, ali i sa skrivenim ponosom. Eto, Nina sa svojom radnjom i udajom za inovjerca... Pa šta? Živa je i zdrava, zarađuje dobro i srećnija je od mnogih koje su se pokorno venčale za *Didios*³⁶ i bavile domaćinstvom. Onda Klara s katolikom, pa Blanki s Markom i još neudata... A sad i ova mala!

Kao što se moglo očekivati, majka je najzad popustila, dok je Riki uz ciktanje, pocupkivanje, podvriskivanje i poljupce uživala u svojoj pobedi.

Te jeseni, 1923. godine, prijatelji, komšije i rođaci, pohrlili su u kuću Salomovih da bi proverili vest koja se širila Sarajevom i zvučala neverovatno: mala Riki odlazi za prestonicu da postane balerina u Beogradskoj operi!

Već zapakovane stvari u kovčezima rečito su govorile o istinitosti ove čudne vesti.

Voz se već primicao Visokom, a Riki je još stajala na prozoru, opraštajući se sa gordim Trebevićem, čiji su joj snažni bokovi prekriveni borovima ulivali godinama poverenje. Trebalo je da se oseća usamljena, ali nije. Društvo joj je pravila njena profesija. Svoju ljubav prema igri shvatila je ne samo kao zadovoljstvo i razbibrigu, nego kao deo sebe, svoj budući poziv.

– Kao što su Torah i Talmud za svakog Jevrejina, tako je meni balet – objasnila je Blankici na rastanku.

Na audiciji u Beogradu osetila je prvu i poslednju tremu. Pozornica joj se učini veća od livada na Jahorini. U sali, samo nekoliko osoba u prvim redovima, a unaokolo ogromna praznina. Pomisli da je ovako malu niko neće ni primetiti, a kamoli videti kako igra. Na koji način zauzeti sve ove površine? Ali, u trenutku kada je začula muziku, prostor oko nje se istopio, prostrana pozornica se stesnila, jer je Riki lepršala preko scene i stizala svugde. Beskrajni časovi vežbe sada su se morali iskupiti. Zaboravila je gde je, ko je gleda i zašto igra. Samo je igrala. Od tada pa zauvek, baletski pokret ostao je njena jedina prava ljubav.

Početak te sezone, Narodno pozorište u Beogradu primilo je dve mlade balerine: Riki Salom i Leposavu Perić. Beogradski balet, uglavnom sastavljen od ruskih izbeglica, željno je iščekivao nove snage. Domaći kadar još nije davao značajne umetnike.

Ulogom đavolčeta u „Valpurgijskoj noći“, Riki je prvi put zvanično kročila na scenu i bila

odmah zapažena. Talenat joj niko nije osporavao, uostalom, kao i mnogim drugim umetnicama. Međutim, ono što ju je izdvajalo od njenih koleginica poticalo je iz njenog šarma i vragolaste vedrine.

Ubrzo, Riki su nazivali ljubimčedom Beograda, njegovom simpatijom, kapricem i slabošću.

Jedne večeri, u svojoj tuzi zbog rastanka s Markom, Blanki je poželjela da se ubije, ali ne kao onda kada je bila dete, nego stvarno. Bez njega ništa nije imalo smisla. Uzela je stari Škorin revolver, koji je stajao na polici od završetka rata. Onda je naškrabala na brzinu poruku za Marka i za svoje: „Ne mogu više. Kad bi' te još jednom vidjela, bilo bi mi lakše. Oprostite mi, ali to su strahovite boli. Hoću da me pokopate sa njegovim medaljonom.“

Uperila je cev u slepoočnicu i povukla obarač. Ništa se nije dogodilo, ali Blanki, spremna da se suoči sa smrću, od straha pade u nesvest. Buka opet, da li čuvši tresak ili osetivši da se nešto događa sa njenom najdražom malom sestrom, utrča u sobu i nađe je na podu s revolverom u stisnutoj šaci.

Prvi put na porodičnom savetu Buka pokaza odlučnost: Blanki se mora udaljiti iz Sarajeva.

– *Il guerku lu jevi!* Đavo ga odneo! – reče Nina besno, a zatim predloži: – Nek ode u Beograd Rikici. Tamo se lako može zaposlit i stanovati sa njom. Biće im fino. Daleko od očiju, daleko od srca – dodade, a zatim, setivši se Ignjinog odlaska u vojsku, reče: – *Puedi ser*, možda...

– Nina, *kerida* – reče Buka – *mi spantu ki la Blanki no ez la mizma komu Iaz otraz mućacikas*, bojim se da Blanki nije kao druge devojke. Da, Blanki je izuzetak od pravila. Njena ljubav je medicinski slučaj!

Mama Estera tiho dodade: – *Kaminus buenus!* Neka joj put bude sretan.

– Samo ako pristane – promrmlja Buka.

Blanki je predlog odlučno odbila, uglavnom se izgovarajući velikim poslom u radnji. Ako ništa drugo, viđaće Marka na ulici.

Tako je i bilo. Počeli su opet da razgovaraju, a zatim i da šetaju zajedno. Pričao joj je o svačemu, ali najviše o prirodi: o namrgođenoj Bjelašnici, masivnom i stabilnom Igmanu i zaobljenoj Jahorini. Voleo je čist vazduh, mir i planinske visine.

Nedeljom su išli na izlete.

Blanki nije primećivala vreme koje je teklo. Sneg, pa letnje žege, opalo lišće, pa opet sneg.

Onda joj je opet kazao: – Moramo se rastati. Tako mora biti i nikako drukčije. Ja se borim za tebe, mala Blanki, a protiv samog sebe. Razumiješ li?

– Ne. Ali ako tako želiš, onda ću ovog puta otići odavlen – rekla je tiho, ali odlučno.

III

LIPA, DRVO STARIH SLOVENA

BALERINA ISCRTANA DIMOM

„Prestonica Srba, Hrvata i Slovenaca promenila je dekor pod snežnim pokrivačem uoči novogodišnje večeri. Sada smo u četvrtom činu velike komedije strasti pod imenom 1925. i skoro će pasti zavesa“, zapisao je jedan beogradski novinar. „Krovovi se zabeleli, a bebe, lane rođene, začuđeno i veselo motre kraj prozora kako je prvi put napadalo nešto duboko i meko na njihov nežni život. Došao je veliki majstor štimunga. Sada će se, kao sat, naviti sezona velikih zabava, zablistati dvorski bal! Jer, bez snega, po rečima iskusnih ceremonijal-majstora, nema atmosfere za činčilu i balski dekolte. Osim noćnog života, pomenimo i onaj koji će se razviti na padinama Avale uz zarumenjene obraze i žensku ciku. Zato će pomalo prestati 'bioskopisanje' u kišnim beogradskim popodnevim od tri do sedam, i možda je zato 'Kolarac' ostao prazan, mada se davao vanredan film 'Golgota naših dana' u režiji Kinga Vidora. Da li je to rđav predznak za večerašnju premijeru baleta 'Don Žuan' i 'Trorogi šešir' u Narodnom pozorištu? Gospođa Froman je marljivo pripremila svoju školu uz punu podršku gospodina Baranovića. Iščekuje se sa nestrpljenjem da se večeras u baletu pojavi gospođica Riki Salom, mala graciozna stvoriteljka karakternih uloga, toliko puta slatka lutka od drveta bez srca. Jer, njeno srce još niko ne zadobi, bar se tako priča. Pokazaće nam svoje nove korake, koji, kao uvek, moraju biti zapaženi.“

Tih dana, jedan drugi novinar pisao je o njenom solističkom koncertu u Francuskom klubu na kome je sa uspehom izvela „Varijacije“ na muziku Čajkovskog, „Španske igre“ De Falje i pokrete male Kineskinje.

„Na opšte dopadanje, Riki Salom je istrčala tri puta na pozornicu i sjajno odigrala i odglumila svoje tačke, opet sa mnogo stila i osećanja.“

Tog istog decembra redakcijski odbor „Reči“ odlučio je da u nedeljnim proširenim izdanjima objavljuje stupce o operskim, dramskim i baletskim ljubimcima beogradske publike. Prvi razgovor novinar Vanja posvetio je najomiljenijoj – Riki Salom.

„Zar se ne sećate one zabave društva Benevolencija? Čini mi se da to beše u Sarajevu 1919“, pitao ju je.

Mala balerina raširi svoje zanimljive oči, koje ni na sceni ni u životu ne miruju, i utonu u razmišljanje, a izroni sa detinjastim izrazom čuđenja: „Gle, pa ko bi rekao da je od toga prošlo šest godina? Kako je to vrijeme brzo pobjeglo...“

„Ali nije joj pobjeglo uzalud, jer je Beograd veoma dobro poznaje“, nastavio je Vanja, „od Čubure do kraja Dorćola, od Palilule do Voždovca. Jedna fina groteska male Salomove za mnoge je veliko uživanje. Umetnici često, pod uticajem ukusa publike, odu onamo gde možda nisu hteli. To nije slučaj sa Riki Salom. Tačno je da publika traži „Mačka u čizmama“, „Indijanku“ i „Kineskinju“. Međutim, spoljašnjost mlade balerine upravo odgovara čigrastoj, elastičnoj groteski živahnih i ekscentričnih varijacija. U svoje izvođenje ona unosi izdašnost burnog temperamenta, šarm spontanosti i ničim pomućene uživljenosti. U toj iskrenosti i neposrednosti je osnov njenog uspeha. Riki je slabost Beograda i, verovali ili ne, naročito lepšeg pola“, završio je novinar svoj prikaz.

Riki se slatko smejala kada bi pisali o njenoj omiljenosti kod žena:

– Valjda, ovakva kakva sam ne predstavljam opasnost u odnosu na njihove muževe!

Bila je uvek u centru pažnje svoje publike, a one koje je volela publika, voleli su i novinari. I tako su se nastavljali članci iz dana u dan – šta radi, šta je rekla, s kim se našalila, kako je pokazivala čistačima ulica kako se čiste ulice, a kelnerima kako se nosi čaša napunjena do vrha, ali na vrhovima prstiju – da bi se pretvorili u hroniku njenog života.

„Je li to odista moj život, ne samo spolja gledan, nego cijeli?“, pitala se, ali teško nalazila odgovor. Jer, njena umetnost, a samim tim i pojavljivanje pred svetom, bili su srž njenog bića.

Uloge su se, kao i novinski prikazi, ređale u ritmičnom lancu, a mnoge kulturne priredbe već se nisu mogle zamisliti bez nje. Najdraže su joj bile umetnički bal „Cvijeta Zuzorić“ u Narodnom pozorištu svakog 31. decembra, i baletske večeri u Gardijskom domu u Topčideru.

Radila je sve više, slobodnog vremena imala sve manje, pa je tako brzo i neosetno uplovila u začarano kolo uspeha i svakodnevnih borbi da ga postigne.

Mnogobrojne kristalne svetiljke i lusteri bleštali su u dvorskoj sali za balove. Na uglačanom mermernom podu, muškarci i žene, svečano odeveni, okružili su malu, besprekorno sazdanu figuru u naručju gardijskog oficira. Skoro ne dotičući tlo, lebdela je igrajući valcer u svetlucavoj haljini od sitnih perli.

– Riki je večeras božanstvena! Nadmašila je samu sebe!

– Pobogu! Pa to je Riki Salom! Kako je ne znate? Naša balerina... prvakinja... najšarmantnija ženica u gradu! A! Vi ste iz unutrašnjosti.

Šapat je nadjačao muziku. Svako je morao nešto izjaviti na njen račun, dati oduške ovom izuzetnom vizuelnom doživljaju, izreći mišljenje, iskazati divljenje sa samo ponekom retkom primesom pakosti.

Jedino je pogled poznatog beogradskog karikaturiste bio uperen u drugom pravcu: prema čoveku uglađenog izgleda, srednjih godina i prosede kose. Na malom bloku crtao je Miloša Rankovića sa njegovom večitom cigarom međ usnama, iz čijeg je dima, vazdušasta, penušava i nežna, izranjala Riki.

Prolomio se pljesak, valcer se završio. Miloš joj je prišao probijajući se kroz gomilu obožavalaca.

– Bila si divna, Rikice, divna kao i uvek, lepša nego ikad. San svakog muškarca i uzdah svake žene.

– Tvoj san i uzdah tvoje žene – rekla je sa osmehom i bez gorčine. – I, ako nastaviš govorit ko što pišeš... e, vala, sjest ću nasred ove sale i počet radit Milerove vježbe!

– Ti znaš da si moja inspiracija – nastavi Miloš kao da ništa nije čuo. – Moj život je podeljen na onaj svakodnevni, beznačajan, i onaj pravi, duhovni. Ovaj drugi postoji samo zato što si ti pored mene, što postojiš. Bez njega ne bih ni ja postojao...

– Misliš da sam se šalila?

Otrčala je nasred sale, legla na pod i počela ritmično i smireno da radi gimnastičke vežbe. Nastao je tajac, a onda se prolomio smeh i aplauz. Gardijski oficir s kojim je igrala valcer jedini se nije smejavao, već je i dalje zadivljeno posmatrao Riki, koja ga, očigledno,

nije primetila tokom cele večeri, pa ni onda kada su zajedno igrali.

– U ovom gradu stvarno možeš da uradiš šta ti padne na pamet – reče joj kasnije Miloš. Riki je toga bila svesna.

Oko Blanki se okupila grupa mladih Beograđana. Svi su joj izgledali nalik jedan na drugog. Slično su govorili i ponašali se. Zabavni, da, ali više kao masa nego kao pojedinci. Bal se ukazao kao prva pogodna prilika, posle toliko vremena, da se izvuče iz tuge, koja je nije napuštala otkad je otišla iz Sarajeva. Neprestano je mislila na rastanak s Markom „da bi ga zauvijek zaboravila“.

Kada je otišla u kancelariju da ga obavesti da putuje za Beograd, ponudio on je da je isprati. Trebalo je da krene vozom u 7.50 ujutru, a on je došao na sarajevsku stanicu čitav sat ranije. Dok ju je čekao, napisao je pisamce koje joj je tutnuo u ruku kada je već ulazila u kupe.

„Pišem ti, iako ću te za sat vidjeti i poljubiti pred odlazak. Prilažem nešto novaca jer ne želim da se voziš trećom klasom. Kada dođe kondukter, reci mu da ćeš nadoplatiti za prvu. Dobro je što ideš. Volio bih da mi pišeš, iako znam za razlog tvog odlaska. Nemoj mi uzeti za zlo što sam priložio ovu malu svotu. Voli te M. K.“

Reč „voleti“ nije se dotad nalazila u Markovom rečniku. Ipak, pustio ju je da ode. Nije smeo da je zadržava, jer joj nije nudio brak. Nije hteo da je viđa, jer nije želeo da se njome oženi. A ona je samo htela da bude sa njim. Ali kako to objasniti prvo porodici, a onda njemu?

Posle svega tri dana, stiglo je Markovo pismo. Odisalo je tugom.

„Ja sam kriv za tvoj odlazak. Izgleda da tako mora biti. Jutros sam pogledao vašu radnju, znajući da u njoj tebe nema. Stidim se“, nastavljao je, „što nisam dosad naučio pisat ljubavna pisma, a vjerovatno i neću. Na jeziku ove vrste sam bio i ostaću siromašan. Što ne znači da sam u svakom pogledu takav. Iako sam uvjeren da si se teško rastala od mene, ipak znam da je za sve ovo postojalo i tvoje dobre volje. Ne čudim ti se ni najmanje. Sve se treba platiti u životu, kao što ti često kažeš. Velika sreća, velikom tugom, tuga pričinjena drugom, ličnom nesrećom. Znam da sam mogao uplivisati na tebe da ne odeš. Sve zapreke mogao sam jednom riječju oboriti, ali, obziri su me spriječili. Ta nesretna... Ne, nisu to obziri, to sam ja, takav kakav sam, i tu nema druge.“

To je dobro znala.

„Blankice, naša Bembaša neće ostati pusta. Navečer, u vrijeme kada sam tebe posjećivao, odlaziću tamo da sam stanem kod našeg drveta, da popričam s tobom.“

Takav izliv osećanja Blanki nije očekivala. Odjednom je zatajila Markova škrtost u izjavama ljubavi.

Blanki su rastrzale radost i želja, a kasnije i briga, jer je Marko pisao da se razboleo i leži kod kuće: „Bojali su se za tebe da ne dobiješ sušicu, a sad izgleda da bi' te ja mogao zamijeniti. Nedelje su mi teške, ne znam šta ću sa sobom. U gradu mi je dosadno, a ne želim biti s prijateljima, jer onda ne mogu misliti na tebe.“

Kada se oporavio, napravio je plan za sledeću nedelju:

„Odmah ujutru preko Pazarića na Bjelašnicu na otvaranje sportske kuće na Mrtvaji. Neki su me pitali zašto me nigdje nema kad sam sad slobodan. Pokazao sam im na srce i rekao da ti nisi za mene odsutna.“ Tako su joj dani promicali u iščekivanju Markovih

pisama, u plaču i radu. Odmah po dolasku našla je odlično plaćen posao u modističkoj radnji gospođe Kario, jedne prijatne Jevrejke. Provodila je večeri ponosno posmatrajući Rikičine vanredne nastupe u raznim predstavama. Na umetničkom ulazu u pozorište najzad su počeli da je razlikuju od njene slavne sestre. Posle predstave, Riki bi obično išla sa društvom u Skadarliju, a Blanki pravo kući „da bi otplakala svoju *gibiru*³⁷ zbog Marka“, kako joj se sestra prijateljski rugala. Opipavala bi hartiju poput najfinije svile i čitala Markove reči, obične i nenakićene, koje ne bi menjala ni za najvrčavije monologe beogradskih umetnika spremnih da je zabavljaju.

Posle odlaska na Mrtvaju na otvaranje sportskog kluba „Slavija“, gde je želeo da se zajedno smeju „turistima u šimi cipelama i turisticama u bal cipelama“, gde je „priroda krasna, ali joj fali nešto: nije potpuna bez tebe“, gde su mu usfalili njeni „slatki uzdasi, usne i oči, jer njih niko ne može zamijeniti“, gde „svi pjevaju i vesele se, a ja mislim o tebi, o tvojoj čežnji, o tvojoj ljubavi“ – dakle, posle tog putovanja, pisma su i dalje stizala, ali ređe i sa razumnijim sadržajem.

Blanki je prenosila Markove pozdrave „našoj dragoj primadoni“, koje nikada nije zaboravljao da pošalje.

A dotle, primadona Rikica je svoju ljubav prema Beogradu postepeno prenosila i na Blanki.

– Vidiš – govorila je Riki ponosno – moj Beograd, Singidunum, postoji već sedam hiljada godina! Rušen, paljen, opsedan i zauziman preko stotinu puta, a ipak, eto ga ovdje danas, obavijen maglom koju rastjera obijesna košava, naslonjen na Dunav i Savu, beo i siv, moderan i primitivan. Da se ponosimo njime i zaplaćemo zbog njega.

Mada vezana za rodni grad, Blanki je lako zavolela Beograd. Razlikovao se od Sarajeva kako po spoljašnjosti, lišen minareta i omeđenih četvrti, tako i po stanovništvu. Svi su bili Srbi. Čak su i beogradski Jevreji izjavljivali da su Srbi Mojsijeve veroispovesti.

– Jedini više zatrovani slovenstvom od Srba – tvrdio je Miloš – jesu srpski Jevreji. Kao što je Beograd predstavljao veliko otkriće za Blanki, tako ju je s nesmanjenom žestinom zapanjivao Miloš Ranković. Dotad nije upoznala čoveka koga je bilo lepše slušati. Reči, pisane ili kazane, kao da su postojale samo da bi Miloš mogao njima baratati, prebacivati ih i uplitati, sažimati i razvlačiti. I sve što bi sa njima učinio uobličilo bi se u jezgrovitu celinu, punu značenja i važnosti. Njegova rečitost zaslepila je Blanki. Bio je stalno s Rikicom, a nikad potpuno sa njom. Uvek prisutan, ali, isto tako, uvek pomalo predan nečem drugom.

– Oženjen je, ali je stalno sa mnom, pa iako je stalno sa mnom, ostaje oženjen! – jednom je rekla Riki.

Nije mnogo govorila o svojim osećanjima, možda zato što im nije posvećivala dovoljno pažnje, neprestano zaokupljena baletom. Izgledalo je da Miloša i Rikicu drži zajedno upravo činjenica da svako ostavlja deo sebe svojoj umetnosti. Potpuno predavanje nisu tražili niti bili sposobni da pruže.

Novinari bi često uperili svoje strelice na njihovu vezu, ali bez mnogo zlobe. Pisali bi: „G. Ranković je odličan poznavalac kako antičke tako i modeme drame. Uz to i dramski pisac, pored toga što je napisao nekoliko lirskih kaprisa. Gđica Salom, naša mlada balerina, možda bi smatrala da je g. Ranković bolji poznavalac baleta nego drame...“ To je objavila

„Pravda“ kada je Miloš postao generalni sekretar Narodnog pozorišta.

Marko je sušta suprotnost Milošu, zaključila je Blanki, ali ona ne bi dala tri Markove reči za sve Miloševe doktorate, poznavanja književnosti i pozorišne umetnosti, kitnjaste reči i talenat za pisanje. Čeličnu snagu Markove ličnosti ne bi menjala ni za Miloševo članstvo u Pen klubu i status istaknutog beogradskog dramskog kritičara. Jer kad Marko napiše: „Sinoć sam čekao tramvaj ispred tvoje radnje. Prošli su mnogi, a ja sam još jednako stajao i nešto čekao“, za Blanki nije postojala zvučnija poezija.

U gomili koja je žamorila stojeći u dvorskom holu, pojavio se Miloš. Nasmehio se i počeo da priča. I oni najgovorljiviji su smesta začutili. Riki nikad nije otkrila pravi razlog te pojave, iako joj je prijala. Da li su baš svi iskreno cenili njegovu rečitost, ili se plašili da budu „nadgovoreni“, ili, pak, po starom oprobanom pravilu gomile, čuli jedan od drugog da je bolje pustiti Rankovića da ispriča šta ima. Bilo kako bilo, svi su ga uvek pažljivo slušali.

– Znete onog Jokića – počeo Miloš. – Najzad je čovek rešio svoj problem! Uspeo je da nadmudri svoju privatnu aždaju od supruge. A sad ću vam ispričati i kako. – Svi su načuljili uši: priča koju Beograd još nije čuo! – Pošto mu godinama nije davala razvod, a on već dugo voleo drugu, otkrio je jedinu mogućnost da se oslobodi nemoguće žene...

– Nije je valjda ubio?

– Ne, nikako, to je već poznat i oprobani način! Nešto mnogo bolje: prešao je u muslimansku veru i na taj način stekao zakonsko pravo da ima četiri žene. Već sutradan oženio se svojom ljubavlju. A, ako ustreba, ima još dve šanse.

Blanki je pomislila da je on poslednji koji bi trebalo da priča o ovom događaju.

– Hoćemo li kod „Tri šešira“ posle ovoga? – upita Miloš Blanku.

– Ako Riki hoće...

– Ona sigurno hoće. Znači, idemo! Svi idu!

Pesma praćena zvucima gitare tiho je dopirala iz ugla prepune kafane. Prebranac, proja, čevapčići i piktije zviždali su vazduhom kao komete u rukama brzih kelnera. Naizgled, nijednog praznog mesta, ali, kada se društvo pojavi, odmah odnekud izroni sto, pa stolice, beli čaršav i nekoliko pepeljara. Posedaše, stisnuti, zgusnuti, puni sebe, svojih ideja i ideala. „Bele ruže, nežne ruže“, pesma za Riki, miljenicu beogradskih boema, prenese se sa usana na usne, i zavlada celom kafanom. Pesma setna, a Riki vesela, nasmejana, okružena obožavateljima i prijateljima.

– Rikička, mila *maja* – reče koleginica Tamara – ostavila sam muža večeras.

– Zbog koga ovoga puta?

– Njet, njet, nije to za smeh, to je tak ozbiljna stvar... ovoga puta nema povratka... zbog onog mladog oficira, Jaksimovića...

Riki odmahnu glavom.

– Ma, znaš ga, to je najlepší oficir u gardi. S tobom je igrao na balu... valjcer...

– A, taj... E, Tamarička, kad ćeš se opametiti? Ako je zbog njega, onda sigurno ima povratka. Taj neće dugo ostat s tobom, ili ti sa njim. Al' ne mari, tvoj Igor te uvijek čeka.

– Ali, nje, nje čeka. Moj Iđa je sad sa Sonječkom! To je tak užasno!

– E, pa onda se samo nadam da ćete se rastati u isto vrijeme, ti od oficira, a on od Sonje. Bilo bi nezgodno da idete u raskoraku!

– Ah, Rikička, krasavica, ti njišta ne ponjimaješ, tebi je sve šala, a ja sam tak očajna! Moj Iđa je dooobar, krasan, ali...

– Ma, šta dramiš! Suviše je dobar, kenjac³⁸, bona, i to ne valja. Da ti je muž jedan ovaj naš, pa te dobro izlema kad ti tako nešto padne na pamet, a ne da zaranja u dubine tvoje duše, sve bi bilo drukčije.

– Hej Riki! – neko je prekide. – Slušaj šta piše u „Književnom glasniku“: Fromanovi su uspeli da nas zanimaju i u „Španskoj igri“ i u „Humoreski“ i u „Polki“ iiii... ali je najviše uspeha doživeo „*Cake xwalk*“ Debisija. Gđica Salom i g. Žukovski su bili izvanredni. Smislom za grotesku, finom tehnikom i ritmičkom preciznošću, Riki nas je zadobila i mi konstatujemo da naš ansambl ima u njoj balerinu od krvi i stila, sposobnu da kreira...

– Auuuuu! Al' sam, brate moj... ih! – podvrisnu Riki, pa upali cigaretu koju je pušila samo da bi upotrebila dugačku muštiklu, poklon od Miloša. Povukla je dim i okrenula se susednom stolu, za kojim je Miloš vodio jedan od svojih ozbiljnih razgovora.

– O odnosu muzike i baleta sam mnogo razmišljao – govorio je. – Muzika je saterala balet u granice ponavljanja. To priznaje i Levenzon, to naglašava i duhoviti Sle govoreći o raznim etapama odnosa muzike i binske igre. Poslednja etapa je čak u znaku borbe između ove dve umetnosti koje ne mogu jedna bez druge! U klasičnom baletu muzika je imala podređen stav. Samo u pojedinim solo momentima melodija se stapala s pokretom. Zatim je otpor prema baletu promenio odnos, i igra je podređena muzici...

– Tako je – upade Riki – zato si ti moja muzika!

Nasmešio se i nastavio: – Kroz ekspresionizam, došlo se do tehničkih krajnosti. Folkloristički uticaji su izazvali posebna talasanja. Ali, svi narodi ne preživljavaju istu ritmičku skaluu. Podela je brzo nastupila.

– Kao tvoj razdeljak – opet će Riki.

– Nemci su otišli u zuritmiju, svakako više iz tromosti nego suptilnosti. Francuzi su, uz pomoć Djagiljeva, ipak vezali igru za modernu muziku, Šveđani su se ogradili posebnim stilom zahvaljujući Rolfu Mareu i koreografiji Žana Berlina.

– Znaš da je Pol Koler zahvalio Rusima... – upade Nenad, Milošev prijatelj.

– Pa da, nikakvo čudo. Francuzi su težili preporodu baleta, a Rusi su im pružili ideje uvođenjem novih proporcija, ne plašeći se da menjaju svoje tradicije i daju i sebi i drugima podstrek za promenu. Francuski kompozitori, udruženi s ruskim igračima, menjaju fizionomiju igre.

– Misliš na muziku Miloa i Orika?

– Da. To je ono o čemu toliko govorim svima. Za umetnost, pogled se uvek upravlja unapred, a naše oči, dragi moj, kao da su na potiljku! Kod nas se još misli da je binska igra funkcija intelekta... Niko ne shvata da su talasi ritma zanos, emocija, najčistiji osećaj, koji se samo na pozornici pretvara u plastičnu viziju. Balet nije shema, nije alegorija. Tkivo muzike isprepletenu je s tkivom tela u pokretu.

– Ti prosto opipavaš ono o čemu govoriš... Kakvo poznavanje materije! – reče neko sa osmehom, jer je Riki u međuvremenu sela Milošu na kolenu.

Miloš je zanemario upadicu i nastavio ozbiljno: – Kada je binska igra čulna, ona je

prefinjeno erotična... Da, da... To je, ljudi, naš osnovni problem! Baletska umetnost kod nas ima društveni značaj. Ona prelazi granice umetničkog doživljaja na sceni. Ona je razbila ukočenost patrijarhalnog života.

– Tvog, u svakom slučaju... – dobaci Nenad.

– Baš na tim ruševinama društvene ukočenosti mogao bi da nikne i naš nacionalni balet, ali ne kao hladna slikarska panorama kopirana sa strane, iz treće ruke. Voleo bih da vidim živu kreaciju, nešto naše, sopstveno. Ne smemo se okameniti još u početku jednog poleta. Okamenjena umetnost nema daha ni stvaralačke evolucije.

– Jeste, Miloše, jeste – prekide ga Nenad – ali baletski repertoar na našoj pozornici počeo je sa inostranim programom i još...

– Tačno – zaustavi ga Miloš. – Tokom čitave jedne decenije izbor je bio koristan i primamljiv, mada često bez sistema. Otkrili su se talenti i primamila publika...

– Kao tvoja Riki...

– Opet tačno. Ova decenija, priznajmo, imala je svoju svrhu. Ali, taj reprezentativni strani program kao da je u zastoju. Koreografije Poljakove, Fromana i Vasiljeva nisu za zanemarivanje. Najzad, naša publika već ima svoja subjektivna stremljenja. Ne mogu se više neprestano ponavljati isti pokreti, iste figure. S mnogo više mašte i karaktera, bar ja tako mislim, mora se poći napred u koreografiji. Naši ljudi vole temperament Kirsanove, ali to nije sve! Publika se opredelila za dramski akcent, ili za grotesku...

– To jest za Rikicu – reče Nenad.

– Jeste. Jer Kirsanova nije samo igračica na našoj sceni, i mislim da je to šteta. Kao igračica, ona je jednostrana, ali karakterno izrazita. Kao koreograf je oslabila, a kao šef baleta nema dovoljno pedagoške objektivnosti niti iskrene ambicije da razvije druge.

– Jao, Miloše, ala ga ti pretjera! – ubaci Riki.

– Ne, ne preterujem. Pošto mnogi misle kao ja, a niko nema hrabrosti da to i kaže, odlučio sam ne samo da o tome razglabam za kafanskim stolom, nego i da napišem... čitajte „Politiku“ kroz nekoliko dana. Jednom rečju – nastavi Miloš odlučno – našem baletu potreban je koreograf široke umetničke kulture da bi ga uputio, ali ne na kopiranje inostranog programa, nego na nov program, kreiran na našem tlu. A što se do ovoga, tj. domaćeg programa, lako ne može doći, krivi su naši kompozitori, nemarni prema sebi samima, prema svom rođenom muzičkom stvaranju. Oni snose odgovornost za domaću muzičku ustajalost...

Tada Riki zaključio da je dosta ozbiljnih razgovora, pa počeo prvo pevušiti, a onda reče:

– Pa ja vam ne ispričah šta mi se desilo na povratku iz Sarajeva! Dakle, ovako: šćućurena u kupeu, razmišljala sam, pogodite o čemu!? Naravski, o baletu, sezoni, da li ću dobiti bolje uloge i ko će mi ove godine piti krv... Elem, tu ja, a iznad mene moj kufer a na suprotnom sjedištu, jedan gospodin. Kad se poslije Višegrada u jednom tunelu stišao žamor putnika i mrak prošao zajedno s tunelom. Vidim ja, moj saputnik nestao, kao da je u zemlju propao! Malo kasnije dođe konduktor i priđe mi bojažljivo i oprezno. Sa daljine me upita čiji je to kufer, a ja kažem „moj“. „A šta imate unutra?“ „Veš i patike“, odgovorim. On mi zapovijedi da na sljedećoj stanici siđem i ponesem kufer. Rekoh da neću jer ne vidim razloga, a on će na to nešto čudno, kao, dok on meni ispriča razloge, može bit kasno. Tad onaj što je sjedio sa mnom promoli glavu kroz vrata kupea i povika

da će povući bremzu i zaustaviti voz, al' baš tad uđosmo u stanicu. On iskoči prvi i zaurla „Bomba u koferu, bježite, ljudi!“ Nastade panika i cika. Ljudi se razbježaše, a ja polako i na tenane iznesoh svoj kufer. S praga kancelarije, šef stanice naredi da ga otvorim. Ozbiljna lica, kao da su me ufatili na djelu, dramatično sam prišla kuferu, odigrala oko njega indijansku igru posvećenu dušama na putu za vječna lovišta, a onda, namrgođena i načomrđena³⁹, tajanstvenim pokretom ruke... „Abrakadabra!“ otvorila ga i izvukla svoj budilnik.

Miloš je zagrlj i poljubi u vrh nosa, a onda poče da joj nešto šapuće na uvo. Rikičin inače bleštav osmeh postade još življi. Skoči na noge i poče da igra između stolova, dok su se svi izmicali i pravili joj mesta.

Odjednom je cela kafana začutala, dok je gitarista iz ćoška zasvirao špansku melodiju. Kada je završila, zadihana, aplauz nije prestajao, pa je odigrala još malo, a onda se srušila na stolicu pored Miloša. Popila je naskap čašu malinovog soka, pa, pogledavši Blanki, dala joj znak da je vreme za odlazak kući.

– Dobro, Rikili, kad ćemo već jednom? – reče slikar Mladen Josić, koji ih je pratio.
– Ubrzo, dragi moj, ali ne golu.
– A šta bi ti? Da pokriješ čaršavom sve te tvoje savršene majušne oblike. Stvarno si nedokazana!

– Aha, kažu da sam i šašava, a i tvrdoglava sam, ali neću gola, i tačka.

– Dobro, onda bar blago obnažena?

– Slikaj me u nekom od kostima. Biraj koji hoćeš!

– E pravo si derle! Hm, možda onaj španski.

Kod izlaznih vrata spavao je na stolici pijani pesnik. Ožedneo od pisanja, lutajući za izrazom i idejama, zadremao je od pića. Dugački brkovi spuštali su mu se i dizali u ritmu hrkanja. Riki zastade, osmehnu se kao u detinjstvu pre nego što bi napravila neku neoprostivu ludoriju, i poče da kopa po tašni.

– *Luke buškas?* Šta tražiš? – upita je Blanki, ali ne dobi odgovor. Kao munja, Riki skoči do pesnika i odseče mu jedan deo dugog brka. Onda zgrabi Blanki za ruku i izlete napolje. Trčale su dok je Riki vrištala od smeha.

– *SinJOR dil mundu, komu puditisfazer estu?* – užasavala se Blanki. – Gospode Bože, kako si mogla to učiniti?

– A što da ne? Baš je bio smiješan. A brkovi su mu ionako previše dugački.

– Ali cijela kafana te je vidjela... ako mu neko poslije kaže?

– Neće on meni ništa, on me naprosto obožava. Mislim, na onaj njihov način, idi mi dođi mi, danas jesmo-sutra nismo – skakutala je u ritmu svojih reči.

– Kako to misliš? – začudi se Blanki. – Pa ti ovdje imaš pravih prijatelja... Dragua, Aljošu, Sonju, Natašu, Nenada, a da ne govorim o Milošu.

– Miloš nije prijatelj, a da li je pored ostalog i prijatelj, to još ne znam. To će život pokazati... ili, neće. Ostali su drugari kojima mnogo ne vjerujem. Vole me, ljube i grle, ali ne znam... Do sad, hvala Bogu, niko mi od njih nije trebao. Možda sam ja njima više potrebna kao oduška, kao zabava. Zato ne znam kol'ko im značim. Ti si, Blanki, *mija unika vera amiga, mija ermanikja*, moja jedina prava prijateljica, moja sestrice.

Blanki je osetila ponos i neobjašnjivu tužnu nežnost.

– *Tu pur ejus sos komu un đueti*, ti si njima kao jedna igračka, kao omiljena lutka...

– Jeste, znam. A šta djeca učine kad im lutke dosade? Bace ih na smeće! Da, da, kad se lutka otrca ili kad joj opa'ne kosa, niko je više neće. Publika je varljiva rabota, a oni su svi moja publika.

– U svakom slučaju, imaš više prijatelja nego ja! – pobuni se Blanki.

– Ti si druga priča. S tobom je stvar jasna: ti si žena koju bi svi što prije strpali u krevet...

– Jao, sram te bilo!

– Znaš – nastavi Riki ne obraćajući pažnju na Blankinu upadicu – voljela bi' da sam ostala curica, mala i neodgovorna. Smislim nešto, napravim svašta i ne brinem šta će bit poslije. Što je to bio raj! Sad sam odraslo derle... više spolja nego stvarno.

– *Dizi luku keris, ma todus stan inamuradus de ti*, kaži ti šta hoćeš, ali oni su svi zaljubljeni u tebe.

– Ma ne, zaljubljeni su u ono što su tokom godina izgubili, baš u to detinjasto u meni... ono što bi željeli učiniti, a ne mogu, jer im ne doliči, jer su odrasli, dobili stomake. A mene je dragi Bog obdario crvenim obrazima, kovrdžama, napravio me sićušnom, pa kad sam već takva, što to ne bi' i iskoristila?

Blanki se zamislila i zbunila. Rikičin život činio joj se savršen, lepršav i bezbrižan, lišen dvoumljenja i sumnji. Izgleda da je prvi utisak varao.

Približavale su se Knez Mihailovoj ulici, gde su stanovale. Na prozoru je stajala gazdarica.

– A vas dve u sitne sate!

– Sitne ženske vazda u sitne sate! – odgovori Riki.

Kada su se svlačile, Blanki nije mogla izdržati a da ne zapita šta je Miloš rekao što ju je toliko obradovalo, mada je znala da Riki ne voli ispitivanje.

– Baš sam ti htjela kazati. Zamisli, dvije stvari: prvo, da ćemo iduće sezone ići na turneju u našu postojbinu, u Španiju. Šetaću se Toledom, Barselonom, odakle smo potekli svi mi, gdje je neka naša pra-pra-praprababa možda isto ovako brbljala sa svojom sestrom... istim ovim našim maternjim jezikom! A neka naša druga prabakica se spremala da pobjegne od inkvizicije. Gdje se jede pastel finu i pastel prostu... Ah, zar to nije divno, savršeno!?

– A drugo, a drugo?

– Igraću sladoled u „Labudovom jezeru“. Tu sam ulogu odavno želila. Zamisli, ja izlazim iz ogromnog sladoleda!

– Mila moja fina *kerida*, baš se veselim... I za tebe i za sebe!

– A što za sebe?

– Pa zato što kad ti odeš na turneju, mama neće htjeti da ostanem sama u Beogradu, i onda se mogu vratit u Sarajevo.

– To nije zbog Sarajeva nego zbog Marka?

– Si, da.

Riki se zamisli, pa reče: – Svejedno je da li su oženjeni ili neće da se žene, ispada isto. Ali ja sam nešto razmišljala. Ako si sa čovjekom koga voliš, onda je sve ostalo nevažno, jer je tebi lijepo.

– I ja sam to toliko puta prevrtala po ćiferici. Ipak, moramo se jednog dana udati!

– Ko kaže? – uzviknu Riki besno. – Po čijoj to logici i po čijem pravilu? Zato što je takva

ideja pala na pamet nekom sijedom starcu, čiji su životni sokovi odavna presušili? Reci mi, molim te, je li piše u nekom državnom zakonu da ne smijem voljeti Miloša zato što je oženjen, ili da se ti ne smiješ viđati s Markom zato što neće da se ženi? Blankice, shvati, mi smo samostalne žene, sposobne da same zarađujemo i izdržavamo se, pa zato i da same odlučujemo o svom životu!

– Jest, al' to je grijeh...

– Aha! Tu smo! Znala sam da će religija doći na tapet. Mrtvo slovo na papiru! Ja sam, eto, ako baš hoćeš da znaš, odlučila da se ne slažem sa onim što većina tvrdi. Jer, ne zaboravi, većina ne uzima u obzir ekscentrične izuzetke... ajasamta! Vidiš pred sobom jedan izuzetak od pravila u punoj veličini! Većina često griješi... Tvrдила je ta ista većina da je Zemlja ploča, a Zemlja je okrugla. Letile su glave što se neko usudio da se usprotivi. E, vala, ni moja glava ni moje srce neće poslušati ono što smatraju glupim. I kvit!

Zastala je zadihana.

– Ovdje u Beogradu je lakše – reče Blanki. – Život je slobodniji. Ujedno, tvoj posao ti daje pravo na neuobičajeno ponašanje, ekstremniji stil...

– Gluposti! Nema to nikakve veze. U pitanju si ti i samo ti, ma gdje bila, i ono što nosiš ovdje i ovdje – pokaza prstom na srce i čelo – i zaključak do koga dođeš rvući se sa sobom. U osnovi, pitanje je hoćeš li živjeti pošteno, jer, činiti ono što drugi nalažu, a ti mrziš, jeste laž, laž duga cijeli život, a za mene, to je nepošteno i prema tebi i prema drugima.

„Ali, ako se osjećaš dijelom tih drugih“, pomisli Blanki, „tih istih 'njih' koji misle drugačije od tebe? Ako si suviše dugo živjela s njima, šta onda? Da li postoji neki srednji put, neko drugo rješenje?“

VOLETI NA SVOJ NAČIN

Za Novu godinu, Božić i tokom ostatka zime, Marko nije našao vremena da dođe u Beograd, ali se i dalje javljao. U januaru je pričao o maskenbalu „čiji moralni uspjeh ne zaostaje za materijalnim. Nina je imala najljepši kostim ali ipak nije dobila prvu nagradu, pošto je u neke gospode bilo dubljih džepova negoli su Škorini. Dakle, izabrana je stvarno najskuplja maska, ali ni u kom slučaju najljepša. Novu godinu dočekao sam u 'Evropi' i veselio se sve do rane zore. Rijetko gdje idem jer mi je brat bolestan. Našoj balerini želim veliki uspjeh.“

U februaru je pisao iz Zagreba, kuda je otišao sa Ozmom i grupom filmadžija. „Imam mnogo filmova pregledat. Vidio sam 'Ben Hur' u MGM proizvodnji, a snimljen na Mediteranu, pa mislim da je to najbolji od svih dosadašnjih, pa i od 'Nibelunga'. Ne znam hoću li ga donijeti, jer je vrlo skup. Onda 'Nojeva barka' sa Dolores Kostelo, pa 'Crni gusar' sa Daglasom Ferbanksom i impresivnim scenama s podvodnim plivačima. To je umjetnost koja će, vidjet ćeš, doživjeti najveću popularnost. Poslije ovoga posla namjeravam jednu večer 'da protjeram malo kera', ali samo u muškom društvu. Direktori filmskih preduzeća stalno me pozivaju, a ja se nećkam dok posao ne završim, ali će im posljednje veče prisjesti, jer imam osobitu želju za šampanjcem. Dosta sam ti se nahvalio. Što me je napala neka pasija da stalno o sebi govorim! Ali, zato na tebe mislim. Jesi li me se uželila? Eto mene brzo kod tebe. Ah, da, ovdje sam se uveliko ponovio. Naručio sam frak. Zamisli mene u fraku! Je li ću ti bit smiješan?“

U avgustu je otišao na more, pa joj napisao da je u Dubrovniku „velika gužva, te ću morat ostat u hotelu 'Lapad' u Gružu. Hoćeš li mi pisati? Nisam te pitao kako želiš da pocrnim: *kahvaj*⁴⁰ ili na bakar.. šala lazum!“⁴¹

Riki je volela ranu jesen, onaj mir pred sam početak sezone. U glavi joj se vrtelo od planova i angažmana, a iznad svega, stajala je njena buduća prva turneja van zemlje. I to, kako bi često rekla, „prvo, pa muško“, u Španiju, koju je toliko želela da vidi. Trčala je s proba u pozorištu na probe kod krojačice, pa na predstave. A s predstave ili kući sa Blanki, ili na probu jačine svoje privrženosti Milošu, na sastanak u nekoj kafani ili kod njega u garsonjeru.

I pored zaokupljenosti poslom, dve sestre su uvek nalazile vremena jedna za drugu. Njihovo prijateljstvo iz detinjstva ostalo je ničim nepomućeno. Često, videvši kroz prozor Blanki kako je čeka pred pozorištem, Riki bi pomislila, ali nikad ne bi kazala svojoj tihoj i uvek prisutnoj sestri, koliko ceni što se nesebično i iskreno raduje njenim uspesima, što joj daje snage kad sumnja. Iznad svega je volela da živi sama, a Blanki je bila jedina osoba s kojom je mogla zamisliti život zajedno, uključujući tu i Miloša. U njenom osmehu, zaključila je, ima više smirenosti nego u svim sumracima i bonacama na Jadranu, i više ljubavi nego što je osetila kod svih njoj poznatih zajedno. Blanki je uvek sve mogla i sve htela. Riki ju je smatrala oličenjem „anđela na Zemlji“. Kao da je slučajno zalutala na ovaj svet.

Išle su zajedno na jevrejske zabave i u Klub prijatelja Francuske, gde je Riki igrala, a

Blanki imala tremu. Čim bi je ugledala na pozornici, sva bi se zajapurila, noge bi joj se odsekle, žmarci prolazili kroz telo. To neprijatno stanje napustilo bi je posle prvih aplauza, koji bi obično započeli pre nego što Riki napravi ijedan pokret. Blanki se činilo da je njena sestra, vrsna umetnica, svemoguća: menjajući lica i boju kože, kostime i pokrete, prerušavala se i preobražavala u koga hoće. I što je najvažnije, sve što bi učinila, ovenčavao je uspeh. Igrala je crnkinju u *Rajmondi*, lutku u *Cake walku*, čigru u *Petruški*; pretvarala se u Indijanku, Kineskinju i Španjolku. S Toljom Žukovskim čak je igrala balet na temu džijudžice u svojoj, odlično ocenjenoj koreografiji, od koje je publici zastajao dah zbog s lakoćom izvedenih vratolomija. Pa kako joj se onda svaki živi stvor ne bi divio? Sa njom je mogla čak nakratko zaboraviti i Marka. Jednom rečju, predstavljala joj je nepresušni izvor radosti i ponosa. Često su je zamenjivali s Riki, što je nalazila zabavnim. Prvi put joj je bilo neprijatno, jer je grupa mladića počela da je prati žučno raspravljajući.

– Ma jeste, kad ti kažem! – čula je šapat.

– Nije, nije, samo je slična, ali nije...

– 'Ajde da se kladimo.

Najzad je shvatila da misle da je Rikica. Okrenula se i rekla: – Nisam ja Riki, ja sam sestra.

Isto se ponovilo nekoliko puta, pa bi Blanki odmah na početku, čim bi videla znatiželjne poglede, odmahнула rukom i rekla: „Ja sam sestra.“ To je prvo postalo porodična šala, a zatim su i novinari o tome pisali.

Riki već nekoliko dana nije igrala, jer je uganula nogu. Povodom toga i još nekoliko nesrećnih slučajeva slične vrste, izašao je članak u „Vremenu“ pod naslovom „Ruski sveštenik čita molitve u garderobi beogradskog Narodnog pozorišta da bi isterao đavola koji lomi noge našim balerinama“. Novinar nije preterivao: to je bila fatalna sedmica za beogradski balet. Prvo je uganula nogu primabalerina Kirsanova. Otkukala, odbolovala, ali nije očekivala da će je njene kolegice slediti u tome. Već sutradan isto je snašlo Danicu Živanović. Stisnutih usana od bola, ušla je u gips. Dva dana kasnije, novo uganuće zadesilo je Vanju Vasiljevu, a najzad nesreća pogodi i Rikicu. Kako je pala, tako je zajaukala, a drugarice zajedno sa njom da joj pomognu. Jer ko bi mogao ostati hladan na Rikičine suze? Male balerine su se uplašile za svoje solistkinje.

„Upravnik Predić“, izveštavao je novinar, „ozbiljno se zabrinuo kada je saznao za ove učestale padove. Ali, kao čovek modernog doba, nije sumnjao da se iza toga krije vradžbina! Međutim, kada je balerina Nataša Bošković čula za sve te padove, ona se prvo prekrstila (kao što čini pred svaki izlazak na pozornicu), zatim pomolila Bogu (kao što čini pred sve velike solo partije), a onda tiho rekla: – Ako potraje... – Balerinice su shvatile Natašinu poruku: mora da je neko bacio zle čini! Tako se odmah sutradan, dok su sasvim uobičajeno ispred Spomenika tutnjali tramvaji, iza bine Narodnog pozorišta odigra jedan tajanstven i za širu publiku nepristupačan čin. Naime, tamo gde su raznolikost i ekscentričnost dobro poznate, pojavi se čovek ni nalik na člana pozorišta: u mantiji i kamilavki, ogroman i svečan, sa krstom preko grudi, sveštenik Ruske crkve, Vladimir Nedljukov. Za njim je skakutao nasmešeni crkvenjak rumenih obraza sa svetom vodicom.

Gospodin Nedljukov je inače do sloma carizma pripadao i srcem i telom ruskoj konjici. Vojnik od glave do pete (što zauzima priličan prostor), bio je veliki kavaljer, tako da se u pozorištu, među lepršavim balerinama, osećao u krugu koji mu nije ni tako stran ni tako nov. Po zahtevu balerina (a ko bi njima mogao bilo šta odbiti?) počeo je, po svim pravilima pravoslavne crkve, osvećenje, koje je trebalo da istera tog nepoznatog đavola i da pozorište vrati u 'normalno stanje'.

„Neki od članova drame proširili su vest da su 'zle čini' osveta nekolicine kompozitora i koreografa. Međutim, balerine su se samo s prezirom osmehnule i odgovorile da bi onda, po broju grešaka dramskih umetnika, na njima stalno ležala vradžbina pisaca koje su izvodili.“

„Sveštenik Nedljukov išao je od garderobe do garderobe i ponavljao: – Gospodi, oslobodi raba tvojega toga i toga od napasti pakla... -I svugde je pominjao ime baletskog raba koji traži spasenje. Riki se, tokom ovog ceremonijala, povukla. Osećala se nekako nezgodno, a nije želela da ometa, iz urođene učtivosti, svečanost svojih drugarica, mada je u potpunosti sa njima saosećala. Međutim, njeno ime, ispisano na vratima garderobe, Nedljukov je pročitao i pomislio na starozavetnu Rakelu, pa i za nju izgovorio „oslobodi raba tvojega Rakelu...“ Pošto je oslobodio čini Ruskinje, Srpkinje i jednu Jevrejku, sveštenik je ostavio ansambl olakšana srca.“

U nedelju, dan odmora, beogradska čaršija izlazila je pre podne u Knez Mihailovu ulicu. Na korzou, toj važnoj instituciji u društvenom životu grada, ljudi su se sretali, podsećali se na postojanje drugih, svraćali na kafu kod „Moskve“ ili „Ruskog cara“, čavrljali i preklapali o naizgled nevažnim događajima koji su ipak, sažeti u jednu celinu, predstavljali profil života prestonice.

Riki i Blanki, smeštene kod gospođe Jovanović u Knez Mihailovoj ulici, nisu morale ni da izađu iz kuće, a da se ipak osećaju u žiži dnevnih zbivanja.

Tog nedeljnog popodneva, Riki se već dobro osećala.

– 'Ajdemo sa društvom na ručak – rekla je.

– *Vamos! Idemo!* – odgovori Blanki.

Prvo, prošetale gore-dole korzoom. Svaki put bi srele ozbiljnog Kapetanovića. Visok i lep, ali pun sebe, nadobudan i uobražen, nikog nije primećivao. Žene su ga obožavale. Ludele su za njim istom snagom, ako ne i većom, kao za mladim beogradskim glumcem Vladetom Dragutinovićem, poznatim ljubavnikom na sceni i u životu i Rikinim vernim drugom. Koliko je Dragua volela, toliko joj je Kapetanović išao na živce. Hodao je naduveno i kruto, laganim, važnim korakom i uvek držao ruke prekrštene na leđima.

– Što se naduo! – reče Riki tiho kipteći od besa. – Sad ću ga ja udesiti za Vrbicu!

Blanki nije stigla ništa da kaže, a Riki već zgrabi jedan kamen sa obližnje ograde, veštim zamahom mu ga ubaci u poluotvorene šake na leđima, a zatim se brzo, kao munja, izgubi u gomili. Blanki je skoro posrnula od stida, dok se Riki slatko smejala ugledavši iz daljine Kapetanovićevo glup i zapanjen izraz lica.

Društvo ih je čekalo na čošku. Bezбриžni, veseli momci utonuli u cvrkutanje sličnih im žena. Iako je obećao da će doći, Miloš se nije pojavio. Riki je samo za časak natmureno

pogledala okolo, a već sledećeg trenutka sva se unela u priču najnovijeg vica koji je tek počeo da kruži čaršijom. Smejali su se i oni koji su ga već čuli, jer pred Rikinom mimikom, grimasama i gestikulacijom, više nego zbog same priče, teško je ko ostajao ozbiljan.

– Gospođice Blanki, da li mi dozvoljavate da sednem pored vas za ručkom? – upita mladi Sava.

– Probajte, ako stignete prvi, jer dosad su me već trojica isto pitala – odgovori Blanki crveneći.

– Pa šta ste njima odgovorili?

– Isto što i vama: da.

– Ah! to „da“ – uzviknuo je. – Koliko nevažno ponekad, a zamislite kada ga budete izgovorili čoveku koji vas zaprosi! To neću nažalost biti ja, jer sam odlučio da nikoga ne unesrećim svojom nemogućom prirodom!

– Ma nemojte! U svakom slučaju, vi biste od mene dobili „ne“.

– Još jedan dobar razlog da nikad ne pokušam! Ne podnosim fijasko. Ali, zamislite... reći ćete „da“ ne znajući šta vam ostatak dugih godina života s tim čovekom nosi. Zbog toga, ja sam za ljubav i život zajedno pre braka. Čovek mora biti siguran, je li tako?

Kako bi lako rekla Marku „da“ ne razmišljajući o posledicama, pomisli Blanki.

Sutradan je dobila pismo iz Zagreba: „Oprosti što ti se ranije ne javih. Pošto završim posao ovdje, dolazim u Beograd. U subotu.“

Posle ovih reči, Beograd je izgledao još lepši u jesenjem rumenilu, topliji i svežiji u isto vreme, dok je Blanki s radošću postepeno shvatala da će se najzad videti s Markom. Ovoga puta, osećala je, on će doći.

Najzad je svanula dugo očekivana subota. Kao što je obećao, Marko je stigao u Beograd kolima. Susret je bio uzbudljiviji nego što ga je Blanki zamišljala. Inače uzdržan, Marko ju je ovoga puta zgrabio u naručje i podigao sa zemlje. Učini joj se da mu se zelene oči neobično cakle. Ona je, naravno, plakala od sreće. Gospođa Jovanović, njihova brižna gazdarica, da li iz radoznalosti, ili u ime poznatog srpskog gostoprimstva, iznese im kafu, slatko i rakiju. Marko je uljudno zahvaljivao, ali nije skidao pogled sa Blankinog bledog lica. Ona, nema u početku, kada se malo primirila, poče da priča.

– Lijepo mi je ovdje. Beograd mi se sviđa. Zamisli, ovdje sam upoznala Sefarde koji ne govore španski! I mnogo umjetnika, pisaca, balerina, slikara... ma, da ne povjeruješ! Sve je drukčije neg u nas... nije dosadno, ali...

– A gdje je Rikica?

– Na probi. Doći će oko ručka. – Htela je odmah da ga upita da li je još voli, ali se plašila neodlučnog ili negativnog odgovora. Zato nastavi: – Posao mi je dobar, lijepo zarađujem. Sad imam dovoljno para da ostavim i na stranu. Dosta sam ušparala. „Kad se vratim u Sarajevo, moći ću se lijepo obući i bit elegantna – kao tvoje metrese“, pomislila je. Možda će sada ona biti njegova metresa! Što da ne? Naziv njihove veze nije važan, ništa nije važno, osim da ostane sa njim. Riki ima pravo, zaključila je, pa opet nastavi glasno: – Vidjet ćeš, elegantnija od svih onih... onih drugih!

– A kad se vraćaš?

– Pa kad Riki ode u Španiju na turneju, još se ne zna tačno, al' biće ove sezone. Ne mogu

sjedit ovdje sama.

– A jesi li se uželila Sarajeva? Ono se, bogme, uželilo tebe!

– Kako nisam, jedva čekam da se vratim... iako mi je ovdje vrlo fino. Mnogo sam se uželila.

Riki je uletela kao oluja u stan. Zastala, raširila okrugle oči, a onda skočila na Marka i poljubila ga u oba obraza. Njeno spontano ponašanje, izraz i pokret, učiniše da joj Blanki, možda prvi put u životu, pozavidi. Kada bi samo ona mogla tako! Međutim, Riki je rođena takva, ista sa svima, od Miloša pa do čistača ulica.

– E, divno, brate, što najposlje dođe. Kol'ko ostaješ? Sigurno si u poslu, al' ćeš valjda nać vremena i za nas, a?

– Razumije se... Bolje ja tebe da pitam da li ćeš ti imat vremena za mene. Naime, doveo sam jednog sarajevskog novinara da mu daš intervju, pa pošto znam da si prezauzeta, kako bi bilo da se mi odmah o tome dogovorimo.

– Ih, znaš da mrzim intervjuje... volim 'vako brbljat, al' kad znam da baš treba nešto pametno kazat, pamet mi stane, a jezik otkaže... Ali, dobro, dobro, sve za tebe! Samo ako obećaš da ćeš jednog dana imat svoje novine.

– Nemoj misliti da mi to nije na pameti – odgovori Marko.

– A kad će doć taj tvoj tip?

– Samo reci kad hoćeš. Za tili čas, ako treba.

– Znaš šta, imam sjajnu ideju: posle ručka na koji nas vodiš? – zastala je i upitno ga pogledala, zatresla uvojcima i napućila usne.

– Dakako, na to sam računao! A i ko bi odolio ovakvom derletu?

– A šta još, osim ručka, dobijam što ću razgovarati s novinarom budućeg najvećeg, najpoznatijeg, najšokantnijeg i naj, naj-lista u Evropi, a možda i na kugli zemaljskoj?

– Što god hoćeš... samo reci.

– Da večeras dođeš na predstavu „Začarane lepotice“, a onda s nama na večeru, da sutra slušaš „Fausta“ sa Blanki dok se ja koprcam i kočoperim u „Valpurgijskoj noći“ a vi seirate, pa onda idemo negdje s Milošem svi zajedno. To je moja cijena. Ako toga nema, nema ni intervjua. Je li pristaješ?

– Sto nasto! To je tačno ono što sam i sam želio učinit.

Otišli su na ručak i novinar se pojavio, kao da je s neba pao, kada je Marko naručio četiri kafe. Mora biti da je sedeo za obližnjim stolom i čekao da završe, pomisli Blanki. Prišao je nenametljivo i prirodno. Nisu se još ni upoznali, a Riki je već počela:

– Moj gospodine novinaru, ja vas uvjeravam da mnogo bolje igram nego što dajem intervjuje, pa zato ne znam što me štampa, brate, lijepo ne gleda, umjesto što me obasipa pitanjima. Ajde, sad, navalite. Šta vas interesuje?

– Kako i kad ste otkriveni?

– Davno, dok sam još bila mala curica. Mjerodavni rekoše da moje noge vrijede zlata, a ja dosad ne vidjeh nijedan grumen! Moje sestre me spremiše u Beč na školu, i od onda do danas, bavim se ovim divnim zanatom. Da, to je zanat.

– Šta najviše volite?

– Grotesku, ako mislite na ples. U nju sam se uživila, pa je najbolje donosim. To je moj žanr. Inače, groteske ima malo u Evropi – dodade ponosno.

Onda razgovor skrenu na otvaranje baletske škole „Cvijeta Zuzorić“, čije je umetničko rukovodstvo bilo povereno Rikici.

– Moja je želja da se upiše, pored djevojčica, i više muškaraca. To bi bilo dobro i za nas i za njih. Potreba za igračima je velika. Ih, da nije tih glupih predrasuda! Zamislite, baletski igrač Vilzak zarađuje 40.000 franaka mjesečno! To su i te kakve pare! Pa zar to ne bi mogao postići i neki naš mališan kad odraste i izuči?

– Balet i zdravlje, u kakvom su odnosu?

– Odličnom, slažu se savršeno.

– Jeste li zaljubljeni?

– Oho!

– Je li „oho“ znači da jeste ili da niste?

– Ohoho!

– Gospođice Salom, molim vas da mi ne uzmete za zlo, ali čitaoci vole čuti o emotivnom životu svojih miljenika... pa, kako hoćete! Svakako, ne morate odgovoriti.

– U redu, reći ću vam. Ljubav je potrebna za umjetnost, ona je njen sastavni dio. Međutim – dodade osmehujući se – ona u mom slučaju ide od spolja ka meni. Drugim riječima, svi su zaljubljeni u mene!

– Sada je na mene red da kažem „oho“. Ali, posmatrajući vas, lako je zaključiti da je to istina.

– Molim vas, napišite da sam ovo rekla smijući se. Eto, zato mrzim intervju: ne pokazuju lice, pokrete, grimase, a vi novinari, jednostavno, ponekad „zaboravite“ napisati najvažnije.

Zastala je, pa se okrenula Marku. – Je li dosta?

– Dosta. Ajde, idemo – pa se pozdravi s novinarom. Posle nekoliko dana, pošto se članak pojavio u „Sarajevskom dnevniku“, Riki je poslala dopis, koji je objavljen pod naslovom „Baletski ispravak“, a glasio je ovako:

1. Nije istina da pušim 'ibar', nego posve ispravan 'vardar'.
2. Nije istina da sam na pitanje mojih godina vješto izbjegavala odgovor i krila ih kao guja noge, jer je notorna stvar da je jedna balerina uvijek mlada i da, dok guje kriju noge, balerine ističu svoje kao atrakciju!
3. Nije istina da sam izjavila da sam zaljubljena. Naprotiv, istina je da su svi u mene zaljubljeni.
4. Puka je izmišljotina da imam 'baletsko srce'. Moje srce je kao kod svih ostalih djevojaka, ali samo kod onih slatkih, a takvih je malo, ergo, moje srce je rijetkost.“

Marko je odgledao i odslušao obe predstave, kao što je obećao, i to sa uživanjem. Riki je nadmašila samu sebe. Tih nekoliko dana Blankinog života svetlucalo je u iskričavim vatrometima lepih reči, blagonaklonih pogleda i toplih dodira. Miloš i Marko su se dopali jedan drugom. Marko je pažljivo slušao Miloševa izlaganja. Samouveren, a ipak spreman na lutanje, na prihvatanje različitih mogućnosti i tuđih istina, Miloš mu je ličio na čoveka koji je u stalnom traganju za pravim odgovorom. Marko je pokazao interesovanje za balet, omiljenu temu u pozorišnim krugovima tih dana zbog proslave desetogodišnjice njegovog

osnivanja. Bio je iskreno oduševljen Rikicom, koju je odavno cenio zbog životne hrabrosti, snažne ličnosti i želje za uspehom. Oboje su spoznali međusobnu sličnost, pa je zato poštovanje bilo obostrano. Ali, sada je Marko otkrio njen „bogomdani talenat“, kako je Blanki govorila, uživajući u Markovom otkriću, srećna što ceni vrednost njene sestre.

Posle predstave „Fausta“, sedeli su, kao obično, kod „Tri šešira“.

– Samo deseta godina, a tako mnogo dobrih balerina! Premda se u to ne smijem pačati, jer se ne razumijem, čini mi se da je to velik uspjeh – reče Marko pogledavši Miloša u očekivanju detaljnog objašnjenja, jer čim bi u Marku nešto probudilo znatiželju, težio je da sazna o tome što je više moguće.

– E, dragi prijatelju, ne znaš ti kakve su to bile muke, padanje, klecanje! Ništa ne bismo uradili da nije bilo Ruskinja izbeglica. Propast carske Rusije omogućila je Beogradu da otvori baletsku scenu. Posle rata, koji je predstavljao veliki društveni preokret – vi ste ga Bosanci pogotovu osetili – naš nerv za umetnost se potpuno izmenio. Morali smo učiniti gigantski korak unapred, zakoračiti u internacionalniji umetnički krug u proširenoj zemlji. To nije bilo lako. Po mom mišljenju, odlučujuću ulogu je odigrala psihološka pozadina stvari, onaj neravnomerni ritam razmišljanja našeg čoveka. Celo društvo bežalo je od primitivizma. Pa, uostalom, s renesansom u pozorišnoj umetnosti kreće isti preokret u književnosti, čitava jedna revolucija, a pogotovu u lirici. To nervno rasprskavanje poput zrelog nara, i otkazivanje poslušnosti ukalupljenom ukusu urodilo je plodom.

– Bogme, jest! Vidi samo ovu našu malu Sarajku šta radi! To je nečuveno – ubaci Marko oduševljeno.

– Ona je – nastavi Miloš kao da Riki nije prisutna – otelotvorenje tog preokreta. Kao pokretna porculanska figurina, ona je nešto što nikad nismo imali i nećemo skoro imati na planu igre. Eto, čak i da izostavimo balet, savršenost njenih telesnih srazmera je dosad neviđena u nas. U početku, dok je naš balet bio u samom pivoju, domaćim balerinama nedostajalo je osnovno: vitkost nogu. Čvornovata stopala naše brdske rase kočila su telo, a ono se tužno leljalo bez ritma, gotovo bez ikakvog smisla za muziku. To ti je kao solidno stablo lipe naspram njenog nežnog cveta. Trebalo je izvući mekotu slovenske duše, koja je naša rasna osobina, ispod nepreglednih naslaga balkanske tromosti, učiniti da Publici nos zagolica lepljiv i omamljujući miris te iste, domaće, dobro poznate lipe u cvatu. Od patrijarhalnih predaka naše početnice nisu nasledile ništa što bi im pomoglo da se uznesu, uspinjući se okomitim stepenicama umetničke ekstaze do istančanih spirala baletske igre... i to na vrhovima prstiju! – Pošto su svi slušali ćuteći, Miloš nastavi, zagrlivši Rikicu: – Ovo ti je, Rikice, veliko priznanje: Marko je odslušao celog „Fausta“ samo da bi tebe video!

– Da znaš, u povjerenju, to mi je prva opera u životu. A sve to zbog male Salomove. Ali, fina je, svaka čast!

– A ja se prepala da će na pola predstave otići – reče Blanki bojažljivo. – Kad ono, njemu krivo što se završilo.

– Ma sve su to ujdurme ove dve malene – reče Marko. – Plan kako da se jedan hercegovački primitivac prosvijeti!

– Kovale su ga čitavih pet minuta – reče Miloš – ali je uspeo. A znate li zašto? Zbog naše jedine skupocene groteske, najmuzikalnije domaće balerine. Vidiš – okrenu se opet

Marku – tu je poenta: ona podstiče i one koji u osnovi nisu zainteresovani, ona izaziva svojim talentom, jer je umetnički uzvišena, ali i narodski privlačna. Čast poštovanim joj koleginicama, ali, dragi moj, kad Riki istrči na scenu, publika se naelektriše, ustalasa.

– Pročitao sam u nekim novinama – odvрати Marko – da je uvijek skromna i nasmijana, kao simpatična dječija maska. A da oni znaju da se ispod toga krije pravi mali prevarant i lola...

– To ja najbolje znam, ali šta ćeš? Jedino me plaši njeno zdravlje.

– Ma, 'ajde, Miloše, ne budali – umeša se Riki.

– Ne, ne, ozbiljno, suviše je nežna. Ne plašim se da ćeš se razboleti od muzičkih finesa, nego od gripa i ostalih bolesti.

– 'Ajde, dosta o meni. Već sam sama sebi dosadna! Jest da sam neopisivo umišljena, al' što je mnogo, mnogo je. Nego, Marko, reci mi šta je najnovije na svjetskoj filmskoj sceni. Nisam išla u kino, čini mi se, vjekovima.

– Pa, mislim da je Hal Rouč napravio dobar potez što je stvorio tandem debeljka i mršavka, Stanlio i Olio će imat uspjeha. Baš su smiješni.

– A koja je glavna ženska? – nastavi Riki.

– Pored Blanki, po mom mišljenju, Lilijan Giš. Kupio sam njen najnoviji film „Krila“... Nego, slušaj, što ti ne bi došla kod nas u Saraj da prirediš poneki koncert?

– A gdje?

– Pa, recimo kod mene u „Apolo“ kinu. Ta sala je sasvim dobra za koncerte. Dao sam je prije nedjelju dana jednom vašem Sefardu, tenoru. Lijepo pjeva, al' nikako da mu krene. Imao je dobar prihod, a on siromah... Svakako, oko Riki će se otimat. Sta kažeš?

– Može. Sviđa mi se da igram malo za naše Bošnjake. Već su mi se ovi Beograđani na glavu popeli. Samo ti mene pozovi!

– Što se plaćanja tiče...

– 'Ajde, bolan, dosta... dogovorićemo se, ima vremena. Ionako dok se ne vratim iz Španije, iz ahhhh!!! Barselone, nema ništa!

Nešto kasnije, veliko društvo im se priključilo. Pesme, priča i šale učiniše da zora prebrzo stigne. Vratile su se kući kada je dan već uveliko svanuo.

– Marku se nije svidjela moja haljina – reče Blanki tužno.

– Ama, ne budali, za njega nije važno šta nosiš. On te voli onakvu kakva si.

– Misliš da me voli? – upita Blanki s nevericom.

– Voli, voli, a ni sam ne zna...

– Misliš? – Blanki je želela da Riki ponovi.

– Apsolutno voli!

– Opet počinješ s tim „apsolutno“...

Riki je imala običaj da pronade neku reč koja joj se dopadne, pa da je danima upotrebljava i gde treba i gde ne treba.

– Apsolutno – odgovorila je smejući se.

– A kako ti to znaš?

– Znam, jer smo Marko i ja slični.

– Slični?

– Apsolutno. Vas dvoje niste i zato se volite. Da sam ja sa njim, mi bismo jedno drugom

oči iskopali. A ja ti kažem da ćeš ti sa njim uvijek postići što hoćeš, a da on to ne primijeti. Možda će ti trebati vremena, al' ono što ti je važno, biće po tvom.

– Kako možeš biti tako sigurna?

Riki joj ne odgovori, već zgrabi svoj tanki svileni kućni ogrtač, prekri se njime i počeo govoriti glasom kao iz bureta.

– Ja sam proročica iz Delfa i snage vanzemaljskog sveta mi apsolutno tvrde da je Marko apsolutno tvoj, tvoooooj, iako ste sada apsolutno razdvojeni, bićete zajedno za cijeli život, zajednooo! To vam je Proročanstvooooo!

– 'Ajdi, 'ajdi – nasmeja se Blanki – *jojoru doloroza, a tufazis burlas*, ja plačem i tužna sam, a ti se šališ.

– Život je apsolutno kratak i ništa nije vrijedno apsolutnog bola osim apsolutni bol!

Marko je sutradan oputovao. Blanki je mahala za luksuznim kolima sa suzama i osmehom.

– Ništa mi nije kazao na rastanku – promrmlja ulazeći u kuću.

– Nije jer je takav čovjek. Ne kaže, ne obeća, ne predloži, ako nije sasvim siguran da to može i ostvariti. Zar bi više volila da ti gradi kule u vazduhu, a kad tamo, od svega toga ama baš ič? Ali zato, kad nešto prevali preko usana, onda ti izgleda kao planina: veliko i sigurno. Sva se streseš od važnosti. Zato je bolje manje pričati... onda ljudi poklanjaju više pažnje onom što kažeš. Ha, ha, ha, isto kao moj Miloš! Što taj svašta izgovori... pola bacim u vodu, pola zaboravim i puf! Na kraju ne ostane ništa! – Smejala se i dalje vitlajući najvećom maramom koju je našla u kući i ponela je za ispraćaj.

Posle njihovog susreta u Beogradu, Marko je poslao Blanki cipele od zmijske kože iz najskupljeg zagrebačkog obućarskog salona. Pisao je: „Razgovarao sam neki dan sa g. Stanislavom Vinaverom, kome sam učinio nekoliko usluga, pa sam mu pomenuo Rikicu. Mislim da je važno da se o njoj što više piše u 'Komediji', jer je to vrlo cijenjen list. Da, draga Blanki, svakako je lijepo što igraš tenis i svakako da mislim na tebe. Znaš, naša veza je slobodna kao ptica i leteće sve dok joj neko od nas dvoje ne stavi okove na krila.“

Preko katoličkog Božića je otišao na Bjelašnicu, a pisao sve ređe.

Na sledeća Blankina pisma puna tuge odgovorio je: „Zašto kad nema razloga?“ Zar nije svestan, pitala se Blanki, da je razlog to što nisu zajedno, a mogli bi biti samo kad bi on hteo.

„Valjda ti zato pišem rijetko“, glasilo je sledeće pismo, „jer ne umijem i nisam na to naučen. Ne mogu svi ljudi bit jednaki. Svako voli na svoj način. Tvoje je da prihvatiš moj, a ja tvoj.“

Dvadeset prvog januara poslala mu je pismo u kome ga obaveštava da će ga od tog dana smatrati samo prijateljem. Posle svega nekoliko dana stigao je odgovor: „To sam očekivao svaki put kad sam otvarao tvoja pisma. Tvoja je ljubav velika, kako kažeš, ali je ipak došlo do toga da predložiš da budemo samo prijatelji. Kažeš da ja imam cijeli svijet, a ti samo mene. Ako je tako, onda ga i ti imaš. Misliš da se može voljeti samo ako je ono što voliš blizu? Da li je tvoja ljubav mogla iščeznuti u jednom trenu? U što sad trebam vjerovati? Preispitaj sebe pa mi javi je li ono prethodno ili ovo sadašnje istina.“

– Ne, ne, ne – kukala je Blanki čitajući i proklinjući svoju brzopletost, ali, već je bilo kasno.

„Dosta sam u životu prevalio“, nastavljao je, „pa sadržaj tvog pisma gledam malo drugačije, razumijem suštinu, a ne što slova kažu. Uvijek sam ti govorio da ona često lažu, jer daju pogrešnu sliku onog što čovjek osjeća. Zato sjedi i razmisli, pa napiši opet. Baciću tvoje pismo, kao da nije ni postojalo i čekaću slijedeće.“

Odgovorila je sa osećanjem da su oboje u pravu, srećna što joj je dao priliku da sve izgubi, ali i ljuta što mu popušta.

„Oprostiti ti nemam šta“, odvratio je telegrafski, „jer ništa nisi skrivila. Jednostavno te je izdalo strpljenje, a strpljenje je, ne zaboravi, retka vrлина. Pomislila si da bi prekid mogao nešto riješiti, a takvo osjećanje je svojstveno malim brzopletim curicama. Imam mnogo, mnogo posla.“

Posle toga dugo ni reći, pa najzad pismo:

„Želim ti iskreno reći zašto tako dugo nisam pisao: prvo, mnogo posla, jer mi je Bogdanović još u Subotici, drugo, u međuvremenu je došla Eli iz Dubrovnika.“

Njegova davnašnja metresa, zgranu se Blanki. „Bože, zar me ne bi mogao malo lagati?“

„Onda sam s prijateljima lumpovao jedno pet dana iz noći u noć. Ne znam šta mi bi, al' sam se silno uželio da se zabavim na taj način. Otriježnilo me je osjećanje dužnosti prema preduzeću.“

– Sad je pretjerao – promrsi Blanki i napisa mu ogorčeno pismo, premda je znala da to nije način da se Marko zadrži. Stigao je i odgovor koji je bio i njegovo poslednje pismo: „Ti se mijenjaš kao vrijeme: kadgod ljuta, pa onda blaga, kadgod praskaš, a onda šapćeš. Uostalom, kod svake ženske osobe ima takvih hirova, pa je nemoguće da ti budeš iznimka. Pitaš me da li te još volim. A reci mi zašto ne bih?“

ANĐEO BEZ KRILA I ĐAVO BEZ TROZUPCA

Riki se koprčala zatrpana cvećem. Beogradska železnička stanica odjekivala je od kikota i žamora uzbuđenih glasova. Balet je odlazio na turneju po Španiji. Obožavaoci, prijatelji i kolege izašli su da ga isprate. Cela stanica se pretvorila u veliku scenu Narodnog pozorišta s punim sastavima članova drame, opere i baleta. Oni koji su ostajali, bili su uzbuđeni zbog onih koji odlaze, a oni koji su putovali zbog sebe i onih koje ostavljaju. Vladala je opšta pometnja i komešanje. Riki je uporno ponavljala „apsolutno“ kao odgovor na sve što bi je pitali.

- Da li ste uzbuđeni, gospođice Salom?
- Apsolutno! – odgovorila bi ozbiljno.
- Mislite da će vas španska publika dobro primiti?
- Apsolutno!
- Zadovoljni ste izborom uloga koje tumačite?
- Apsolutno!
- Pa vi govorite samo „apsolutno“.
- Apsolutno!

Kasnije su novinari, prisećajući se odlaska Beogradskog baleta za Barselonu, govorili o Riki kao o „apsolutnoj damici našeg baleta“.

Miloš nije došao na stanicu. Riki ga je u nekoliko navrata tražila pogledom. Onda joj je Dragu prišao i dao joj pisamce. Napućila je usne, obrazi su joj se još više zarumeneli. Otvorila je pismo:

„Moja bela golubica leprša vitkim krilima prema svojoj postojbini. Ne zaboravi da sam s tobom sada i stalno. Moji uzdasi pratiće tvoje piruete, moje brige tvoje vrhove prstiju, a jedna nova bora na mom čelu sačekaće tvoj povratak.“

Blanki je dugo mahala za vozom i plakala: prvo zato što je uvek ronila suze na rastancima, a onda i od tuge što će i sama ubrzo napustiti Beograd, slobodan i neobavezan svet i vrtoglavo brz način života u poređenju sa sarajevskim. Plakala je zato što joj je odjednom postalo jasno da različitosti od onoga u čemu je odrasla mogu biti veoma privlačne i da su je, nesvesnu, uvukle u iskušenje da napusti gotovo s lakoćom svet svog detinjstva i prve mladosti.

Vratila se u Knez Mihailovu. Osetila se usamljenom i praznom. Sa odlaskom Rikice sve se promenilo. Nije se radovala što se vraća u Sarajevo, a nije želela ni da ostane sama u Beogradu. Kako je sve u životu vezano za ličnosti, pomislila je. U Sarajevo ide zbog Marka, a u Beogradu ne bi živela bez Rikice.

Počela je polako da se pakuje, bezvoljno, u tišini. Prvi put u životu osetila se duboko nezadovoljnom. Ne očajnom, kao kad je htela da se ubije, nego, nekako neobavljenog posla, nedovršenom, neodređenom. Kao da je u stalnom trku što ga ljudi nazvaše življenjem, odjednom zastala i upitala se zašto trči i gde joj je cilj. U nju se uselila obamrlost i zazvečala šupljina. Bila je sasvim sama.

U hodniku začu dva glasa koja su je trgla iz razmišljanja, jedan gazdarice Nate, a drugi nepoznat, isto ženski.

- Ne, gospođo, one nisu tu. Riki je danas otputovala na turneju, a Blanki se još nije

vratila sa stanice. – Nata je verovatno nije čula kad je ušla.

– Ja i želim da razgovaram sa starijom gospođicom Salom.

– Mogu da ostavim poruku – reče gospa Nata.

– Ja sam Nena Ranković. Htela sam... – Zastala je kao da okleva koliko da otkrije gazdarici, koja joj priteče u pomoć rekavši:

– Dobro, kazaću Blanki čim se vrati da ste je tražili.

– Recite mi... kakve su njih dve?

Natalija nije odmah odgovorila.

– Pa, šta da vam kažem? Riki je sasvim drugačija od svoje starije sestre. Ona je đavolče, a Blanki je anđelče, ali ni jedna ni druga ne baš sasvim takve. Đavolče bez trozupca, a anđelče bez krila... ako shvatate šta hoću da kažem. Obe su, razume se, devojke iz dobre kuće i znaju šta hoće. I vredne su. Rade, zarađuju, jednom rečju, primerne devojke. Bogami, gospođo, vrlo lepo odgojene.

– Hvala... Navratiću za sat-dva. Hvala...

Glas je zvučao zbunjeno i nesigurno kao da je Nena Ranković odjednom zaželela da pobegne. Blanki nije htela da se pojavi, jer je po glasu osetila da se Miloševa žena predomislila. Poštovala je njenu muku, iako je Riki bila jedan od razloga. Riki ili sam Miloš?, pitala se. Začudile su je gazdaričine reči. Nije pretpostavljala da misli tako lepo o njima ili da uopšte misli o svojim stanarkama. Baš ima dobrog sveta! Počela je da pevuši jednu sevdalinku i da se s voljom pakuje. Bila je spremna za put u Sarajevo.

Nije je niko ispratio. Sa Rikičinim odlaskom, otišli su i svi Blankini poznanici i obožavatelji. „Ipak“, zaključila je, „ja ovdje ne pripadam!“ Sela je u voz i mahnula Beogradu.

U Slavonskom Brodu je presedala. Na klupi u čekaonici pažljivo je osluškivala sva obaveštenja o pristizanju i odlasku vozova da ne bi propustila direktan za Sarajevo. Razmišljala je o pismu koje je dobila od Nine pre nekoliko nedelja, kada još niko od njenih nije znao da se vraća. Nina joj je naređivala hitan povratak jer im je potrebna u radnji.

„Prvo su se veselili što idem u Beograd da zaboravim Marka“, razmišljala je, „a sad me zovu da se vratim jer sam im potrebna. Sad nikom ne smeta što je on tamo. I da se nisam ranije odlučila na povratak, opet bi ih poslušala. Ja sam kao komad namještaja: premjeste me gdje im najviše odgovara, a ja šutim. Al' sad ću Nini tražiti veću plaću.“ Već je crvenela pri pomisli na taj razgovor, kao i na trenutak kad će sresti Marka, verovatno na ulici, jer njih dvoje se ne mogu mimoići. „Sta li sad radi? Što bi bilo lijepo udat se za njega!“

– Izvinite, je li slobodno? – upita neko, a Blanki, ne gledajući, reče da jeste. Malo kasnije pogled joj pade na ruke čoveka koji je seo pored nje. Na prstu mu je blistao ogroman dragi kamen. Mora da je staklo, pomisli, jer takav kamen ne može biti pravi. Čovek srednjih godina, okružen trojicom mlađih ljudi, kao da je čuo Blankine misli.

– To je pravi brilijant.

Pocrvenela je.

– Dozvolite da se predstavim. Ja sam Frank – kao da je rekao kralj Petar, pa ona mora

znati ko je Frank.

– Znate – nastavio je – vi ste vrlo lijepi, prosto ste me općinili. Ne mogu odvojiti pogled od vas. Krasni... Odakle ste?

– Iz Sarajeva.

Blanki je uglavnom ćutala, dok je Frank nastavljao s komplimentima. Posle kratkog vremena počeo je s ponudama. Što je Blanki upornije ćutala i crvenela, to je Frank postajao darežljiviji: ako krene sa njim u Zagreb, on će joj dati... a on je bogat čovek, u što nije sumnjala. Nije znala šta će: ni da ode, ni da ostane, pa je tako, kao trupac, sedela prikovana za klupu. Najzad se jedan od pratilaca umeša:

– Izgleda da vi sumnjate u istinitost riječi ovog gospona.

– Pomalo.

– Gospodična, ovo jeste gospodin Frank, za koga ste mora bit, ćuli... Nema dvojbe kad vam velim da je najbogatiji čovjek u Jugoslaviji.

I najružniji, pomisli Blanki.

– ... i da on meni nećega ponudi – nastavi pratilac – ja ne bih oklevao ni tren, vjerujete? Ne bi' uopće razmišljao... prepustio bi' se njegovom imanju i umjeću.

– Ni ja uopće ne oklijevam – reće Blanki. – Ni kod mene nema dvojbe.

– Pa?

– Pa, bio on bogati ili siromašni Frank, ja sa njim neću. Nisam ja lahka roba, kao što vi mislite, i nije lijepo ovako razgovarati s jednom djevojkom samo zato što putuje sama!

– Ali, molim vas... – pobuni se Frank.

U tom trenutku, baš kada je uporni i dosadni Frank opet počeo, učinilo joj se da je ćula objavu za polazak voza.

– Jesu li to rekli Sarajevo?

– Ne, ne! – povikaše sva trojica uglas, što joj se učini sumnjivim, pa ustade i ode na peron da proveru. Bio je to voz za Sarajevo.

Frank i njegovi pratioci su takođe istrćali na peron tražeći je. Stala je ispred Franka i pogledala ga besno pravo u oći:

– Vi ste Jevrejini? – upita ga.

– Jesam – odgovorio je začuđen.

– I ja sam Jevrejka. Zovem se Blanka Salom i stidim se zbog vas! Ako ništa drugo, mogli biste da ne varate svoje! – Onda se okrenu i uđe u voz.

Tonući u san u ritmu truckanja voza, gledala je tik ispred svojih zenica plave oći mame Estere. One su znaćile dom, toplinu i podršku u nevolji. Kada se iz hladnoće i teskobe spoljnog sveta posegne za skloništem, kada strah i plać stegnu srce, a kolena zaklecaju, eto bezbednog maminog zagrljaja da se u njemu zagreje, isceli, da je saćeka, sasluša, podupre, pa je onda nežno opet pusti da koraća svojom stazom.

IV

VREME ZA ODLUKE

ZAUZIMANJE STAVA

Topla kiša padala je na Sarajevo. Mujezini su se oglašavali sa okruglastih terasa, ali se nisu mogli videti. Grad je postojao, svi su to znali, ali je postao nevidljiv. Našao se u tunelu magle, koja se otkačila sa okolnih planina i sručila na minareta i Miljacku, nabujalu i podivljalu. Iznad nje presamitili se mostovi, nejak i uplašeni od besnog hućanja donedavna miroljubive rečice.

Narod je disao maglu i pio kišu. Pljuštala je takvom snagom da se, odbijajući se o kaldrmu, vraćala u nebo, da bi ponovo pala. I tako stalno, u začaranom krugu. Svi, pa i sam grad, postali su taoci svog suženog vidokruga – planinski proplanci, oblepljeni masivnim zelenilom nisu se ni nazirali kroz stešnjenu belinu putujuće magle. Svugde je kapljalo. Kišobrani nisu pomagali. Čaršavi, odeća i zavese, sve se ovlažilo, a sjajne, klizave površine oivičavale su svaki prizor.

Onda, odjednom zrak svetlosti, kao oštrim mačem, preseče testo magle, i pred očima zapanjenih Sarajlija ukazaše se strmeni udaljenih tesnih ulica za koje su svi (osim onih što u njima stanuju) već poverovali da više ne postoje, da ih je kiša sprala s lica zemlje. Po ivicama sunčanog koridora sablasno je štrčalo sasušeno granje. Kroz taj prolaz od svetlosti i sunca, Blanki je dotutnjala u rodni kraj.

– Ništa neće promijeniti Sarajevo – reče poluglasno, koračajući mokrom kaldrmom, i uzbuđena i mirna: dok su joj kolena klecala, srce joj je pevušilo, dok su joj ruke mirovale, obrazi su joj goreli.

Stigla je kući, gde su je sačekale suze radosnice, poljupci i zagrljaji. Njeni su bili porodica dodira. Reči su dolazile kasnije.

– Blanki, *mi kerida*, mila moja, Blanki, *fižikja*, kćerkice... – od mame Estere, a onda – *Blanki ermanikja, komu stas*, sestrice, kako si? – od sestara i braće. Ignjo je poljubi u oba obraza: – E, pa i vrijeme je da se vratiš i utuviš da nema boljeg mjesta od ovoga... dakako, poslije Mostara – a zatim ode u kafanu.

Za večeru, mama Estera je spremila sve što Blanki najviše voli: pileću čorbu, krastavce kiseljene na suncu i „pastel prostu“. Sve je ipak nadmašio ukus slatka od lubenice, spiralno uvijenih komada kore koji su, prozirni kao staklo, hrštali pod zubima.

– *Kulaj ezfazer la sena kun la kazajena*⁴² – zadovoljno je odgovarala Estera na sve pohvale. Blanki je malo jela.

– *Komi, fižikja*, jedi dete...

– *No puedu!* Ne mogu!

– *Ajdi, il kumer i il araskar ez il impisar!*⁴³ 'Ajde, jedi – nagovarala ju je mama. Ali, Blanki nije imala vremena za žvakanje. Morala je pričati o Beogradu, a to joj nije padalo teško. Govorila je sa oduševljenjem o svetu pozorišta, o kafanama, umetnicima i slobodi ponašanja i mišljenja. Ispričala im je o dvojici koji su se toliko napili da nisu znali za sebe, pa im se onda pridružio treći. Ovaj se još više napio. Kada je zora svanula, a oni je dočekali, otišli su u pravoslavnu crkvu i onog trećeg, muslimana, pokrstili. Kada su se ispavali i otreznili, sve se završilo smehom. Blankini se zgranuše, jer bi se takav događaj u Sarajevu završio krvoprolićem.

Pričala je o desetinama malih, slatkih prizora iz beogradskog života, koje stanovnici tog

velikog grada i ne primećuju, a njoj su ostali urezani u sećanje, jer se nisumogli dogoditi u Sarajevu. Sve što je rekla te večeri zvučalo je bezbrižno, toplo, lepršavo, jer tako je Blanki doživela Beograd. A takav je i bio: živahan, uzdignute glave, zakačene perjanice, raspojasao se i promeškoltio na suncu mira i blagostanja.

– *I jo mi pinsi ki la mija familja bivi sinkuenta anjus adilantri*, a ja sam mislila da moja porodica živi pedeset godina unapred – reče mama Estera.

– *Pur luke? Zašto?* – pobuni se Nina ne shvatajući maminu primedbu.

– Nas pet sestara smo ispred svog doba – reče Buka – ali samo za ovdašnje prilike. Vidiš kako je u Beogradu drukčije... Al' ko zna šta će još Salomovima pasti na pamet. Možda nešto što bi zaprepastilo i prijestonicu!

– *A mi, ja mi ez abastanti i estu. No mipremi maz.* Meni je dovoljno i ovo. Ne treba mi više – promrmlja Estera. – Dosta i suviše. *Ma, ja kunesku las kolis di mi quarta*⁴⁴... Nikad se ne zna šta mi još spremate.

Prvi dan na poslu započeo je na isti način kao i stotine drugih pre nego što je Blanki napustila Nininu radnju „*La Parisienne*“ u Ulici kralja Petrabroj 11. Sve je ostalo isto: mnogo mušterija, priče, ogledala, glasova, pare, tračeva, kalupa, čipki i slame. Posao je napredovao, pa je Nina zaposlila nekoliko radnica, a pozvala je Blanki da ih nadgleda. Drugog rešenja nije imala, jer je Buki nedostajao talent za šiče, a pored privatnih časova, sada je predavala i francuski u školi. U slobodnom vremenu pisala je pesme, skupljala stare španske romanse, proučavala odeću sefardskih Jevreja u Bosni i podizala sinove.

Klara je sada živela u Parizu i kao obično, retko pisala. Javila bi se samo onda kada bi promenila adresu da porodica zna gde je. Smatrala je da je to dovoljno.

Elijas, najmlađe dete, išao je u školu.

Atleta se tek vratio iz Beča, gde, tokom dve godine na studijama prava, nije dao nijedan ispit. Umesto stručnjaka za pravna pitanja, postao je stručnjak za bečke balove, restorane i valcer. Nije mu smetalo što su novac, koji mu je omogućio boravak u Beču, njegove sestre zaradile teškom mukom. Jer, razmišljao je, on nije nikad tražio da ga pošalju, niti obećao da će tamo nešto završiti. Sve su tosmislile „usijane glave“ njegove porodice. Sada, iako najstariji i jedini odrastao muškarac u kući, sedeo je u Sarajevu opet ne radeći ništa, što mu nije nimalo smetalo. Prijatelji su ga voleli zbog vesele prirode i duhovitosti, a ponajviše zbog divnog glasa. Mazili su ga i tetošili. Majka ga je hranila, kuvala mu, prala ga i peglala. Mali džeparac dobijao je od sestara. Učinilo mu se da najzad živi pristojno „kako Bog zapovjeda“, bezbedan i bezbrižan. Nikom nije smetao, a ono malo što su mu majka i sestre činile... pa, zato su mu majka i sestre!

Mami Esteri je postalo jasno da će morati nešto da preduzme. Njenom voljenom sinu, Isaku Salomu, ovakav način života sasvim je odgovarao, dok je ona smatrala da ne priliči jednom mladom, snažnom čoveku da tako gubi vreme, da krade Bogu dane jer Bog mu ih je podario. A mama Estera se nikad nije šalila. Ona je i dalje zadržala vodeće mesto u svom malom carstvu. Tiho, ali odlučno stajala je na kormilu porodice već više decenija, čak i za života oca Leona.

Posle svega nekoliko nedelja pošto se Blanki vratila u Sarajevo, zatekla je mamu kako

plače i pakuje jedan pozamašan kofer. Plave oči su joj se crvenele od neispavanosti i suza, a obično lepo zaglađena kosa padala joj je na lice u neurednim pramenovima. Obuzela ju je neka zima, pa umesto da, kao obično, veselo tabana kućom bosa, navukla je papuče i sumorno kloparala iz sobe u sobu.

– *Mama, luke stas fazijendu? Di ken ez estu kufer? Pur luke joras? Luke akapito? Šta to radiš? Za koga je ovaj kufer? Zašto plačeš? Šta se dogodilo?* – obasu je Blanki pitanjima.

Kufer je Atletin, plačem zato što odlazi, pakujem ga zato što putuje, a mora otić jer ga ja šaljem. *Un mansevufeću i direću nopuedi mas bivir ansina... estu ez vringuensa!* Jedan mladić zdrav i prav ne može više živeti ovako. To je sramota!

– Ali, mama, ako ti je teško, što ga tjeraš iz kuće?

– Ako sad ne ode, nikad od njega ništa biti neće... Mora se osamostaliti i postati čovjek.

– A ako propane sam u svijetu? Bez ičega, bez nas, bez para? – nastavi Blanki još ne verujući da je majka stvarno odlučila.

– Taj rizik preuzimam na sebe – reče Estera odlučno. – Neće propast, naše je krvi, takvi teško propadaju. Moraće se snać. Ovdje, godine će mu proći u blaženom neradu i ostaće sam jednog dana kad se više neće znati sam snaći. Zato mora odmah u svijet.

Atleta je otišao. Estera je plakala i tugovala još mesec dana. Iskopnila je više nego zbog svega što je dotad dogodilo nju i njene. Ali, izdržala je, a i Atletu. Prvo pismo stiglo je iz Zagreba. Našao je posao u redakciji jednog od vodećih dnevnih listova. Dalje je sve išlo glatko. Polako su se zvuci smeha i pesme, uzdaha i prepirki pojačavali i sve se vratilo u uobičajenu kolotečinu.

– Više nisam dijete – ponavljala je Blanki, znajući da prvo susreti na ulici, a onda Markovo navraćanje u radnju, znače samo jedno: kad tad opet će početi neizbežni sastanci. Ali, sada će biti sa njim potpuno, celim svojim bićem bez ograničenja. Pri pomisli na to osećala je buru radosti, neke čudne pomame lišene straha. Njena predviđanja su se ostvarila. Otklizila je kao po ledu u Markov zagrljaj, svesna da nikad zbog toga neće zažaliti. Duboko je verovala da njih dvoje ne mogu izbeći jedno drugo.

Provodili su mnoge časove zajedno: Blankin beo i svetlucav ten i užarene oči u polumraku podsticali su Markove opaske:

– Mogao bih na njima cigaretu upaliti – govorio je.

Prvi put je vreme provedeno sa ženom posvetio njoj u potpunosti. Nijedna misao, nijedna briga nisu mu ometale prijetnost tih predvečerja. Jer, bio je ubeđen, kod Blanke ima i želi još toliko da otkriva.

Iz njegovog stana odlazila je sva ozarena, topla od kupanja i klecavih kolena.

Počeli su se viđati sve češće: svakog četvrtka, subote i nedelje. Njihovi susreti su poprimili oblik ozbiljne veze, koja daje nade da će se produžiti na neodređeno vreme.

Kada je mama Estera saznala da se Blanki opet sastaje s Koraćem, počeli su iznova prekori. Ali Blanki se naglo uozbiljila i sazrela, pa se niko osim mame nije usuđivao da joj otvoreno prigovara. Čak je i brbljiva Nina smanjila prenošenje priča koje su kružile gradom.

Jednoga dana, kad se Blanki vratila iz radnje, primetila je da se u kući nešto neobično

dešava. Majka je obukla svečanu haljinu i stavila novi *tukadu* na glavu. Sveže cveće ukrašavalo je ceo stan. Razlog sveg tog spremanja Blanki ugleda u jednom crnomanjastom muškarcu u crnom odelu, koji se nervozno meškoljio na minderluku u trpezariji.

– Blanki, da te upoznam. Ovo je Đani Alfano iz Palerma – reče mama bez ikakvog prethodnog objašnjenja u vezi s razlogom njegove posete.

– Milo mi je!

Hladan pozdrav nije obeshrabrio Đanija. Pokazalo se da je prijatan, srdačan, pomalo nervoznog ponašanja, ali uvek spreman za šalu i priču.

Večerali su svi zajedno. Nina i Ignjo su im se pridružili. Blanki se u početku čudila što se za ovog neznanca koji se pojavio iznebuha kuvala večera, a njoj o tome niko nije ništa kazao. Obično, u kući se o svemu razgovaralo i planove su pravili svi zajedno. Uskoro, tokom razgovora, sve joj postade jasno. Đani, mladi Italijan sa Sicilije, sefardski Jevrej, često je dolazio u Sarajevo po trgovačkom poslu za svoju firmu. Bio je imućan i nije oskudevao u kućama, imanju, novcu i neudatim sestrama. Pošto mu je otac umro, poslovi su prešli na njega, jedinog sina i naslednika. U činjenici da nije oženjen ležao je glavni razlog njegove posete. Pozvali su ga da se upozna sa Blankom, i da se, ako se sreća osmehne porodici Salom, njome oženi. Ona mu se neobično dopala, tako da sa njegove strane nije postojala prepreka. Blanki je trebalo da ode u Palermo, gde bi provela ostatak života ne izlazeći iz kuće, u kojoj bi joj društvo pravile njegove sestre i majka!

Mama se, izgleda, stvarno brine, pomisli Blanki, kad se odlučila na korak u osnovi suprotan njenoj naravi. Nikad se nije upuštala u pokušaje provodadžiluka tako otvoreno i napadno. Možda ju je na to nagovorila Nina, podržana tetkama, koje nisu želele da se ugled porodice Salom, već ozbiljno poljuljan, potpuno uništi.

Kada su svi najzad otišli, Blanki se tiho uvukla u maminu sobu, što nije često činila. Estera je već bila legla.

– Mamili – rekla je – *tu savis kijo no keru kazar mi kun esti Sicilijanu*, znaš da ne želim da se udam za tog Sicilijanca. Ne bi', bogami, pa i da nemam Marka. Bi li ti voljela da odem u tuđinu, međ ljude koje ne razumijem, sa čovjekom koga ne volim?

– Ne, nikako... *al'ja stuvias kazada*, ali bila bi udata, obezbijedena, a možda bi ga poslije i zavoljela. Ne, ne bi' želila da mi odeš, svi ste mi otišli... Riki, Klari, Isak, ali bi otišla kao udata žena. Ako ostaneš ovdje s Markom ovako neudata, otić ćeš još dalje od mene – uzdahnula je pa nastavila: – *I pur luke el no si kaza kun ti?* I zašto se on tobom ne oženi?

– Odavno mi je kazao da se neće ženiti ni mnome ni kojom drugom. Otad o tome ne razgovaramo... A meni je svejedno.

– *I luke van a dizir la denti?* I šta će reći svet?

– Sjećaš se kad si mislila da je najstrašnije što ti se dijete udaje za inovjerca? Eto, vidiš kako se mišljenja mijenjaju. Sad bi bila zadovoljna da se udam za hrišćanina, je li tako?

– Pa, ne znam. Udala bi se i imala bi djecu – dvoumila se za časak, pa dodala: – Al' bi bili lijepi! Bome, imala bi' najljepše unuke u Saraju.

– Pa imaš već unuke od Klari i Buke.

– Klarine nisam još ni vidjela. Uostalom – ljutnu se kao da ne shvata zašto se poverava svojoj mlađoj ćerki – ja govorim o tvojoj, a ne njihovoj djeci!

– Samo strpljenja, mama, malo strpljenja, pa će sve bit u redu.

Prvi put Blanki i mama Estera razgovarale su kao prijateljice, na ravnoj nozi, a ne kao majka i kćerka. Blanki je najzad odrasla. Sazrela je kroz odluku da se suprotstavi negodovanju porodice i ne prekine svoju vezu s Markom. Njenu ljubav ne mogu okončati spoljni činiooci, zaključila je, ona može nestati sama od sebe ili je jedno od njih dvoje prekinuti, ali ne zato što to drugi žele.

– Pa, je li ikad barem spomene brak?

– Ne, nikad.

– A ti?

– Bože sačuvaj! Ne kažem ni kad mi se neka prijateljica uda, da ne pomisli da želim navest razgovor na tu temu.

– Eh, dijete moje, ne valja ti to! Sos *orgojoza*, ponosna si... Druga bi ga ucjenjivala. Ali, neka! Takva i treba da budeš.

Uzdahnula je i okrenula joj leđa, što je značilo da je razgovor završen.

„Kako bi’ volila,“ mislila je Blanki, „da joj ugodim i ispunim joj želje, al’ ne mogu, jer moje želje i njihovo ispunjenje su moj život, pa kad bi’ se potpuno povinovala maminim, jednostavno ne bih živjela.“

Sicilijanac Đani često je zalazio u njihovu kuću i kasnije, bez obzira na to što se glavni cilj njegovog prvobitnog dolaska nije ostvario. Blanki nije htela ni da ga vidi, ponajviše zato što ju je podsećao na tužan razgovor s mamom. Razgovor običan, smiren, bez teških reči i vike, urezao joj se zauvek u sećanje. Mama Estera, svetlost za kojom je Blanki trupkala u mraku neiskustva i neznanja, odjednom je zaostala i učinila joj se bespomoćnom. Lutala je, baš kao i sama Blanki, i nije nalazila rešenja. Blanki je očajavala što se njena iluzija o svemoćnoj Esteri raspršila. Za sve je krivila sebe, ali drugačije nije mogla, jer bi se inače lišila jedinog životnog blaženstva i ushićenja – vremena provedenog sa Markom. Iako svesna da čine isto što i mnogi zaljubljeni parovi, jer se sve svodilo na običnu šetnju, kratku vožnju, malo priče i dosta milovanja, u Blankinoj mašti ispredala se bajka, uvijena u koprenu velike sreće.

U međuvremenu, pričalo se o Marku i jednoj glumici, jednoj milionerskoj kćerki, jednoj poznatoj lepotici i još nekoliko nevažnih žena. Blanki na to nije obraćala pažnju.

„Ako je sa mnom češće neg’ s ma kojom drugom“, mislila je, „onda mu ja najviše značim“. Prolazne vezice smatrala je prihvatljivim, ako ostaju prolazne. Svakako, opasnost je uvek postojala, ali sa čovekom poput Marka, na to se moralo računati.

Opet je počela da beleži događaje u malenu knjižicu ni nalik na onaj dnevnik koji je pisala kao devojkica, a koji joj je Nina, ne pitajući je, jednostavno bacila u vatru. Kada se Blanki usudila da je upita zašto je to učinila, Nina joj je samo ljutito odbrusila: – *No ti premi*, ne treba ti!

– Zato je želela nešto što će moći da nosi sa sobom u tašni.

Napisala je tih dana da je ceo svet divan i ogroman, i da igrati i zagrliti se s Markom znači držati ceo taj raspevani, ružičasti svet u rukama.

Marku je posao išao sve bolje. Mnogo je putovao i radio. Blanki je uglavnom znala njegovo dnevno kretanje, ali ga nikad nije tražila, ne želeći da mu se nameće i da mu smeta. Ustajao je oko pet, pošto bi ga tri budilnika navijena da zvone u razmacima od po

pet minuta najzad probudila. U šest bi otišao u kancelariju, seo u veliku kožnu fotelju i pregledao poštu, čitao celokupnu jutarnju štampu, diktirao pisma i brzojave, dogovarao se sa saradnicima i pio desetine turskih kafa. Onda bi dolazili ručkovi s poslovnim partnerima. Posećivali su ga Nemci, jer je držao predstavništva „Grundiga“ i „Simensa“, Austrijanci, Italijani, pa čak i poneki Amerikanac zbog uvoza filmova i automobila. Uvek se pitala kako može naručivati, jesti, misliti i sklapati poslove u isto vreme. Onda opet kancelarija zbog potpisivanja dokumenata i pisama, dogovora za sutradan i telefoniranja. Kratka poseta sestrama i braći nije smela da se propusti. Usput bi odlazio do kina „Apolo“ i „Imperijal“ da proveri da li je sve spremno za prvu popodnevnu predstavu, a onda do špedicije da vidi kako rade mašine. Često, posle svega, opet u kancelariju da na miru razmišlja i napiše koncepte pisama za sutradan. Sve konce tih zamršenih radnji držao je u rukama. Čim bi nešto zapustio ili prepustio drugima, krenulo bi naopako. Njegove snažne šake četvrtastih prstiju obuhvatale su sve operacije u carstvu, možda malom u svetskim razmerama, ali velikom za malu Bosnu. Gradio ga je i snažio već više od jedne decenije. Imao je uspeha, to se već moglo bez dvoumljenja ustvrditi.

U svem tom radu i zaokupljenosti, Blanki je zauzimala važnije mesto nego što su to oboje pretpostavljali.

Počeo joj je pričati o poslu. S vremenom je stekao poverenje u nju. Umela je ćutati kada treba, što je neobično cenio. Opazio je da Ignjo i Nina, s kojima su često izlazili i provodili dosta slobodnog vremena, nikad nisu saznali ni delić onoga što bi joj poverio.

Primetio je da često, usred dana pretrpanog poslom, sa uživanjem pomisli da će uskoro pričati Blankici o svemu što se desilo, dok ga ona, bez prekidanja i neumesnih primedaba pažljivo sluša. Davala je svoje mišljenje samo kada bi je za to zamolio, a to je činila odmereno i razumno, bez suvišnog razmišljanja, ali i bez brzopletosti.

Pokazala je ukus i osećanje za film. Često, čim bi se završila projekcija, Blanki bi mu kazala: – Ovo će bit veliki uspeh – ili – baš nije naročit. – Nikad se nije prevarila. Nepogrešivo je čitala ukus sarajevske publike. Želeo je da je povede na pregled filmova koje će kupiti. Nije to dotad činio jer je smatrao da treba da objasni njeno prisustvo poslovnim partnerima. Sada je odlučio da ništa ne objašnjava.

Da ga je molila, sigurno je ne bi poveo kada je sledećeg puta išao u Zagreb. Pošto nije, našla se u kolima na svom prvom putovanju s Markom. Za Blanki, ceo taj put imao je osobine sna posle duge nesаницe: sladak, dubok i osvežavajući. Marko je, kao obično, zakupio apartman u hotelu „Esplanada“. Dok su lakeji na ulazu zadivljeno zagledali srebrni „studebeker“, Blanki je zaključila da ju je neslućena sreća pogodila što je baš nju Marko Korać izabrao za svoju dragu.

Prvi put u životu provela je celu noć s nekim ko joj nije sestra. Gledala ga je kako duboko diše. *Kun ti sinjora, kun ti kavrona*⁴⁵ – prošapta. Proveli su u Zagrebu celu sedmicu. Pregledali su filmove, a on ju je često pitao za savet.

– Kakva šteta što sa velikim filmom moraš uzet i poneki koji nije baš najbolji – primeti Blanki dok su oboje, umorni, večerali u apartmanu.

– To ti je kao u životu – odgovori Marko – sa svakom srećom ide kao prišipetlja i poneki baksuzluk.

Osećanje da mu pomaže u poslu ispunjavalo ju je zadovoljstvom koje dotad nije iskusila.

Njihov odnos se možda nije produbio posle ovog putovanja, ali Blanki je svakako dobila malo više samopouzdanja, a to joj, kao i mnogim uistinu skromnim osobama, nije bilo na odmet.

Marko je nije obasipao poklonima. Međutim, poklonio joj je ono što niko drugi ne bi mogao osim njega: darivao joj je sreću.

Vratila se u Sarajevo lepša nego ikad. Studena i snežna zima za Blanki je te godine bila topla.

– Sinoć si opet došla kasno – reče mama jednog jutra.

– Jesam – odgovori Blanki, bleđa od neispavanosti, ali mirna. Znala je da će do ovakvog razgovora doći.

– *Sjenti, kerida. No si puedi mas ansina!* Slušaj, draga, ne može se više ovako. Il' se udaj, il' ga moraš ostavit. Zar da moja lijepa i mlada kći ovako živi? Zar si to zaslužila? I ti i ja.

Mama, tarogu, sjenti mi, mama, molim te, saslušaj me. Odmalena sam bila poslušna. Nikad nisam rekla „ne“. Šutila sam čak i kada me je tata štipao za nešto što nisam skrivila. Je li tako? – nastavila je ne čekajući odgovor. – Međutim, sad neću poslušati ni tebe, ni bilo kog na svijetu. Kad bi dragi Bog sišao, ne bi' ga poslušala!

Pogled mame Estere otkrivao je zbuđenost, ponos i ljutnju. Zbunila ju je Blankina ozbiljnost, ponosila se njenom hrabrošću i odlučnošću, a ljutila ju je njena neposlušnost.

– Zar te nije stid pred svijetom?

– Cijeli ovaj grad, može pričat što hoće, meni je svejedno. Važno je samo da sam s njim, u braku ili bez braka. Mama, ja volim tebe i sestre i cijeli ljudski rod, ali više od svega volim Marka. Ako se ne možeš s tim pomirit, ja ću otić od kuće, uzeću negdje sobu, i gotovo.

Ovo je prevazišlo sva Esterina očekivanja. „Oklen iskoči ova zrela žena ispod moje curice?“ pomisli, pa reče: – *No, fiža mija, keda ti in mi kaza.* Ne, kćeri moja, ostani u mojoj kući.

Nakon ovog razgovora Estera je prestala pominjati Marka, za razliku od sarajevske čaršije, kojoj je ljubavna veza lepe Jevrejke i bogatog Srbina razbuktavala maštu i golicala radoznalost. U masi običnih i manje ili više uspešnih ljudskih odnosa, njih dvoje su davali živosti sivilu života devojaka u očekivanju dobre udaje, muškaraca u iščekivanju dobrog miraza, udatih i oženjenih u čekanju da vreme prođe.

Gospođa Ninković, Ninina mušterija, zaverenički je šaputala, pokušavajući da izgleda dobronamerna: – Dragaa moja gospoj'ce Blanka, morate ga natjerati da vas uzme za ženu. Inače će vas iscijediti kao limun, pa kad dođete u moje godine, baciće vas umornu i oronulu!

– Možda, ali pomislite kolike me decenije sreće očekuju dok dođem do vaših godina!

Osim želje da ostane s Markom, Blanki je malo, ako uopšte, razmišljala o sutrašnjici.

Držala je do svog stava, ali je čvrsto verovala da i potpuno oprečna mišljenja treba

poštovati.

– Svako živi po svom izboru – rekla je jednom Buki – a ja sam toliko zaokupljena svojim da nemam vremena razmišljati o tuđem.

Riki joj je bila najodanija istomišljenica.

Marko je otputovao na jedno od svojih čestih službenih pohoda. Pisao je redovno, ali, možda zbog sivila novembra ili zbog udaljenosti, tek Blanki je jače nego obično osećala njegovo odsustvo.

„Zagreb, 26. XI – Želio sam se svakako danas vratiti kući, ali, viša sila! Radi posla i kinematografa večeras putujem za Beč, a u subotu za Berlin. Nemoj se žalostiti. Znaš da nerado putujem po ovakvome nevremenu. Odlučih jer je u pitanju prestiž. Vidjet ću mnogo novoga, pa ću ti sve fino pričati kad se vratim.“

„Grand Hotel, Wien, 28. XI – Izvan sebe sam od čuda koje vidjeh i doživih. Budi strpljiva, brzo se vraćam.“

„Berlin, 30. XI – Spremam se za svečano otvaranje Filmskog kongresa. Juče sam razgledao grad: vreva i život koji opijaju bukete na svakom koraku. Sve je u pokretu 24 sata. Ovaj veliki svijet me je uvijek privlačio, ali i pomalo strašio. Kakva je i kolika ovdje konkurencija! Ne smijem ni da pomislim. Ali, u isto vrijeme, kakvi se poslovi mogu sklopiti i razviti! Moja Blanki, ovdje se rađa pravi kapital, a ne ono naše malo na Balkanu. Mi smo svi odojčad u pvoju. Ipak, neko mora početi, pa koliko me to obeshrabruje, toliko sam i ponosan odakle sam.“

Pred samu novu 1928. godinu, napisala je u svom dnevniku velikim štampanim slovima: „Marko Korać i Blanki Salom se vole“, sa željom da time zapečati 1927. i da osigura svoju ljubav od zle kobi. Nisu zajedno sačekali novogodišnju noć, jer ju je on provodio sa svojom porodicom.

Prva nedelja u novoj godini prošla je u šetnji, po snegu na Jahorini. Lepša nego što ju je zamišljala, Jahorina je bila prava bosanska planina: dovoljno divlja da pruži osećanje nedirnete prirode, ali i dovoljno pitoma da ugreje prijatnošću i dobrodošlicom. Puna pouzdanja, Blanki je stajala čvrsto na tlu prekrivenom snegom. Kao drvo izraslo iz te zemlje, koreni su je vezivali za nju. Trčali su, malo govorili, grudvali se kao deca da bi zaduvani došli do šumarske kuće da ručaju, a pred večer da se vrata umorni, ali osveženi.

– Naš život je lijep zato što je jednostavan – kazao je Marko pijujući čaj s rumom. Nije mu rekla da se sa njim ne slaže. Sama činjenica da su zajedno, prouzrokovala je mnoge komplikacije kako za jedno tako i za drugo.

Iste godine u proleće, vraćajući se iz dućana, Nina reče:

– *Saviz, Blanki, puedi ser ki era mizor ki no ti diga nada*⁴⁶ – počela je na ladinu, jer je odbijala da se muči sa srpskim kad ne mora.

– Ali češ mi ipak reći – prekide je Blanki. Iako bi Blanki rado preskočila Nininu priču, nju zaustaviti, kada je nešto naumila da ispriča, bilo je nemoguće.

– Tako je – ozbiljno će Nina, ne primećujući podsmeh. – Prije neki dan Buka je napisala pismo Koraću u kome ga lijepo moli da ne sramoti porodicu, a pogotovu mamu, jer joj cijelo Sarajevo vidi kćer kad dolazi kući u dva ili tri ujutru. Objasnila je da ako te takav

glas bije, nikad se nećeš moći za drugog udati, što je obaveza i želja svake djevojke...

– *El no mi dišu nadapur estu*, ništa mi nije rekao o tome – prekide je Blanki.

– *Siguru*, svakako, jer se i on srami. Ali, možda bi bilo bolje, kad već ostaješ tako kasno, da onda i spavaš kod njega...

– *Si, puedi ser*, da možda – reče Blanki kratko, pokazavši razočaranoj Nini da ne želi da nastavi razgovor. „Moj život je moja stvar“, mislila je ljutito, ali je ćutala.

Kad su 14. aprila proslavljali što je fudbalski klub „Slavija“, čiji je Marko bio predsjednik, postao prvak, Blanki mu reče da će ostati kod njega celu noć. On joj mirno odvrati:

– Znači, odlučila si da tako bude.

Iste nedelje lumpovali su sa Gajdarovima, Markovim poslovnim partnerima i njihovim suprugama. Dok je pevačica uvijala tužne sevdalinke, a kafana ličila na pušionicu, dok se poneka čaša bačena iz sevdaha lomila odašiljući komadiće srce na sve strane, Blanki je, sva ozarena, mislila o tome kako će te noći opet spavati kod Marka.

Ubrzo potom Marko je otputovao na dug put. Karte su stizale iz Dubrovnika, Zagreba, Crne Gore, Inzbruka i Lucerna. Kada je ponovo stigao do Zagreba, znala je da je blizu posle skoro mesec dana odsustvovanja. Odgovarala mu je na poslate adrese opširno, ali po običaju bez naročitog sadržaja: o ljubavi, samoći kad ga nema i želji da se vrati. Pa iako je znala da su joj pisma jednolična, nije umela da ih izmeni. Pero je kao samo od sebe ispisivalo nežnosti. A Marko se nije bunio. I baš kad je mislila da će se ubrzo vratiti, on joj napisala lakonski: „Sutra putujem u Pariz, a na povratku prolazim kroz Ženevu i Milano. Bit ću sa Albertom Ozmom i grupom filmadžija. Moram priznati da volim vidjeti sva ova mjesta, ali se ipak želim što prije vratiti kući. Svuda je lijepo, al' tamo najljepše. A znaš li zašto?“

Blanki je smatrala Markove povratke najlepšim časovima njihove ljubavi: željni jedno drugog, vraćali su se na staro osveženi novim. Činilo joj se da i ona putuje kada bi joj pričao o svojim doživljajima na uobičajeno sažet, otvoren način, bez okolišanja i lutanja.

U maju, Marko je otišao na operaciju slepog creva. Tokom oporavka, tog kasnog proleća i ranog leta, išli su često na izlete. Vozili su se do Jablanice, planinarili i kotrljali se po padinama Trebevića, slikali se na izdžikljalnoj travi, jeli na čebetu prostrtom ispod krošnji razgranatog drveća.

Ignjo i Nina bi im se često pridružili. Nina, oličenje nespretnosti kada je trebalo da se usigne i uz najblažu padinu, duvala je i kukala kako će joj njih troje „doći glave“, kako joj oslabljeno srce vapi za odmorom. Jedino nije gundala na putu za vrelo Bosne, jer bi se kolima ili fijakerom dovezli do samog vrela, malo prošetali, a zatim ručali njeno omiljeno jelo, pastrmke.

Blanki je letovala sa Bukom i decom u Dubrovniku, jer je Marko imao takoreći doživotnu obavezu da letuje sa braćom i rodbinom, i to tek u septembru.

Odmah joj je pisao iz Sarajeva: „Htio sam te zvati na telefon, ali sam od toga odustao uglavnom što znam da se bojiš tog aparata. Ja radim punom parom i mislim na te punom vatrom. Mićo mi je otišao na put, pa ja ostajem u Sarajevu dok se on ne vrati. Nastojaću svakako doć tamo.“

Kao što je obećao, čim se njegov saradnik Mićo vratio, Marko je kolima došao u Dubrovnik. Ostao je nedelju dana. Po povratku u Sarajevo, odmah joj je pisao.

„21. VIII – Dug put do Sarajeva nije ništa u poređenju s poslom koji me je sačekao. Kao da nisam ovdje bio dvije godine. Miško moj, tek sad kad sam se vratio, uviđam koliko su nam ovi dani u Dubrovniku bili lijepi. Ovdje nema ništa novoga, bar koliko ja znam, a šta se iza brda valja, to bi morali upitati nekog hodžu.“

Zatim je otputovao u Beograd poslom, pa je odatle stiglo pismo: „Nakon pretrpljenih muka u jednom danu i jednoj noći, osjećam potrebu da ti pišem i da ti se izjadam. Ovdje je pasja vrućina: 45°C iznad nule! To još nisam doživio. Noći su još gore. Vode za kupati se nema. Sve je presušilo. Čini mi se da ću pomahnitati. Lijepo naše Sarajevo! Nema ga na kugli zemaljskoj. Jučer nisam ništa završio: sve se ukočilo i stalo na ovoj sparini. Vrućina mi je ubila svaku volju za rad, kao i svima. Svi poslovni partneri su negdje nestali. Nastojaću i ja da se što prije kurtališem ovog pakla. Ipak, ostaću dok ne završim posao, makar se istopio. S Milošem mi se dogodila čudna stvar: ugovorili smo sastanak kod 'Moskve', ja ga čekao, a on ne dođe. Sigurno je malo prilegao i prespao. Tako se nismo vidjeli.“

Posle nedelju dana stiglo je pismo neobičnog i neočekivanog sadržaja. „Uželio sam te se mnogo. Dolazim svakako u subotu večer ili nedjelju ujutru. Vodim i dr Bauera i njegovu suprugu. Rezerviši mi sobu u 'Imperijalu', ali i jednu u tvom hotelu, jer neću da budem daleko od tebe. Ostat ću do srijede ujutru. Mala moja, stalno mi u posljednje vrijeme nešto fali... kao da sam nešto važno izgubio, pa nigdje nemam mira. Nestrpljiv sam da te vidim.“

Dubrovački kamen belasao se na suncu. Lepota grada bila je gotovo nestvarna. Ličio je na sladunjavu razglednicu. Marko je stigao u nedelju ujutru. Ne obraćajući pažnju na red i običaj, strasno je zagrlio Blanki, okrenuo leđa prijateljima i odveo je u svoj apartman.

„Imperijal“ je bio luksuzan hotel, a Marko Korać luksuzan gost. Odmah je naručio bokal limunade sa džinom, a Blanki sok od pomorandže. Sedeli su na pletenim foteljama na terasi uokvirenoj bujnim zelenilom, i zaštićenoj od pogleda sa strane. Miris mora, čempresa i nekog posebnog slatkastog dubrovačkog bilja širio se vazduhom i omamljivao ih.

– Sad ćemo nešto pojesti.

– Ali, Marko, još je rano... jutro je.

– Pa šta? Ja sam gladan, umoran, i sve ostalo. A ti ćeš mi praviti društvo.

Naručio je škampe, pohovani ementaler, bifteke i zelenu salatu. Kelneri su sve tiho donosili i odnosili. Najзад, stigla je i kafa i Markov omiljeni „martel“, a za Blanku voće i sladoled.

– Blankice, uživamo ova četiri dana kao nikad. Željnan sam zadovoljstva, dosta mi je posla i briga. Volim raditi, ali se, brate, umorim. Od svega što volim, umorim se, osim od tebe. Tebe mi nikad dosta.

Takve reči lako je pamtila, jer su retko silazile s Markovih usana. Zato, kada bi joj tako nešto kazao, Blanki je ostajala nema od uzbuđenja. Zapisala je u dnevnik: „Svi ovi časovi nisu dio mog života, već moj život. Sve ostalo nije važno.“

U oktobru su krenuli kolima za Mostar. Tokom putovanja dolinom Neretve, Marko se

prisećao roditeljske kuće, koja je po njegovim rečima imala najveću kuhinju ikad sagrađenu u dobrostojećoj trgovačkoj porodici. Posetili su nekadašnji dom porodice Korać. Novi vlasnici su ih ljubazno primili. Marko se zaprepastio i razočarao: sama kuća ništa izuzetno, a kuhinja običnih razmera.

– Iz dječije perspektive sve izgleda veće – rekao je izlazeći.

Putovao je sve više. Gotovo ceo decembar samo je prolazio kroz Sarajevo. Često, i dok se nalazio u Sarajevu, stizale bi ceduljice da otkazu već zakazane sastanke. Blanki je tužno, ali bez gundanja, čekala. Nije imala osećanje da čeka: jer Marko je bio njen život, a život se ne sačekuje i ne ispraća.

Primetila je takođe da su sada ceduljice zadobile prizvuk različit od onoga od pre nekoliko godina. Među redovima nazirala je da je i njemu žao što je ne može videti.

Ipak, novu 1929. godinu sačekala je bez njega.

Jednog toplog nedeljnog dana u martu, pošli su na prvi proletnji izlet na Igman, koji je, po Blankinom mišljenju, bio lepši i od Jahorine i od Trebevića. Gostoljubiviji i prostosrdačniji u svojoj neuređenosti, ličio joj je na kosu kroz koju je dobar frizer samo provukao češalj i nemarno rasporedio obronke i padine. Igman, kao i gorštaci, imao je ponegde divlji i zastrašujući izgled, ali je uglavnom zračio toplinom, čistoćom i oblošću. Ličio je na velikog sklupčanog medveda uspavanog zimskim snom, koji je opasan, ali u isto vreme izaziva želju da se sa njim čovek poigra.

Blankina sreća dostigla je vrhunac kada je, u još neozeleneloj šumi planine, dok su se Ignjo i Nina smeštali pored založene vatre, Marko tiho i iznenada prošaptao:

– Znaš li ko te mnogo voli?

Ona je odmahнула glavom, a on obešenjački ozbiljan pokazao prstom na sebe. Učini joj se da joj je tada prvi put tako nešto kazao sam od sebe, bez njenog pitanja, na koje bi obično kao odgovor dobijala ili smešak, ili klimanje glavom, ili – Pa šta misliš, budalino Tale, što sam s tobom? – Pogledala je prema nebu (nekoliko još golih grana sekle su svež vazduh), potrčala prema napupelom žbunju, proskakutala po obližnjem travnjaku, a onda, sva zajapurena, dotrčala natrag Marku i bacila mu se u naručje. Pogledao ju je s nežnošću i toplinom koju je bilo teško izmamiti iz obično hladnih zelenih očiju.

Ignjo se nasmeja i dobaci:

– Je li, Blanki, da te nije ujo koji obad?

– Šuti, bolan, šuti – reče Nina ozbiljno – vidiš da su sretni. – A onda nastavi da brblja: – Teferič ti je mnogo lijepa stvar... ček' samo da ovo namjestim... – zadovoljno se gnezdila između dva jastuka, Ignjinog krila i nekoliko ćebadi. Sve je uvek moralo da joj bude potaman, pomisli Blanki, koja je sedela na panju čak ne podmetnuvši ni jastuče. Za nju je jedino bilo važno da je Marko udobno naslonio glavu na njeno krilo, za Ignju da ima svoju litru „crnjaka“ pokraj nogu, a šta li je za Marka najvažnije, pitala se Blanki. „Iz detalja kao što je sjedenje na teferiču, mogu se odrediti mnoge osobine jedne ličnosti“, zapisala je kasnije u dnevniku i bila ponosna na svoju opasku.

– Ignjo, 'ajd, bolan, pričaj nam o onom – reče Nina.

– Ma o čemu, curo, o čemu? Nikad ne završiš rečenicu, kao da ja moram znati tvoje misli.

– Pa o onom tvom putu po Srbiji... znaš, o onom selu kod onog mjesta...

– Kod Lazarevca. Misliš o velikom slavlju u ciganskom kraju... selu hiljadu violina?

– E, jest, jest, o tome.

Kao obično, Nina ga je gnjavila sve dok Ignjo, posle još pola litre, ne započne: – E, dobro, da vam ispričam. Doživio sam mnogo lijepih časova, al' onako nešto nikad. Bilo je to na Đurđevdan, cigansku slavu, kada je behar najkrupniji...

Posle duge priče, Ignjo završi: – Velim vam, tako nešto ne vidjeh nikad.

– A janjci, ukusni kao naši, a? – upita Nina iako je tek završila s ručkom.

– E, ženo, stara moja izjelico, ti bi jela i kad spavaš.

– Ma nemoj! A kod tebe sve se vrti oko vina – namrgodila se Nina.

– I oko tebe! Šta ćeš bolje?

– Pa ne znam je li bolje ili nije... Sjećaš se ondak kad si se opkladio sa onim pijancem da ćeš pit dok pasulj ne proklija do tri centimetra? A to traje tri dana. On, srećom, izdrža do dva, pa pade pod sto, a ti dobi opkladu, koju si i propio, jer neko je morao platit brlju i džanarike.

– Ja, ja, bilo je lijepo... kod potoka 'dje se piće 'ladi. Iako na kraju nisam znao za se. Ljepota, bogme, prava uživancija... to samo Srbijanac može izmislit.

April im je doneo ozbiljnu svađu. Marko joj je objašnjavao skicu kuće koju će graditi na Palama: – Dole će bit velika trpezarija, kuhinja, salon s kaminom, banja i soba za sluškinju. Gore su spavaće sobe: jedna za Savetu i muža, jedna za djecu, jedna za Ristu, jedna za Simu i ženu mu, jedna za mene. Radnu sobu...

– A gdje je soba za mene? – brzopleto upita Blanki i odmah se pokaja.

– Ti si tako mala da možeš stanovati sa Volfijem u njegovoj kućici.

Izašla je iz sobe bez pozdrava i otišla. Tek kada je došla kući, počela je da plače.

Posle nekoliko dana, otputovao je u Zagreb i Beograd, a nije joj se javio. Ali, čim se vratio, poslao je kurira s molbom da se sastanu. Došla je u dogovoreno vreme. Bez reči ju je zagrlio, podigao, uneo u stan i dugo je držao u naručju. Bez reči su se ljubili, a zatim zaspali. Sva njihova pomirenja pratila je tišina.

Juna su otišli u Višegrad. Koračali su preko starog mosta na Drini, a onda se odvezli na Neretvu i kupali se.

Ipak, novu 1930. godinu i srpski Božić Blanki je dočekala sama. Marko je nije mogao pozvati u svoju porodicu, a isto tako nije mogao a da kod njih ne ode.

18. januara 1930. Blanki je prvi put čula za tonfilm.

„Neobično lijepo“, bilo je sve što je napisala u vezi s tim u svom dnevniku. Međutim, za Marka, to je predstavljalo veliki preokret i dobitak. Bioskopske dvorane punili su znatiželjnici, jer svaki Sarajlija, musliman, Srbin, Jevrejin, katolik, mlad i star, želeo je da vidi to čudo od filma u kome se čuje šta glumci govore.

MEFISTO U NAFTALINU

Novinari su se okupili na železničkoj stanici da sačekaju Beogradski balet na povratku s turneje po Španiji. Iščekivali su ponajviše Rikicu, jer je ona Beogradu najviše nedostajala. Činilo se da prestonica može bez baleta, ali ne može bez Rikice.

Pojavila se oduševljena i usplahirena. Izišla je iz voza ne dodirujući tlo: lebdela je u oblacima utisaka i sećanja. Miloš je čekao u masi na stanici. Stajao je raširenih očiju i ruku. Kasnije je tvrdio da mu se činilo da će se raspući od želje da je dotakne i sklopi ruke oko nje. Odmah ga je ugledala i potrčala prema njemu. Kada se najzad probila kroz gomilu, zagrlio ju je i naočigled celog Beograda držao je u naručju, kao da hoće da kaže: – Vidite! Jeste, istina je! Riki je važnija od svega! – Pogotovu ona Riki koja se vratila, puna poleta, željna da vežba, da ne silazi s pozornice.

Njen verni novinarski pratilac i stari poznanik Vanja, odmah je napisao članak pod naslovom „Noge Sarajke u Barseloni“.

„Živahna vragolanka, uvek detinjasto nasmejana, vratila nam se iz Barselone. I sada je dokazala da nije samo za Beograđane 'slatka, za Zagrepčane 'hercig', nego i za Španjolce 'muj bonita'. Ali, šalu na stranu, Riki Salom je u velikom broju kritika, koje su sledile posle gostovanja, najviše i najpozitivnije komentarisana balerina. Savetovali su je neki dobročinitelji da za ovo gostovanje promeni prezime. Salom je suviše upadljivo! Riki je to, uz crvenjenje obraza i žeravicu u očima, odbila. I pokazalo se da umetnost osvaja svaku publiku, bez obzira na prezimena.

„Do nje više, verujte, nije lako doći. Osmeh, malo pocupkivanja, i eto je za mojim stolom. Iznenadio sam se što je voljna da ostavi prijatelje, ali odgovor sam našao u njenom prvom pitanju: 'Bio si u Sarajevu! Uh, što bi' volila otić samo na dan... Je li i tamo napadao snijeg? A moja mala sestra?'

'Koja mala sestra? Sve su male.'

'Ja imam četiri sestre, al' samo jednu malu sestru. To je moja Blanki'

'Lepša nego ikad'

„U nizu rečenica koje su sledile i čije su se reči provlačile između njenih zubića i sendviča, jedva sam razabirao da nemam ispred sebe razmaženu devojčicu nego veliku balerinu. Molim je da mi nešto kaže o Barseloni, jer sam toliko čekao da čujem o zemlji njenih predaka iz njenih usta. Ona zacvrkuta: 'Ah! To je neopisivo... Barselona. Eto, ne umijem ti reći, mogla bi' ti odigrati, ali ovdje nema mjesta! Ramblas gdje ljudi noću šetkaju kao po Kalemegdanu u podne, gdje se lelujuju palme duž svih avenida... Igrala sam, divila se svemu, a između ostalog i njihovoj najukusnijoj halvi i pastelikus, što ih pravi i moja mama. Sve me je podsjećalo na nas u Saraju, kao da smo svi mi samo oživjele figure nekog starog muzeja voštanih lutki. Sve je isto, samo malo drukčije. Pa brdo Tibidao, pa kafanice u *Barrio gotico*... stotine, jedna za drugom. Neopisivo, kažem ti... svugdje mornari, a okolo, mada ga ne vidiš, miris mora. Divno mjesto... neopisivo. A što sam igrala! Zrak, grad, vjetar, daju ti neku snagu, elan za vrhove prstiju. Barselona je dragulj za umjetnike. One uske uličice, onaj svijetli mrak... taj divni jezik!'

'A publika?'

'Stroga, al' kad počne aplauz, onda je to onaj pravi'

’Pričaj mi još malo o tome.’

’Pa ne mogu. Zar ne čuješ da ti stalno govorim da je neopisivo? Znači, ne može se riječima opisati. Ih, što si glup!’

„Gutljajem piva zali poslednju rečenicu. Ko bi se snašao u ovom ’neopisivom’ rečniku, lepršavom i nesređenom? Pokušavam da doznam o njihovim baletskim večerima u Barseloni. Ostali su mesec dana. Naša tri umetnika igrala su nekoliko puta i sa trupom Vladimira Nelidova. Iz programa, koji mi Rikica tutnu u ruku, vidim da su se predstave održavale u *Palacio de Proyecciones*. Na programu su bili Brams, Prokofjev, Mocart, Rubištajn, Glazunov i drugi. Sa zakletim partnerom Žukovskim, Rikica je izazvala oduševljenje svojom igrom u *Chat Blanche et Chat Botte* na muziku Čajkovskog, kao i sa Debisijevim *Cake walk*. Novine pišu da je salu punila Riki Salom (izvinjavam se drugim nadarenim učesnicama, ali to sam pročitao svojim očima)“, završio je Vanja članak.

Kada je razgovor sa Vanjom privodila kraju, Miloš se pojavi na vratima Pozorišne kafane i Riki odleprša prema njemu. Dok ju je grlio, reče:

– Hajde da večeras ostavimo malo više vremena za sebe a manje za društvo.

– Neopisivo se slažem – odgovori Riki. – Ionako mi je Dragu dosadio, Nataša je uvijek ista, Nenad previše drag, a Sonja opet u neprilici.

Te večeri im se prvi put dogodilo da sede u društvu odsutni, vodeći zaseban, intiman razgovor pogledima. Oboje vrlo društveni, obično bi se potpuno predavali krugu prijatelja.

Rano su izašli na ulicu. Padala je kiša. Magla ih je skrivala od sveta i ugodno krila svet od njih. Bili su sami.

– Rikili, mnogo sam razmišljao dok si bila u Španiji. Znaš, pred tobom je karijera – poče Miloš ozbiljno. – Postaćeš dobra balerina... primabalerina. To je sad već svima jasno. A, ako Bog da, i svetski poznata. Počeli smo sa gostovanjima, putovaćeš mnogo. Pročuće se tvoje malo ime u velikom svetu, koji će početi da se divi tvom talentu. Ja sam, eto...

Bacila je pogled na njegov pravilan profil, dok je provlačio dugačke prste kroz kosu: ni trunke od one uobičajene šaljivosti, koja mu je omogućavala da daje opasne izjave bez kasnijeg pozivanja na odgovornost.

– Sada smo najzad postali jedno – nastavio je – po duši i u mislima. Prestala je moja briga o tome šta me čeka kod kuće, šta će ko reći ili napisati, kakvi su skandali na pomolu. Shvatio sam da kao što je prošlost povezana sa svakim trenutkom sadašnjosti, kao što nam poreklo teče u mrežama plavičastih vena, tako je i svaka naša veza uslovljena teretom prošlih susreta. Pregršti trenutaka provedenih zajedno, izraza i reči, rezultiraju u nečem budućem. I kao što smrt počinje rođenjem, tako i rastanak počinje susretom. Niko ne želi da misli na rastanak, baš kao ni na smrt, ali smo svi svesni kratkoće trajanja bilo čega u jednom istom obliku. Zato, sve dok se naš odnos kreće i menja, mila moja, dotle ga ima. Kada se zaustavi i postane statičan, onda je prestao da postoji. – Kiša mu se slivala niz lice. – Spoznao sam da je otkrovenje samog sebe u okviru jedne ljubavne veze, kao i upoznavanje partnera, možda najvredniji deo igre. I zapamti, što je veće bogatstvo ličnosti, što je intenzivnija mešavina suprotnosti, to je mogućnost za opstanak jedne veze duža. A što je ljubav između dvoje ljudi manje moguća, to je primamljivija, opojnija. Da, utvrdio sam, takođe, da planinarim po obroncima tvoje ličnosti, a u stvari ne želim da pobodem zastavicu na vrhu. Neću da dođem do onoga krajnjeg uspeha, vrhunskog

otkrovenja tebe, za kojim težim svim svojim bićem. Borim se protiv onoga što uporno pokušavam da postignem.

– Ili su moji obronci suviše strmi – reče Riki. – Lijepo te je slušati. Sve što kažeš zvuči pametno, životno. Ipak, stalno mi se čini da govoriš istine koje sam odavno znala. Možda tako mora bit... Ko je dosad kazao nešto što neko drugi već nije? Možda je originalnost zauvijek iščezla. Ko bi se izborio sa cijelim čovječanstvom iza sebe, koje je već tol'ko spoznalo i na razne načine objelodanilo?

Imala je želju da mu kaže da prestane s filozofiranjem i lekcijama i da je jednostavno zagrlj i ćuti.

– Zajedno smo – rekla je.

Miloš se opustio. Glas mu je zadobio uobičajen ton. – Ti si jedan pametan devojčurak. Molim te, imaj strpljenja sa mnom i sve će se srediti.

– Kao što dobro znaš, nemam ni trunčice strpljenja i nikada ga nisam imala. I hvala Bogu, neću ni imati. Nije mi potrebno. I šta si, uostalom, time mislio? Da sačekam da se razvedeš? Ako ikad pomisliš da je vrijeme koje provodim s tobom čekanje, e, onda prijatelju moj, mnogo si glup! Ja ništa ne čekam! A znaš zašto? Zato što, iskreno govoreći, ne znam kako bi to izgledalo da ja nekom budem zakonita supruga. Brrrr! Sama riječ zvuči previše ozbiljno. Pogledaj me! Zar je to za mene? Ja bi' bila najsmješnija supruga na svijetu.

Miloš joj se nije pridružio u smehu.

– Ma, šta ti je? – nastavi Riki. – Umjesto da te moje riječi razvesele... lišile te, bolan, tereta, ti se sav načomrdio!

– Ne, nije to... nego, sad bih voleo da si mi žena.

– Gluposti!

Miloš je začuđeno pogleda, kao da želi da proveri koliko su Rikičine reči istina, a koliko prkos.

– Bre, bogati, pa ti ne znaš šta govoriš – reče pomalo uvređeno, ulazeći u njenu malu i neudobnu sobu. – Svaka žena ovog sveta bi te kamenovala zbog ovoga.

– Mmmene, dragi moj? – počela je da glumi mucanje – mmmene žene ne innnterresuju, samo mmmumuškarci!

Sipala je rakiju za Miloša, a oranžadu za sebe. Seli su na kauč. On je pomilova po kosi: – Molim te, sad se uozbilji. Jesi li ozbiljna?

– Neopisivo!

– Slušaj, ovo je važno!

– Ma šta ti je večeras? Sve nešto ozbiljno i važno. Baš si postao dosadan!

– Mislim da bi trebalo da odeš negde na usavršavanje. Možda u Pariz. Treba mnogo da radiš, da vežbaš, da vidiš kako se to radi u svetu. Da kupuješ i pamtiš. Kao balerina, suviše si nestrpljiva, impulsivna, neobuzdana...

– Takva sam po cijelom tijelu!

– Nemaš šlifa!

– Ma nemoj?

– To prolazi ovde i na gostovanjima, ali ako hoćeš da postaneš neko, onda moraš da radiš. Nedostaje ti tehnika, a to nije nešto sa čime se rodiš, već se postiže godinama

uporne vežbe.

– Jooooj! Pa vježbam svako jutro, svaki dan satima.

– Nedovoljno. Potrebni su bezbrojni sati rada koji te vode ka nedokučivom cilju – savršenstvu. Ono, dabome, ne postoji. Postoji samo usavršavanje veštine, posezanje za savršenstvom, dok se njegova krajnja tačka stalno pomera.

– To zvuči beznadežno!

– Nije kad imaš pravog majstora za primer. Ovde nemaš od koga da učiš. Ujedno, stalno kasniš, nisi tačna.

– Sigurno, kad me ti zadržavaš noću pridikama i Ostalim...

Ustala je da mu donese keks, koji je voleo. Gledao je za njom namršteno.

– Čini mi se da ti je telo postalo krhkije nego obično. – Nije mu rekla da je u Barseloni igrala sa visokom temperaturom. – Moraš da se čuvaš... mnogo si bolešljiva.

– Ha! Ali, neuništiv duh, mili moj, to je ono! Sve ostalo ne valja. Otkad se sjećam sebe, uvijek me nešto boli. Nekad to i dobro dođe: svi ti čine i opraštaju. Otić ću u Sarajevo ovog ljeta da se odmorim, a onda na more. Ih! Što volim more. Ma, skoro ga volim ko tebe.

Ustao je, kleknuo pred Riki, ozbiljnog lica, poput viteza pred svojom kraljicom, uzeo joj ruku i poljubio je: – Da li smem da vas zamolim, gospodarice svih vila ove hemisfere i još nekoliko ekstra planeta, da mi poklonite ovu noć?

– Hm... možda, ako mi dokažete svoju ljubav, vi lijepi stranče! – prihvatila je Riki igru.

– Dokazaću vam je stihovima... smem li?

– Pokušajte... ali, ti stihovi me moraju opčiniti, pretvoriti u začaranu princezu, vodilju svih baletskih vila u ovoj galaksiji i još nekoliko ekstra svemira!

– Slušajte me onda, jedini lahoru nesagledivih dubina moje duše... slušajte o „Nesvestici zvukova“:

Spava ponoć naga,
Tajanstvena, blaga.
Sva od porculana.
A između Boga
I mojih usana
Arija o tebi
Čarobno se spleće,
Svilo moje sreće!

Stapam te u večnu,
Strasnu, protivrečnu
Besanicu zvuka.
I osećam
Da te zanos satka,
Ti si pesma slatka
Sazvežđa dalekih.

Evo, mesečina
Sipi opet sočna.
Tu si, nekim čudom,
Prozračna, bezočna!
Da, i ja te volim,
Nesvesticom ludom.
I dok sam se tešim,
Uzvišen sam uvek
Kada s tobom grešim.

– Da li je noć sad moja, gospo ozvezdanog neba?

Hladnoća i mrak sobička pretvorili su se u toplinu plavičastog, vedrog i gotovo prijatnog jutra.

Kao što je Miloš predvideo, Riki je počela da putuje. Gostovanje u Drezdenu donelo joj je mnogo priznanja. Kritičar lista *Neueste Nachrichten* je napisao: „...Najveći uspeh postigla je Riki Salom, potekla iz redova domaćih umetnica... Jedno takvo minijaturno stvorenje s lakoćom pretvara toplu umiljatost u kristalno čist pokret.“ *Dresdener Anzeiger* je objavio: „...veče je sa uspehom i ovacijama ispunila modernom groteskom majušna mlada balerina Riki Salom svojom izrazitom igrom i sveobuhvatnim osmehom. Ona jeste, i još će se razviti, u talenat koji će se pamtiti.“

Iz Drezdena Riki se vratila iznurena i bolesna. Nije mogla ni da igra ni da vežba. Lekari su, kao obično, pronašli da je malokrvna, što je bilo teško poverovati zbog njenih crvenih obraza, a zatim da boluje od kamena u žuči. Ležala je nekoliko nedelja tokom kojih je nebrojeno puta pitala da li se taj kamen ili kamenje mogu izvaditi, pa poput dragog kamenja unovčiti, jer joj predstoji finansijska propast posle tako dugog bolovanja. Kada se pridigla, odlučila je da ode u Sarajevo na odmor, a zatim u Split u provod.

U Sarajevu su je sačekali mama Estera, Buka i deca, Nina, Blanki i Marko. Svi, osim Ignje, koji je nikad nije trpeo. Jednostavno nije mogao očima da je vidi, bez razloga i objašnjenja. Valjda jedini takav čovek u životu male balerine. U porodici su slegali ramenima i govorili – Škoro je *tabijasuz*... – Riki se nije uznemiravala, čak joj se sviđala ideja da neko ne može da je smisli.

Tokom boravka u Sarajevu najviše vremena provodila je sa Blankicom. Pričala bi do kasno u noć, dok ova, nenaviknuta na noćna bdenja, ne bi zaspala za trpezarijskim stolom.

– Hoću da ti pripovijedam o Gvadalkiviru – započela je jedne večeri.

– Novinari su me toliko proganjali poslije povratka iz Španije... pa šta je bilo, pa kako je izgledalo... a ja, ko magare, riječi ne dolaze. A tebi, vidiš, volim pričat.

Blanki ju je ljubopitljivo posmatrala: – *I komu stuvu?* I kako je bilo?

– Vrijeme u Sevilji je vjetrovito, pogotovu puše na mostu na Gvadalkiviru. Ime te rijeke mi je dalo osjećanje nečeg davno prošlog što još uvijek traje. Kol'ki su događaji na toj vodi upisani! Cijela istorija! Te večeri, kao uvijek u Španiji, jeli smo kasno, a sunce je još sijalo.

Sve je bilo nestvarno. Restoran se zove „Rio Grande“, kelneri ozbiljni, ljubazni, čak pomalo kruti. Nikako nisam mogla odrediti doba u kome živim... iznenada se sve izmiješalo. Blankice, ne da se opisat što sam tad osjećala... – Posle male pauze, Riki nastavi: – Osjećala sam mamino prisustvo za stolom. Možda je neka njena čukunčukunbaka gledala očima sjajnim od suza istu ovu rijeku posljednji put prije nego što se otisnula u svijet tražeći novo mjesto pod suncem, a ne znajući da će to bit blatnjava provincija Otomanske imperije, neki tuđ planinski kraj strašnih zima i gustog zelenila, koji se zove Bosna. I onda se čudimo što su se Sefardi držali toliko zajedno... Pa s kim bi, bona, kad im je sve bilo strano?

– Pa jest... – promrsi Blanki zbunjena sestrinim monologom.

– Te noći – nastavi Riki – činilo mi se da sam prošla težak put naših predaka od zemlje do zemlje, od jednog do drugog odbijanja. Jadan naš stari ladino, za koji se Buka toliko brine... – uzdahnula je duboko. – S našom generacijom umire i posljednja sefardska tradicija na Balkanu.

– Običaji ostaju ali jezik nestaje – reče Blanki. – Zato naša Buka pati.

– Onda sam pogledala preko Gvadalkivira – nastavi Riki zaneseno i ugledala kulu kroz trougao savijene ruke kelnera koji nam je točio vino. Ličila je na stabilan, nepopustljiv valjak, uspravljen i učvršćen na samoj obali rijeke, sa otvorom, kao nekim vratima, iznad same površine vode. – Nasmješila se zaverenički. – Ogromna bogatstva Novoga svijeta dolazila su do tog mjesta, gdje su ih robovi istovarivali, uglavnom tajno i noću. Odatle su ih nosili na dvorove, trgove i u zamkove evropskih velmoža...

Sada je ličila na sebe, jer je, pognuta, počela oponašati istovar blaga. Blanki je odahnula, ali ne zadugo, jer se Riki opet uozbilji, pa nastavi:

– Znaš, te večeri svi su mislili da mi nije dobro, jer sam šutila... A ja sam samo razmišljala. Čudno da je Amerika tol'ko davala Evropi, ili dopuštala da joj otmu, a poslije sva ta blaga vratila natrag iz te iste Evrope.

– Kako?

– Pa u ljudstvu, u obliku hiljada iseljenika, eto kako! Učinilo mi se, gledajući tu kulu u Sevilji, da baš ona simboliše najveću razmjenu dobara koju je svijet ikada vidio. U njoj je krug započeo i završio se.

– *Muj interesantesi*, vrlo zanimljivo – ubaci Blanki.

– *Si*, da... tol'ko sam željela ponijeti odanlen cvijeće, voće, boje, povrće, prizore... donijeti mami dio prošlosti njenog naroda, da ga i ona osjeti i dodirne. To sam glasno kazala, pa su onda krenuli predlozi: da joj ponesem žućkasto šiblje što raste na krovovima Toleda, nekoliko maslina iz Kordobe, nekoliko ruža iz Alhambre i jedan planinski vrh Sijera Nevade. Nisam joj ništa donijela, a ni sve ovo joj neću ispričat. Ti joj nešto lijepo kaži, Blanki, molim te.

– Hoću!

– *Saviz*, znaš, cijeli svijet je različit, a nekako opet isti – nastavi Riki. – Svi vučemo svoje porijeklo, ali i pripadamo svugdje pomalo. Uzmimo mene: ako pripadam nekom gradu, onda je to Beograd, ako pripadam nekom svijetu, onda je to bosanski, ako mi je nešto maternji jezik, onda je to španjol.

– A što te to muči?

– Ne muči me, nego hoću otkrit gdje sam, a to nije lako, jer se nalazim svugdje pomalo.

Upalila je cigaretu i srknula kafu. Tvrđila je da joj kafa u sitne sate ne smeta, jer voli noću biti budna.

– A flamenko, moja Blankice! – Skočila je i počela udarati nogama o pod i kloketati jezikom umesto kastanjeta. – Ostala sam nijema, bez daha, bez pokreta, jer dah, pokret, ritam, riječi, život... sve je to bilo preda mnom na pozornici u igračima i igračicama, u njihovoj muzici, u tragediji i prkosu na licu, u ponosnim, vitkim i gipkim tijelima. Zarekla sam se da nikad više u životu ne odigram nijednu špansku igru. To je samo za njih. Pravo je skrnavljenje kad drugi igraju flamenko.

– Rikili, moram ić spavat...

– Znam, umorna si, a ja željna priče. Treba da dođeš u Beograd. Sjećaš se kako nam je bilo lijepo? Onda kad si čekala Marka. Sad je sve drukčije između vas.

– Da, odlazak nije urodio plodom, na razočaranje svih mojih i njegovih. Sad znam da me voli... A kako je Miloš?

– Faktički je moj, ili je, možda, faktički njen. Ona mu i dalje pravi probleme. Ne znam kakve i ne želim da znam. Ne da razvod. On svugdje ide sa mnom i ne shvaćam kako to ona podnosi. Živimo u nekom vještačkom miru, uljuljkani kao pred rat ili oluju... Ih, što volim oluje! Da mi je jedna dobra, sarajevska!

Riki nije morala na to dugo čekati. Već sutradan zavlada pomrčina usred podneva. Sumrak pljusnu sa obližnjih brda i poteče, nošen vetrom, prema gradu u kotlini. Obavio ga je plastom gustog mraka iz koga su se ubodi bleštavih munja zarivali u zvonike i čemprese, da bi se kasnije pretvorili u grmljavinu. Nebo se spustilo i otežalo pa samo što se ne raspukne, a nezapamćena omorina udarila po življu takvom snagom da je i mali prst bilo teško pokrenuti.

Blanki se jedva dovukla do kuće. Srušila se u fotelju da odahne. Riki ulete u sobu kao otelotvorenje oluje koja nailazi. Bes i očaj su joj se smenjivali na licu, a gnevne reči zapinjale na usnama.

– *Luke's, Sinjor dil mundu, lukes ermanikja?* Šta je, Gospode Bože, šta je, sestrice? – uplašeno će Blanki.

– Zamisli, to nije moguće... njegova žena u drugom stanju! A on, svinja, već godinama priča kako nema ništa sa njom. Dođe mi da ga ubijem, da ujedam, da eksplodiram. Sada je sve gotovo!

Poče da plače, ali se Blanki učini više od besa i uvređenog ponosa nego od tuge.

– On me laže! *El ki durmi kun akeja vaka!* On koji spava sa onom kravom! A meni pjeva poeme o ljubavi i istini i poštenju! On je najveća varalica, gad, slabić! Bože, što ga prezirem!

Počela je da trči po kući: – I stidim se i sebe i njega. Kako sam mogla vjerovat? „Rikice, majušna figurino“ ... „Rikili, suštino mog postojanja...“, a sve laž, laž!

Blanki je ćuteći posmatrala ovo čudo od ljutine.

Najzad Riki sede u fotelju i poče stvarno da plače. Izvadi iz džepa jednu hartiju. – Ovo mi je napisao prije nedjelju dana... pa kako je onda sve ovo sada moguće? – Dala je Blanki da pročita pesmu, koju joj je Miloš posvetio, kao i mnoge druge. – Zar je to istina? Je li to ljubav? Kako ikad opet da povjerujem čovjeku koji dok meni piše ovakve pjesme spava sa

svojom ženicom i pravi joj djecu?

– Riki, *kerida, tjenis milparis di razonis di star ansina ravioza... Solu, pensa un poku kun il sehel*⁴⁷... Imaš hiljadu razloga da budeš besna, ali razmisli malo zdravim razumom. Sad, kad se malo smiriš...

– Ko da se smiri!? Ja treptim od gnjeva i bijesa! Ja sam van sebe!

– Dobro – reče Blanki mirno – ali kako ne shvataš da je to bilo neizbježno? Kad dvoje spavaju zajedno u istoj sobi, muškarac mora pokleknuti, pogotovu ako žena pokušava iz noći u noć. A to joj je bio cilj, njena jedina moguća osveta. Ona ima razloga da se sveti, to moraš priznati.

– Ali on, on! Ona me ne interesuje!

– Šta on? Pa on, kao i svi drugi. I on je ljudsko biće! Ako si ga ti postavila na mjesto gdje spadaju bogovi, onda je to tvoja greška, a ne njegova. Istina, on ti je u tome malo pomogao, al' zar se svi mi ne želimo svijetu prikazat kao divni i savršeni? On i jeste divan, ali nije savršen, jer takvih nema. Pa šta, velika stvar... žena ostala u drugom stanju pa će Miloš dobiti nasljednika.

– Ali on je ne voli.

– Pa sigurno da je ne voli.

– I šta sad?

– Ništa. Idi lijepo s mirom u Split i uživaj, a kad se vratiš u Beograd, vidjet ćeš, sve će se samo srediti... Pa zar misliš da mene Marko ne prevari? Pogotovu kad dođu ove strankinje s filma. On je naočit, pa meni nekako i drago kad čujem da se otimaju o njega... Sve je u redu kad je to u prolazu. Pa zar nisi i ti bila sa onim milijunašem u Barseloni?

– Jest. Al' Miloševa žena svakako nije prolazna veza...

– Tačno, ali čekaj da završim. Ti si imala tri dana ludosti, i *basta!* Želja za promjenom je u ljudskoj prirodi. Mogla si i ti tada uletjeti u klopku kao Miloš, ostat u drugom stanju... Šta bi onda?

Riki je ćutala. Ipak, još danima je ključala i kuvala. Nije više govorila o Milošu.

Pred odlazak u Split, Blanki je upita, a Riki samo izvadi pismo i reče: – Evo, pročitaj. Ne kaže ništa konkretno. Piše mi pjesmu iz Osijeka. Tamo je postavljen za direktora pozorišta.

Blanki je pročitla naglas:

Obale ljube usnama svojim

Tajanstvenu Dravu.

Slika o očima tvojim

U talase se skrila.

A ja sam kao labud savio glavu

Ispod svog krila,

I plovim tako po večernjoj vodi,

Tih i nem, usamljen i beo,

Dok za mnom senka moja

Vijuga i hodi,

I penje se i raste uz vidik ceo.
Na nju zvezde padaju i gasnu,
U njoj zvuci poniru bez glasa,
Dok labud plovi kroz noć kasnu
Plovi, još plovi vrh talasa.
A za njim nigde nikoga nema,
Samo još gore na vidiku,
Pre nego što se zora sprema,
Kroz noćni pokoj blesne budna
Senka jedna čudna
I puna noćne strave:
To je senka labuda bez glave.

– Lijepa je – reče Blanki – i vrlo jasna. Tvoje je da odlučiš, al' znaj da ovom čovjeku nije lahko.

Riki samo napući usne, sleže ramenima i nastavi da se pakuje.

– Jedva čekam da stignem u Split.

Otputovala je uznemirena. Pisala je Blanki: „Ovdje je fino, sve sami poznati. Katalinička (sa dvoje djece) ima najljepši kupaći kostim. Tako i treba, jer, bogme, i jest prva dama naše drame! Kao prava primadona leži na žalu dok elaborira svoje umjetničke planove za iduću sezonu. Evka Mikulić oduševljava Splitskane svojim šansonama. Ispira grlo morskom vodom, jer, kažu, to je zdravo. Naš okorjeli ljubavnik Dragu došao je do zaključka da su mu kupaće gaće suviše velike i obigrava splitske radnje ne bi 1' našao neke više izrezane. Kaže, 'hoću, brate da me peče!' al' ja znam šta je u stvari. Meni se jednom povjerio: tvrdi da žene vole vidjet što više od muškog tijela, tako je pola posla završeno. Drugi mladi ljubavnik (na sceni), a muž (u životu), budući veliki glumac (imam ja nos za to) Mata Milošević, ne ide nigdje sam. On se zakleo na vjenčanju da će na daskama biti ljubavnik drugih žena, a u životu (pa zato i na plaži) ljubavnik svoje. Bože, što ga zavitlavamo! A on ozbiljan i postojan. Mi ludujemo i niko ne priznaje samo jednu riječ: ozbiljnost. Šaljem ti izvještaj o sebi iz novina, jer ti sama nemam šta kazati.“

Zalepila je isečak na hartiju pisma: „Naša Riki trči među masom kupača na Bačvicama u svom malom kupaćem kostimu, koji bi jednom normalnom čoveku mogao poslužiti kao džepna maramica, i traži negde parče sunca, jer je ona tako sićušna da joj svaki predmet pravi senku!“

Ispod toga je nastavila: „U posljednje vrijeme nisam u dobrim odnosima sa svojim tijelom. Kako na tako maloj površini ima mjesta za toliko bola? Svaka koščica, svaka vlas u kosi mi smeta. Ne znam kako to niko ne primjećuje. Mora bit zbog crvenih obraza i grohotnog smijeha. Ali, biće bolje! Sad mi je barem urtikarija prošla. Ništa me ne svrbi osim jezika, pa mi kažu da sam ljetos mnogo opasna na riječima! Ako nisam naročito privlačna za muškarce, onda sam za bolesti i novinare. Navaljuju stalno, i što ih više gonim, oni su uporniji. Nije ni to loše, jer se zbog novinara nikad ne osjećam zaboravljenom, a zbog bolesti nikad nesvjesna svog 'savršenog' tijela!“

Miloša nije spominjala. Blanki je pretpostavljala da će se njegova taktika sastojati u tome da sačeka da je prođe bes, da bi je onda, u ubrzanom ritmu, zasuo sve značajnijim pismima. Miloš nije sumnjao u Rikinu privrženost. Međutim, nije znao da postoji granica onoga što je Riki sposobna da prihvati. Preći tu granicu, koja se nije mogla razumski odrediti već samo instinktivno osetiti, značilo je ostati bez Riki. Kada bi mogla, mislila je Blanki, rado bi mu to objasnila. S razdraganom i neozbiljnom Riki ne treba se šaliti.

Riki je sedela za stolom na terasi svoje male sobe s pogledom na splitsku rivu i završavala pismo Blanki. Pisala joj je neuobičajeno mnogo. Miloš je pisao njoj, a ona, ne želeći da mu odgovara, Blanki.

Čitav svežanj njegovih pisama stajao je na stolu. Sada su stizala svakog dana. Pročitala bi ih jednom, a zatim ostavljala na stranu. U početku bi promrmljala: – Sve same laži! – i toliko bi se iznervirala da bi dobila temperaturu i groznicu. Kasnije ih je primala smirenije. „U bujici Miloševih riječi teško je razlučiti istinu od laži. Možda zato toliko i govori“, mislila je Riki. „To su njegovi paravani“.

Tog jutra odlučila je da sva pisma još jednom prelista, nadajući sa da će joj pomoći da odredi svoj stav. „Opet jedno pismo, opet jedna čežnja za razgovorom s tobom. Molim te, pokušaj da mi veruješ da te volim i da razumeš da sam samo običan grešnik. Pa, pošto sam pogrešio samo nekoliko puta, pitam se zašto me Bog kažnjava svaki dan?“

Zatim su se nizale stranice koje su govorile nešto malo bliže o pravom stanju stvari. Miloš se lukavo, pedalj po pedalj, približavao Rikici.

„Tuga je odvratna“, pisao je Miloš. „Što više čovek zapada u nju, to više shvata da je ona bolest. Potrebno mi je malo 'joie de vivre'⁴⁸ da se spasem od ronjenja u dubine sopstvene duše. Budi vedra, mala moja, ceni svoju mladost. Za ženu, vedrina je odraz pameti, i pola lepote. Krah žene počinje sa borama na licu, ali samo onima izazvanim brigama. Ti si rođena za nežnu i duhovitu vragoliju. Ništa ne sme da ti je poremeti... ni ja, ni bilo ko.“

– Postaje prilično hrabar – reče Riki poluglasno, pa bacivši pogled preko ograde terase, zaključila da je svet lep. – A sad se povlači u razglabanje o jevrejskoj naciji: „Iz perspektive istorije, jevrejstvo je svileni konac koji se provlači kroz sve elipse ljudske prošlosti i sadašnjice. Jevreji su *perpetuum mobile* među narodima. Da li smem, po onoj staroj jevrejskoj legendi, da ti budem 'sunčani brat'? Da te čuvam, mala moja? Ne treba da te brine što se često udaljavaš od tradicije svog naroda, jer ti si izraz muzike, koja ne zna za nacionalne podvojenosti. Ti igraš, a ja te gledam. Hoćeš da ja zaigram, a ja ne mogu na vrhovima prstiju, već samo mislima i rečima... Dok oboje slušamo svoju muziku.“

Čitala je sve tužnija.

„Ja grešim, Bože, koliko grešim što želim da te intelektualiziram. Treba da ostaneš prirodna, životna, spontana, jer poseduješ moć da pretvaraš zvuk u hiljade istančanih kretnji.“

Datumi Miloševih pisama su se zgušnjavali.

„Poemo mila na talasima! Osećam kako te more dotiče, obesna voda se zavlači u vedre i žive očice. Zavidim joj. Preklinjaću more i nebo da ti miluju kosu, a pesak i oblutke da se podmetnu, meki, pod tvoje telo. Zato ne budi tužna. Budi pesma i uteha svima koji te

gledaju. Možda i meni, izgubljenom u vrtlogu sveta i njegovih mučnina? Drhtao sam nad tobom češće nego što misliš. I umesto da nas teškoće udalje, one nas sigurno vode ka ponovnom susretu, mada si, možda, toga još nesvesna. Dubinu naše ljubavi treba ili surovo zanemariti ili obgrliti eteričnom nežnošću. Sreća ili nesreća za nas dvoje su zajednička stvar, bilo da sam s tobom ili ne. Izlaz se mora naći, ali za sada, ispred mene još zjapi ponor. A ti si moj jedini most, moja jedina nežnost, moja strepnja i moja radost. I zapamti! I u pogreškama kao i u vrlinama, uvek si stajala i stojiš iznad svega, kao fina čigra čiji je vršak zaboden u moje srce dok igraš, igraš...“

Nije pitao zašto ne piše, nije kukao, nije preklinjao.

Poslednje pismo nosilo je naslov „Mefistofelo u naftalinu“.

„Evo me sa oblakom na čelu u klosterskoj tišini biblioteke. Napolju žega. Jednom si ovuda lepršala oko mene zagledajući prastare knjige koje ćute, mrtve poput onih koji su ih napisali. Sedim kao u ćeliji, i učini mi se odjednom listajući stare spise, da premećem po moštima umrlih stvaralaca, čija su srca nekad burno kucala, a sada obitavaju međ stranicama, stešnjena i pritisnuta u društvu moljaca. Ispod mene ćilim posut praškom, te tako na trenutak, sam sebi ličim na Mefistofela u naftalinu! Onaj drugi u meni, opat još lepih crta lica, rve se s Mefistofelom često.

Ali, ne boj se, obojica te vole, jer si za obojicu čudesno dete, kome mesto nije ni pored opata ni pored Mefista. Ipak, ti si tu.“

„Usnuo sam (oprostićeš mi što ti pišem o svom bizarnom snu) malog medveda sa belim stomakom. To je moj san što plovi po nebu i niko ne zna zašto. Jedan nosić plovi takođe usamljen na mesečini, nosić rođen da bude nasmejan. I živim u strahu da ne izgubim svoj san o medvediću kao i da se nosić ne rastuži...“

Sunce se počelo podvlačiti pod strehu na balkonu. Rikicu obuze tuga zbog smešnog traktata o medvedu i nosiću. Suze su joj tekle niz obraze dok je uzimala list hartije na kome napisa: „Mali nos je sišao s neba. Prošetao se među sazveždima i ništa! Onda mu najednom postade jasno da je njegova zvijezda prašnjavi Mefisto posut naftalinom. Tvoja, Riki.“

KRITIČNA TAČKA

Voz je truckao i jednolično kloparao. Blanki je putovala za Pariz. Rođenje trećeg Klarinog deteta dato je kao glavni i najgluplji razlog za njen odlazak. Osim što je znala da žene imaju veliki stomak, koji sve više raste što se trenutak rođenja deteta približava, o samom porođaju, ili pak šta bi za bebu trebalo učiniti, nije imala pojma. Međutim, ovakav izgovor zvučao je odlično da bi se Blanki po drugi put udaljila iz Sarajeva i prekinula sramnu vezu s Markom. Dali su joj takođe zadatak da kupi materijale za salon od braće Lačtetra, bogatih austrijskih fabrikanta, a trebalo je i da pregleda, a ako može i preslika, nove modele šešira.

Ali, mislila je sa suzama u očima, ni ovaj pokušaj porodice nije urodio plodom: Marko ju je pustio da ode, a nije joj ponudio brak, kao što su se svi potajno nadali.

Ćutao je kada ga je obavestila da će oputovati, a bilo je potrebno samo jedno „ostani“. Sećala se toga dana preplavljenog suncem i razbarušenog povetarcem. Sarajevske porodice izašle na meraju⁴⁹ da se prošetaju po okolnim zelenim padinama. Sedeli su na jednom proplanku odvojeni od sveta, a ipak ne sasvim sami. Rekla mu je da je šalju u Pariz na šest meseci, a možda i više, i navela razloge. Izgledao je miran i sasvim hladan.

– Da, treba da odeš, godine prolaze – odvratio je mnogo kasnije.

– Prolaze i tebi isto koliko i meni – a onda joj se jezik zaplete, pa začuta.

– Opet ti se zatvorio rajsferšlus na ustima – pokušao je da se našali, ali beskrvno.

Vratili su se u njegov stan. Uzela je spavaćicu i još nekoliko stvari i bez reči otišla. Nije je zadržavao.

Ćutao je i posle nekoliko dana kada je s kartom u džepu otišla u njegovu kancelariju da se oprost. Oboje su plakali: dok su njoj suze curile niz obraze, Markove su tekle iznutra, nevidljive. Čelo mu se naboralo od tuge, vilice zategle od napetosti, a ipak je odavao utisak čoveka kome se nerešiv problem i odgovornost skidaju s pleća. Dala mu je Klarinu adresu, mada je pretpostavljala da Marko ovaj odlazak smatra konačnim raskidom.

U vozu, Blanki su uporno navirale rečenice iz njegovih pisama: „Kako si ti, moj mali Miško?“, pa „Šta radi moj piljak?“, pa ona zakletva „Obavezujem se da ću svake nedjelje najmanje jedanput poslati pismeni izvještaj, odnosno odgovor na deset pitanja koja mi postavi gospojca Blanki.“ A svih deset su se odnosila na ljubav. Tokom dugih časova putovanja, postala je delimično svesna da je pristala na odlazak da bi ispitala Markovu vezanost za sebe. Kasno je shvatila da on svakako nije čovek za takve provere.

Pošto je u Pariz stigla uveče, uzela je taksi do *Rue de la Rochefoucauld* 39, u IX arondismanu. Klara je živela u trošnoj zgradi okruženoj sivilom pariskih siromašnih kvartova.

Bedan stan sastojao se iz jedne sobe, u kojoj se kuvalo, jelo, šilo i spavalo. Kada je Blanki ušla, našla je Klaru nagnutu nad šešikom s makazama u rukama. Deca su vrištala, dok se hrana u loncu krčkala na šporetu šireći jak miris u skućenom prostoru. Sve ju je to iznenadilo, jer je Klara u poslednjem pismu s radošću obavestila porodicu da je Ivo najzad dobio mesto dizajnera u američkoj firmi *Western Electric*.

Klara je pozdravi ne ispuštajući šešir iz ruku.

– Promešaj onaj đuveč – reče kao da Blanki tu živi već godinama.

Ona spusti kofere, učini što joj je rečeno, pa upita: – Klari, *ondi sta Ivo?* Gdje je Ivo? Gdje je beba?

– On je u Milanu – glasio je ravnodušan odgovor. – Otišao je prije dva mjeseca, a ni dinar nije poslao. A bebe nema... umrla je.

– *Tristi di mi!* Teško meni!

– Samo bez suza – preseče je Klara odsečno, pa nastavi. – Dobio je posao zahvaljujući meni. Idiot! Toliko se prepao na prijemnom ispitu, da nije ništa uradio. Budala...*patoću*, nespretnjaković! A znaš da je talentovan. Oni mu dali nešto da nacрта, a moj Ivo, veliki ljubavnik i zavodnik, spetljao se i... puf! Ništa! Ondak ja, očajna, odem na razgovor kod glavnog šefa. Nismo imali što jesti, djeca i ja... On jeste, ne brini! Elem, molila sam i preklinjala da mu pruže još jednu priliku, rekla da imam dvoje djece, da čekam treće. To mi je baš dobro došlo – gorko se nasmešila. – Rekla sam da nam sudbina zavisi od Ivinog zaposlenja, a znaš kako su Amerikanci osjetljivi na potomstvo. I tako se šef sažali, pa ti Ivo ponovo ode. Pošto je darovit, ali smetenjak, drugi put je sve lijepo nacrtao i odmah ga primiše! Mislila sam da je došao kraj našim mukama, ali ne... On ode poslovno u Milano, a meni se ovo desi. Dijete je otišlo. *Bjen mundu tenga! Poveretu.* Pokoj mu duši. Jadničak! Možda je i bolje, šta će u ovoj bijedi? Obećao je da će se smjestiti pa doći po nas da se svi preselimo u Milano i živimo ko ljudi. Evo već dva mjeseca nema ni abera. Ama ni riječi!

Klara je izlagala činjenice bez vidnog očajanja. Ipak, sestrina nesreća duboko je potresla Blanku, koja se jedva suzdržavala da ne pokaže ni tračak sažaljenja što bi Klaru sigurno razjarilo. Zato je nemarno upitala: – Žene ga i dalje jure?

– Ih! Ništa im ne smeta što sam ja tu sa djecom. Kao da ima magnet za privlačenje ženskog roda! Staro, mlado, sve napada... To je nevjerovatno!

– Vidjela sam onda u Sarajevu – reče Blanki.

– To nije ništa, ovdje su slobodnije. Vozimo se u tramvaju, a jedna mu miluje ruku, druga mu na ulici tutnula papir sa svojim telefonskim brojem i adresom dok sam ja kupovala zeleniš u dućanu. Jedna zaustavila auto i otvoreno mu ponudila da pođe sa njom pored mene žive. Strašno! Pa ako odbije dvajest, a dvajest prvu prifati... šta ću ti reć'!

– *I luke tu dizis?* I šta ti kažeš?

– *Nada*, ništa. Šutim i pravim se luda. Ne primjećujem... al' ne mogu uvijek. Probala sam gledati druge muškarce, ali to ne remeti njegov mir!

Njemu je dobro, on je sit, a mi smo gladovali... *i si no avija luz mijus capejus muz murijamus difambri*, i da nema mojih šešira, umrli bismo od gladi. U početku sam ostavljala i za njega, a on baci u zahod. Nije mu ukusno, kaže... Kao da ne bi mogao nama ostavit ako mu se ne sviđa moje kuhanje. Ali ne. Iznervira se čim dođe kući, pa se zato obuče, ode i nema ga po dva dana. Dođe opet svjež, okupan, nahranjen. Znam i oklen! *Ni mijenti ni s aripjenti*, nit laže nit se kaje. Poljubi djecu, koja su ga željna, pa ga gledaju ko Boga. Svinja!

– *Dizgrasija!*... *Lu keris dainda bjen?* Užas... Još ga voliš?

– *No se*, ne znam. Ne sjećam se vremena kad sam ga volila. Tol'ko je sve ovo kasnije bilo

užasno. Ponekad mi se čini da nije on kriv, nego one, te izluđene ženske... A ponekad mi dođe da ga ubijem.

– *Ah, Klari, komu la vida ez kruela!* Kako je život okrutan.

– Da, ali znaš, kad se ponekad pojavi sa buketom cvijeća, onako visok, vitak, lijep i plav, pa me digne i vrte po kući, pa me ljubi... učini mi se da sve opet može bit kao na početku – osmehnula se i odmahнула glavom. – A kako je obučen *a las mil maravijas*, kao hiljadu čudesa... to ne možeš zamisliti. Pogledaj mene... sva sam zarozana, zapuštena. Ne, nisam baš sasvim propala. Kad se malo uredim, još trče za mnom. Imala sam nekoliko udvarača, ali ništa... ubi me bijeda! Iz ove jazbine čovjeku se ne mili ni flertovati. Nije mi ni do čega... osim do para, a niko ih nema... *No tjenin moneda, kerida, todú ez moneda. Kuandu no tjenis dinerus, no tjenis nada!* Nemaju para, draga, a pare su sve. Kada nemaš para, nemaš ništa.

– Pa što mu ne pišeš u Milano da ti pošalje para?

– *Ma no mi digas!* Ma nemoj mi reći! Mora da si pomjerila pameću! Pa sigurno da sam mu pisala, iako mi nije poslao adresu. Dobila sam je od njegove kancelarije. Pisala sam mu već sedam puta, i ništa. Ne odgovara. Njemu je dobro, a to je najvažnije. Mi možemo crći ovdje. Čini mi se da želi zaboravit da nas troje postojimo. Znaš – zastade kao da hoće da kaže nešto što ne bi trebalo – on jednostavno nema osjećanja. Nesposoban je za ljubav, mržnju ili sažaljenje. To saznanje me je ošinulo nedavno. Valjda ga zato i ne mrzim, jer to ti je kao bolest! Egocentričnost do te mjere i jeste bolest. Al' neću ja tako lahko dići ruke. Jer u pitanju su djeca.

– Sigurno!

– Slušaj ovo – nastavila je sa osmehom. – Jednom, velim ti ja njemu da ima jedan velik fizički nedostatak. Mnogo se zabrinuo i zamislio. Ne možeš pojmit koliko je tašt. Pošto nije mogao pogodit, jer, zbilja, na njemu nema nedostataka, zapita me koji, a ja mu velim da ga je Bog lišio jednog važnog organa. Tu se još više namrštio, jer je mislio da se žalim na naš seksualni život. Onda sam mu rekla da je on jednostavno čovjek bez srca. I to je istina. Ne želi on nama da naudi, ali tokom činjenja prijatnosti samom sebi, on drugima čini grozne nepravde. Nažalost, moja djeca i ja smo mu najbliži, pa i najviše stradamo.

– Pa, je li se osjeća krivim?

– Krivim! – uzviknu Klara. – Pa on ne zna šta to znači. Nasmije se, kaže da sam luda i da ne shvata šta je on to tako strašno zgriješio.

– *Pur luke no ti tornas a kaza?* Zašto se ne vratiš kući? – upita je Blanki.

– *No, nunca!* Ne, nikad!

Neko je zazvonio na vratima baš u trenutku kada je Klara kupala Pola, Didi vrištala, Blanki se raspakivala, a đuveč tek što nije zagoreo.

Blanki otvori vrata i ugleda tri elegantno odevena čoveka na kojima kao da je, poput svetleće reklame, pisalo „Imamo mnogo para!“

– Dobro več. Mi smo braća Lačteter – rekao je najstariji na nemačkom. – Vi ste sigurno gospođica Blanka Salom. Znamo da je trebalo da dođete pre nekoliko dana, pa pošto se niste javili, prepostavili smo da ste izgubili naš telefon.

Blanki je ćutala razmišljajući kako da ih uvede u neurednu sobu.

– Ovo je Albert, ovo Moris, a ja sam Franc. Izvinite što dolazimo nenajavljeni...

– Ništa, ništa... ja sam baš doputovala. Izvolite, malo je nered. Uđite. Ovo je moja sestra Klara Valić.

Ušli su i ostali da stoje pored vrata. Nije se imalo gde sestiti.

– Svakako, kao što smo se dogovorili sa vašom sestrom, gospođom Ignjatić – nastavi Franc – ovih dana ćemo vam pokazati svoje fabrike i provesti vas kroz pariske salone. Ali, sad bismo pozvali vas i vašu sestru na večeru.

– Ja ne mogu – reče Klara, sa iskrenim žaljenjem – vidite, djeca... ali, Blanki neka ide.

– Ne znam... tek sam doputovala – reče Blanki neodlučno.

– Šta ne znaš? – podviknu Klara na srpskom. Odmah se presvuci, a ja ću ih u međuvremenu ponuditi... zastade, jer nije imala čime.

Blanki se brzo spremila. Okupati se nije mogla, jer kupatila nije ni bilo. Zato je samo iza paravana skinula kostim i preko platnenog kombinezona navukla haljinu, očešljala svoju kratku kosu, a pošto se nije šminkala, celo spremanje za izlazak trajalo je svega nekoliko minuta, na olakšanje svih prisutnih. Iz kuće su izašli odahnuvši. Pred vratima je čekao veliki crni auto sa šoferom.

Blanki je tada prvi put shvatila šta znači jesti u skupom evropskom restoranu. Jela koja su joj te večeri kelneri prinostili dotad nije okusila, od artičoka i špargli do ostriga, krem karamela i francuskih sireva. Pitala se zašto Lačteteri menjaju pića uz različita jela, kada su prvo probali i rekli da im se sviđa.

Posle kafe, Franc je naručio valcer i odmah pozvao Blanki na igru.

– Igrate valcer bolje od svake Austrijanke – reče oduševljen njenom okretnošću.

Vreme je brzo prolazilo. Zauzetost joj nije dozvoljavala da tuguje za Markom. Ujutru bi braća Lačteter, uvek sva trojica zajedno, već čekali pred vratima. Donosili su cveće, bombonjere i svakojake slatkiše za Klarinu decu. Preko dana su obigravali radnje i salone i kupovali materijale za Ninin dućan. Posle revija, Blanki bi u kolima skicirala modele koje je videla. Male „pozajmice“ ideja dozvoljavale su se u ovom poslu. Ninina radnja u Sarajevu svakako nije predstavljala konkurenciju velikim pariskim modnim kućama. Uveče bi obavezno išla na večeru i ples sa braćom Lačteter, pa bi se vratila umorna i odmah zaspala.

Posle otprilike mesec dana, Blanki je završila posao. Potrošila je onoliko novca koliko joj je Nina dala.

– Večeras moramo proslaviti – rekao je Franc. – Ujedno bih hteo nešto da vam predložim.

Došao je po nju sam. Blanki se čudno osećala, jer je navikla da ih gleda u triplikatu.

– Draga moja, mislim da vam je potrebna nova garderoba – reče Franc posle večere. – Tako divna koža kao što je vaša zaslužuje bolje materijale nego što je platno... sve novo, počevši od rublja.

– A kako znate da imam platneni kombinezon? – upita Blanki više začuđena nego uvređena.

– Nisam video, ali sam pod rukom osetio kada smo prvi put igrali. Vaša koža je za svilu, vaš vrat za bisere... Jednom rečju, suviše ste lepi da biste nosili jeftinu robu. Zato sam

želeo nešto da vam predložim.

– A šta je to?

– Vidite, ja sam vrlo bogat čovek. Nisam oženjen i za sada nemam takve namere. Ali, kao svaki normalan muškarac, volim društvo žena. Zato bih želeo, ako vi pristanete, da nas dvoje provedemo neko vreme zajedno.

– Ne dolazi u obzir!

– Pretpostavljam da ćete mi to reći, jer mislim da sam vas dobro upoznao. Ali, sačekajte da dovršim, pa ćete mi onda odgovoriti. U stvari, zamolio bih vas da mi ne odgovorite večeras. Vi ste mladi i brzopleti. Treba o svemu razmisliti. Svaki važan posao se prespava. Moja je želja da vas potpuno finansijski obezbedim, a to znači da bi sve što vam večeras obećam bilo uključeno u ugovor koji bi moj advokat sastavio. Potpisali bismo ugovor na godinu dana; posle toga, mogli biste da ga prekinete, ili, ako se oboje saglasimo, da ga produžite. Sve što biste te godine dobili od mene, ostalo bi vama. Između ostalog, to uključuje stan na vaše ime... gde god želite. Svakako, nakit, garderobu i ostalo... da ne ulazimo u sitnice.

– Ali, ja volim drugog!

– Niko vam ne brani da nastavite da volite drugog – osmehnu se Franc. – Da je sve u redu između vas i njega, ne biste bili ovde sami, već sa njim. Je li tako?

– Jeste.

– Razmislite, molim vas. Pitajte svoju sestru Klaru za savet. Vi mi se sviđate više od mnogih žena koje sam u poslednje vreme upoznao.

Vratila se kući i probudila Klaru.

– Ali, on je tako star! – rekla je na kraju priče.

– Nije star. Nema više od četrdeset. Ja se ne bi' ni časak predomišljala.

– Šta? Pristala bi?

– Odmah, još večeras.

– A Marko?

– Marko! – uzviknu Klara besno. – Mnogo imaš od njega! Šta ti je on pružio? Šta ti je dao? Šta si ikad od njega dobila osim problema? Zašto te je pustio da odeš? Zašto te nije uzeo za ženu ili bar zadržao? Mogao je pomisliti da će te izgubit zauvijek, a ni prstom nije mrdnuo. Bilo mu je teško?! Ma nemoj! A kako je tebi! I sve to, jer je gospodin odlučio da se ne ženi! A jedan od razloga je što njegova braća i sestre ne bi mogli podnijeti siromašnu Jevrejku u svojoj blizini!

– Nemoj tako, sa njim sam provela najsretnije dane u životu. Donosio mi je ljubičice...

– Koje je skrivao u džepu – prekide je Klara – da ga niko, ne daj Bože, ne vidi kako nosi cvijeće svojoj Čifutki, jer to, zaboga, ne izgleda dovoljno muški!

– Jest, sve je tako i sve nije tako.

– *Ma no sejas loka!* Ne budi luda! *Aj bivir, aj murir!*⁵⁰ Probaj godinu dana, nećeš od toga umrijeti. Ako ti se ne sviđa, prekineš, i sve ti ostane. Bijeda je strašna stvar. Vidi mene!

– Ali, pomisli, ugovor! Ugovor o onome što treba bit...

– To je najpametniji dio svega. Lijepo potpišeš ugovor pa znaš na čemu si. Lačteter je pravi svjetski čovjek. Ljubav nije nikom donijela ništa osim malo radosti i mnogo gorčine.

– Onoga dana kada bi' potpisala taj ugovor, napravila bi' krst na Marka.

– Pa šta? *Si murjo Mušikju!*⁵¹ Ah da, ti se još nadaš! Ne znam samo čemu? To se i moglo očekivati od romantične lude kao što si ti! Okreni se, pogledaj oko sebe: vidi Ninu koja vija svog Ignju po sarajevskim kafanama i udara mu packe po rukama, jer su uvijek na nekoj drugoj ženi! Vidi mene, koja se zlopatim sama pored živog i zdravog muža. A Riki i njena oženjena ljubav! I ti hoćeš isto, je li?!

– Neću, ali Marko je pošten i pravedan čovjek. Zato i ne traži da ostanem sa njim, jer smatra da me nema pravo zadržavati bez vjenčanja.

– Pa što te ne vjenča!? Što? Ne, na to nema pravo, ali ima pravo da te vuče za nos i koristi neobavezno?

Deca su počela da plaču jer su ih uzbuđeni glasovi probudili.

– Ne, Klari – prošapta Blanki – nije da neću s Francom... Ja ovdje – pokaza na čelo – hoću, ali ovdje – pokaza na grudi – ne mogu. To je jače od mene. Tako sam se rodila. Kao što se neko rodi sa velikim nosom, pa ga se ne može oslobodit, tako ja ne mogu protiv svoje prirode. Mogu bit samo sa onim koga volim.

– Radi kako znaš, baš me briga! Samo zapamti, *lu dišadu ez perdidu!*⁵² Tvoj život, tvoja nafaka!⁵³ *Di lafašafin la murtaža*⁵⁴ ćeš ostati ista budaletina!

Sutradan je Blanki rekla Francu da je razmislila o svemu i odlučila da odbije njegov predlog.

Klara je sledeće nedelje otputovala sa decom i jednim koferom za Milano u potragu za mužem.

DECA ZATVORENOG KRUGA

Voz je kasnio nekoliko sati. Didi i Pol, izmrcvareni i gladni, naizmenično su plakali i spavali. Klara se usiljeno smešila mladom italijanskom oficiru, koji joj se, naočigled i zgražanje saputnika, napadno udvarao na iskvarenom francuskom. Pošto se brinula kako će naći adresu prebivališta svog supruga, Klara je iskoristila udvaranje u praktične svrhe. Kada je voz najzad ušao u milansku stanicu, mladi oficir se ponudio da joj ponese kofer, kao i da joj pronade prevoz do odgovarajuće adrese, dok je ona ostala pored zaspale dece.

U dva po ponoći, stigla je do masivne kuće u otmenom kvartu Milana. Sa olakšanjem je ugledala „Ivo Valić“ na kapiji.

Zvonila je uporno dok se najzad svetlost nije upalila i jedna žena se pojavila na vratima. Upitala je hladno ko su, jer nisu izgledali pristojno: Klara prljava i premorena od dugog putovanja trećom klasom, Didi uplakana i musava, a mali Pol zaspao u majčinom naručju. Umesto da odgovori na pitanje, Klara reče na italijanskom, koji iznenada progovori:

– Ovde stanuje Ivo Valić?

– Da.

– Ja sam mu žena, a ovo su mu djeca.

Usledio je iznenađen pogled, pa onda:

– Izvolite... odmah ću ga probuditi.

Ivo se pojavio posle pola sata ogrnut skupocenim svilenim kućnim mantilom. Dotle su oba deteta već čvrsto spavala na kauču.

– Klara! E, a kako ti je palo na pamet doć u ovo doba? Ja bi' te sačeka na kolodvoru da si javila.

– Da sam javila, sigurno bi pobjegao – odgovori Klara mirno.

– Ma šta to govoriš? E, jesi dite! A kako su dica?

– Pa vidiš, umorna i gladna.

– Znaš, sprema san se pisat, al' velik posao danju, a službene večere noću... Odlično san napredova, posta san šef odijeljenja!

– A pare? Ni dinara mi nisi poslao. Šta misliš, od čega smo živjeli?

– Pa sprema san se poslat... ništa ne brini, sve ćemo sredit. Ovdje je jedan mali hotel, pa ću te tamo odvist. Morate se odmorit, a sutra ćemo o svemu čakulat.

Smeškao se zadovoljno.

– Kakav hotel, ako Boga znaš! Pa zar opet da budimo i vučemo djecu? Zar ne možemo ovdje ostat, već je tri po ponoći! Pa ovo je valjda tvoja kuća?

– I jest i nije: ovo sve pripada ženi koju si vidila – rekao je mirno kao da je to najprirodnija stvar. Klara je pogledala unaokolo i shvatila da se nalazi u suviše skupoceno nameštenom stanu za Ivine mogućnosti. Pošto je uvek mnogo trošio na oblačenje i izlaske, svakako nije mogao nakupovati umetničke slike i stilski nameštaj za tako kratko vreme. Probudila je Didi, dok je Pola uzela u naručje. Ivo je izašao da dovede taksi. Kada se vratio, žena se opet pojavila: lepa, srednjih godina. Klara ju je pogledala bez mržnje, više sa žaljenjem.

Otišli su u hotel i zakazali sastanak sutradan ujutru u deset.

– Daj mi nešto para, nemam ništa – reče Klara.

Pružio joj je nekoliko novčanica i nežno je poljubio. Kada je izlazio iz hotela, mahnuo joj je i prekornim glasom kazao: – A što ću ti ja? Što mi nisi javila? Bilo bi bolje i za tebe i za mene, a pogotovu za dicu!

Sutradan u deset nije se pojavio. Čekala ga je dugo mada je znala da neće doći. Zatim se prošetala Milanom. Otišla je sa decom do katedrale, kupila im picu i sladoled. Milano joj se dopao. Njen zanat se mogao unovčiti. „Uostalom, snalazim se ondje gdje moram!“, zaključila je.

Pošto se Ivo nije javio, odlučila je da ga sutradan potraži u kancelariji.

Te noći, u tesnoj ali prijatnoj hotelskoj sobi, razmišljala je o sebi, onakvoj kakva je: još mlada i privlačna, uprkos teškom životu, pomalo posustala, ali vredna. Volela je svoj zanat, imala je ukusa i ideja, ali nije imala strpljenja. Upravo zato bi joj bila potrebna modistička radnja s nekoliko radnica koje bi njene zamisli sprovodile u delo, naime, izrađivale šešire šijući hiljade dosadnih štihova, dok ona kroji i crta modele. Sve bi joj to bilo dostižno kada bi malo prištedeli, pa sakupili početni kapital... Samo da je Ivo drukčiji! Da li se boriti za njega, smiriti ga i vezati za porodicu? Možda bi uspela kad bi je bar malo voleo. Učini joj se da ju je prestao voleti onog časa kada je prvi put začuo dečiji plač i morao Didi držati u naručju, dok je ona otišla nešto da kupi. Kad se vratila, na licu mu je ugledala izraz tek zarobljene životinje. Od tada je sve počelo. Pitala se kako to nije odmah shvatila, pa je rodila i Pola. Verovatno zato što su njoj deca donela prvo pravo osećanje odgovornosti i želje da se žrtvuje. Kada bi samo deo tog osećanja mogla preneti na svog muža! Ali, ne, Ivo se ni za čiju ljubav neće promeniti. Pripadaće uvek samo sebi i ostaće onakav kakav i želi biti: bez obaveza, u stalnom trku da zadovolji sebe. Ipak, možda je preuranjeno dići ruke od svega i proglasiti svoju brzopletu udaju životnom greškom. Trebalo bi i njemu i sebi pružiti još jednu priliku. Ne sme gubiti vreme razmišljajući, već se mora pobrinuti za sledeći dan, sledeći dom i sledeći obrok.

– Moram provjeriti gdje sam, ko je Ivo za mene i našu djecu. Kad to saznam, biće mi lakše, pa makar kakav odgovor dobila – mrmljala je u tami. Dok je tonula u san, pitanje „koliko uopšte možemo pripadati jedno drugome“ vrzmalo joj se po glavi. Možda je ljudska pripadnost puka izmišljotina? Muž i žena, brat i sestra, roditelji i deca... Hm?

Sutradan je našla Ivu u kancelariji. Primio ju je lepo, kao da nije znao da ga je juče ceo dan čekala. Poslužio je espresom.

– Odlučila sam ostat ovdje izvjesno vrijeme.

– A što? – pokazao je iskrenu znatiželju.

– Hoću da budem u tvojoj blizini. Da možda nešto vratimo od svega onoga što smo tokom godina izgubili.

– Nismo ništa izgubili, Klara, kako ne razumiš? Proživili smo ća smo mogli... to je bija naš raspon. Ovo ća je ostalo nije ništa, nema ničega. A znaš zašto nema? Jer smo već sve proživili. Srili smo se u pravom času, bili zajedno nekoliko dobrih godina... Vidiš: prije nego smo se srili, nisam te poznavala... znači, nije bilo ništa među nama. Sad te poznajem, ali ti nemam više ća dat, znači, isto jeka i prije neg smo se upoznali: nema ništa! *Njente!* Triba ostavit ono lipo ća je bilo između ta dva duga perioda onako ka što jest.

Klaru je zapanjila njegova iskrenost. Nikad joj nije pokušavao ma šta objasniti. Živela je u uverenju da to ili ne može, jer ne razmišlja, ili je kukavica da bi otvoreno govorio.

– Sad bi trebalo kazati, a djeca, što sa njima? – reče Klara. – Ili ne bi trebalo, jer su ona isto proizvod tog lijepog vremena koje je zauvijek nestalo, i jedini opipljiv dokaz da je zbilja postojalo.

– Da, dica. Ona su moj poklon tebi – zastade, pa nastavi ozbiljno. – Zamisli moj život kao ravnu crtu: iz jednog kreveta u drugi, iz jednog odila u drugo, iz jednog baluna u drugi! Jedina okuka koju ću ikad napraviti je bila susret s tobom.

Klara je ćutala.

– Upozna sam te, otiša nebu pod oblake, bija sam ponosan da mogu tako što osiće, dosegija neki svoj vrhunac, a zatim pošla nadole, prema svojoj ravnoj crti. Krug se zatvorija, i niko mu ništa ne može dodati.

– A nas troje ostajemo zarobljeni u njemu?

Razumela ga je i ljutila se na samu sebe što mu veruje. Znala je da govori svoju istinu, po kojoj je on, u svojim očima, ostao pošten. Obuze je bes što je dopustila da je zamaje i zaludi rečima. Izgubila je sigurnost, sve joj se smutilo, iskrivilo, isprepletalo. Treba misliti praktično!

– Dobro, kad je tako... možeš li dati nešto para zatočenicima svog začaranog kruga?

– Hoću, dati ću.

Izvadio je svežanj novčanica i dao joj ne brojeći ih.

– Ovo je lijepo od tebe, al' moramo se dogovoriti oko tačne sume koju ćeš mi davati za djecu svakog mjeseca.

– Koliko ti treba?

– Ne znam koliko košta život ovdje. Ti bolje znaš.

– Dica moraju biti obezbijeđena. Ne brini!

Tada Ivo Valić ustade i reče da ima važan sastanak. Klara ode. Šta je drugo mogla?

Što se novca tiče, ostalo je samo na obećanju. Nikad nije dobila ni lire. Iznajmila je stan, zaposlila se, ali nije dovoljno zarađivala. Zato je posle nekoliko meseci otišla Ivinom šefu i objasnila mu svoj položaj.

Počeli su mu odbijati od plate i slati joj jednu trećinu njegovih primanja. To joj je omogućilo pristojan život.

Blanki je dobila pismo od Klare u kome je obavestava da se neće vraćati u Pariz, već otići u Milanu pa, ako hoće, može zadržati njen stan. Kratko pismo odisalo je sumnjom u sebe, i u budućnost uopšte, jer je na kraju dodala da ne zna koliko će joj koferi ostati raspakovani.

Posle šest meseci, stiglo je pismo sa veću da je Ivo dao otkaz i da joj je posle jedne lepe provedene noći rekao da odlazi u „svit“. Nije hteo da kaže ni gde ni na koliko. Obećao je da će pisati.

„*Ermanikja, kerida, sestrice draga*“, nastavljala je Klara, „saznala sam jednu veliku istinu, a to je da nema načina, nema ujdurme kojima nekog možeš zadržati ako on neće da oстане. Ni djecom, ni silom, ni milom – ništa ne pomaže. Nikad se nemoj uljuljkivati idejom da ti neko pripada zato što si ovo ili ono učinila. Tek poslije naše ogromne ljubavi prema sebi samima, možda, i to samo možda, dolazi ljubav prema nekom drugom, a i to ne kod svakog. *No tengu maz filozofija di dar ti, ma solu una koza: gozi la vida luku mazpuedis i keda ti libera!* Nemam ništa više pametno da ti savetujem osim da uživaš u

životu koliko god možeš i da ostaneš slobodna!“

Blanku obli neizmerna tuga. Zašto je Klarina sudbina tako okrutna, pitala se. U želji da odleprša u svet i živi nezavisna i slobodna, njena sestra se našla okovana i sputana, gorko razočarana i sama!

Blanki zaključio da je došlo vreme za povratak u Sarajevo. Pariz joj je pružao lepotu grada, dobar posao u modističkoj radnji, koji joj je Nina ugovorila kada je došla po materijale, ali i samoću. Čeznula je za svojim tлом, jezikom, ljudima.

Pred sam odlazak dobila je smireno, tečno i opširno pismo od Klare iz Škofje Loke, malog slovenačkog grada. „Našla sam udoban stan. Ostaću ovdje što duže. Sve je čisto. Okruženi smo šumama u gradiću koji se kao čičak zalepio za nogavicu velegrada. Ljubljana je udaljena svega nekoliko kilometara. Čist zrak je dobar za djecu, svijet miran i ne pita ništa. Ljubazni su na neki svoj uzdržan način. Nekako su mi sva lica jednako poznata i nepoznata. Rečica, koja slovenački ozbiljno tutnji ispred minijturnih mostova obavijenih maglom, sjetna je i vesela u isto vrijeme. Jutra su svježija, večeri hladne, a meni je ugodno. Dobila sam posao u fabrici. Dobro plaćaju. Jedan inženjer mi se udvara.“

– Klari se oduševljava malim mjestom i tišinom! Nevjerovatno! – uzviknu Blanki. Pošto je presedala u Ljubljani, odlučila je da na povratku u Sarajevo svrati na nekoliko dana kod Klare u Škofju Loku.

Stigla je u smiraj dana. Zelenilo i planine služile su kao odgovarajuća pozadina usnulom gradskom trgu i šarenim starinskim zdanjima. Ceo prizor ličio je na pejzaž s razglednice. Sve je živelo, ali se pokret nije primećivao, kao da je vreme stalo da predahne na ovom mestu obojenom blagim potezima slikarske kičice.

Našla je Klaru i decu uzrujane.

– *Tija Vanki! Tija Vanki!* Teta Vanki! – povika Didi i zagrlila je čvrsto, tresući crnim kovrdžama. – Tata nas je posjetio i naljutio mamu!

Klara je držala jedno pismo u rukama.

– Četrnaest strana. Punih četrnaest strana! Napisao je sve. E, vala, pretjera ga!

– *Luke skrivi? Ken...* Šta piše? Ko?

– Ivo... *stuvu aki*, bio je ovde, tek što je otišao. Tražio je moj potpis na papirima za razvod. *Dizgrasijadu!* Gad!

Prvi put u životu Blanki je videla svoju sestru da plače. Učini joj se da će Klara bukvalno iz kože iskočiti, pa je podseti na Riki kada je primila Miloševo pismo. Kasnije, Klara se malo primirila i počela da priča.

– Došao je iznenada i sve uništio, i ono malo što je ostalo od nas dvoje, i otišao. Prvo nisam htjela da mu dam potpis, pa se razbjjesnio. Nikad ga takvog nisam vidjela. Preblijedio! – Okrenula se prema Didi:

– Ajde, djeco, igrajte se van! – Onda mi je dao ovo i kazao da prvo pročitam, pa onda odlučim da li mu želim dati razvod ili ne. Dodao je da će mi ove stranice pokazati da ništa ne gubim, ako njega izgubim!

– Zastala je zadihana. – Blanki, ovo je detaljan opis svih njegovih ljubavnih avantura od momenta kada me je sreo na onoj proklesoj stijeni u Splitu do kad smo se posljednji put

vidjeli u Milanu. Za vrijeme naše najveće ljubavi imao je nekoliko stalnih metresa kod kojih je redovno odlazio, kao na časove stranog jezika, i dobijao i novac! Često sam se pitala otklen mu pare, ali nisam htjela o tome razmišljat. Žene su bile izvor svih njegovih prihoda. Nisam sve čitala, jer mi je došlo da skočim kroz prozor od stida i bijesa. A ja, budala, još mu vjerovala onda u Milanu – tužno je uzdahnula. – Potpisala sam bez riječi, i rekla mu da se izgubi zauvijek, da ga nikad više ne želim vidjeti, da zaboravi na mene i djecu. Opet sam ispala budala, pravi idiot. Jer on je samo to i želio cijelo vrijeme, da nas se oslobodi. Da nije mekušac i kukavica, on bi nas sve troje otrovao, ubio!

– Klari, 'ajde, ne pretjeruj!

– Ne, ne pretjerujem. On je nemoguće pretjeran u svojoj zloći. Slušaj dalje: tad su se djeca vratila kući... poljubio ih je, *muarti li venga!* Crko dabogda! Skamenila sam se, nisam znala kud ću. Dao im je čokoladu i mirno kazao „Zbogom“. Okrenuo se na petama, nasmiješio i otišao do vrata. Kad je izlazio, reče da ne treba da vjerujem u sve što je napisao, jer to ne bi mogao izdržat ni najpotentniji muškarac na svijetu!

Htio te je samo natjerat da mu daš razvod, ništa više! 'Ajde, ne budi dijete, to je bio samo jedan od njegovih trikova. Daj mi to pismo, baciću ga – reče Blanki odlučno. – Je li kazao gdje će?

– Pominjao je Australiju, valjda zato što je dovoljno daleko od nas.

Klara se već sutradan oporavila. Blanki je nastavila put za Sarajevo.

V

TOBOGAN

MILOŠEVA ZAGONETKA

Pozorišna sezona 1930/31. počela je burno za Rikicu, Tolju Žukovskog i Sonju Lankao njihovim nastupom u novoj postavci „Začarane lepotice“. Gromoglasni aplauzi su ih pratili iz predstave u predstavu. „Publika je opčinjena očaravajućim balerinama u predstavi 'Začarane lepotice', pisali su novinari. Nova omiljena Rikičina reč postala je „očaravajuće“.

Milošev sin dobio je ime Predrag.

Riki je otišla na turneju po Grčkoj. „Vreme“ je donelo njenu sliku s Natašom Bošković i Sonjom Lankao na Akropolju. Beogradske novine objavljivale su pohvale, koje su stizale iz Atine, gde je balet odigrao predstavu „Tajne piramide“, praćenu ovacijama grčke publike.

Blanku je iznenadilo pismo iz Atine, jer se Riki nikad nije javljala s turneja zbog nedostatka slobodnog vremena. Ponekad bi stigla neka razglednica, ali i to retko. Pismo je napisala olovkom na komadićima papira.

„Sjedim ovdje na Akropolju i posmatram vazduh. Da li si ga ikad pokušavala vidjeti? Bezbojan je. Niko ga ne primjećuje, a niko bez njega ne može. Moj san o vazduhu i njegovoj važnosti rodio se među britkim vrhovima stubova koje sam viđala svugdje u svijetu: u Splitu, kao i ovdje u Atini, u Efesu kao i u Pompeji. Sjedim na klupi postavljenoj uz sam ulaz u Akropolj. Nekoliko kamenih stepenica su mi u visini očiju, pa vidim kako prolaze hiljade stopala. Svi jezici se ovdje govore. Čovečanstvo prolazi ispred mene, gubi se, luta, nestaje i ponovo nastaje. Miloš kaže: 'Čovečanstvo spava, golo i bez stida, širi se po ogromnoj postelji istorije i s vremena na vreme, svojim ogromnim šakama, pritišće se po truhu u kome se skupilo opšte ljudsko gađenje zbog svega onoga što je moralo progutati: ljudske mržnje i pakosti, pogrome, ratove, mučenja i nepravde; onda ljubav, požrtvovanost, umetnost, lepotu, dobrotu. Kome od mešavine svega tog kiselog i slatkog ne bi pozlilo?' A ja dodajem: kome je u svim tim stotinama vijekova važno da li neko ima sina po imenu Predrag? Ostajem željna vazduha, tišine, šapata, milovanja bez dodira, kao što miluje povjetarac, čistoće o kojoj mi je Miloš toliko pričao. Niko ne primjećuje izuzetnost ovog trenutka, pa se odlučih da ti pišem da bih ga obilježila. Vjerovatno ni ja nisam primjećivala mnoge značajne časove, po mišljenju drugih. Želila bih da se utovarim na brod koji mili kroz vode raznih mora i da proučavam vazduh. Ne znam šta sam htjela kazati, ali nešto sam svakako rekla. Mila sestrice, dođi u Beograd, ako ne ove, onda bar iduće sezone, da budemo malo zajedno. Tvoja Riki.“

– Ovo kao da je Miloš pisao – promrmlja Blanki za sebe.

Riki je leto provela u Dubrovniku sa uobičajenim društvom. Ali, ovoga puta nije se samo odmarala nego i radila kao član trupe, koju je osnovao njen drug, glumac Vladeta Dragutinović.

Jednoga dana, tek što su počele beogradske žege, prišao joj je u pozorišnoj kafani i počeo:

– Slušaj, Rikčić, Bogu je plakati da ovako provodimo leto.

– Kako? Šta nam fali? Pa zar nećemo u Dubrovnik?

– Ma, fali nam mnogo. Samo još jedan stepen na termometru i naći ćemo se pred krajem pozorišne sezone. Vrata teatra biće zatvorena. Jedino će uprava ostati međ četiri zida i održavati svoje međusobne pozorišne predstave, teške, samoubilačke drame... bilanse i ostalo.

– To znam. Pa šta onda?

– Malo strpljenja, draga moja! Da ti razvijem svoj plan. Šta će biti sa glumačkim kadrom našeg teatra? Ništa. Mnogi ne znaju ni sami kuda će. Mnogi neće nikuda zbog dubokog poznavanja svoje plitke kese...

– Ništa mi ne govori – prekide ga Riki.

– Znači, treba nešto učiniti da se lepo spoji s praktičnim. E, tu počinjemo da delujemo: jedna grupa odabranih glumaca i balerina neće više priznavati u svom rečniku reč „kriza“, koja se čuje gde god se okreneš. Pitaš za zdravlje prijatelja, čuješ „kriza“! Raspitaš se kako ljubav, opet „kriza“! Prolaziš ulicom, a umesto firmi, na svim radnjama ispisana reč „kriza“. E, dosta mi je! Pripremićemo jedan lep, mali, veseo i raznovrstan program, koji će zabaviti letnju dubrovačku publiku. Zaradićemo dovoljno da sve potrošimo na moru. Šta kažeš?

– Očaravajuće! Petica za ideju! Ja sam za nju, uz tebe, sasvim i predano, i dušom i nogama!

Dragu se nije šalio. Obavestio je novinare, koji su obavestili javnost. Dubrovnik je uzbuđeno očekivao program beogradskih glumaca i balerina. Karte su bile unapred rasprodate.

Draguova trupa, Riki, Tolja, Leposava Perić, Evka Mikulić i još nekoliko prolaznih učesnika, živahni i dobro raspoloženi, a ponajviše bezbrižni, tako su proveli, s malo truda i mnogo uspeha, leto u gradu pod Srđom,

Svi koji bi im se na kraće ili duže vreme pridružili, zarazili bi se lepršavim duhom, koji se širio oko ove umetničke grupice. Iako premoreni od lumpovanja i noćnih kupanja, tempo zabave nisu usporavali. Jer, kad je neko jednom primljen u „Društvo za zaštitu zolja i konjskih muha“, kako je Riki krstila njihovu trupu, onda nema mirovanja, odmora ili izdvajanja. Sve se radi brzo i sada.

Miloš nije dolazio, jer je imao mnogo posla, a malo para, s obzirom na to da mu je dete stalno poboljevalo, a lekari bili skupi. Često se javljao telefonom. Riki je zvučala veselo, praskavo i duhovitije nego ikada.

Vratila se u Beograd pred sam početak sezone. Očekivao ju je ozbiljan rad, jer se balet spremao na gostovanje u Čehoslovačku i Mađarsku.

S turneje koja je usledila, stizale su kritike iz praških novina u kojima je Riki dobijala takva priznanja da je izjavila da i pored toga što je „poprilično uobražena, crveni kad ih čita“.

Sledeće sezone gostovala je u Holandiji. Po povratku iz Holandije, u Beogradu ju je sačekala Blanki, još puna utisaka ponesenih iz Pariza. Došla je u najbolje vreme, pred Svetog Nikolu, kada pola Beograda slavi slavu, a druga polovina ide na čestitanja. Svakako,

u gradu se nije moglo održati nijedno značajnije slavlje a da Riki ne bude pozvana.

Na slavi kod Rikičine kolegice Leposave Perić skupilo se oko pedesetak osoba. Blanki je došla pre Riki, koja je trebalo da im se pridruži posle završetka predstave. Svet je dolazio i odlazio, sedeo, jeo posluženu hranu, pijuckao i čavrljao u grupicama. Čuo bi se povremeno smeh, neko bi ispričao neku šalu, a zatim bi se nastavio ujednačeni žamor glasova.

Onda je stigla Riki. Sva u belom, zajapurenih obraza i užarenih očiju, s nosićem kao dugme, ličila je na grudvu snega. Uletela je i zgrabila jednu rakijicu da se ugreje. Popila ju je naskap, jer je mrzela ukus alkohola, a volela toplinu koju širi po telu. Pojela je kašiku žita u prolazu i tek onda skinula kaput i bacila muf na kauč. Čim se pojavila, društvo je živnulo. Svi pogledi se okrenuše ka njoj. Riki je izgledala uzbuđena, što je bio dobar znak.

– Znete li šta sam danas čula u pozorištu? Da će mi dati ulogu Puka u „Snu letnje noći!“ Ne, ne odmahuj glavom, Blanki, istina je, čistokrvna! Ne šalim se. Sutra ćete čitati u novinama!

– Ma kako? Pa to je dramska uloga! – reče Lepa začuđeno.

– A ja mogu igrati dramski... evo, pogledaj! Ja sam Sara Bernar...

Patetičnog izraza lica, sa šakom na čelu, a zatim tragično mašući obema rukama, počela je da jurca između stolica i kaučeva, uzvikujući: – Ja sam jedna tragična zolja, ja sam jedna dramska pčela...

Zgrabila je prvu ploču koja joj se našla pri ruci, stavila je na gramofon i s najdebljim gostom počela da veze tango. Svi su poskakali na noge i zaigrali. Veče je najzad krenulo s mrtve tačke. Leposava je odahnula.

Vratile su se kući u svitanje. Blanki posustala od umora, a Riki skakućući i cupkajući dok se svlačila.

– Bože, otklen ti energija? Ja, zdrava ko dren, pa se jedva vučem, a ti, tako bolešljiva, a ne možeš se smiriti, kao kad se živa prospe iz termometra!

Da ti tvoja seka lijepo objasni: to ti je sve zato što sam vrlo samoživa i sebična. Uvijek se brinem da mi ne bude dosadno, pa pošto je malo onih koji me umiju zabavit, ja sama sebe zabavljam, a svi misle da to činim zbog društva. Smiješno!

Sutradan je Blanki otišla da vidi jednu probu u pozorištu. Dok je sedela u polupraznoj dvorani, priđe joj nepoznati čovek.

– Vi ste Blanki Salom?

– Jesam, Rikičina sestra – odgovorila je crveneći, što joj se još često dešavalo.

– Ja sam novinar „Nedeljne ilustracije.“ Znete, vaša sestra me toliko muči da više ne znam šta ću! Svi se čude što ne pišem o njoj, a ne znaju koliko ona ne voli novinare, a pogotovu mene. Lepo da poludim.

– Dobro – reče Blanki – sve ja to znam, ali šta mogu, ja nisam Riki!

– Čekajte, molim vas, da vam ispričam, biće mi lakše... Evo istinite istorije: tokom prošla dva meseca prosto sam uhodio vašu sestru. Čim bi mi se ukazala prilika, molio sam za razgovor, fotografije, postavljao pitanja, ozbiljna o baletu, šaljiva o svemu... Ništa! Nijednu reč da izvučem, osim kada mi jednom kaza: „Ne volim intervjuje. Kada ih poslije čitam, jedim se jer imam utisak da sam rekla malo i sve naopako!“ Najzad sam sebi dopustio pretnju kako ću napisati koju lošu reč o njoj. Riki promeni taktiku i šaljivim

tonom odvrati: „Svoju popularnost ne moram dizati na veće visine... i od ove mi se manta u glavi!“ I sve kaže tako da se čovek ne može naljutiti! U ma kakvoj formi joj postavio pitanje, Riki bi izvanrednom sposobnošću dijalektičara izbegla temu pogodnu za objavljivanje. I, verujte, sve je to činila planski!

– Da, znam – reče Blanki.

– A na početku svake rečenice je „Faktički, dragi moj...“ je li tako?

– Ne, sada joj je omiljena reč „naravski“! – odvrati Blanki.

– Da, pre je bilo „faktički“... Ali, ovo nije kraj moje tužne priče. Jednoga dana sam joj zazvonio na vratima stana. Nijedne oči na svetu nisu mogle izraziti veće zaprepašćenje. „Šta ćete vi ovde?“ a ja, zbunjen, ali uporan, kažem glupo: zbog intervjua i fotografija. Onda je prasnula u smeh, srdačan i zarazan, kako to samo ona ume. Ali znam već iz iskustva da je neuspeh osiguran čim se Riki smeje. „Fotografije, dragi moj, naravski nemam, jer ih sve uzeše moji obožavatelji... a intervju vam ne mogu dati, jer, naravski, imam užasnu glavobolju“, rekla je najljubaznije i zalupila mi vrata pred nosom. Kažu da je novinarska upornost nepobediva, ali vaša sestra je prevazilazi. Eto, zato bih želeo da mi date savet... vi ste joj sestra.

– Hm... Mogu vam dati njenu sliku, a umjesto intervjua, što ne biste napisali ovo što ste meni ispričali? To će se čitaocima sigurno svideti.

– Da... nije loše, u stvari, vrlo dobro... hvala! – i odjuri. Članak je imao mnogo uspeha.

„Nekih, međutim, nema. Nema našeg najvećeg umetnika i naše najmanje balerine. Nema Dobrice Milutinovića ni Rikice Salom. Istina, Dobrica će nam uskoro doći – kažu da sada u Vrnjcima igra Otela bez perike – ali simpatičnu pojavu male Riki videćemo tek kroz šest meseci po njenom povratku iz Pariza, gde je otišla da usavrši zanat kod nekadašnjeg profesora imperatorske škole u Moskvi, gospodina Legata, i da primi savete od gospođe Nižinski, supruge slavnog plesača s najvišim skokovima u istoriji svetskog baleta. Ne znamo da li će ona za to vreme misliti na nas, ali jedno je izvesno: u Beogradu će se, za vreme njenog odsustva, sećati nje.“

Prekrštenih nogu, sedeći u jednom pariskom kafeu, Riki je s tužnim osmehom čitala Miloševo pismo i isečak iz „Politike“. Srkutala je kafu između dva baletska časa. Nije joj se mnogo dopadalo da opet bude učenica, ali je posle svega nekoliko časova shvatila da joj je tu i mesto: morala je još toliko toga naučiti.

„Rikice“, pisao je Miloš, „skupio sam svu snagu da ti napišem ovo poslednje pismo pred tvoj odlazak za Pariz. Sve je tiho u mojoj sobi za rad. Na pisaćem stolu sat stao, kao i moje srce. Tako ćutim i prolazim kroz svoje sumnje i nemoći, u potrazi za odgovorom koga nema. Moj pas Egor čuči na tepihu. Kroz otvoren prozor dopiru zvuci klavira. I sve teče dalje, a za mene je sve stalo. Ti odlaziš i slutim mučnu depresiju, koja kao zloslutna ptičurina leprša čekajući da me zgrabi. Zbogom, srce moje, neka ti Bog pomogne, uteho moja. Želim ti sreću. Budi vesela i raspevana, pa će i do mene dopreti poneki akord tvoje muzike!“

Pomilovala je novine i pismo i vratila ih u posebnu pregradu u tašni, gde je držala i odluku uprave Narodnog pozorišta da „balerina Riki Salom ode na šestomesečno

usavršavanje u Pariz, jer treba dati svaku priliku da se neosporni talenat gospođice Salom razvije“.

Znala je da je svaka koštica boli posle pet sati svakodnevnih vežbi, a da li joj se talenat razvija i usavršava – to nije mogla oceniti. Legat ju je mučio kao zmija žabu. S Nižinskom, veoma pametnom i privlačnom ženom, satima je pričala o baletu. Od nje je učila teoriju koja joj je nedostajala. „Praksa, tehnika, to vam je moj dragi kolega Legat“, govorila je Nižinska, „a ja sam vam živi savet. Ja ću vam pokazati nijansu-dve, a sve ostalo ću vam ispričati. Zato slušajte, mila moja, i pamтите!“ Nižinska ju je zavolela, a pogotovu kada je čula kako dobro govori ruski.

„Rikice, mezimice, danas je mesec dana kako si otišla“, pisao je Miloš. „Još zamišljam poslednji vagon kako odmiče, dok se dva tamna fenjera gube u daljini. Noćima sam imao groznicu. Probudio sam se iznuren. Osećam i sada za sobom oluju, duboku, mučnu, tajnovitu. Jedino si ti svetlucala u ostacima moje svesti. Danas sam otišao u pozorište, u svet koji me muči i ispunjava, gde me svaki ugao hodnika, svaki pedalj gledališta i čavao pozornice podsećaju na tebe. Došao sam u svoju kancelariju da ti pišem, dok me ti s fotografije posmatraš ovenčana hiljadama svojih ljupkosti. Ne kloni, srce, ne kloni! Ti večno boluješ od čežnje za nedostižnim kao svi umetnici.“

„Našu ljubav ne smemo izmučiti, kao ni tvoje malo telo. Zapamti jedno: ja sam za tebe uvek ovde, u jednom gradu daleko na Balkanu. Udišemo zajedno tvoj omiljeni miris kiše, ma gde ti bila. Sada, u doba kada se tvoja duša lomi između devojačke naivnosti i zrelosti žene, između vrtloga velike nemani Pariza i usnulog grada na ušću Save u Dunav, zapamti da sam stalno uz tebe. Kada se vratiš, pokušaćemo svemu da damo pravilniji tok, pa makar ja tu odigrao i sporednu ulogu, samo da tvojoj budućnosti damo smisao. A u tom pogledu, savetujem ti sledeće: vežbaj koliko te srce nosi i noge drže, otvori oči, gledaj i pamt, sve, od ozbiljnog baleta do revija. S malo sreće, u velikom svetu mogla bi postići mnogo. Znam, hiljade propadaju, a jedan uspe. Ali, ti si već ovde uspela i ne smeš tu i stati. Upoznaj se sa ljudima zbog eventualne mogućnosti da se kasnije vratiš i ostaneš tamo. Treba sondirati teren za angažman, ako to nekad budeš poželela.“

„Još ću ti nešto reći: tvoja linija u umetnosti mnogo zavisi od tvog duhovnog stanja. Zato, pokušaj da nam oboma oprostiš greh. Ti si tek devojčurak, zar tebi treba još jedno detence? Zato ne gubi svoju zlatnu veselost. Sada, kada si prezdravila, vrati joj se što pre.“

P. S. Molio sam Nenu da se rastanemo (ona je još kod svojih). Odgovorila mi je da bi se radije ubila ili otišla u manastir od sramote.“ Riki je iscepala Miloševo pismo na male komadiće. Uhvatio ju je bezrazložan bes. Uzela je hartiju i napisala velikim slovima:

„Da, tata, hvala na savetima i obaveštenjima, tata, ali zaboravljaš da ja imam svoju glavu pa ću po svome! Riki.“

Više mu nije pisala iz Pariza.

„MOJ DRAGI JE MOJ I JA SAM NJEGOVA“

Blanki nije pretpostavljala da će je majka, sestre i brat sačekati s takvim oduševljenjem po povratku iz Pariza. Svi su se uželeli njenog mirnog i korisnog prisustva. Uzbudjenje i radost zavladaše su kućom. Divili su se njenoj vitkoj liniji i novim haljinama. Ninu je usrećila što je od svog novca kupila još štumpi, šlajera, slame, paradiz rajera, čipke, filca, somotskih traka, impregniranog voala, muslinskog cveća i kopči od štrasa. Buka je hvalila njeno znanje francuskog, dok joj je Elijas ozbiljno objašnjavao kako uči istoriju i ima najbolju ocenu iz matematike. Bukini sinovi, Leon i Koki, izlagali su joj ideje Društva socijalista u koje su se učlanili.

Vredelo je otići od kuće radi ovakvog dočeka, mislila je Blanki. Njena porodica: oslonac i bezbednost, ali i kočnica i ograničenje. Kao sve u životu, ima svoju dobru i lošu stranu.

Svaki detalj svoje čiste, skromne, ali udobne sobe je poznavala. Nepoznato je uzbudljivo, ali biti okružen bliskim i zato dragim stvarima i ljudima je neuporedivo lepše. Buka joj je spremila brdo novih knjiga. Stajale su uredno poređane na policama. U trpezariji stari klavir i težak sto u duborezu, sve raspoređeno na najboljem mogućem mestu zato što tu odvajkada stoji.

Nina ju je odmah podrobno obavestila ko je umro, ko se udao i oženio, čija je radnja pala pod stečaj, ko je dobio sina, a ko kćer, šta se spremalo za zimnicu, koliko je sve poskupelo, a svakako, najviše o svom Ignji. Reče da nije dobar jer i dalje gleda žene i pije vino, ali je ipak *maz ermozu maridu al mundu*, najlepší muž na svetu.

Već sutradan, celo Sarajevo je znalo da se Blanki vratila. Iste večeri Marko je čuo da je sedela s Ninom i Ignjom u kafani hotela „Evrope“ prekrštenih nogu „u haljini tako kratkoj da su joj se videle butine“.

Odmah je počela da radi, jer je sezona bila u punom jeku. Posle svega nekoliko dana, oko podne, kada se vraćala iz radnje, ugleda Marka na prozoru njegove kancelarije, u istom položaju kao onoga dana kada ga je upoznala. To joj se učini veoma davno.

– Pa, dobro, Blanki Salom, zar se nas dvoje ne smijemo pozdravit? – rekao je razgovetnim glasom.

– Smijemo. Zdravo.

– Svima si pisala iz Pariza osim meni.

– Mora bit da jedino ti nisi zaslužio – odgovorila je odvažno.

– Dobro, ako tako misliš. Nego, zar ne bi mogla ući kod mene u kancelariju da malo popričamo, a ne ovako preko prozora.

– A što ne bi'...?

Čvrsto je odlučila da mu pokaže da može bez njega, da ne poklekne na prvom koraku. A da bi to postigla, morala ga je viđati, sa njim razgovarati, a pri tom ostati hladna. Zato je svaki dan, celu nedelju dana pristajala da svrati u kancelariju „da popričaju“ pred ručak. Začudilo ju je koliko su imali jedno drugom da kažu. Ona o Parizu, modelima, o Klari i deci, a on o poslu, putovanjima, filmovima i novim „Simensovim“ proizvodima. Pričao joj je kako radi više nego ranije, ali da se zato s preduzećem „Neretva“ ne može uporediti nijedno drugo u Sarajevu po brzini napredovanja.

– Još nisam na samom vrhu, al' ću uskoro bit – govorio je bez hvalisanja, kao o poznatoj

i proverenoj činjenici. – Al' sa velikim poslom dolaze i velike brige. Ljudi vole da podmetnu nogu i s razlogom i bez razloga. More bit i iz čiste zlobe i pakosti, ko će ga znati! Zato ih se treba kloniti koliko je moguće i svakog dobro provjeriti prije nego što mu i ruku pružiš.

Tvrdio je da je posle nekoliko putovanja po Evropi osetio da se nešto loše sprema: – To je nekako u zraku, njušim nešto opasno – pokazao je prstom na nos – a ovaj hercegovački nos se rijetko vara. Vidjet ćemo.

Poznata američka kinematografska firma *Paramount* pozvala ga je da dođe u Kaliforniju da radi za njih. Pokazao joj je isečak iz novina: na slici on i Mr. F. Jordan, *Paramountov* predstavnik u Zagrebu. Pokušala je da pročita tekst ispod slike, na engleskom. Preko svog samoukog francuskog i školskog nemačkog, uspela je da razume prvo naslov „Na istorijskom tlu“, a zatim i ostatak: „... ova slika je snimljena na istorijskom mestu, mostu kod koga je austrijski...“

– Pogriješili su datum – reče Blanki – nije 18. nego 28. Pa, hoćeš li ić' u Ameriku?
– Ne pada mi na pamet.
– A što?
– Kako misliš? Da vidim kako je, ili za stalno?
– Prvo da vidiš kako je, a onda za stalno – odvratila je mirno.
– Da ostavim sve što sam ovdje stvorio?
– Stvorio bi i tamo, i to mnogo više.
– Blanki, ti ne razumiješ. Ovo je moje preduzeće. To je mnogo više nego novac, imanje, to sam ja, ovo je moje djelo. Ujedno, što bi' ja išao u bijeli svijet kad mi je ovdje dobro? Ovo je moja zemlja. – Onda dodade začuđeno: – Je li, bogati, zar bi ti želila da odem? To baš nisam od tebe očekivao.

– Iskreno da ti kažem, da sam ja na tvom mjestu, odmah bi' otišla. Amerika je budućnost. Ovdje je lijepo, jer je naše, al' to je prošlost i tako će i ostati. Ti si, Marko, suviše dobar za ovo podneblje. Tebi treba više prostora da se razmahneš, boljih mogućnosti... moderniji svijet.

Marko je ostao bez reči. Nikad od Blankice nije čuo ovako zrelo i ozbiljno izrečen stav, koji je, povrh svega, protivrečio njegovom.

– Pretjeruješ! Nisam ja baš tako izuzetan, kao što ni Amerika nije obećana zemlja, a ni naš Balkan posljednja rupa na svirali. Ujedno, ti zaboravljaš da ja imam porodicu. Kako bi' njih sve ostavio?

Znala je koliko je vezan za Ristu, Simu, Savetu i Radmilu. Ili, bolje rečeno, oni za njega. Mada jedino od Radmile stariji, svojom pažnjom, kao i poduzetnošću i ljubavlju, postao je stub oslonac za sve. Prvi je otišao od roditeljske kuće. Ostali su ga sledili. Prvi je uspeo u poslu. Braća su mu se kasnije pridružila. Međutim, uloga vođe nije umanjila njegovo poštovanje prema braći i sestrama. Za njih Marko Korać bi žrtvovao mnogo, ako ne i sve. Njihov sud cenio je više od bilo čijeg.

Blanki je sve to dobro znala. Isto tako je znala da njeno prisustvo pored Marka izaziva negodovanje svih Koraćevih. Prvenstveno zato što je Jevrejka, a još više što je siromašna Jevrejka.

„Šta ćeš gore i grđe od neškolovane, siromašne Sefartkinje koja radi u modističkoj

radnji, a ni srpski ne zna kako treba?“, skoro da ih je čula kako mu prebacuju.

– Oni su svi odrasli ljudi – nastavila je hrabro Blanki – i sigurna sam da svi žele tvoj uspjeh, a on bi bio mnogo veći u Americi nego ovdje.

I sama se pitala da li je toliko uporna samo zato što zna da Marko nikad ne bi otišao. „Jer, šta bi' bez njega?“, pomisli, a odmah zatim: „A šta ću s njim?“

– Ti, izgleda, želiš da me se kurtališeš – reče Marko smeškajući se. Onda se uozbilji, pa nastavi: – To sve ne dolazi u obzir.

Nekoliko nedelja je prošlo, a viđanje u podne se nastavljalo. Jednoga dana, kada je odlazila iz kancelarije, Marko joj, kao uzgred, reče:

– A šta misliš o tome da se vidimo i večeras?

– Pa, mogli bismo – odgovorila je.

Odveo ju je kod poznatog Muse, koji je držao kafanu „Sevdah“ na putu za Ilidžu. Prvo begova čorba, onda malo bamja, sogan dolme, a zatim roštilj, pa najzad urmašice, zbog čije mekoće i sočnosti Musa beše nadaleko čuven. Marko je doneo flašu šampanjca, jer je znao da u Musinoj kafani tako nešto ne postoji. Rekao je gazdi da ga stavi na led i da mu ga donese kada mu namigne. Musa je pažljivo motrio uvaženog gosta i odmah reagovao na njegov mig.

– Jesi li probala kad šampanjac?

– Jednom u Parizu – reče crveneći, jer je pomislila na braću Lačteter.

– Pa, kako ti se svidio? – upita Marko, ali ne htede da zna s kim ga je Blanki prvi put probala.

– Pravo da ti kažem, samo sam smočila jezik i rekla da mi se ne sviđa. Znaš da ne volim alkohol.

– E, sad ćeš popit malo, pa šta bude. Hoćeš li?

– Hoću, bogme!

Pošto popi gutljaj, pomisli da bi bio ukusniji da je malo slađi, ali i ovakav joj se sviđao – s Markom je sve dobro. Iskapila je celu čašu, pa joj krv jurnu u obraze. Posle večere, dok su se lagano vozili prema Sarajevu, upita je da li hoće kod njega. Nije ništa rekla, samo je klimnula glavom. Setila se tek kasnije da nije ni pomislila da ga odbije, iako je i dalje želela da glumi ravnodušnost i hladnoću. – *Miparesi ki de la ilor mija no kedo nada*, čini mi se da od moje hladnoće nije ništa ostalo – promrmlja ulazeći u njegov stan.

Tog jutra, dok je zora svitala, osetila je da je Marko više neće ostaviti, da nema Pariza, Beograda ili bilo kog mesta na svetu koje će ih razdvojiti, baš kao ni njena ili njegova porodica, ni jevrejstvo, ni srpstvo, ni siromaštvo, ni bogatstvo. Da se njih dvoje rastanu potrebno je odsad nešto mnogo ozbiljnije.

Posle povratka iz Beča, početkom 1931, Marko je preselio kancelariju u novu zgradu. Blanki je svratila u stare prostorije kada su već odneli nameštaj. Osetila je tugu videvši njegovu sobu praznu.

Na proleće je otišao u Italiju kolima. Nije je poveo jer je putovao sa bratom, a kako bi

Risto podneo prisustvo osobe koju ne voli? „Tako mora bit“, mislila je. Ona je ostala u Sarajevu da ga sačeka sa osmehom. Ali, po povratku, Marko je bio ozbiljan i neuobičajeno nervozan. Seo je sa njom u kola i vozio bez cilja pod izgovorom da traži neko lepo mesto gde će se odmoriti. Nijedno nije odgovaralo. Blanki je čavrljala o raznim dogodovštinama, tekućim i prošlom. Znala je da ga njen govor smiruje i opušta:

– Sjećaš se onog zemljotresa u Sarajevu... davno? – žuborila je. – Što je to bilo smiješno! Tad nisam ni znala šta je zemljotres. I danas se sjećam kako je tata dojurio u trpezariju gdje smo svi sjedili, pogledao u veliki sto koji se ljuljao, zgrabio ga obema rukama i neprestano ponavljao „Ašemšumer Izrael, Ašemšumer Izrael!“ Buka je prva počela da se smije, a za njom svi... A kad je sve prošlo, tata se jako naljutio...

Marko se odsutno smešio.

– Ih, što nam je lijepo! – nastavi Blanki. – Mnogo finih časova si mi pružio, moj Marko. Znaš li ti kol'ko te volim?

– Znam... Nego slušaj, mala – najzad poče Marko. Sad će saznati o čemu se radi, pomisli Blanki i odahnu. – Mislim da je vrijeme da ti uzmem stan. Dosta si živjela s porodicom, dosta je sačekivanja i praćenja. Treba, brate, da se osamostališ i da nikom, osim meni, bezbeli... ne polažeš račune. Šta kažeš na to?

– Joj! *Sinjor dil mundu... luke ki diga!* Gospode Bože... Šta da kažem? – uzviknu Blanki, zagrlila ga i poljubi.

– Dobro, onda je to riješena stvar.

Na dan 20. avgusta iznajmio je dvosoban stan u Masarikovoj ulici broj 7, na prvom spratu. Međutim, preseljenje se nije odigralo onako jednostavno kao što je to Blanki zamišljala. Mama Estera je dočekala novost jecajima. Buka ju je ozbiljno odgovarala naglašavajući da je to odlučan korak koji joj oduzima svako pravo da sebi nađe muža. Nina je ćutala, navodno zapanjena. Jedino je Riki, kojoj je javila novost, pisala iz Beograda: „Odlično, sestrice, samo napred! Hip, hip, hura za Koraća!“ Zbog svega toga, u novom stanu su se samo sastajali sve do 2. oktobra, kada se Blanki najzad preselila. Prvi put u životu spavala je sama.

„7. oktobra 1931 – prvi put Marko je došao u naš stan. Usliši mi molbu, dragi Bože, i što češće ga šalji k meni“, napisala je u dnevniku.

Imala je veliku terasu i mnogo prozora, nameštaj masivan i pomalo krut, jer ga je Marko izabrao. Ali, Blanki je donela stvari koje su ga odmah učinile toplijim: poneku lampu, slike, jednu malu fotelju svu presvučenu goblenom, koji je sama izradila, nekoliko jastuka i knjige.

– I ja sam ti kao nekakva stvarčica u ovom stanu – reče Marku pošto je pohvalio njen izbor donesenih sitnica.

– Ti si i stvarčica i duša i razlog i posljedica ovog stana, naše veze i zajedničkog života.

Kada je 1. decembra Marko došao da joj čestita rođendan, Blanki mu je spremila čitav mali program. Posle ukusne večere, koja se sastojala od njegovih omiljenih jela, „krtole s mesom“, i palačinki sa sirom i suvim grožđem, Blanki mu je odglumila jednu scenu iz radnje. Naime, Fanika, njihova stalna mušterija, uvek je dolazila s mužem da kupuje šešire. Za svaki ga je pitala kako joj stoji. Prvo bi šešir probala Blanki, pa onda sama Fanika. Pošto je muž stalno gledao u Blanki i kada je imala i kada nije imala šešir na glavi,

govoreći stalno „Divno!“, Fanika, dobroćudna i vesela, najzad se okrenula mužu i rekla: – Ama, ne pitam te da li ti se sviđa gospojca Blanki, nego šešir!

Onda mu je pevala njegove najdraže sevdalinke, dok je on zadovoljno srkutao kafu i pijuckao konjak.

Uskoro je otputovao u Dubrovnik i vratio se sa Vilijem Forstom, popularnim austrijskim filmskim glumcem i režiserom. Marko je prikazivao jedan od njegovih filmova, „Dva srca u tročetrtnskom taktu“, pa ga je pozvao da dođe u Sarajevo da ga publika upozna. Svakako, u razgovoru mu je spomenuo Blanki. Upoznavši je, Vili je otvoreno pokazao svoje divljenje. Pa, iako se Marko ponosio što jedan svetski čovek ceni lepotu njegove izabranice, ipak se od tada trudio da se Blanki i njegov prijatelj Austrijanac opet ne sretnu.

U leto 1932. godine Marko se loše osećao. Lekar mu je savetovao da omršavi. Zato se odlučio da ode u čehoslovačku banju Lindevize sa svojim rođakom Danilom.

– *Il Dio ki si apijadi*, Bog neka se smiluje – otpratio ga je Blankin šapat.

Putovali su kolima. Prvo su stizale razglednice, a zatim pisma. Slika Semeringa u Austriji, oduševila ju je. „Danas imam već pet i po kila manje“, obaveštavao ju je. „Sad već ide teže. Od tebe nikakvoga habera^{55!}“ Na povratku joj se javio iz Praga: „Na putu kući staćemo u Zagrebu odaklen ću ti se javiti telefonom.“

Posle šest nedelja, 14. jula, Blanki ga je sačekala.

– Ne možeš ni zamisliti kako je sve uredno – pričao joj je uz kafu. – Sve ceste su asfaltirane! Nikad ne vozim brzo, ali nisam mogao a da ne idem sa sto na sat, i to sve vrijeme tom brzinom, koja se, inače, kod nas može održati najviše deset minuta! A kupalište, nešto kao naša Ilidža, samo za razliku od nje, sve je čisto. Stanovništvo je samo njemačko.

– A šta si jeo? – upita Blanki.

– Fuj! To ti ne mogu ni pričati!

– Šta? Pričaj – navaljivala je.

– Ovako: salatu od paradajza s limunom i voćnu salatu, sve bez soli i šećera, pa onda banje, ali sve pod liječničkom kontrolom. Strašno! Navečer hladni „paking“, kako to oni zovu, koji traje četiri sata, a ako možeš izdržati i do jutro. Ne znam kako sam sve to podnio.

– A zašto si onako pisao?

– Kako?

– Evo 'vako: „Pišem ti u šumi na klupi, jer je Dano u sobi. Valjda iz bojazni da neću izdržati ono što me čeka, a i iz čežnje za svima vama, koji tamo ostaste, nalazim se u malo čudnom, melanholičnom raspoloženju na koje sam već bio zaboravio kako izgleda... priroda na to utječe... prosto mi je žao što nisi ovdje...“ – recitovala je Blanki.

– 'Ajde, ušuti, mala! To je bilo od gladi... A, reci, ti znaš sva moja pisma napamet?

– Aha!

– E, nemaš pametnija posla! Svašta od tebe...

– A jesi li igrao s nekim kada je bio onaj bal?

– To je bio dobar dan, *trinktag*, kad smo cijelog dana samo pili vino.

– To znam, ali šta je sa onim što sam te pitala?

– Pravo da ti kažem, nisam. Sjedio sam sam i seirio gledajući mog jadnog Danu kako se za ljubav nekoliko časova nasamo ugodno provedenih s jednom djevojkom cijele večeri

gnjavi sa njom i njenom majkom. Ne, fala lijepo, nije to za me. Ali, bila je tamo i jedna gospođa – nastavi sa smeškom – s mužem, psićem i željom da se sa mnom upozna. Bogme, poslala je čak i direktoricu zavoda da mi kaže da se zanima za mene. Ja sam već znao koja je, jer me je uporno gledala. Odmah sam uz izvinjenje izjavio da želim provest vrijeme sam. Muž joj je konzul u Kopenhagenu.. A ona, moram priznati, jedna kolosalno lijepa i elegantna dama... Zamisli, rođena Bugarka.

– Kako to da znaš toliko o njoj kad je nisi upoznao?

– Sve mi je ispričala direktorica. Vjeruj, moja Blanki, nisam ja više mladić željan novoga. U suštini, to me je osjećanje dosta porazilo. Godine prolaze, a ja sam se promijenio. A kad smo već kod toga, šta je moj miško radio? Jesi li bila dobra?

– Ko sunce! – Blanki uzdahnu. – Previše mi je teško bez tebe. A ovdje inače ničeg novog: Miljacka i dalje teče onuda kuda je i tekla.

Pomilovao ju je po obrazu: – Ih, bona Blanki, što je, nama dvoma lijepo! Ma što može čovjek drugo zaželjet?

Blanki kucnu u drvo protiv uroka. – A Karlove Vari? – upita.

– Vrlo lijep grad, kao i Prag. Tamo smo dočekali Jugoslovenski auto klub, pa s njima čoporativno prisustvovali Svesokolskom skupu.

Dosula mu je još malo konjaka. – Je li Lindevize lijepa banja?

– Jašta! U luksuznim hotelima, sve je uređeno za zabavu, ako se čovjek može zabavljati kada gladije. A liječnici kao filmski glumci. Sve je kod njih organizirano unapred do tančina: za bebe se zna šta će biti, a što je najčudnije, to i postanu. S mojim doktorom smo otišli na mali izlet u Njemačku. Priroda je krasna, vrlo je hladno čak i ljeti, a šume su gušće od naših. Granice se prelaze bez ikakvih poteškoća. Niko te ništa ne pita. A u Njemačkoj kaos. Svugdje pozdravljaju dizanjem ruke. Užasno! Hitlerovci su jači nego ikad. Tog njihovog Firera bih ja, bogme, što prije likvidirao. Zaista je tužno pogledati današnju Republiku Njemačku nasuprot onoj staroj Vilhemovoj. Svaki čas izbori koji ništa ne riješavaju. Sve siromašno i svi stenju pod velikim porezima, prosto čitaš s lica kako žale za prošlošću... za bivšim. Ja, moja Blanki, tako je to: vrijeme gradi i razgrađuje, a mi to i ne primjećujemo. A okolo se kuha! Možda je bolje ne primat politiku suviše k srcu, živjet po trenutačnim prohtjevima, jer uvijek se dogodi ono što ni u snu nismo snijevali. Kad bi se opet rodio i u mladim godinama rasuđivao sa ovom pameću, uredio bih život drugačije. Da je pamet do kadije kao od kadije... Al' to je pjesma svakog ko zalazi u godine.

– Kakve godine! Ti si mlad i lijep.

– Dobro, dobro... Znaš, ponekad poželim da imam nekog kome bi' usadio svoje iskustvo. Al' nit imam kome, nit je iskustvo prenosivo. Svako za sebe mora udarat glavom o zid. Uh, što sam se ja raspričao. Bogati, otpjevaj mi nešto i dosta filozofiranja.

Jedan izuzetan događaj odigrao se u jesen iste godine. 24. oktobra, tačno u pet po podne, Blanki je ustala sa svoje visoke stolice u radionici Nininog modističkog salona, pokupila svoje stvari i bez reči izašla.

– Bila sam bijesna, revoltirana i žalosna – rekla je Marku kroz suze.

Ne mogu više trpiti Ninino maltretiranje. Nisam ništa kazala. Najviše sam na sebe ljuta,

što ne mogu više podnijeti. Nagomilalo se tokom godina. Sve te priče, ogovaranja, uzmi od mene, pa mi vrati, pa opet daj drugom. Ja nisam njen rob, pa da mi je hiljadu puta starija sestra.

– Moja nezaposlena radna snaga – smejaio se Marko i tapkao je po ramenu.

– Godine i godine naređivanja... prvo jedno, a onda zašto si to učinila, iako je baš to ono što mi je najprije naredila. Uvijek sam vukla, uvijek... za mamu, Riki, Buku, Klaru, a najviše za Ninu... a ona se samo izdire na me i kad je nervozna i kad nije! Ne mogu više. Ja ne mogu više!

– Jesi li joj rekla da više nećeš raditi? .

– Nisam ništa rekla, ali kod nje više nikad.

– Uh! Boga mu, šta ćemo sad učiniti s jednom nezaposlenom radnicom? S jednim malim viškom radne snage, a, lopove jedan?

– Ja znam svoj zanat i dobra sam modistica! Nudili su mi tol'ko puta posao za mnogo bolju plaću... jedva čekaju da dođem.

– Neka i dalje čekaju. Dosta si radila, sad se malo odmaraj. Ali, da se ne bi baš mnogo odmarala, napravi malo pohovanog ementalera. I molim te, večeras jedi sa mnom. Dosta mi je tvojih dijeta.

Otišla je u kuhinju i shvatila da je, ispričavši Marku šta joj se desilo, imala osećaj da je sve rešeno. Neograničeno mu je verovala. A poverenje je ljubav, a ljubav je... to što će joj posle večere pričati o poslu, što će je zagrliti i reći joj da se ne brine, što će je zvati svojim piljkom, što će ujutru, još topla iz njegovog zagrljaja, ustati i skuvati mu kafu dok napolju sviće; što će ga sutradan opet videti; što će znati, po njegovom hodu, da li je umoran i neraspoložen, i ako jeste, videti kako mu se lice razvedrava dok ona brblja o svemu i svačemu, pa će joj kasnije, reč po reč, sve ispričati i bez pitanja; što je sve između njih isključivo njihovo i niko ne može zamisliti koliko su bliski i koliko sve dele. To je njena sreća. – Blanki Salom, ti si sretna žena – reče naglas.

– Dakle, danas je kraj tvog života radne žene – reče Marko posle večere. – Odsad ću se ja brinuti za tebe, i to je riješeno. Je li se slažeš? – Klimnula je glavom. – A ja bi' ti savjetovao da se uskoro pomiriš s Ninom. Kakvatakva, sestra ti je. Nepodnošljiva priroda, tačno, ali i uporna. Pa htjela ti to ili ne, ona će se pomiriti s tobom u svakom slučaju. Zato je bolje da se mnogo ne opireš.

– Zamisli, dođe hladno vrijeme, čiča zima i studen, a ja više ne idem na posao u cik zore! – prošapta Blanki. Prvi put otkad joj je pamćenje počelo beležiti događaje, neće raditi od jutra do mraka, neće nikog morati „da poslušaj“ ne pitajući zašto.

Sarajevo je brujalo od najnovijeg skandala: Blanki Salom sada ne samo da živi u stanu koji joj plaća Marko Korać, nego više i ne radi!

On je izdržava! Nečuveno! Onda su počele da se pronose glasine da se Marko ženi Blankom. Međutim, pošto je vreme prolazilo, svi su shvatili da Blankin stan i nezaposlenost ne treba vezivati za njenu udaju. O toj temi njih dvoje nisu pričali, a ni mnogo razmišljali. Blanki je uživala: svirala je na klaviru, čitala, kuvala, učila italijanski, vezla goblene, spremala zimnicu i osećala se zadovoljnom, ispunjenom i ponosnom kada bi Marko pohvalio njen trud. Od svoje kose izvezla mu je inicijale na maramicama.

Na prvi prolećni izlet otišli su novim malim kolima marke „DKV“.

Na leto, Marko je oputovao na more, u Kupare kod Dubrovnika, s Ristom i Savetinim sinom. Kao obično, nije poveo Blanki. Međutim, posle svega tri dana, poslao joj je telegram da kupi voznu kartu i pridruži im se. To je bilo njihovo prvo zajedničko letovanje u društvu s Markovom porodicom.

Godine 1933, 21. septembra, Marko je došao kući oko tri po podne i rekao Blankici da sprema važan potez. Oko ponoći istoga dana, prvoj joj je javio da je kupio „Sarajevski dnevnik“ i da će ga nazvati „Jugoslovenski glas“. Ni bosanski, ni srpski, ni sarajevski, nego jugoslovenski, jer on u ideju jugoslovenstva duboko veruje.

VRTEŠKA NA VETRU

Blankin razgovetan, šiljat rukopis izveštavao je Rikicu o stanju stvari u Sarajevu: kako je prestala da radi, kako je Marko ispunio davnašnje obećanje dato Rikici i kupio svoje novine. Priključila je i članak o Rikici objavljen u „Jugoslovenskom glasu“, Napisao ga je Isak Samokovlija, koga je Riki volela kao čoveka i cenila kao književnika.

„Kakvo olakšanje“, mislila je Riki, „čitati na svom jeziku!“

Zamorila se od francuskog i ruskog, od vežbanja, od upoređivanja i odmeravanja koliko sama vredi u odnosu na ono što posmatra oko sebe, pa i od novih lica. Želela je da se vrati i to ne u Beograd, ne Milošu, nego kući, u Sarajevo.

Prvi put otkad je otišla iz rodnog grada, osetila je snažnu želju da uroni u poznati, prijatni dekor Baščaršije, da udahne vlažan, maglovit vazduh sarajevske zime i kliza se zaleđenom kaldrmom strmih ulica Bjelava. Da se uvuče u krilo mame Estere i sluša njen topao šapat, da je Buka ispravi kada pogreši u govoru, da je Blanki pospe suzama dobrodošlice, da joj Marko čvrsto stegne šaku pri pozdravu, da joj Nina ispriča sve tračeve, što ju je inače nerviralo, da je Elijas pogleda u noge i kaže: – Ma šta to svi nalaze u tvojim nogama... iste ko svake druge!

– Da osetim miris kiše na Balkanu – promrmljala je dok joj je kelner donosio treću kafu.

Volela je kišu. Mnogo puta u životu izlazila bi uvijena u gumenu kabanicu sa glomaznim kaljačama na nogama da se sama šeta po pljuskju. Gacala bi kroz lokvice po kaldrmi s rukama u džepovima, dok joj se sa oboda šešira slivala voda. Nozdrve bi joj se širile od opojnog mirisa kiše, a srce joj igralo od milja i radosti što se, eto, i ona, kao i same staze kojima hodi, kupa u prirodnom nebeskom blagu.

– Da – mrmljala je – miris kiše na Balkanu, to je nešto sasvim posebno.

Ponovo je čitala delove Isakovog članka. „Poznajem je još iz onog vremena kada ju je dobra sestra vodila za ruku – malo, mršavo dete, ali još onda graciozno i drago, kao cvet kome je proleće udahnilo lepotu, toplinu i onaj mistični čar sunca i života. Još onda je gledala očima punim radoznalosti na stvari i ljude i poigravanje senki pod rascvetalim jabukama. Vidim je i danas, laganu, sa svilenim vrpcama u kosi, u haljinama belim i rumenim, kao behar, ili crvenim kao latice divljeg maka. I još sam ovo zapamtio: njene male ali punačke usne i dve mindušice. Plješće ručicama i vrti se nemirna kao jasikov list, ili se, zanesena u carstvo bajki, koje je sama izmislila, ljulja poput vodenih cvetova u predvečerje.“

„Od nemirnog talasanja duše i želje za izrazom, satkana je bila ta sićušna devojčica kojoj je i danas ostalo ime 'mala Riki'. Ovo ćete joj ime i vi dati kada je vidite i upoznate njene detinjaste oči i gracioznu figuru, koja će se pred vama isprepletati u hiljadu divnih pokreta.“

„Sreo sam je ove godine. Skoro se nije promenila: nežna, draga, gleda srećno, radosno, rekli biste vragolasto. Ali, u pogledu ima i odraza onog teškog života sa kojim se večno nose i bore umetnici. To je život što se stalno nanovo rađa, trudno, mučno, grčevito, jer je pun potrebe za novim, jačim i savršenijim izrazom i sadržajem. U njemu se uvek nešto premeće, zapliće, izvija da bi se najzad zbililo u neku čudesnu grudju, koja će naknadno

blesnuti, pa se kao sunčani žar prosuti rumenim svetlom po duši.“

„Sjećate se kad sam prvi put igrala 1919. u onoj dečijoj predstavi“, reče mi jednom. „Prvi put? Mislim da je teško odrediti kada je mala Riki prvi put zaigrala. Tada je prvi put igrala u prepunoj dvorani i dobacila sladak poljubac na vrhovima prstiju oduševljenoj publici. Inače, Riki se rodila sa igrom. Svoj talenat ona nosi sa sobom isto onako kao i svoje mrke uvojke ili srce koje je kucalo i nije trebalo istom da nauči udarati.“

„Priča mi mnogo, mešaju se španske reči, turcizmi, beogradske uzrečice, usklici. Čujem pesmu, romansu, klepeću kastanjete, udara def, svira gitara. Vidim kako lepršaju svileni šalovi, kako se žare obrazi, svetle oči i talasaju vitka tela, raspliću se u ritmovima strasnih čežnji.“

„Nije li se u njenoj igri osetio odblesak španskog, koji se proneo kroz tolika stoleća sa tla te zemlje majke i maćehe i ponovo rodio u jednom lirskom kaprisu?“

Dok je sklapala novine, Rikine oči se napuniše suzama. Onda pogleda na sat i vide da je zakasnila na čas kod Legata. Odjurila je ne plativši kafu.

Posle svega sat vežbanja, osetila se umornija nego obično. Nije joj se igralo. Čak su je i druge balerine, inače drage, toga dana nervirale. Naslonila se na stub, a zatim se savila do poda i opustila sve mišiće. Podigavši se iz tog položaja, ugleda čoveka sa štapom i šeširom u ruci, koji je, izgleda, tu već poduže sedeo. On ustade, priđe Rikičinom učitelju i poče sa njim da razgovara. Odmor je trajao 15 minuta, a Riki, sad nemirna, nije sela, već je kružila podijumom praveći neobavezne piruete, pa nekoliko „pas de chat“, tek da zaposli noge.

– Gospođice Salom – pozva je Legat.

– Da? – zaustavila se i pogledala dvojicu u ćošku.

– Molim vas, dođite na trenutak.

Prišla im je.

– Gospodin Higin bi želeo da se upozna sa vama. On je umetnički direktor trupe *Sadlers Wells* iz Londona, koja je, kao što znate, počela sa radom pre otprilike pet godina i postigla veliki uspeh. Sada je došao ovamo u potrazi za mladim talentima.

– Drago mi je – rekao je na francuskom. Riki odahnu, jer nije znala ni reč engleskog.

– Drago mi je – odvrati Riki prilično hladno, misleći da opet mora voditi dosadan razgovor zbog mogućeg angažmana u dalekoj budućnosti. Prevarila se.

– Čujem da ste Jugoslovenka i članica Beogradskog baleta.

– Da.

– Ako nemate ništa protiv, voleo bih da mi odigrate nešto iz vašeg repertoara sutra u 11 ovde u studiju.

– Ja... nemam ništa protiv... a, šta bi vas zanimalo?

– Bilo šta. Dobra balerina je dobra ma šta igrala.

– Biće mi zadovoljstvo – jedva se snašla. – Onda sutra u 11.

– Da. Bilo mi je drago što smo se upoznali.

– I meni – promrsila je još zbunjena. Čula je o uspesima *Sadlers Wellsa*. O toj trupi su govorili kao o baletu sutrašnjice. I Miloš ih je pominjao upoređujući ih s Rusima.

Noć je provela u bezuspešnim pokušajima da zaspi. Nije se mogla odlučiti šta da odigra. Celo popodne je vežbala razne delove iz svog bogatog repertoara. Tolja bi joj dobro došao, ali Higin neće Tolju, nego nju. Zašto baš nju?! Ujutru je najzad zapisala na komadu

papira redosled muzike i igre: Jedan mali *pas de deux*, onda malo Debisija, a zatim parče njenog omiljenog baleta *Cake walk*.

Došla je u Legatov studio već u deset. Obukla je novi triko. Noge su joj malo podrhtavale od preteranog vežbanja, ali, to je za nju bio dobar znak. Uvek kada se tako osećala pred predstavu, onog trenutka kada bi izašla na scenu, postajala bi sigurnija nego obično.

Oko pola 11 pojavio se Legat.

– Došao sam malo ranije, jer sam pretpostavljao da ste već ovde. Ne, ne brinite, neću ostati. Mislim da ćete biti slobodniji ako vas vaš trenutni učitelj ne gleda. Hteo sam samo da vam zaželim sreću. *Sadler's Wells* će postati poznata trupa. Ako vam Higinis ponudi angažman, nemojte odbiti. Znao, ja retko dajem savete kolegama, jer sam naučio da se to ne isplati, ali ovog puta mislim da nemam šta da rizikujem ako kažem da vam se pruža velika šansa.

Ovako tople prijateljske reči od inače uzdržanog okorelog profesionalca, zaprepastile su Rikicu. Nastavio je: – Oni imaju odlične igrače, ali nikoga za grotesku, zato mislim da ćete... ne znam... videćemo.

– Hvala, mnogo vam hvala na savjetu. Znao, nikad nisam osjetila da ste me uopće primijetili...

– Znam. Sve moje učenice moraju za mene biti jednake. Ja vas posmatram u celini kao nosioce jedne divne umetnosti. Ipak, verujte, svaka od vas zauzima posebno mesto. Ali, pomislite šta bi bilo kada biste vi to primetile? Nikako ne bi valjalo, stvorili bi se zavist i rivalstvo.

Poklonio joj se, okrenuo i otišao, uz još jedno *Bonne chance!*⁵⁶

Higinis je stigao tačno u jedanaest. Čim ga je ugledala, Riki se smirila. Doveo je i pijanistu, mada je i Legatova škola imala nekoliko stalnih korepetitora. Riki mu pruži papir na kome je zapisala redosled. Ljubazno se nasmešio i seo za klavir. Odsvirao je Debisija, a onda se okrenuo prema Rikici i rekao na čistom srpskom: – Da li vam odgovara?

– Pa... vi ste?

– Da, ja sam Beograđanin, Ivan Josić. Čitao sam o vama u našim novinama. Inače odavno živim u inostranstvu. Rikice, želim vam sreću!

– Uh! Ovo mora da je velika šansa kad mi svi žele toliko sreće! – promrmljala je.

Klavirista je čuo, pa reče: – Jeste. Vrata svetskih scena se otvaraju pred vama!

Kroz glavu su joj proletali trenuci izlaska na scenu. Nije znala za tremu, užasnu neman koja je proždimala mnoge njene koleginice. To mučno osećanje straha što spetlja noge, mrsi pokrete i čini da kolena klecaju Riki dotad nijeiskusila. Sećala se svog prvog nastupa, kada su je još kao devojčicu primili u Beogradski balet. Tom prilikom se prisetila jedne učenice iz Beča, koja joj je savetovala da posmatra publiku kao grudvu snega: nema lica, nema nogu i ruku, sve je samo jedna bela masa, pa ili je istopiš svojom toplotom ili te tresne u glavu! Nasmejala se, jer je, pogledavši Higinisa, zaključila da ga nikako ne može zamisliti kao grudvu snega.

Dala je znak Ivanu i počela da igra. S prvim pokretom prestala je misliti o značaju svog izvođenja i prepustila se muzici. Sve je trajalo tako kratko i išlo suviše glatko, pomislila je, dok je poslednji zvuk klavira odzvanjao, a prostor, do tada samo njena svojina, počeo da

pripada i drugima. Ostala je malo duže u završnom stavu da dozvoli česticama prašine da se vrate odakle su došle. Sagnute glave i spuštenih kapaka, tokom tih nekoliko sekundi, pred očima joj se ukaza lik darežljivog sina automobilskog magnata Hispano-Svisa, njenog udvarača u Barseloni, s kojim je provela dva divna dana u skupom letovalištu. „Ako me ova igra dovede do pravog uspeha“, pomislila je, „onda će malo luksuznog života biti i meni obezbijeđeno. Ali ne kao poklon za koji se treba zahvaljivat... Ah, komu estu stuvija ermozu! Kako bi to bilo lepo!“

Začuo se pljesak dva para ruku, Beograđanina Ivana i Engleza Higinisa, a zatim im se pridružio i treći iza zavese, Francuza Legata, koji je ipak ostao.

Higins joj priđe. Nije komentarisao igru.

– Mislim da ćemo nas dvoje morati malo da popričamo – rekao je.

– Da li biste večerali sa mnom? Dragi prijatelju – dodade okrećući se Legatu – ako ste slobodni večeras...

– Hvala, sa zadovoljstvom – odvrati Legat.

Tokom večere pričali su o baletu, kritici, stanju pozorišta u Evropi, o jezicima i kako ih je Riki naučila. Tek uz kafu, Higins je počeo o poslu. Rekao je da je Rikičina igra upečatljiva i da je smatra mogućim novim članom *Sadler's Wellsa*, ali je odmah dodao da bi to značilo da mora doći u London, proći kroz njihove vežbaonice i raditi izvesno vreme sa njihovim baletskim majstorima. Riki je ćutala. Pogledala je Legata, koji se nasmešio i klimnuo joj glavom. To je, najzad je shvatila, službena ponuda da se priključi londonskoj trupi. Tu više nema nikakve sumnje!

– Svakako – nastavio je Higins – vi se morate prvo vratiti u Beograd i tamo završiti sezonu, odužili dug kući koja vas je postala na studije u Pariz. S poslovnim partnerima treba uvek biti fer.

– Da, da – reče Riki sa olakšanjem – to sam baš i ja htjela reći!

– Znam, draga moja, nisam ja od juče u ovom poslu. Iduća jesen je vaše vreme za London. Nadam se da ćete do tada sve srediti. A sad, ako bih smeo da vam postavim jedno pitanje lične prirode... Jeste li udati?

– Nisam.

– Dobro, jer ste tako slobodniji u donošenju odluka... a da budem iskren, ne verujem mnogo u sreću udatih balerina. Da. Vi treba samo još tehnički da se usavršite. Inače ste potpuno zrela umetnica.

– To mi je uvijek govorio i moj prijatelj... u Beogradu.

– U pravu je. Moram vas upozoriti da London neće biti šala. To je, bar u početku, veliki rad za mali aplauz, mnogo davanja, a malo primanja. Ali, znate, to vam je kao grudva snega...

„Opet grudva snega“, pomisli Riki.

– Ako ima čvrst početak, pa počne da se kotrlja, od nje se stvori lavina koja proguta cele gradove i zemlje. Da li ćete se vi pretvoriti u lavinu, umnogome zavisi od vas. Ja ću vas samo gurnuti... To je sve što mogu da vam obećam.

Posle nekoliko dana dobila je pismo od Miloša. Veselo, jer se dan njenog povratka

približavao, a tužno, jer mu dugo nije pisala. Molio je da samo njega obavesti kad stiže, da bi otišli negde sami i na snegu proveli nedelju dana zajedno. Osetila je nostalgiju za njegovim društvom, bujicom reči i divljenjem. Osam dana sama s Milošem! To još nikad nisu doživeli. Njihovi jedini časovi samoće bili su u njenoj sobi. Garsonjeru više nije imao, jer nije mogao da je plaća. A kad čuje za London, šta će reći? Kako će ona bez Miloša? Da li će moći sama bez njegove podrške? A da li će Miloš moći bez njene? Da nije možda ona njemu, tokom godina, predstavljala veći oslonac nego on njoj? Ko zna? Uvek joj je izgledalo obrnuto.

– *Jo, ja pueđu sola, ja lo se!* Ja, ja mogu sama, to znam – reče naglas.

ZVUK KLOVNOVSKOG SMEHA

Beogradska zima stisla i kamen i drvo. Otvrduo sneg prekrrio grad u koji Riki stiže „inkognito“. Miloš je sačeka na stanici drhteći od uzbuđenja i studeni. Seli su odmah u taksi i krenuli na Avalu, da budu sami u toplom hotelu, međ jelama i borovima.

Na stolu hotelske sobe sačekao ih je buket cveća kao za mladence. Kuvano vino i budući dani udvoje toliko su ih zbunili da čak ni Riki nije progovorila ni reči. Obuzela ju je tuga kojoj nije znala uzroka. Umesto da je ponese milje i veselje, ona, kao kamen na srcu, oseti težinu bespredmetne sete. Posle treće čaše kivanog vina jedva promrsi:

– Ih, kad bi' samo umjela samu sebe razumjet!

– Što?

– Pa, eto, ti i ja prvi put sami poslije tolikih godina, poslije šest mjeseci što se nismo vidjeli... ja, najveselija žena u gradu, ti, najelokventniji od svih govornika, sjedimo u ovom savršenstvu, i kao da nam je oboma dragi Bog začepio usta voskom, a tugu sasuo u srce!

– To je prirodno. Zanemeli smo od iznenadnog dobročinstva sudbine i savršenstva trenutka.

– Prema tome, da smo uvijek potpuno sretni, bili bismo nijemi!

Riki skoči na noge, podvrisnu i istrča na balkon. Zahvati sneg obema rukama i napravi grudvu. Taman je htela da je baci na Miloša, kad se seti Higinsovih reči o grudvi. Trenutak je da mu sve ispriča! Ispusti grudvu, zatvori vrata od balkona i sede mu na krilo. Počela je budno posmatrajući njegovo lice. Ono se menjalo iz časa u čas. Prvo oduševljen, onda smračen, a zatim bez izraza, sačekao je kraj priče ćutnjom.

– Šta kažeš? – upita Riki.

– Šta da kažem? Kao prijatelj, što ti jesam, ili kao čovek koji je u tebe zaljubljen, što isto jesam. Kako hoćeš da ti kažem?

– Reci mi sve, i jedno i drugo. I što jeste i što nije, samo nemoj šutjeti!

– U redu. Kao prijatelj, smatram da se tako nešto dešava svakoj milionitoj balerini. Vrata svetskih pozornica su se odškrinula, a poznajući tebe, mala moja, ti ćeš ih i širom otvoriti. Pred tobom su planine uspeha i slave na koje ćeš se uspeti da na svaku od njih postaviš po jedno svetleće slovo svog imena. Oduševljen sam, srećan za tebe i za sebe, jer ti si deo mene. To je dosad najveći korak koji je tvoja mala nožica učinila od onog trenutka kada si nagovorila svoje da te puste u Beč. To je ono čemu sam se nadao i čega sam se plašio. A sada prelazimo na onog drugog: on kaže da bi voleo da se taj Higin, za koga sam, uzgred budi rečeno, čuo, nikada nije pojavio ni u Parizu ni u blizini Legatove škole, a pogotovu kada si ti tamo vežbala. Ovaj drugi kaže da bi želeo da si ostala njegova mala balerina u našem malom pozorištu sve dok ne osediš. Tvoj odlazak je, kao što znaš, moj kraj. Moje pravo postojanje na ovom svetu ne može se nastaviti bez tebe.

– Ajde, ne pretjeruj! Dopisivaćemo se, viđaćemo se.

– Ne, Rikčić, nećemo da se zavaravamo. Postojaću ja i dalje, ne brini! Ješću, piću, spavaću, radiću. Moj duh, međutim, moja radost, moja snaga da stvaram nestaće s tobom.

– E, pa nije baš tako! Sve je to postojalo i prije nego što sam se ja pojavila u tvom životu! Pa zato si i postao poznat u Beogradu, ne zbog profila!

– Jeste, postojalo je u neiskrenoj formi, kao lomna kora, kao egzibicija. Reči, napisane,

ili izgovorene, krile su prazninu u meni. Ti si im dala unutrašnju osnovu i smisao. Ali, sad, dosta o tome, nećemo da se rastužujemo. Idemo da skačemo po snegu, onda da večeramo i pijemo vino, da ugrijemo tvoje promrzle prstiče i moje ostarelo srce, da zaboravimo i da se podsetimo.

– Miloše, ja nisam ništa potpisala, ništa neopozivo obećala...

– Znam, kao što znam i da ćeš potpisati. Nikad ti ne bih dozvolio da to ne učiniš. Postoji nešto što je važnije od svega, majušnice moja... sedamsto šezdeset prva i poslednja lekcija iz nauke o življenju... a to je, poštovanje svoje ličnosti, što je moguće postići samo ako prema voljenoj osobi, prijatelju, dobrom poslovnom partneru ili bilo kome ko je pošten prema tebi postupaš slušajući svoju čistu savest. Zato, iz mog poštovanja prema samom sebi i ljubavi prema tebi ne bih hteo, i kada bih mogao, da te ne podržim u napredovanju, a ako se kolebaš, da te nateram da prihvatiš Higinsov angažman... i time sam ja rekao svoje „haug“!

– Da li sam ti ikada spomenula da si divan? Znam da sam ti dosad triput kazala da te volim.

– Nisi, sigurno nisi – odgovori Miloš smejući se – jer da jesi, to bi ovaj drevni mozak, smešten pod ovo visoko čelo, svakako registrovao.

Napolju, ogromne pahuljice padale su jedna za drugom pravo na Rikičin nos. Pronašli su stare sanke skrivene iza kolibe. Uspeli su da se smeste na njih i da lete niz padinu. Jurili su i podvriskivali kada bi im se neka jela isprečila na putu.

U sumrak bi večeravali i pili, dramatično razbijali čaše za sreću bacajući ih u kamin, a zatim, posustali i sneni, sedeli pored rasplamsale vatre. Gledajući pun mesec, tražili su sazvežđa Velikog i Malog Medveda na nebu, a uvek nalazili jedno drugo.

Nedelja dana je prošla kao tren. Kada su odlazili, Miloš zastade da još jednom pogleda hotel utonuo u sneg.

– Još jedno mesto, još jedno negde, koje će biti nigde kada ti više ne budeš pored mene.

Vratili su se u Beograd. Miloš joj je našao garsonjeru u koju se odmah uselila. Počela je da radi. Probe i predstave su se nizale. Oduševljenje publike, posle njenog povratka iz Pariza, nadmašilo je sva očekivanja, a njeni prijatelji su tvrdili da je društveni život jednostavno zamro tokom njenog odsustva.

Nikome nije govorila o svojim planovima, jer je čekala da od Higinosa stigne nešto napismeno. To se dogodilo u martu kada je od kompanije *Sadler's Wells* dobila službeni poziv za angažman. Higinos je dodao svojeručno da se trupa sprema na turneju oko sveta krajem iduće sezone i da se nada da će Riki biti s njima. Miloš joj je sastavio odgovor na svom besprekornom francuskom. Savetovao joj je da objavi svoj odlazak. Riki se tome protivila, a da ni sama nije shvatala zbog čega.

– To je prava besmislica! – ljutio se Miloš. – Zašto kriti nešto što je gotova stvar? Bilo bi pošteno i prema upravi pozorišta i prema tvojoj publici i prijateljima...

– Prestani da mi soliš pamet! Još nisam potpisala ugovor – rekla je Riki jogunasto i zalupila vrata Miloševe kancelarije.

On istrča u hodnik za njom i uhvati je za ruku.

– Ugovor je samo izgovor. O čemu se radi, Riki? O kapricu? Pristala si. Sada je sve samo pitanje vremena, a sezona je pri kraju. – Okrenuo joj je nežno glavu i pogledao je u oči. –

Je 1' se moja pahuljica uplašila... da se ne istopi od svetlosti velegrada?

– Ne, nije. Ne znam šta mi je. Kad mi dođe, reći ću svima. Pusti me, i nemoj mnogo pametovati!

Nikada nije osećala takvu nesigurnost. Nije mogla da prepozna sebe. Svaki gromoglasni aplauz posle svakog nastupa bi je iznenađivao.

Riki je čučala u unutrašnjosti ogromnog sladoleda napravljenog od kartona, koji je, kao obično na predstavi „Labudovog jezera“, lagano izranjao iz poda pozornice. Muzika Čajkovskog ispunjavala ju je snagom. Osećala se spremna da poleti. Još svega nekoliko sekundi i vrh će se otvoriti, a ona će se polako podići, jednim lepim skokom izvući iz sladoleda i zaigrati. Jer, ona je sladoled, sladak i hladan – uloga koju je već dugo igrala, a svaki put s nesmanjenim žarom iščekivala.

„Evo ga, sad će“, pomisli. Prvo je izvukla ruku, a onda se lagano pojavila cela i zastala svega nekoliko časaka. Publika ju je sačekala aplauzom na otvorenoj sceni – ništa novo, ali uvek uzbudljivo. Sada na prste, pa jedan korak, koliko joj postolje na kome stoji dozvoljava, mali čučanj i okret udesno, a zatim izvanredan skok. U trenutku kada je izvodila špagu u vazduhu, osetila je neprijatno probadanje u kuku. Dočekala se na noge, ali je odmah znala da će pasti. Pokušala je da se zadrži, ali bez uspeha. Sve je trajalo koliko treptaj oka. Produžila je da igra. Skoro da više nije ni osećala bol. Snažnim aplauzom publika je otprati sa scene, kao da su hteli da joj doviknu: – Ne mari, Riki, to se svakom može desiti! – Ali, Riki nije ništa čula. Napravila je svega nekoliko koraka iza kulisa i pala u nesvest.

Probudila se na kauču u svojoj garderobi. Kraj nje su stajale zabrinute kolegice i pozorišni lekar.

– Ma šta vam je, bolan?! – reče ljutito, kao da svima ostalima nešto fali a ne njoj.
– Gde te boli? – upita lekar.
– Nigdje, brate, nigdje! – slagala je hladno. – Kada opet izlazim na scenu?
– Za desetak minuta, odmah posle pauze. Napolju te već čekaju novinari.
– Pošaljite ih ovamo! – Riki je obično odbijala novinare za vreme predstave. Ustala je i prišla velikom ogledalu. Pošto su još svi stajali nepomično, okrenula se i podviknula: – Šta ste se ukipili? Zovite novinare!

Kada su ušli, rekla im je „u poverenju“, uz vragolast osmeh, da je kora od banane ispala poslastičaru dok je pravio sladoled i zalutala na pozornicu: Jer, znate, to je bio sladoled od banana, koji ja najviše volim. Moraću zahtijevati neko bezbjednije voće za iduću predstavu!

Te noći je imala nepodnošljive bolove u kuku.

– Moraš specijalisti – rekao je Miloš sutradan.
– Znam. Udesila sam se za Vrbicu!

Otišla je najboljem beogradskom ortopedu. – Napukao kuk – glasila je jednostavna dijagnoza. Lečenje: gips. Ležala je u gipsu nedeljama. Bolovi su uminuli. Počela je opet da igra. Posle svega nekoliko proba i predstava, bolovi su se povratili. Igrala je s bolovima. Često bi se iza kulisa borila protiv nesvestice. Najzad, došao je dan kada više nije mogla da

se zavarava: nešto ozbiljno nije u redu.

Otputovala je u Milano čuvenom italijanskom specijalisti. – Tuberkuloza kostiju – rekao je hladno. – Lečenje ne postoji, nema pomoći.

Riki mu nije verovala kada je kazao da su joj dani odbrojani.

– Idiot! – promrmljala je kroz zube, dok je izlazila iz ordinacije. Po povratku iz Milana, pošto se bolje osećala, opet je zaigrala.

Proleće je zavladao beogradskim ulicama, zasenjjuće doba bledeg zelenila lipa i kestenova. Neki novi polet ušao je u Rikicu i dao joj snage da odigra još nekoliko predstava. Pretposlednji put se pojavila u „Kopeliji“, a poslednji u „Karmen“. Posle toga više nije mogla ni da hoda.

Otišla je u Zagreb doktoru Baruhu, poznatom ortopedu, sefardskom Jevrejinu. Pregledao ju je i ispitivao danima, snimao, merio, analizovao. Stalno su pričali, pa se tokom desetak dana i sprijateljili. Stari lekar, njen davnašnji obožavatelj, nikada nije propuštao njena gostovanja u Zagrebu.

Najzad, jedne srede ujutru, dr Baruh je sačeka u ordinaciji umoran i ozbiljan.

– Šta vam je, doktore? Možda ste bolesni? Da vam pozovem ljekara? – našali se Riki.

– Nije mi ništa, draga moja, samo sam loše spavao, a u mojim godinama, to se odmah primjećuje – odgovori stari lekar, a potom začuta prevrćući po papirima. Najzad skide naočare, protrlja oči, pa otpoče:

– Evo, stigao sam do kraja ispitivanja. Stanje nije ružičasto... – reči su mu s mukom silazile s usana.

– Slobodno mi recite istinu – prekide ga Riki mirnim glasom – zbog mojih planova za iduću sezonu. Reč je o važnom angažmanu, zato moram znati na čemu sam. Samo napred, doktore!

– Hvala vam... mnogo mi olakšavate – zastao je. – Dakle, to nije nikako tuberkuloza kostiju, kao što je moj uvaženi milanski kolega tvrdio, a mogu vam objasniti i zašto...

– Nemojte, jer latinske izraze i stručna objašnjenja neću razumjeti. Samo vi to meni običnim riječima – opet ga prekide Riki.

– Dobro. Dakle, vaš pad je bio posljedica stanja u kome ste. Jednostavno rečeno, sve vaše kosti su slabog sastava. To se vjerovatno nikad ne bi pokazalo da niste izabrali ovaj poziv. Popustile su one koje su trpjele najveći pritisak. Kuk je napukao i deformisao se. Tu se ništa ne može. Bolove ćete imati stalno. Reagovaćete na kretanje i na vrijeme... kao recimo, kod reume. Ali, od vaše bolesti se ne umire.

– Samo se boluje.

– Da.

– A balet?

– Ne – odmahnuo je glavom. – Vjerujte mi, Rikice, ne bih ovo olako kazao. Ubijeđen sam: s baletom je gotovo.

– Gotovo – ponovi Riki kao da treba samu sebe da ubedi. – Sigurni ste?

– Potpuno. Ovdje su sve analize, koje ću vam dati, ako budete išli na dalje pretrage.

– Hvala – reče Riki uzimajući odsutno koverat.

– A što se liječenja tiče – nastavio je – tu se ne da mnogo učiniti. Odmor, sunce, što više morske klime, ali samo ljeti, što manje hladnoće i vlage. Mogu vam dati praškove protiv

bolova.

– Da, to će mi dobro doći... Doktore, postoji li neki lijek za zaborav? Da zaboravim šta sam bila i jedino u životu znala i volila radit, a sad više ne mogu?

– Ne – odgovorio je tiho – za to ćete se sami izboriti svojom vedrinom i duhom. Vi ste jaka ličnost. Idite sestrama. U prvo vrijeme neće vam biti na odmet njihovo prisustvo.

Naslonila je lakat na njegov pisaći sto i zagledala se u daljinu.

– Znači, ja više nisam ono što jesam?

– Vi ste uvijek ono što jeste: hrabar čovjek. Sada je vrijeme da to i dokažete.

Ustala je, zahvalila je i zatvorila vrata za sobom. Stari Baruh ostao je još dugo nagnut nad svojim pisaćim stolom sa glavom međ šakama.

Ubrzo pošto se vratila u Beograd, pozorišna sezona se završila. Otišla je po platu. Blagajnik je ćutke širio ruke. Sekretar joj objasni da više nije na platnom spisku Narodnog pozorišta u Beogradu. Hladno je klimnula glavom, okrenula se i bez reči izašla iz njegove kancelarije. Kada je došla do glavnih vrata, do samog praga preko koga je godinama ulazila i izlazila iz „svoje kuće“, steže je nešto u grlu. Zastade, a pred očima joj munjevito proleteše slike iz prošlosti, u ušima joj odjeknu smeh i aplauzi. Svaki deo tela poče joj poigravati u stotinama kretnji mnoštva njenih uloga, da ih sve sažme u jedan bespomoćan, bolan pokret. Posrnula je i pala. Stari vratar joj priskoči i pomože joj da ustane. Pogledala ga je u izborano lice i počela da rida na njegovom ramenu.

Tražila je Miloša, ali on se izgubio, kao da je u zemlju propao.

Bez plate nije mogla da podmiri kiriju za garsonjeru. Zato se spakovala i otputovala za Sarajevo.

Beogradske novine su objavile, ispod velike slike Rikice između Nine i Blanki, da se balerina oporavlja posle operacije. Lažna vest. „Operacija je izvršena u Rikičinom srcu“, prošaputala je Buka.

Mama Estera sa svojim *pastelikjus* i mudročću, nežna Blanki, brbljiva Nina i ozbiljna Buka vratile su je u neku novu, davno zaboravljenu stvarnost – u doba detinjstva. Utonula bi u prijatan zaborav da je neprestani bolovi nisu vraćali u sadašnjost.

Sarajevo je blistalo na suncu kratkog i pretoplog leta. Vrućina suva, a povetarac samo ponekad proćarlija da osuši znoj na čelu. Kroz širom otvorene prozore maminog stana dopirali su svežina i mirisi iz bašte, miris onog istog cveća koje je Estera, svojim zlatnim rukama, gajila još dok su bili deca. Njen stan je, kao uvek, odisao širinom i čistoćom. Miljacka je pratila, umiljatim žuborenjem, mamino pevušenje starih sefardskih romansi.

Dotle je Riki болоvala.

Jednoga jutra probudila se u znoju, drhteći od iznenadnog saznanja da nije ni primetila kako se Miloš povukao sa onog mesta koje je godinama zauzima u njenom životu. Nestao je gotovo neprimetno. Grozničavo je preturala po tašni i našla u novčaniku pesmu koju joj je posvetio posle pada i poslao poštom, iako je još bila u Beogradu. U svitanje čitala je stihove iznenađena, kao da ih prvi put vidi.

BOL IZA KULISA

Prenuću se iz sna,
Čim se magle budu digle,
Al' biće kasno
Da te zovem sa dna
Velikog bola:
O, ti ćeš već dotle gola
Igrati na vrhu od igle!
I ubošće te zvuci
Što ih čuti ne mogu.
I skliznućeš s vrška,
Držeći sama u ruci
Svoju malu nogu.
U toj minuti
Pljesak se neće čuti.
Samo bol s daleke strane,
Vejaće zbog tvoje rane,
Nečujno tiho tada...
Dok zavesa pada.
Volim te, Miloš.

– Lijepo umije spjevat stihove, pogađaju pravo u srce – rekla je naglas – baš kao i njegovo ponašanje. Nema ga nigdje... nigdje ga nema...

I učini joj se tog jutra da se posle pada stalno vrtela ukруг tražeći izlaz iz namaknute mreže koja joj je odjednom zatvorila sve puteve.

Često bi čula: – Ma igraćeš ti nama opet kao čigra! – i potajno u to verovala. Ali tek tada, u svetlosti sarajevskog praskozorja, dok se otežalo nebo spremalo da raspe miris kiše, prvi put je shvatila da više nikad neće izaći na pozornicu.

Odlučno je ustala iz kreveta, sela za stočić i napisala dva pisma. Prvo je uputila Higinu. Ukratko ga je obavestila o tome šta joj se dogodilo i dodala na kraju da, zbog pada i bolesti, nikako neće moći da prihvati njegovu ljubaznu ponudu. Nije mu rekla koliko žali, jer Higin će razumeti njenu nesreću. Napisala je adresu i zalepila koverat. Obuze je čudna mirnoća.

Drugo pismo namenila je Milošu... ili, možda samoj sebi? S perom u ruci razmišljala je o činjenici kojoj dotad nije posvetila dovoljno pažnje: njene kolege, prijatelji, pa najzad i čovek u koga je najviše verovala – svi su iščezli u odlučnom času. Nekada stalno nadohvat ruke, sada se nisu nazirali ni na horizontu. Niko, osim Dragua, nije joj pisao, telefonirao, a kamoli došao da je poseti. Za razliku od sestara i stare mame Estere. Za razliku od Marka Koraća, koga je samo površno poznavala.

Po dolasku u Sarajevo zakazao joj je pregled kod prijatelja lekara, a zatim je i posetio. Na svoj uzdržan, čak pomalo hladan način, upitao ju je da li bi mogao da joj pomogne.

Odmahnula je rukom. Namršten, kao da mu je već unapred neprijatno zbog onoga što će reći, nastavio je: – Ti znaš gdje sam ja, imaš moj telefon, imaš Blankicu kao glasnika. Uvijek kad ti nešto zatreba, potraži me. Jesi li razumjela?

– Jesam i hvala ti. Al', samo ja sama mogu sebi pomoći i vjeruj, to ću i učinit. Ne da se Riki Salom tako lahko!

Nasmešio se i otišao. Pretpostavljala je da želi spomenuti novac, ali ga je na vreme prekinula. Samo bi se oboje osećali neprijatno.

Napolju, topla i obilata kiša počela je da pada. Riki lagano ustade i uze svežanj fotografija: Miloš i ona na Avali. Poređala ih je na stočić ispred sebe. Najzad, poče da piše brzo i bez mnogo razmišljanja.

„Sastavljam dane, ponekad nedelje, koje sam provela s tobom. I skupi se dosta vremena. Svaki od tih perioda ostavlja slatki ukus sreće, a sve ono gorko, pripašće zaboravu. Jer ljudski um je tako sazdan: ružno obično lakše zaboravlja, osim kada nije samo ružno već više od toga te se zabode u srž života i istinski zaboli. Zato neće pripasti zaboravu činjenica da sam ostala sama. Ne, ne sama uopšteno, nego sama bez tebe. Tu su, srećom, moje sestre i drugi dobri ljudi. Bio si sa mnom dugo, i u dobru. U trenucima sadašnje samoće, kada se plavičasto svjetlo moje sobe zamagljeno od dima mnogih cigareta (počela sam ozbiljno pušiti) pretvara u snove na javi, prelistam poneko pismo što govori o ljubavi, pogledam poneku sliku i sjetim se hiljada prošlih sati. Za to ranije nisam imala vremena: moj veliki propust! Vjerovatno bih sagledala tebe, kao i mnoge druge u pravoj svjetlosti. Onda se prekorijevam, jer pomislim da sam razmažena i uveličavam svoju nesreću. Kao što si često govorio, mi smo pripadnici jedne od milijardi generacija u nekom ogromnom krugu ljudskog postojanja. Čemu onda sebi pridavati toliki značaj?“

„Gledam sva ta pisma, slike, pjesme, isječke iz novina i pitam se šta će biti sa njima kada ja nestanem. Ništa. Zato ću ih polako bacati, ne sve najednom, ne sve jutros. Polako će nestajati, kao što ti polako umireš u meni.“

„Možda je jedini značaj ljudskog postojanja u razmjeni sreće sa drugima. Koliko sam pružila, koliko sam primila, toliko sam bogata. To bogatstvo mi niko ne može oduzeti, ono postoji sa mnom, ali i nestaje sa mnom. I pitam se, po ko zna koji put, iz čega se to rađa nada bez osnove? Šta mi to daje snage da, kada ponovo svane, ustanem čista srca, a sa usana mi sklizne ono vječito 'lh, šta li će se još desiti?“

„Gledam kako kiša prestaje i cvijeće u maminoj bašči buja. Ja ti više nemam šta kazati.“ Nije ga pročitala. Istoga dana otišla je na poštu i poslala oba pisma. Posle desetak dana, baš na Rikičin rođendan, 8. avgusta, stigao je debeo koverat – pismo od Miloša. Dok je Blanki otišla u kupovinu, mama pravila baklavu, a Nina šila poslednje bodove na koketnom šeširiću, svom poklonu Rikici, ona sede za trpezarijski sto da ga pročita.

„Mili Rikčiću, hoću da ti od srca čestitam rođendan, da ti poljubim i čelo i prste i jagodice na obrazima i da ti kao poklon dam sve što bi te uzdiglo u visine kojima i pripadaš. Neka ti Bog da bolje zdravlje i više sreće, jer je zaslužuješ po nežnosti, plemenitosti i čednosti svog srca. Čestitam ti, dakle, mladost pre svega.“

„U Beogradu u ovim toplim večerima, na otvorenoj pozornici gostuje bečka opereta. Njihova lakomisljena muzika, sva u akrobatskim skokovima, osvežila me je. Kao kakav *coup romantique* njihova lepršava ženstvenost na sceni povratila mij *e joie de vivre*. Naše

žene su teške, utiču na čoveka dramatično i pretvaraju radost u moru.“

„Šetam tako, predveče, kroz klasje žita koje leluja oko mene i mislim o tebi. Trava miriše sve jače baš zato što sam joj narušio osamu. Vraćam se u romantiku, uplašen da ona ne donese tugu, koja je uvek tu, duboko u meni zbog tebe, zbog mene...“

„Da li si ikada pomislila da se u nama bore dva elementa koja obuhvataju celu tajnu prirode? Mi smo kao slika u pozitivu i ista slika u negativu. Pokušavam godinama da se shvatim u pozitivu, a ono, odjednom izletim u negativu! Nemoj mi to uzeti za zlo. Istančane prirode su u stalnom sukobu s mehaničkom stvarnošću.“

Riki je preletala pogledom preko sledećih redova ne verujući svojim očima. Miloš blebeće o problemima duše sukobljene sa svakodnevicom, a nijednom rečju, osim kukavički izdaleka, ne govori o njoj, o sebi, o tome šta se dogodilo sa njihovim životima. Filozofira i beži sklanjajući se iza nevažnih razglabanja.

– Ne, ne mogu dalje – reče Riki naglas i prekide sa čitanjem.

Kada je Blanki ušla u trpezariju, našla je Riki bledu, skamenjenu ali suvih očiju, bez suza.

– S ništavilom sam provela tol'ke godine! – prošaptala je. – Neka mu Bog plati za ovo što je napisao – dodala je ledenim glasom. Stranu po stranu lagano je cepala. – Molim te, Blanki, baci ovo na smetlje – reče s gađenjem – jer tamo i pripada... đubre za đubre. Ali, kad provedeš godine sa đubretom, onda se i ti isprljaš. Idem da se okupam.

Zatim ustade i polako izađe iz sobe.

Leto se primicalo kraju. Riki je morala početi nešto da radi da bi zaradila, a i ispunila slobodno vreme. Časovi baleta, prvi predlog porodičnog veća, nisu dolazili u obzir, jer ju je suviše bolela noga da bi mogla stajati i vežbati sa učenicima. Najzad, Nina dođe na ideju da joj otvori modističku radnju u Beogradu, koja bi predstavljala ogranak njenog sarajevskog salona. Međutim, nedostajao im je početni kapital. Posle svih preračuna, videle su da nemaju ni blizu dovoljno novca. Estera, Buka, Nina i Blanki pokušavale su da se sete šta bi od vrednosti mogle prodati. Klavir ne bi obezbedio ni trećinu sume, a lista se na njemu i završavala. Rikici nisu ništa govorile.

Te nedelje kada je došao k njoj odmah s vrata, skidajući kaput, Marko reče uplakanoj Blanki: – Čujem, hoćete da otvorite radnju u Beogradu, ali nemate para.

– Kako znaš?

– Ih, kad nešto tvoja sestra Nina zna, onda to čuje i cijelo Sarajevo! Ispričala Ignji, a on meni. Nego, slušaj, hoću da vam pomognem i ne prekidaj me! – reče zapovednički. – Dat ću vam potrebnu sumu, ali samo pod jednim uslovom: Riki nikad, jesi li razumjela, nikad ne smije saznat da sam ja u to umiješan, što znači da to ne smije saznat Nina, jer će se ona izbrbljati. Riki je ponosan čovjek... Zato izmisli nešto i reci mi koliko treba.

– Marko... – poče Blanki.

– Molim te mala, samo bez izliva zahvalnosti!

Pogledala ga je pravo u ozbiljne oči i osetila veliki ponos.

S Bukom, poverljivom osobom u porodici, skovala je plan da kažu svima da su njih dve izradile zajam kod bankara Fincija, prijatelja njihove rođake Punke, i da će ga plaćati u

ratama. Priča je prošla kao verovatna, a Marko je lično obavestio Fincija o maloj zaveri.

Riki i Nina su odmah otišle u Beograd. Iste zime, 1934. godine, pojavio se oglas u „Politici“ štampan velikim slovima:

„Do nedavno ljubimica publike na našoj pozornici, balerina Riki Salom, u Grand pasažu, Knez Mihailova 19, ima izbor prvoklasnih pariskih modela šešira. Posetite salon *La Parisienne*.

VI

„KAD ZAHLADI DAN I SENKE ODU“

„JER JE TVOJA LJUBAV BOLJA OD VINA“

Jedne večeri u proleće 1934, Marko je došao kasno uveče.

– Sad ću ti nešto ispričati – reče šaljivim tonom. – Risto je dobio zadatak da me pokuša rastavit od tebe. Počeo je okolo kole pa na mala vrata. Odmah sam pogodio o čemu je riječ al' ga pustim da sve iskaže, pa mu onda mirno rekнем da ću te ostavit. On ostade otvorenih usta. Ali, velim ja, pod jednim uslovom: ako mi nađu jednu bogatu Srpkinja istu kao ti, iste oči, isti nosić, ne veći od dugmeta, iste noge, glavica i guzica... Samo je slegnuo ramenima i otišao bez riječi.

Blanki se nasmejala i nije ništa rekla. Znala je da pritisak Markove porodice neće nikad prestati. Međutim, što je vreme više odmicalo, to je za njih dvoje spoljni svet postajao sve manje važan.

Marko je sve češće i ranije dolazio kod nje. Osećala je u početku, tek što joj je iznajmio stan, da sa unapred spremnim negodovanjem očekuje da ga pita gde je bio i kad će opet doći. Ali, takvo pitanje nije dočekao. Njegova sloboda nije se smela ni za časak ugroziti. Kasnije je stekao uverenje da tu dobro čuvanu svojinu, kojoj je dragovoljno robovao, Blanki neće povrediti: uvek kada mu zatreba, imaće je bez gundanja i zapitkivanja. Baš zato mu je sve manje značila. To ga je smirilo i još više vezalo za Blanki. Privlačnost večeri provedenih s prijateljima u istom ćošku iste kafane zamenio je privlačnošću stana sa Blankom u njemu. Znao je da ga ona čeka do deset sati, a onda legne da spava. Ako dođe kasnije, probudiće se sa osmehom, a ako ne dođe, neće pitati zašto. Sa njom je sve išlo glatko, jednostavno i bez teškoća.

U junu je otišao u Rogašku Slatinu, prijatnu slovenačku banju, jer se opet loše osećao. Odseo je u „Ljubljanskom domu“.

„Sutra idem na tenis“, pisao je, „od 6 do 8 ujutru, a onda kod doktora da mi da dozvolu za banje, odnosno da digne stoju! Juče je padala kiša čitav dan. Već mi je dobro. Sve je to samo umor i ništa više. Dragi moj mali oblutak, mило mi je što smo razgovarali telefonom, ali nisam želio da plačeš. Zato ti sada pišem malo opširnije da bi mi se razveselila. Nemoj mnogo mrdat od kuće, osim u kino, jer će biti svašta kad se vratim! Piši opširno, jer ja uživam u tvom brbljanju. Da te volim, mislim da nema sumnje.“

Pisao je po jedno pismo na dan, kao dnevnik, pa je objašnjavao: „Sigurno ćeš se čuditi zašto ti ovako često i opširno pišem. Iz dva razloga: prvo, neobično mi je bez tebe, drugo, sam sam i niko me ne ometa u mislima, a one, eto zapele, pa hrle tebi. Znaš, kada iz tvojih pisama izbrišem riječi što govore o ljubavi, ne ostaje ništa. Piši mi šta radiš i gdje ideš. Da sam sada u Sarajevu, bili bismo skupa, poslao bih te u kino, pa te ne bih na vrijeme sačekao, ti bi se naljutila, ja bih te ružio, a ti bi prestala govorit i zato bi te poslije morao tetošiti i tako bi veče prošlo. Kiša lije, al' nema onaj miris kao u nas. Ovo je pravi zapad, a mi smo na Balkanu. U nas kiša drukčije miriše.“

Posle Rogaške Slatine, Marko je sa svojim zagrebačkim prijateljem Aleksandrom Poljanskim i njegovom ženom Gretom Bauer, poznatom operetskom pevačicom, otišao u Crikvenicu. Pridružili su mu se i brat Risto i duhoviti rođak Pero Korać.

Pisao je: „Svijeta mnogo. Svi hodaju po cijeli dan u pidžami. Neka nova moda, valjda. Svako popodne igram prvo preferans pa tenis. Pero ne prestaje da kenjčija⁵⁷ i da te

spominje. Ruži me što te nisam poveo, pa veli da se svaki biser može izgubit, ako se dobro ne čuva. Smijemo se njegovima zavrzlamama, a on nikad ne prestaje. Poslije večere idemo u „Terapiju“ na ples. Ovadio Finci me pita zašto se ponašam kao starac, jer ne plešem ni sa kim i ne gledam ženske. Uvijek brz na riječima, Pero mu ne ostade dužan odgovora: veli da Marko Korać nikad ne skače s konja na magarca.“

„Odvezli smo se u nedelju do Opatije. Danas idemo na izlet do ostrva Krka. Ovo ti pišem na brodu, jer su svi na palubi, pa sam ugrabio malo mira u brodskoj kafani. Jedna novost: biću crn po čitavom tijelu. Ima ovdje sunčanje samo za muške. I ti ćeš pocrniti na Bembaši, ali nemoj mnogo sunčati lice. Drago mi je što je Elijas dobio dobru službu. Dobro je malo se razdvojiti, ali bih ipak volio da mi dođeš ovamo čim primiš ovo pismo.“

To je odmah i učinila.

Trinaestog januara 1935. slavili su pravoslavnu Novu godinu prvi put zajedno. „Sretna sam bezgranično“, zapisala je posle dočeka u dnevnik. „Znam da sam uspjela. Uspjela mi je borba. I to mi je dovoljno. Nemam drugih želja. Bog neka nam sačuva našu ljubav.“

Na proleće su otišli na izlet na Ramu, pa onda opet u Mostar. Marko joj je pričao o Starom mostu, koji je graditelj Hejrudin sazidao još u XVI veku, pa pošto se uplašio neobičnosti svog projekta, predanje kaže da je poslednjeg dana gradnje pobegao glavom bez obzira. To je jedan od rijetkih mostova – objašnjavao je – koji je izdržao vjekovne ratove i bujice.

Sledeće godine, na putu za Berlin, Marko je proveo nekoliko dana u Zagrebu zbog pregleda filmova. Pisao joj je: „Po čitav dan ne vidim sunca, jer sjedim u zamračenoj dvorani i gledam filmove. Znaš, jedino se kod kuće odmorim. Pored tebe, zaboravim na sve brige i poslove. Kupio sam lijepih filmova. 'Imperijal' će igrati 'San zimske noći' od Mađara Bolvariya, a iza toga 'Bilo je jedne noći' s Klerkom Geblom i Klodet Kolber, za koji svi kritičari kažu da je kolosalan. U 'Apolo' kinu će igrati dupli raspored: 'Parada smiješka' sa Seke Sakalom i 'Sili simfonije' programi, a iza toga dolazi 'Venera' sa Džoan Kraford. U 'Drini' 'Arena strasti', pa onda 'Šamika u mornarici'. Morao sam ovdje kupiti košulju i kragne za smoking, jer sada nosim broj 42! Dakle, to je strašno! Za sve to krivim tebe, jer su ti večere obilne i ukusne. Danas sam se zakleo po deseti put da neću više jesti ništa što je masno i slasno.“

Iz Berlina joj je pisao da je razočaran, da više nema one vreve i života, da je skupoća neverovatna, a pogotovu hrane, i da jedva čeka da se Filmski kongres završi pa da se vrati, jer mu atmosfera nikako ne odgovara.

U maju je kupio kuću od Biskupije u koju je trebalo da preseli kancelarije čim završi sa adaptacijom.

U julu, kada je otišao na more, Blanki je s Rikicom, koja je došla u Sarajevo na odmor, odlazila svakodnevno na Bembašu. Fudbaler „Slavije“ Hrisafović otvoreno joj se udvarao, što je pomenula u jednom pismu Marku. Posle svega nekoliko dana, stigao je telegram da odmah dođe vozom do Ploča, gde će je on sačekati kolima. Bilo joj je žao da ostavi Riki, ali ona nije htela ni da čuje da im se pridruži.

A onda u septembru, prvi put s Markom u inostranstvo! Videla je Groslokner, izvor glečera, pa Verterze, Beč i Salzburg. Otišli su zatim na Bled i Plitvička jezera.

„Sinjor dil mundu, fazi ki todú seja buenu. Buen ožu lu miri!“ , zabeležila je u dnevniku.

„Gospode Bože, učini da sve bude dobro. Neka ga Bog čuva. Nikada neću moći, ja sirota, da mu se za sve što mi pruža odužim.“

Godine 1936, u oktobru, Marko je najzad preselio kancelarije u sopstvenu zgradu. Blanki je došla da vidi kako se smestio, ali umesto da ga ugleda veselog, našla ga je zabrinutog i smračenog.

– Marko, sve je sređeno. Što si neraspoložen?

– Moraš ovo pročitati – pokazao je na knjigu koja je stajala na pisaćem stolu. – Zove se „Majn kampf“... Njemačku vodi jedan pravi ludak. A mi, kao da živimo u snu! Al' nećemo još dugo... Hitler će nam donijet javu, koja se nikom neće svidjeti. Viču „Hajl Hitler“... To mi ne izlazi iz glave. Vidio sam svojim očima u Berlinu. Stvar je sve ozbiljnija, jer on dobija sve veću podršku. A mi ništa. Ne samo mi, nego cijela Evropa. Sjedimo i mozgamo o poslovima, uljuljukujemo se diskusijama i predviđanjima! Pitam se koliko je mojih znanaca svjesno šta se dešava... Svi samo pričaju. A isto tako i ja. Kao da živimo na nekoj drugoj planeti.

– Pa šta ćeš učiniti?

– Ništa. I to me najviše sekira. Nastaviću živjet i radit i praviti se da ne primjećujem.

– Kad je već tako, onda se bar malo odmori – reče Blanki.

– I hoću, bogme! Ići ćemo u Dubrovnik čim budem mogao.

BEOGRAD NE ZABORAVLJA

Rikičinom povratku u Beograd mnogo se govorilo i pisalo. Čaršijom su kružile razne verzije o tome šta se stvarno desilo. Riki ih nije slušala, a i kad bi pokoju čula, samo bi se nasmešila i odmahнула. Nikoga ni u šta nije ubeđivala i rado je ćutala o prošlosti, kao i o svojim neprestanim bolovima. Posao je dobro krenuo. Iznad radnje iznajmila je stan, mali ali udoban.

Spolja gledano, Riki je ostala ista: rumenih obraza, užarenih očiju, napućenih usana. Na besprekornom telu nije se ništa primećivalo kada je mirovala. Ali, kad bi ustala, hodala je sporo i s naporom. U očima se jasno nazirao izraz stalno prisutnog bola. Osmeh joj je i dalje preletao preko lica, isto onako vragolast, ali se sve češće viđala, prolazeći pored ogledala, kako grize punačke usne.

– Sada ličiš na pravu Jevrejku – reče joj jednom Dragu.

– Zašto?

– Zbog tuge u očima. Često sam viđao taj pogled kod tvojih... Patnja, izgleda, ne pita za poreklo bola. Jednostavno je prisutna u pogledu onih koji je preživljavaju.

Međutim, veliki deo Rikičine živahnosti ostao je nedirnut. Ponekad je izgledalo da će poleteti od želje za pokretom.

– A kako tvoje ljubavni... ičice? – često se šalila sa Draguom.

– Odlično! Nemam ih.

Jedan od retkih koji je nije razočarao, lepršavi glumac, ljubitelj žena kao i njihov ljubimac, ostao je prisutan uprkos svojoj neozbiljnoj i neodgovornoj prirodi da je ne napusti u najtežim trenucima. Stavovi njenih poznanika i prijatelja čudili su je i stalno iznenađivali. Većina je učinila suprotno od onoga što je očekivala, a očekivanja je zasnivala na dugogodišnjem poznanstvu. Oni na koje je najmanje računala pružili su joj najviše, i obrnuto.

Napućila bi ponekad usne, gledajući se u ogledalo, isplazila jezik i obratila se svom liku pevušeci pesmicu, sklepanu u istom času; „Ah, taj život, ah, taj svet, sve ponovo i opet...“ Sve puno iznenađenja i neočekivanih preokreta. Samo da je manje bolova! Primetila je podočnjake, koje ranije nije imala. Posle takvih otkrića lik bi joj postajao ozbiljan, a oči bi se napunile suzama. – Šta to radiš, Riki? – upitala bi se. – Plačem, budalo, zar ne vidiš? – odgovorila bi besno sebi i okretala leđa ogledalu.

Trinaestog februara 1935, izašao je dugačak članak u „Politici“ praćen slikama Riki Salom i Tolje Žukovskog u ulozi mačkice i mačka, i Rikice u radnji nagnute nad šešikom sa iglom i koncem u ruci.

„Balerina Riki Salom sada pravi šešire“, pisao je novinar. „Ona će uspeti, jer Beograd ne zaboravlja svoje ljubimce.“ Riki se gorko nasmeši. „Život naše nekadašnje balerine liči na sudbinu cveta koga je vihor otrgnuo i odneo u času bujnosti i neobične lepote.“

„*La parizjen*“ – tako se zove jedna skromna radnja u Grand pasažu; toliko skromna da se skromnija ne može zamisliti. Bar po spoljnom izgledu, ona će malo čime privući vaš pogled. Ali, ako stupite unutra, osetićete dah jedne prijatne, umetničke prisutnosti, gde

svaka stvar, svaka sitnica diše i šapuće o dragim uspomenama. One ponekad, za lični život čoveka, imaju daleko veću vrednost nego dragoceni ukrasi. U mekoj polutami (jer se kroz stakleni krov pasaža teško probija februarska svetlost) sa mnogo ukusa, jednostavne lepote i nenakindurenosti, poređani su rafovi, stočići i ogledala. Sve su ove stvari donesene iz starih bosanskih kuća. Da, to je ona ista Riki Salom koju ste gledali na sceni prestoničkog baleta, čas kao mačkicu, čas u vazdušastom ruhu kao pufnicu ili, svu prozirnou kao kanarinku, kao Indijanku, crnkinju, Indijku ili Kineskinju, kao čigru, lutku ili paža. Ili se možda sećate Riki kao pajaca iz 'Kopelije', ili kao vile iz 'Žizele', ili kada se sva pretvarala u sladoled u 'Labudovom jezeru'. I eto, ona se više nikad neće pojaviti na daskama da zadivi vaše oči, neće više skakutati po taktu palice nekog dirigenta, neće... Riki Salom nije više balerina. Jedne večeri pala je i povredila se, ali sa igrom nije prekinula. Jer u našem pozorištu ne vodi se računa ni o mnogo ozbiljnijim stvarima, pa ko će misliti još i o tome što je jedna talentovana balerina povredila kuk! A noga je iz dana u dan sve više bolela. Iako u nesnosnim mukama, igrala je, padala u postelju, išla kod lekara, pa opet igrala. Najzad je prestala. Maloj Riki nisu našli leka. Sudbina!"

„Ali šta radi naše pozorište. Balerinu njenog talenta, posle deset godina velikih priznanja, umetnicu koju je publika nosila na rukama i koja je garantovala prodatu kuću za svaku svoju predstavu, uprava pozorišta briše hitro s platnog spiska na kraju sezone, koju je, uz najveće požrtvovanje, odigrala do kraja. Bez reči, bez ikakve pomoći. Dok je išla od lekara do lekara, od grada do grada, od profesora univerziteta do najvećih stručnjaka, ne zaboravimo, Narodno pozorište u Beogradu nije joj ukazalo nikakvu pomoć. Naprotiv, administracija je pronašla da Riki još duguje nešto blagajni ove kuće!"

– E, alal mu vjera! – uzviknu Riki zadovoljno, pa nastavi da čita.

„Ali, da se vratimo pasažu. Riki danas tamo zaista pravi šešire. Po čoškovima je iskačila kandila nalik na ona koje su Mavri palili po svojim istočnjačkim dvorovima u Španiji, odakle je potekla njena porodica. U naslonjači, prozračna kao prebačen veo, sedi nagnuta nad šeširo. Ponekad digne pogled i svoj lik primeti u starinskim ogledalima neobičnog sjaja. Kažu da je Riki postala pravi trgovac. Najnovije modele šalje joj njena sestra Nina. A Riki prodaje, pravi koliko može i mušterije su zadovoljne. Nema ih mnogo, ali svaki početak je težak. Riki će sigurno uspeti, jer Beograd ne zaboravlja svoje ljubimce.“

– E, hvala ti, ko si da si! – reče Riki naglas. Želela je da sazna ko je napisao taj članak, pa je prišla telefonu da pozove „Politiku“. U tom trenutku vrata radnje se otvoriše i pojavi se Miloš Ranković. Zatvorio je vrata za sobom i stajao ćuteći. Pogledala ga je, okrenula mu leđa i počela da bira telefonski broj.

– Halo, molim vas, htjela bi' da saznam ko je napisao članak o Riki Salom u današnjoj „Politici“?

– Samo trenutak – reče muški glas.

– Dušan Antić ovde. Ja sam napisao članak.

– Ja sam Riki Salom. Htjela sam da vam se zahvalim... Lijepo ste to sročili, vrlo lijepo. Svaka riječ na svom mjestu. Hvala vam.

– Drago mi je što vam se dopada.

– Čudi me jedino što niste došli k meni da porazgovaramo prije nego što ste ga napisali.

– Nije bilo potrebno. Ja vas, takoreći, poznajem. Virio sam i obigravao oko vaše radnje.

Plašio sam se da nećete želeti da pišem o svemu tome.

– Da, možda ste u pravu... Pa, ako prolazite ovuda, navratite na jednu tursku, merakli kahvu!

– Hoću sigurno.

Miloš je još stajao kod vrata kada je Riki spustila slušalicu.

– Riki... – počeo je.

Nije ga ni pogledala. Pošla je polako uskim stepenicama u svoj stan. Zatvorila je vrata za sobom.

– Kolekcionar besmislica – promrmljala je, popušila cigaretu, pa opet sišla u radnju. Miloš je bio otišao.

Već sutradan novinar Dušan Antić je navratio. Visok, naočit i krupan, „pravi Srbenda“, kako je Blanki zvala stasite, smeđokose momke, koji su se šepurili beogradskim korzooom našušurenih brkova. Takav je bio Dušan. Ali, vrlo prijatan za razgovor, dubokog glasa i jasnog pogleda. Znao je šta hoće i nije se bojao da to otvoreno kaže. Riki je skuvala obećanu kafu. Pričali su neusiljeno, kao da se odavno poznaju. Riki je, i ne primetivši, govorila o prošlosti, prisećala se smešnih događaja iza kulisa i na sceni. Bilo joj je prijatno. Dušan je navratio i sutradan i prekosutra. Onda ju je pozvao na večeru. Sa njim, vreme je prolazilo ugodno i brzo kao pod uticajem pilule za smirenje. Ne u zaboravu, jer su se stalno vraćali na prošlost, nego u toplom sećanju na ono što je bilo, pa sad, eto, više nije. Dušan nije nudio zaštitu, nije obećavao ljubav i odanost do groba. To joj je odgovaralo. Stalno prisutan, siguran i nenametljiv, posećivao ju je prvo u radnji, a kasnije i u malom stanu na spratu.

Voleo je da sluša, ali ne površno, kao da jedva čeka da se priča završi da bi on preuzeo reč, nego sa iskrenom radoznalošću.

– Trebalo bi da napišem roman o tebi – rekao joj je jednom dok su ujutru pili kafu.

– Hm? A što? Život kao svaki drugi.

– Ne, tvoj nije kao svaki drugi, i to ne zbog neobičnih događaja, mada i njih ima mnogo, već zato što si kao ličnost izuzetna... Nekako si drugačija, ne pripadaš ovom vremenu. Hrabra si i sama. Ti si slobodna.

– Pa je l' ti se to sviđa?

– Mnogo. Da tebe nisam upoznao, živeo bih u uverenju da su sve žene napravljene po istom kalupu. Bar one koje sam sretao, sve su, brate, sličnog ponašanja, prenemažu se, a većina dosadne i velike malograđanke.

– Ej! Pazi ti šta govoriš o ženskom rodu preda mnom!

Nežan u dodirima, ali uzdržan na rečima, nije se ponašao pokroviteljski. Imala je utisak da je sa Dušanom na prvom mestu ličnost, pa tek onda minijatura žena, ljubavnica, drugar. I to joj je godilo.

„Jednom riječju“, pisala je Blanki, „Dušan je sve ono što nijedan čovek u mom životu nije bio. Daje mi osjećanje da ću uvijek moći sama o sebi da se brinem i baš tu osobinu u meni poštuje.“

Pozvala je Blankicu telefonom jednoga dana.

– Ne brini, sve je u redu – odmah je rekla – zovem te onako. Dobro sam i pomalo zaljubljena...

- *Mi alegru muću, ermanikja!* Mnogo se radujem, sestrice! – procvrkuta Blanki.
- *Si... Dušan ez un buenu i hinozu ombri!* Da... Dušan je dobar i lep čovek.

Novine su i dalje pisale o Rikici, pa i sarajevske. Markov novinar Vlado Pilja napisao je članak u kome se priseća njenog detinjstva kada je s tirolskim šeširićem vesela i ćudljiva, jurila Sarajevom.

Septembra 1936, beogradska „Pravda“ je objavila članak pod naslovom „Beogradske šetnje“:

„Hajde kod Riki’, reče jedna balerina susrevši drugaricu. ‚Žurim’, odgovori druga i nastavi put. ‚Kod Riki, veliš?’ dodade okrenuvši se. ‚Pa, hajdemo, ne žurim baš toliko!’ I njih dve, vitke kao srne, krenuše u Knez Mihailovu.“

„Riki Salom! To ime je opet postalo pojam, kao nekada dok je mala Riki igrala pod reflektorima. Danas ona, među beogradskim damama, važi kao modiskinja s mnogo ukusa. Ona nije zvanična sopstvenica malog salona, a ni zvanični majstor. Ali, to je ne sprečava da bude dobro upoznata s modom i zahtevima Beograđanki. Njeno ime postalo je poznato još jednom. A znate li zašto’? Zato što mala Riki nije klonula duhom.“

„Njen salon nije samo mesto za prodaju šešira, već i redovno sastajalište bivših koleginica. Leposava Perić kaže: ‚Ponekad dođe kod nas u garderobe i tada skoro sasvim zaboravljamo da više nije balerina. Mi smo još toliko vezane za nju. Pa zato i visimo stalno u njenom salonu. Ja ne izbijam iz Knez Mihailove’!“

„Jest, jest, dođu sve“, kaže Riki. „Zauzmu mi radionicu! Sonja počne da plete, Janja Vasiljeva i Žukovski pričaju mi o novim postavama, Leposava predlaže da otvorim vježbaonicu u hodniku... Lijepo je.“

„Ceo dan ove umetnice, jer je to i sada, protkan je radom, prijateljskim razgovorima i šalama.“

- I bolom – dodade Riki naglas kada je završila čitanje članka.

ŽIVOT ZAJEDNO

Marko i Blanka su krenuli udvoje na dug put kroz život. Prirodno, bez preterivanja. Poneki skok poneo bi ih u neslućene visine, ali uvek sa saznanjem da će se opet spustiti na zemlju i nastaviti uobičajenim tempom. I upravo tu uobičajenu svakodnevicu za koju su se sami opredelili prevazilazeći sve prepreke, nazivali su srećom. Prava sreća za njih nije bila zbir izuzetnih trenutaka, već svako najjednostavnije vreme provedeno zajedno: jutarnje buđenje, slušanje vesti, zviždukanje iz kupatila, priče o malenkostima.

U julu su otišli u Dubrovnik. Stari apartman u „Imperijalu“, spremljen za njihov dolazak, obilovao je buketima cveća. Marko je obično trošio novac razumno, ali ovoga puta je rasipao kao da se sveti nečemu što će tek doći. Blanki se učini da čak nije ni svestan toga.

U avgustu 1937. Blanki je prvi put letela avionom do Zagreba, a zatim su se kolima vozili mesec dana po Jadranskoj obali. S Markom se prvi put vozila automobilom, prvi put razgovarala telefonom, prvi put poljubila i zaljubila i doživela još stotinu životnih prvenaca.

Na jesen, on je otišao na oporavak u banju Teslić, odakle joj je pisao da je „priroda krasna, hotel lijep, evropski uređen, ali nema tekuće vode!“ Kao i da mu je „već poslije treće banje bolje.“ Markovo zdravlje zadavalo joj je brige.

Blanki je zabeležila u svom dnevniku 12. januara 1938: „Moj Marko ima šećernu bolest. Brinem se. Ali ja ću ga izliječiti. Kuvaću mu hranu po propisu i sve će bit dobro.“

U aprilu su otišli nedelju dana u Kupare. Na još nejakom suncu, leškareći na terasi ispred plavetnog mora i već rascvetalog rastinja, videli su budućnost punu radosti i obećanja.

– Blanki – reče Marko tiho – zar nije vrijeme da uzmemo veći stan i živimo zajedno? Dojadilo mi je dolaziti i odlaziti. Šta ti kažeš na to?

Nije se iznenadila. Znala je, i ne razmišljajući, da će do toga doći. Trebalo je samo sačekati, jer Marku je morala dopustiti da izabere pravo vreme za svaku odluku. Odgovor sa njene strane bio je izlišan.

4. jula, uselili su se u novi zajednički stan.

– *Komu un suenju*, kao san – rekla je Blanki na ulasku, jer ga je Marko potpuno opremio pre nego što ju je uveo u velike prostorije oivičene terasama i staklenim vratima.

Markova porodica je namršteno pratila njihova seljenja. Kod Blankinih niko nije više ništa zamerao. Svaki korak ka njihovom zbližavanju ocenjivali su kao Blankin uspeh i korak bliže ka krajnjem cilju – venčanju. Čak joj je i mama Estera zaželela sreću prilikom useljenja i poklonila joj svojeručno izvezeni jastuk. Darivale su je i Buka i Nina.

U septembru je otišao u Italiju s Ristom i Danom.

„Dragi moj piljak, jučer smo bili na Vezuvu. Veličanstven je. Danas putujemo natrag za Veneciju, a onda za Dolomite, pa na odmor u Radensku i najzad k tebi. Sva trojica smo ostarili i postali tabijasuzi. Stalno se svađamo, pa onda mirimo. A da ne govorim da nam nije stalo do provoda navečer! Stranaca ima malo, hoteli prvoklasni, a život nije skuplji neg’ u nas.“

29. decembra 1938. godine – „Šećer mu nađen samo u tragu. Moje kuhanje i mjerenje je

urodilo plodom“, zapisala je Blanki.

Godine 1939. putovali su u Beč, pentrali se po Ivanu i planirali letovanje u Kuparima.

18. februara te godine prvi put je pozvao prijatelje na večeru u njihov novi stan. Blanki je pokazala svoje kulinarske veštine. Tokom godina, od neiskusne devojke koja nije umela ni kafu da skuva, postala je pravi stručnjak.

Sadržaj većine razgovora te večeri nije odgovarao blistavoj trpezi i veseloj muzici.

„Mnogo pričaju o politici“, mislila je Blanki donoseći im baklavu i kafu.

– Onaj luđak je nedavno smijenio sve generale i postavio svoje ljude na čelo armije. Nationalsocijalizam je sve prisutniji u Evropi, to vam ja kažem – ozbiljno je raspredao Markov glavni urednik Midhat Karabeg.

– To svi znamo... E, vala, nisi nam, otkrio Ameriku – prekide ga Ignjo. – Mnogi ga i podržavaju, majčicu im njihovu!

– Jest – nastavi Midhat kao da piše uvodnik – čak je i Sarajevo počelo osluškivat topot njemačkih čizama. Nacizam je otvoreno antislovenski i antisemitski. I jača iz dana u dan.

– Neće valjda još jedan svjetski rat? – reče Nina.

– I još jedan pogrom – uključi se Blanki.

– Mislim da hoće, ali ne skoro – odvrati Marko.

– Ne vjerujem, ali svašta je moguće – zaključi Ignjo. – Najviše me jedi što, ako bukne, neće biti „dingača“.

– Ratovi i svatovi... Dobro se rimuje – ubaci Pero Korać šeretski se smejući i namigujući na Blanki.

VII

KRAJ JEDNOG VREMENA

Haham⁵⁸ je došao da utvrdi smrt Estere Salom, rođene Levi, svega desetak minuta pošto je izdahnula. *Mama si murjo*. Mama je umrla. Pet kćeri, dva sina i mnoga rodbina i prijatelji, svi u svoje vreme, doznali su tužnu vest i ponavljali s nevericom: – *Mama Estera si murjo!*

Elijas je očitao kadiš. Posle dva sata, pošto je telo uvijeno u beli čaršav, „murtaža“, muškarci su krenuli u templ. Na povratku, sinjor Judače poljubi mizuzu⁵⁹ na do vratku i reče: – *Malahim ke laguarden*, anđeli neka je čuvaju – večitoj majci, potpori, mudrosti i kormilaru porodice Salom.

Iako je Estera želela da joj pogreb bude jednostavan, kakav joj je bio i život, desilo se čudo: neočekivana masa sveta izašla je da oda poslednju poštu Esteri Salom, siromašnoj Jevrejki.

Desilo se još jedno čudo: članovi radničkog kulturnog društva „Matatja“, sastavljenog isključivo od sefardskih Jevreja, samoinicijativno se pojaviše na sprovodu. Nije se pamtilo da je jednu Jevrejku muzika ispratila do groba. Ljudi su ispraćali s tugom ne samo jednu dobru ženu, sunarodnicu, saputnicu i sapatnicu, nego, možda i nesvesno, jedno doba satkano od mnogih života poput Esterinog, koje se završavalo te, 1939. godine. Estera, pobornik starih shvatanja i prvi prihvatitelj novih, bila je žrtva, pobednik i pobeđena, *di lafašafin la murtaža*, od kolevke pa do groba.

Činilo se da ceo grad jeca. Sarajevsko lišće orosilo se suzama, a mostovi nad zanemelom Miljackom povili su svoje kamene ograde poput glava uplakanih ljudi. Jecaji se nisu čuli, već samo muk što zavlada svim četvrtima, jevrejskom baš kao i srpskom, muslimanskom kao i katoličkom. Možda je to trajalo samo časak, ali nije li i trenutak ponekad značajniji od stoleća, pitala se Buka. Ljudi su ispraćali jedno doba. I to je bilo sve. A predstavljalo je mnogo.

Žene su ostale u kući. Po povratku iz templja i muškarci su im se pridružili. Tada su svi seli na pod velike trpezarije da tako provedu sledeću sedmicu.

Prva je stigla Riki iz Beograda, a za njom Atleti i Klara iz Zagreba, gde se Klara nastanila kada joj je miran život u Škofjoj Loki dosadio. Najzad su se sva deca okupila. Sedeli su u krugu, dok su rođaci, po redu i poretku, prilazili da im izjave saučešće. Prvo Buki, kojoj su, zato što je imala decu, govorili: – *El ivlat ke ti biva!* Potomstvo nek ti živi! Nini, udatoj, ali bez dece, rekli bi: – *Dićoza i alegri!* Da si blagoslovena i vesela! Kao i Atleti, onda Klari opet: – *Il ivlat ke ti bival*, a Riki i Blanki, obema neudatim, kao i neoženjenom Elijasu: – *Mazal buenu!* Nek te sreća prati! Smrt niko nije pominjao, ali preko izrečenih dobrih želja koje bi i ona kazala svojoj deci, tuga za Esterom osećala se jače.

Zajedno, lakše su podnosili bol kao da su je međusobno podelili. Sam način sedenja – jedno drugom nadohvat ruke i licem u lice – predstavljao je podršku za svakog.

– *Estu ez la ekspozision di sesanta i sijeti anjus di Estera*, ovo je izložba šezdeset sedam Esterinih godina – reče tetka Erdonja.

Rodbina se prvo obraćala najstarijoj osobi u najbližoj porodici Lauri Papo, Bohoreti ili Buki, kako su je svi zvali. Njoj je takođe podnošen izveštaj o obrocima za sutradan.

– *Jo vo trajerpara la manjana*, ja ću doneti doručak – reče tija Roza.

– *Jo vo trajer Tarmozu*, ja ću doneti ručak – prošapta mala tija Hana.

– *Jo vo trajer la sena*, ja ću doneti večeru – izjavi tija Erdonja.

Po običaju, u kući umrle sve se zaustavljalo. Rodbina se smenjivala u donošenju hrane u posudama sa odgovarajućim brojem tanjira, viljušaka, kašika i noževa. U kući se sedam dana nije smelo ništa skuvati ni oprati. Kao što bi donele puno posuđe, tako bi ga u kotaricama odnele prazno, ali neoprano.

Tugovali su za mamom Esterom i dugim sedenjem odavali joj poštu. A dotle ukućani nisu smeli da budu zaokupljeni brigom oko svakodnevnih poslova. To je bilo vreme za razmišljanje. Esterine sestre, tetke, ujne i dalje rođake svesrdno su se smenjivale u ovim dužnostima, jer je i Estera često činila slično za njih.

Muškarci bi svako jutro i svako popodne ustajali sa svojih mesta i odlazili u templ. Po povratku, neusiljeno bi pričali o raznim temama, jer obaveza da se govori samo o nestanku voljene osobe nije postojala.

Četvrti dan osvanuo je tmuran i kišovit. Sarajevo je utonulo u svoju dobro poznatu maglu i vlagu. Miris kiše prodirao je u kuću i ispunjavao je hladnoćom. Gusta magla postala je tako neprobojna da kad bi se podigla glava da se osmotri poznati prizor, ne bi se videlo ništa osim belosive mase.

U sobi, među sestrama i braćom, vladao je muk. Sedmoro Esterine dece, pritisnute težinom olovnog neba, utonule u mirnoću ranog popodneva, osećalo je prisustvo jedno drugog, živelo je zajedno duhom, ali su svakom misli letele odvojeno u raznim pravcima. U sobu uđe pogrbljena starica.

– *Ken ez estu?* Ko je to? – upita Riki.

– *No se*, ne znam – reče Blanki. – *Aspera, mi paresi... si, estu ez una lavandera, komu sijama?* Ne znam, čekaj, čini mi se... Da, to je jedna pralja, kako se zvaše! Ponekad bi dolazila da nam pere veš još dok smo bili djeca.

Prišla je Buki.

– *Sinjora Levi* – reče drhtavim glasom. – *Jo... jo li aruvi...* Ja... Ja sam je pokrala... Nekoliko čaršava, neka mi Bog oprost, trebali su mi za djecu.

– Jao, sad se sjećam – prošapta Blanki. – Jednom kad je odlazila od nas, mama i ja smo primijetile kako joj ispod suknje viri čaršav, a mama je šutila. Kad sam je upitala što joj ga ne traži natrag, kazala je „*Deša, mifižikja*, pusti, dete moje, čim je ukrala, znači da joj treba više nego nama!“

– *Va ti ripuzada*, idi s mirom – odvrati Buka staroj pralji.

Za njom uđe jedna stara tetka. Dotad vezana za postelju jakom prehladom, uspela je da se pridigne da bi odala poštu Esteri Salom. Prišla je prvo Buki: – *Il ivlat ke ti biva* – tiho je kazala.

„Da“, mislila je Buka, „samo da su mi sinovi živi i zdravi. Šta ja imam osim njih? Možda poneku knjigu... ali šta je to u poređenju s Kokijem i Leonom. Njihova meka lica i sjajne oči! Liče na mog lijepog Danijela, moju vječitu tugu. Nikad mi se nije vratio iz svog svijeta. Ko zna, možda je u njegovom bilo bolje. Ovaj naš je otežao od mržnje... raspukao se, a iz zemlje kulja prijetnja, istrebljenje, smrt. Nalazim mir jedino kad počnem šarati po papiru i istraživat mogućnost izraza divne španske riječi. Ali, ni lutanje po istoriji mog žilavog i tužnog naroda, više mi ne donosi nekadašnju radost. To je samo bježanje. Onda

zaronim u ljubav prema sinovima, brigu za njih, želju da ih zaštitim od životnih jada! I opet očajavam, jer jad je svugdje... Moram objasniti Leonu i Kokiju da je važno pronaći stvarnost ili san dovoljno velik, dovoljno snažan da ih potpuno zaokupi.“

Buka se nasmeši pri pomisli da je u sinovima, a ne u istraživanjima sefardske baštine našla svoje ispunjenje. Sve osim njih je pasivno, sav njen život. „Moje pjevljive dramice, moje pjesme, svi ti jezici... ništa! Trebalo bi stvoriti nešto od presudne važnosti, i to požuriti. Jer, vrijeme ko vrijeme, brzo prolazi, a ovo naše sobom donosi predstojeću nesreću. Moram se iz svega isključiti. Ali kako, kad imam Kokija i Leona? Oni me vezuju za sadašnjost, a nju stvaraju bolesni umovi, koji opet hoće rat.“ „Postoji li veza između ruskih kozaka, koji su harali getoima, španskih inkvizitora i nastupajućeg pogroma? Znam mnogo objašnjenja, ali mi nijedno nije blisko. Ko je kriv? Mi ili oni? Pitanje sam često čula. Mi ili oni? Za svako doba i svako mjesto, gdje su se zvjerstva odigrala, postoji političko i historijsko objašnjenje. Ali, gdje je ljudsko objašnjenje? Htjela bih još toliko toga napisati ali neću, znam. Ističu poslednji časovi vremena koje ću uvijek nazivati svojim. Osjećam da je nečemu kraj“, tužno je klimnula glavom. Pogledala je kroz prozor. Kovitlaci magle prolazili su pred oknom, jer je počeo vetar, a kiša prestala.

– Brzo će nestati tama – reče Buka za sebe – i Sarajevo će se opet kupati u suncu. Ali mora će ostat.

Smežurana ruka stare tetke, neobično topla za svoje godine, pomilovala je Ninu po kosi dok je govorila: – *Dićoza i alegri*.

Nina zaplaka, jer često je i mamina ruka milovala njenu slabu kosu i podizala joj glavu otežalu od briga. Pored Buke, mama joj je bila najbolja prijateljica. Ostali deo porodice, sama deca! Prema njima se i ponašala kao da su joj deca. To im se, izgleda, nikad nije sviđalo. Možda zato i nije želela decu. Dovoljni su sestre i braća. Ignjo ionako nije mogao da ih ima... sve od one strašne rane iz rata. Ignjo... često se pitala kako mu je mogla oprostiti sve što mu je opraštala. Imao je osmeh zbog koga se sve zaboravlja – i zakašnjenje od dva dana, a ne od dva sata, i pet ljubavnica, a ne jedna. Mnogo ju je varao, a ona ljubomorna, pa to ti je! Samo je sebi priznavala da ga je često okrivljavala i za ono što nije skrivio. Suviše je verovala u tračeve. „*Ja ez varda ki las mužeris mi kontan*, istina je da mi žene pričaju“, pomisli Nina, „pa ondak ja malo dodam, dotjeram, pa prepričam i gledam zaprepašćena lica... Tako je život ljepši! Da! Da! Ali, da nisam kakva sam, žene me ne bi voljele“, zadovoljno je zaključila, „a da me ne vole, ko bi ih natjerao da kod mene kupuju šešire?“ To ju je spaslo kada je gotovo bankrotirala kupivši jeftine ali staromodne materijale. Proklinjala je i psovala na svim jezicima, ali ništa nije pomoglo. A Ignjo je i tada svako veče provodio u kafani. „A poslije dođe i začas me obrlati“, mislila je s mešavinom gorčine i milja. „Hiljade planova mi se vrzma po glavi, stotine ideja. A nikad se odlučiti koja je najbolja.“

– Bože, baš sam rastresena – reče Nina poluglasno.

Riki, koja je sedela pored nje, odmah joj odgovori: – Strašno! I sve si gora što si starija.

– *Ki mandi?* Molim? – upita Nina odsutno.

– Ništa, veliš da si rasejana, a ja potvrđujem.

– *Si, si, da, da...*

„Sve sam pomiješala“, nastavi Nina, ali sada u sebi. „A Riki jedva dočeka da mi ide uz nos. Nevaspitana mlađarija!... Moraću dvije stvari započeti u najskorije vrijeme: prvo, da bilježim što je važno, jer samo pamtim ono što je nevažno. I drugo, od sutra moram početi dijete. Tako mala, a tako debela! Svaki dan se strašno najedem u ime sutrašnjeg gladovanja... i ništa! Najružnija sam u porodici: debela, rijetka kosa, krive noge, najmanja... Ni danas mi nije jasno što me Ignjo izabra. Možda sam prije bila i lijepa, ili jednostavno mlada. I to sam zaboravila. Moram pogledati fotografije.“

Nina izvadi jednu staru porodičnu sliku iz tašne, pa ju je dugo zagledala. „A Klarin Pol je ko filmski glumac, crnpuast na majku, a crte lica na onog probisvjeta, Ivu.“ Letimično je pogledala na vrata. Vreme je da im tija Erdonja donese kafu. Jedva je čekala večeru. „Već mi trbuh burla od gladi, a tek je pet sati!“

Onda je, postiđenu pred samom sobom što misli na hranu u doba tugovanja za majkom, samoprekor i žalost tako ošinuše da počne gorko plakati. – *Japudija dainda unpoku bivir, povereta...* Mogla je još malo da poživi, jadnica...

– *Ti arogu*, molim te, Nina, nemoj mamu zvati *povereta* – obrecnu se Riki. – Ona je bila ponosna žena koja je znala šta hoće, i bila je zadovoljna onim što je postigla u životu.

– Ne mogu mjeriti svaku riječ – uzvratila Nina ljutito. – Da je barem vidjela kako sam izvukla radnju ispred same propasti!

– Ih, čudna mi čuda! Nije ti prvi put.

– Riki – umeša se Buka – *ja basta! T'arogu, deša la Nina...* Molim te, pusti Ninu na miru. Neka govori što želi, ako joj to olakšava bol. – Onda se okrenu Nini i tiho joj reče:

– *Ermanikja*, sestrice, strašno je što je mama umrla, ali, ako se to moralo desiti, onda je bolje sad. Ko zna šta će nas uskoro snaći.

„To mi isto Ignjo kaže“, pomisli Nina zabrinuto. „*Luke ez estu? Todus avlan di un dizgrasijadu avenir...* Šta je to? Svi govore o nekoj nesrećnoj budućnosti... Moram ga pitati čega se svi boje.“

U sedećem stavu Atletu je ličio na gigantski kip. Sasvim ćelava glava presijavala se pod svetlošću sveća. Snažna ramena i debeo vrat nisu bili u srazmeri s niskim rastom. Ionako majušna tetka izgledala je pored njega još manja: celo telo bilo joj je tanje od Atletine mišice, koju nežno dotače i promrmlja nekoliko reči. Atletu se nasmeši, ali ostade nepokretan.

Pitao se kako bi mu životni put izgledao da mu majka nije onoga dana spakovala kofere i oterala ga. Godine su prošle, duge i mučne. Mnogo je prepatio, ne zbog samoće ili od straha da se neće snaći, nego što ga je mama Estera izbacila iz kuće. Verovao je da je mamin ljubimac, a tek naknadno shvatio da ih je sve volela podjednako. Najmučnije časove preživeo je na sarajevskoj železničkoj stanici, razmišljajući da li da se vrati, da obeća da će se zaposliti, učiti, raditi, samo da ostane u rodnom gradu okružen prijateljima i porodicom. Ipak, nije se mogao toliko poniziti. Ujedno, bojao se majčinog odgovora. Šta bi ako ga odbije i vrati na stanicu?

U svitanje, promrzao, a ipak u vrućici, ušao je u prvi voz koji je naišao. Znao je da ga

negde mora odvesti. Njemu je bilo svejedno. Stigao je u Zagreb. Brzo je našao posao, iznajmio sobu, napredovao u službi, sreo Zdenku. I, postao je svoj čovek. Našao je sebe, što je mama Estera želela, ali i izgubio deo sebe, što mama Estera nije želela. Pisao joj je. Ne odmah, nego kad se zaposlio. Pisala je i ona njemu. Prebolela ona, preboleo on. Shvatio je motive koji su je predvodili da učini takav korak. Međutim, ni do dana današnjeg, sedeći na podu svoga doma (i dalje je Esterinu kuću smatrao domom više od sopstvenog u Zagrebu) nije zaboravio osećanje odbačenosti koje ga je prožimalo godinama. Miljenik drugova i vođa igara, pesme, smeha i začkoljica, i dalje je pevao, šalio se, smejaio, uspevao da povede društvo i ubije mrtvilo, ali nikad više na onaj način, sa onakvom bezbrižnošću i veseljem kao u Sarajevu. Ostavio je deo sebe na sarajevskoj stanici, da ga više nikad ne povrati. Ili je, možda, jednostavno odrastao.

Klara je podnela poljubac smežurane tetke i hladno klimnula glavom na njeno – *Il ivlat ke ti biva!* – Tuga za mamom nije mogla umanjiti dosadu sedenja bez pokreta. Čovek tuguje u srcu, u mislima, duša mu pati, ali nije potrebno sedeti nepomično sedam dana da bi se to dokazalo! Obuzimao ju je bes što se opet povinuje pravilima primitivnog sarajevskog društva.

„Zasad je sve dobro“, razmišljala je. „Ima posla, može se zaradit. Žene se u Zagrebu modiraju više nego bilo gdje u Jugoslaviji. Al' neće to potrajat, moraću opet dalje. Nešto se ozbiljno kuha. Svijet se mijenja... Jest da mi je prezime Valić, al' sam ipak ostala Jevrejka! Možda bi trebalo poslušat italijanskog konzula i pobjeć iz Zagreba na vrijeme... Savjetuje me, stalo mu je do mene... Ma, ne bojim se, snaći ću se ja...“

– *Mazal buenu* – i Blanki po hiljaditi put potekoše suze.

„Kad bi' je mogla probudit samo na pola sata“, mislila je jecajući, „da joj ispričam kako sam sjedila i čitala Marku 'Pjesmu nad pjesmama', a on usred čitanja kazao 'šta misliš o tome da se vjenčamo ovih dana?' A ja, blentava, nastavila čitat ne shvaćajući da sam čula ono što sam čula... a, onda, najednom zanijemila. Cijeli život mi je tad proletio pred očima... učinilo mi se da sam od samog početka znala da će mi jednog dana 'vako nešto predložiti.“ Kazala mu je da nije vreme da se ženi njom, jer je Jevrejka, a on tiho, ali odlučno „Baš zato! Što bilo da bilo, nas dvoje skupa.“

Sećala se kako je sutradan Marko došao kući i odmah ušao u kupatilo da se umije. Kada ga je upitala šta mu je, reče joj da je Risto teško bolestan. Ali, to nije bio i jedini razlog. Kasnije je saznala da je sestri Saveti objavio da se ženi, a ona hladno odgovorila: – Radi što si naumio. Ti si odrastao čovjek! – I ništa više, nijednu toplu reč, ni uobičajeno „Sa srećom!“ nije izmamio od svoje porodice. Blanki je pretpostavljala da na svadbu niko od Koraćevih neće doći. Ne mogu mu oprostiti... Ali, to nije važno, jer nema srećnije žene na svetu. Živela je prvo pored njega, a onda sa njim više od 14 godina. Bilo je ponekad teško, ali čak i tada lepo. Ostao je sa njom zato što je shvatila njegove zakone, a i on njene, bez reči objašnjenja, srcem. Bio je njen, jer ga je pustila da od svoje volje, po svom izboru bude njen. – Mi smo stvoreni jedno za drugo – rekao joj je – ja kao kamen, tvrd i

zatvoren, a ti kao mahovina, meka i nježna.

Sad bi mamu mogla obradovati unucima, koji su već dvaput mogli doći na svet, pa nisu, jer ih Marko nije želeo. Ali, nikad nije želeo ni brak! Sve će ona to srediti, samo polako, strpljivo.

Blanka Korać... Ne, sad će biti Branka. Kad kuva, kupuje, veze, ide na pijacu, čita i svira klavir, biće uvek Branka Korać.

Ignjo se radovao, i Pero Korać, i Nina, i Riki, i Buka, pa čak ju je i ravnodušna Klari poljubila i rekla:

– Neka ti je sa srećom! Vala, i vrijeme je!

„*Sinjor dil mundu!*“ molila se usrdno, „*konta a mama kuandu vieni infronti di Ti*, ispričaj mami kad dođe pred Tebe.... Opiši joj moje veselje i nemoj me prekorijevat što prelazim na pravoslavnu vjeru, jer ja i dalje vjerujem u Tebe, a Ti si jedan... Sve je sada potpuno, sve je sada moje, čitav svijet. Samo da mi nisi odveo mamu.“

– *Mazal buenu!* – rekla je tetka i poljubila Rikicu. Ona se stalno meškoljila na svom jastučetu. Kuk je sebao ne samo od nezgodnog položaja nego i od vlažnog vremena. Koliko je nekada volela da šeta po kiši, dok joj kapljice pljeskaju po licu, toliko joj je sada ista kiša donosila bola. Zatvorila je oči i pokušala da misli na nešto drugo. Dušanovo lice joj se ukaza pred očima, ali zakratko. Slika se neosetno pretvori u pozornicu osvetljenu žučkastim reflektorima.

Kada je ustala, posle pada, telo joj je prvi put u životu postalo teško. Do kraja igre činilo joj se da jedva pokreće ruke i noge. A zatim košmar, meseci košmara... I posle svega, povratak u stvarnost.

„Opet blista moj vječiti osmijeh“, pomislila je prkosno, „i neće nikad prestat. Jer sad sam izgubila sve što sam mogla izgubiti, osim života i smiješka. I ne dam ih! Neću klonut duhom. 'Pravda, 'Vreme', Markov 'Glas' i druge novine opet pišu o meni. Novinari vole senzacije, a moja nesreća postade senzacija. Sad sam na naslovnim stranama zbog radnje u kojoj se skupljaju senzacionalne dame... od kojih ja bijah vodeća.“

„Kad bi mama mogla vidjet kako mi Beograd opet dolazi na noge, ih! Mama od koje sam stalno tražila, a koju nisam dovoljno primjećivala. Iskorišćavala sam je za sve što mi je mogla pružiti. A šta sam joj ja dala? Baš ništa. Da nije Blankice, ne bi' ništa ni znala o njoj, uvijek zaokupljena sobom, karijerom, zabavom... to je bilo najvažnije! Možda mi se sve ovo i desilo, jer sam tako samoživa... A možda i nije.“ Opet je promenila položaj.

– *Kamina un poku*, prohodaj malo – reče Buka.

– *No, no*, ne, ne, dobro mi je. Sve je u redu.

„Moj život je kao Miloš... zapravo, kao što je bio: boli i voli. I jeste moj i nije. Čini se da sa njim mogu učiniti što hoću, a onda, baš kad bi' se zaklela da je tako, on učini sa mnom što hoće. Hvala Bogu, posao ide odlično... Žene se udešavaju. Beograd puca od veselja, možda pomalo usiljenog. Kafane prepune, ko pred rat. Možda će i toga bit. Pa, ako bude, biće.“

– *Mazal buenu!* – Elijas se glupo nasmeši, Nikako nije mogao da se skrasi. Vrpeljio se pored Klare i stalno nekog šutirao. „Nije ni čudo“, mislio je, „sjedim u kancelariji, sjedio

sam u školi, sjedim ovdje... čitav život prođe mi u sjedenju i poslušnosti! Svaki šef po jedno naređenje, a Banovina puna šefova, pa se nakupi.“

„Ova tetkica što mi izjavi saučešće je starija i slabija od mame. Mama umrla, a tetkica mrda. Nema nikakvog pravila na ovom svijetu. Pravila ima samo u matematici, kao što sam vazda tvrdio. Da mogu, samo bi' riješavao matematičke zadatke. Tu se zna šta je šta. Ili, možda, obrađivao zemlju... Hoću pristojan život za svoju djecu. Dosta sam se nagledao sastavljanja kraja s krajem. Ja i moja familija živjet ćemo u izobilju. Ali, kako? Kako se postaje, recimo kao Marko Korać?“

Blanki mu je rado pričala o Markovim poslovima. On bi pomno slušao i na tome se sve završavalo. Sada je Marku lako, ali kako je počeo? „To bi volio znat, otklen se počinje sa bogatstvom? Od nasljeđenog, to mi je jasno. Ali, ako nasljedstvo ne postoji, a Marko ga nije imao, kako se onda počinje? Jednog dana ću ga pitat. Nije on loš. Nije kao oni ostali naduveni Koraći i Primorci. Nikad nisu mogli da nas smisle, a ni ja njih, vala! Okretali su glavu kad sam prolazio s majkom, ali okretao sam i ja! Šta su oni bolji od moje vrijedne porodice i najbolje majke na svijetu? Samo su bogatiji...“

„Najgore je što ne znam gdje je rješenje za uspješnu budućnost. Dok slušam Kokija i Leona, čini mi se da je u socijalizmu, dok mi Buka probranim riječima priča o cionizmu, mislim da je u tome izlaz, kad mi Blanki govori o Marku, onda sam siguran da je kapital najvažniji. Morao bih stvoriti neki svoj sud. Možda saznat više o Palestini, gdje mnogo Jevreja žive zajedno. I Sefardi i Eškenazi... Poljaci, Nijemci, Rusi, Bugari, a svi su tamo u vrelini i pustinji jer su Jevreji. Ne teče nigdje med i mlijeko... Jest, al' tamo je naš Zid, gdje su sve tuge našeg roda isplakane. Dovoljan razlog da se baš tamo okupe, otklen smo svi i potekli. Ih, da mi je to da vidim! Dalje od Mostara nisam mrdnuo... ništa vidio, ništa ne znam.“

„Sad, kad mame više nema, možda je vrijeme da upoznam svijet i samog sebe, da se okušam. Treba imat kuraži i ostavit sve... Baščaršiju, Alifakovac, vrelo Bosne... Kad bi me samo neko ili nešto natjeralo da krenem... Možda i hoće!“

Šestog dana sedenja došla je gospođa Stančević, Ninina mušterija Srpkinja, da im izjavi saučešće, pošto se tek vratila sa odmora u banji. Mala rastom i debela, imala je jedno od onih okruglih klovnovskih lica koja su postajala još smešnija kada bi trebalo da poprime izraz tuge. Krenula je, po običaju, ukруг, od Buke, ali pošto joj debljina nije dozvoljavala da se previje u struku i sagne, ona je klekla da Buki izjavi saučešće. Opet zbog težine, umesto da sedam puta ustane i klekne, odlučila je da poljubi svakog na taj način što će od jednog do drugog ići na kolenima ne dižući se mučno s poda svaki put. Riki se počela krišom smejati pokrivajući oči i lice rukom. Blanki ju je sa suzama u očima sledila. Nina je, sva naduvena od uzdržanog smeha, jednostavno pokrivala glavu šalom, dok je gospođa Stančević nastavljala ozbiljan, tužan i spor obilazak Esterine porodice na kolenima!

Kada je najzad otišla, prasnuli su u smeh. Nina se prva osvestila:

– Dosta! Prestanite, svi... – rekla je uzbuđeno.

– Neka, neka, Nina, ne smeta – prekide je Buka. – Mama bi voljela da nas sad vidi. Nije želila suze i tugu. Rekla je da ćemo je najbolje ispratiti ako mislimo na sve ono lijepo što

je s nama proživjela i ako je zadržimo u vedrom sjećanju. Smijte se djeco, slobodno.

Sedmog dana sedenja došlo je vreme da se prave mali slatki lokumi. Sve sestre su ih mesile, pa ih zajedno odnele na Esterin grob i tamo podelile rodbini i prijateljima. Kada su sve ispratili, Buka im reče:

– *Ermanikjas i ermanikjus*, sestrice i braćo, na maminom grobu htjela bih da se svi pomirite. Dosta je bilo zađevica i svađa zbog gluposti. Sad nije vrijeme za to. Nina, Klari, Blanki, Riki, Isak, Elijas... Svako od nas zna, duboko u srcu, da se volimo i da ćemo pomoći jedni drugima bez oklijevanja, što će nam uskoro biti potrebno. Vidite kako dođe kraj svemu – pokazala je na Esterin grob. – Ako je našoj generaciji zapalo suočiti se sa još jednim strašnim ratom, dajte da to učinimo zajedno, da zaboravimo na nevažne nesuglasice. Dani pred nama neće bit sastavljeni od običnih problema. Mili moji, mi ćemo se morati borit za goli život.

Prve se poljubiše Blanki i Nina, a onda svi ostali.

Buka je nastavila sa pisanjem drama i pesama.

Nina je i dalje radila, tračarila i džangrizala.

Klara je produžila svoj beskrajni put u potrazi za mestom gde će se skrasiti.

Riki je pohitala u svoj voljeni Beograd da nastavi ljubav s njim, a pomalo i s Dušanom.

Isak zvani Atleti se vratio svom zagrebačkom domu i Zdenkinim kulinarskim veštinama.

Elijas je ostao u Sarajevu čekajući promenu.

Mama Estera je ostavljena da počiva na jevrejskom groblju, a s njom je počivalo i jedno doba, koje su istoričari kasnije obeležili kao period između dva rata.

Uskoro je Blanki Salom na jednoj skromnoj svečanosti postala Blanka Korać. To se odigralo u maloj srpskoj crkvi s tako niskim kamenim svodom da su Marko i Ignjo morali da se sagnu da bi ušli. Unutra, crkva je bila mračna, tajnovita i tesna. Međutim, miris tamjana, dubok glas starog sveštenika i treperenje kandila i sveća, davali su joj uzvišenost i jednostavnost blisku Bogu. „Jer“, mislila je Blanki, „Bog je jedan i isti za sve, pravoslavne, muslimane, katolike, Jevreje, i nalazi se svugdje.“

Kumovali su im Markovi prijatelji mladi poručnik Veselin Mitrić, i Ivan Klajić, novinar „Jugoslovenskog glasa“. Osim njih, Ignje i Nine, niko nije prisustvovao venčanju.

Uveče, Blanki je pripremila pravu srpsku gibanicu, koju gosti u slast pojedoh. Nijedan Korać, osim Pere, niti Primorac, nisu im čestitali.

Krenuli su iz Sarajeva u zoru. Marko je voleo rane polaske zbog kojih bi Blanki ceo sledeći dan dremala. Martovsko jutro, ledeno i vlažno, nateralo ih je da obuku toplu odeću. Hladnoća je prodirala do kostiju.

Uskoro, ostavili su za sobom masivne i oble planinske obronke pokrivenne nepreglednim šumama, boje zelene poput Markovog „pakarda“. Što su se više približavali Mostaru, vreme je postajalo toplije. Skidali su komad po komad odeće, a najzad podigli i krov na kolima. Neretva ih je pratila u stopu. Prvo divlja i neobuzdana kao mladost. Bela od pene, u neprestanom sudaranju sa grebenima što se isprečiše naletima matice, ključala je prkosna, čvrsta i lepa u svojoj divljini. Onda, posle Mostara, pa preko Metkovića, smirenija kao pozne godine, svesna sebe i svoje važnosti, krupnija i stabilnija međ bedemima kamenitih planina. Beo krš, kroz koji je tekla, činio je vodu još zelenijom. Najzad se širila i predavala blago, kao starost, shvatajući smisao svog postojanja, da bi se na kraju ulila u more. Dok je kroz rukavce i meandre bacala još pokoji pogled na prošlost, ukazala bi joj se sela uklesana u obronke vrleti, čije su se litice survavale pravo u njene vode.

Sunce je peklo. Blanki je uživala u nagloj zameni sarajevske hladnoće i magle za sjaj i plavetnilo neba i mora.

– Naručio sam nove mašine za štampariju. Milionče, ali, bilo je krajnje vrijeme – reče Marko.

– Je li sad vrijeme da se bilo što kupuje?

– Nije, a možda i jest. Nikad se ne zna šta se iza brda valja! Možda najposlije neće bit ništa. Malo će se ratovat, malo će se promijenit granice... Ujedno, moja je dužnost da obavještavam javnost o svemu kako najbolje umijem. To je sad važno...

– Griješiš. Osjećam da se nešto strašno sprema, moj Marko! Neće se završit vladinim potpisivanjem, jer narod je protiv... Svugdje se ratuje, a Hitler se ne šali. Svi ćemo doć na red. Ne razumijem se mnogo u politiku, al' prosto vidim tragediju. A ti si baš našo kad ćeš kupovat mašine i šampat svoje velikosrpske članke!

– Jest, mala, baš sad, bezbeli! Kad, ako ne sad? I nisu to velikosrpski nego velikojugoslovenski članci – zastao je pa nastavio sa osmehom. – A što se tiče pakta, to je samo mrtvo slovo na papiru, taktika onih koji se boje. Da su dali Simoviću da odlučuje, već bismo ratovali. Ovo je samo trenutno odlaganje. Ma gdje ćemo mi, bolan, pod ruku s Hitlerom!? To nikako ne može...

Blanki je odsutno klimala glavom sledeći tok svojih misli, koje najzad izadoše na površinu: – Ti se tol'ko poslom zaokupiš da sam sigurna da nisi bio ni kod ljekara.

– Jesam.

– Pa, jesi i' izmjerio šećer?

– Jesam, i ne valja. Imam preko dvjesta, dvije pune stoje i malo više.

– Nije ni čudo kad se tol'ko sekiraš. Trebalo bi drugima da prepustiš dio posla. Nekom kao što je onaj Todorović, onaj mali, djeluje vrlo pošteno. Susreo me neki dan pa veli da se nezapamćen broj ljudi javio na tvoj oglas za mjesto redaktora. Kaže, svakako, kad Korać daje najbolje plaće i osiguranje...

– To ti je jednostavna računica, Blanki: ako hoćeš da ti ljudi dobro rade, moraš ih dobro platit, dati im najbolje uslove, ali, sa onima koji pored toga ne izvršavaju dužnosti, moraš bit strog. Uspjeh ne pada s neba, postiže se samo radom i poštenom politikom. Ponekad, kad mi konkurencija podmeće, i grubost pomaže. E, onda, kad te skrlet⁶⁰ ufati, stisneš zube, pa udri! Biva to, biva.

– Da, znam – uzdahnu Blanki – ali ono što ti nikako ne shvaćaš to je da si bolestan, istrošen, ozbiljno premoren...

– Shvaćam i osjećam. Pa zato smo i krenuli na odmor kad mu nije vrijeme – odvrati Marko ozbiljno.

Lukovi „Gradske kafane“, Porporela i tvrđava Revelin su se ukazali na vidiku.

– Liči na Diznijev crtež – reče Blanki – ali bez vile sa štapićem, jer to ovdje nije potrebno... previše je lijepo.

Kad su se zaustavili na ulazu u hotel „Imperijal“, osoblje se sjatilo oko njih. Starog darežljivog gosta sačekivali su sa izuzetnom pažnjom.

– Ponašat ću se kao pravi milioner – reče Marko ulazeći u hotel. – Kao oni pravi beogradski bogataši!

– Što i jesi – reče Blanki.

– Ne baš sasvim. Milioner je onaj kome se milijun obrće, a dva sjede po strani za svaki slučaj.

Večerali su na velikoj terasi gde je svirao orkestar, a kelneri jurili zaobilazeći bezbrojne palme i uvažene goste.

– 'Ajde da plešemo – reče Marko. Začudila se, jer su poslednjih godina retko igrali.

– Jednu bocu šampanjca – naručio je, pošto su se vratili za sto.

– Gospodin želi kordon ruž, brut, kao obično? Da.

Opet se začudila, jer je kelner znao koju vrstu Marko voli, iako je retko naručivao šampanjac.

– Marko, šta mi to proslavljamo?

– Proslavljamo što smo živi i skupa – odmah je odgovorio kao da je očekivao takvo pitanje. – Što si lijepa... za sebe to već ne mogu kazat; proslavljamo... – malo je oklevao – što se volimo. Uostalom, dosta priče zašto šta činimo, nego, brate si moj dragi, da pređemo sa riječi na djela! Da popijemo još malo. Znaš, volio bih ovdje sagradit kuću. Možda na Lapadu. Šta misliš o tome?

– Fino – zastala je – samo da prvo vidimo što će bit.

– Blankice, izgleda da se mnogo bojiš?

– Ne, dok sam s tobom, ne bojim se ničeg, ali brinem. Znaš šta je mama govorila: svi slušajte Blanki jer ona ima šesto čulo! Volila bih da me ovog puta vara.

Kasno uveče, kad su legli međ šuštave, svilenkaste čaršave, Marko je zagrl i tako steže da je mislila da će je ugušiti.

– E, kad nas niko ne razdvoji dosad – reče šapatom – ni porodice, ni vjera, ni svijet, ni običaji, e, onda, vala, neće ni Hitler! – Poljubio joj je nos i obrisao suze, koje su potekle. – Što sad plačeš?

– Zato što sam sretna.

Sutradan su otišli brodom u Cavtat. Prošetali se kroz tipično primorsko mestašce i opet

pogledali Bukovčeve slike. Trake na Blankinom šeširu lepršale su na povetarcu i uvijale joj se oko vrata. Onda su se popeli na brdo do male crkve okružene grobljem i posmatrali razbacana ostrva na tamnom plavetnilu mora.

Sledećeg dana otplovili su po talasima do ostrvca Lokrum da slušaju cvrčke, koji tamo najglasnije cvrče.

– Idem kod brice – reče Marko ujutru trećeg dana. Kasnije joj se javi telefonom da bi se našli kod Gradske kafane.

– Nešto sam čula na radiju – začuo je uzbuđen Blankin glas. – Nešto se strašno dešava u Beogradu. Svijet je na ulicama...

– Sjedi dje si i ne mrdaj. Odmah dolazim. Dojurio je i saslušao vesti. Pozvao je Rikicu telefonom i saznao sve što je ona sa samog mesta mogla da mu kaže.

– Državni udar. General Simović, izgleda, preuzeo vlast, što znači da će knez Pavle abdicirati. Narod na ulicama viče „Bolje rat nego pakt, bolje grob nego rob!“ – obavestio ju je u prolazu, a zatim pozvao Midhata i sa njim dugo razgovarao. – Moramo natrag – rekao je najzad.

– Znam. Već sam sve spakovala dok si razgovarao.

– Pametna moja glavica!

Seli su u kola. Blanki je gledala Dubrovnik okupan u suncu. „Ko zna kad ću ga opet vidjet“, pomisli.

– Koji je danas datum? – upita Marko.

– Dvadeset sedmi mart... 1941. godina.

– E, brate, pa tol'ko nisam ishlapio... znam koja je godina!

Upravo kada je Blanki još jednom htela da pogleda Dubrovnik, veliki oblak zaklonio je za trenutak sunce. Galebovi su se ocrtavali na nebu i graktali...

Poslednji dan kad su još mogli da se nadaju boljem proveli su na putu za Sarajevo.

VIII

KRITIČNA TAČKA

NEŽNO ZELENILLO PROLEĆA

Subotnje noći između 5. i 6. aprila 1941, nepune dve nedelje posle martovskih nereda u Beogradu, Riki se vraćala sa večere kod Dragua. Još nežno zelenilo oglašavalo je dolazak novog proleća. Vazduh je odisao svežom toplinom, a Riki raspoloženjem. Tako nasmejanu bez određenog razloga, Dragu ju je pratio kući, jer je Dušan bio dežuran.

– Sve se budi, sve pupi, osim nas – rekao je mračno. – Mi starimo. Svako proleće donosi i jednu godinu više. Nižu se kao lude! Još malo pa mi uloge ljubavnika neće nimalo odgovarati!

– Pa šta? Zar misliš da stariji ljubavnici nisu privlačni? – našali se Riki.

Pogledao ju je popreko. – Samo se pitam kako možeš da budeš tako vedra. To mi stvarno nije jasno. Šta te to drži? Od čega si napravljena? Ti kao da ne vidiš šta se sprema.

– Sve ja vidim, sve ja znam, al' se, eto, ne dam! Zato i hoću da budem vesela, da uživam u svakom časku. A kad dođe vrijeme za patnju, e, onda ću patiti! Ništa ne radim unaprijed. Pogledaj kako je Beograd divan – pokazala je oko sebe zastavši za trenutak – sav ozelenio. Prosto te poziva da ga zagriš! Slušaj vrapce što dižu galamu... zora lijepo puca kao mitraljez...

– Nemoj, molim te, da baksuziraš! – prekide je Dragu.

– ... vidi ove lipe i još upaljene svjetiljke... Uživaj, brate, šta si se natmurio?

Dragu je opet ozbiljno pogleda. – Spopala me mora iz mnogih razloga: eto, prvo zbog tebe, divne umetnice koja to više nije. Onda, zbog Miloša i ljubavi koja nestade. Treće, što mi se čini da stvarno čujem mitraljeze. Zamišljam stanice pune izbezumljenih ljudi koji ne znaju gde će, kao i naša nova vlada, uostalom, jer se nema gde pobeći. Vidim uskomešanu vojsku, promenu vlasti, nemačku uniformu kako se šepuri našim ulicama, a ove prozore, što se svetle u cik zore, zamračene zbog bombardovanja. Grad pust zbog policijskog časa... I šta 'oćeš više?

– Ništa, i ovo je dovoljno! Al' mislim da nije tako crno i tako blizu... Je li, bogati, sutra tj. danas je 6. april?

– Jeste, a zašto?

– Nešto kontam... To bi bilo tačno dvadeset četiri godine što su Amerikanci ušli u svjetski rat, a sedamdeset četiri što su Turci predali ključeve Beograda Srbima. Imaš ti pravo, opasan datum!

– Kažem ti – nastavi Dragu ne primećujući njen podsmešljiv ton – sve će se okrenuti naopačke! A kad početak postane kraj, odakle da započneš?

– Lijepo zvuči – nasmeja se Riki.

– Mala moja pametna balerinice, izgleda da ti je sav mozak, tokom godina igranja, otišao u noge!

Stigli su do njene kuće. Poljubio ju je u čelo i otišao.

Riki se popela u svoj mali stan sa velikim krevetom. Skinula se i legla, zapalivši, po navici, još jednu cigaretu pred spavanje. Na ogromnoj površini kreveta, pod mekim pokrivačem, bila je gotovo neprimetna.

– Pa šta? – reče glasno razmišljajući o Dragouvim rečima. – Izguraću nekako! – Zaspala je.

Probudio ju je zaglušujući tresak. Pogledala je na sat: 6.50. Skočila je iz kreveta i odjurila do prozora. Napolju, masa sveta trčala je Knez Mihailovom ulicom. Rulja se talasala i kuljala iz svih pravaca. Jauci su presecali ujednačenu vrisku i viku. Iz obližnje srušene zgrade dizao se dim prema nebu. Mnoštvo sličnih stubova dima nizalo se niz ulicu. Nebo se crnelo od aviona. Kuća se tresla. Zvižduci su joj parali uši.

– Počelo je – reče mirno. – Gdje li se čovjek sklanja od bombardovanja? Moraću se prvo obući. – Navukla je jednu čarapu. Bolovi u kuku su je zaustavili. Svukla je čarapu i opet legla u krevet. „Nekoliko njemačkih štuka i meseršmita ne mogu izvući Riki Salom iz kreveta u cik zore! Ako mi je suđeno, poginuću ovdje, kao i na nekom drugom mjestu. Bar će mi dotad bit toplo i udobno!“ Ipak, osetila je da drhti celim telom. „Je li to od straha ili se zemlja trese?“, pitala se.

Nastojnica Marica vikala je i lupala na vrata salona kao da će ih razvaliti. Riki najzad otvori.

– Pa ti nisi normalna! Šta radiš ovde u krevetu? Oblači se, moramo do najbližeg podruma! Brzo! Brzo, ako Boga znaš!

– Evo, već se oblačim! – Počela je da je hvata panika. – Idem... idem.

Obukla je ono što je nosila prethodne večeri, pa istrčala napolje, gde ih je već čekao Maričin muž Milorad. Na ulicama je vladao strahovit nered. Za svega desetak minuta razbuktala se sumanuta gužva i opšta zbrka. Zgrade su se pretvarale u zgarišta i nestajale. Ljudska tela su se rasipala po pločnicima. Oblaci crnog gara širili su težak zadah zagoretine.

– Nije moguće... nije istina – mrmljala je Riki. Ispustila je snažnu Maričinu ruku, ali je i dalje trčala za njom što je brže mogla. Prizori, čiji je užas samo nazirala, promicali su joj pred očima.

Odjednom je stala kao ukopana: mlada žena je ležala na zgarištu obližnje kuće razgoličenih grudi iz kojih je kuljala krv. Nastojnica Marica se vrati i povuče je nazad upravo kad Riki htede da pritrči ranjenici.

– Nemoj, Riki – vikala je da nadjača galamu – njoj više niko ne može pomoći! Treba mi da se spasavamo! – i odvuče je dalje.

Riki zakorači, pa opet stade: – Moram joj pomoći! – promrmlja i poče da se probija kroz gomilu.

Milorad joj prepreči put, zgrabi je za ramena i prodrmus: – Slušaj, ženo! Pogledaj oko sebe, vidi kol'ko ih ima! Ako se ne dokopamo nekog skloništa, sve troje ćemo ostati sa njima! Prestani sa budalaštinama i kreći!

Ušli su u neki podrum čije je strme stepenice prešla više padajući nego koračajući.

– Ovde više nema mesta! Odbi! Sve je puno! – neko je siktao.

– Bogami će biti – procedi Milorad i ugura ih unutra.

Zadah znoja, neopranih tela i mokraće – sve što strah i nevolja donose – zapahnuše ih. Riki požele samo da izađe iz tog novog pakla. Ali, gde će? Gde da pobegne: u onaj drugi, napolju? Otići kod nekog svog... sakriti se... kod Blankice i Marka... u Sarajevo! Pa naravno! Kako se toga ranije nije setila? Ako ostane još samo minut ovde, ugušiće se. Otrgla se od bezoblične mase i izjurila napolje, gde je carovalo sveopšte uništenje. Tek što je koraknula, udarac je obori na zemlju. Nije izgubila svest, ali joj se učini da dugo leži na

pločniku, nesposobna da se pokrene. Najzad, snaga joj se povrati. Pogledala je unazad: zgrada u kojoj se do maločas krila ostala je napola srušena. Prašnjavi ljudi, poput duhova, bauljali su iz ruševina.

– Drž' se, Riki! – rekla je ustajući – bolje 'vako nego zatrpana. – Prohodala je. Nije je ništa bolelo osim uobičajenog sevanja u kuku. Znači, nije je pogodilo. Samo da ne bude ranjena i ostavljena na pločniku da lagano umire.

– *Sinjor dil mundu*, gospode Bože, samo da me ubije na mjestu! – mrmljala je na svom maternjem jeziku. Išla je dugo. Izgubila je osećaj vremena. Najzad zastade nasred ulice. Nije znala gde je. Grad se izobličio. Pogledala je naokolo i prepoznala ulicu Kneza Miloša.

– Sklanjaj se s puta! – vikao je čovek iz kola. Pomerila se u stranu. Auto je polako promicao probijajući se kroz ostatke srušenih zgrada i rulju. Sarajevo joj se opet ukaza pred očima. Počela je da viče na sav glas:

– Stanite, molim vas, stanite!

Kola usporiše i čovek pogleda kroz prozor, pa izađe napolje. Ne prilazeći uzviknu: – Riki?

– Da, ja sam! Molim vas, povežite me! – Potrčala je.

– Svakako! Požurite dok nas svetina ne zaustavi!

– A gdje ćete? – upita Riki kad su krenuli.

– Ne znam... van grada. Valjda je još neki put slobodan! Udesiše nas Švabe za Vrbicu! Ni rat nam ne objaviše, gadovi!

– Ja moram u Sarajevo... A ko ste vi?

– Ne sećate se? Onaj novinar „Nedeljne ilustracije“ kome nikad niste dali intervju.

– Sad ga imate!

– Suviše kasno! – reče novinar.

– Nikad nije kasno... sve dok nas ne pogodi.

Bombe su praštale na sve strane. Beograd se pušio.

– Zar moraju sve razrušit da bi ga zauzeli? Neće uskoro imat što osvojiti! – rekla je.

– Nisu kuće u pitanju, nego narod – odvrati novinar. U tom času pogodi ga šrapnel. Pao je na volan i ostao nepomičan. Riki pritisnu kočnicu svom snagom. Počela je da ga drmusa misleći da se onesvestio.

Pošto nije davao znake života, opipala mu je puls. Nije ga bilo. Onda ugleda krv.

„Ne znam mu ni ime“, pomisli.

Neko se maši za kvaku i pokuša da otvori vrata zaključana iznutra.

– Primite me, molim vas... – vikao je čovek.

– Ama, primiću vas – reče Riki i otvori vrata – ali... on je...

– Mrtav? – Čovek pogleda novinara, bez reči ga iznese iz kola i odvuče na pločnik, pa sede za volan. Opet su krenuli. Za razliku od svog prethodnika, ovaj je jurio ne obraćajući mnogo pažnje na prepreke. One ozbiljne spretno je zaobilazio.

– Ja moram u Sarajevo – reče Riki.

– U redu. Vaša kola, vaša volja... Idemo na Banju Koviljaču, pa preko Drine. Ako se dokopamo puta za Sarajevo, sve je u redu.

– A vi, gdje ćete?

– Meni je svejedno. Samo da se sklonim.

Posle je saznala da je šofer po profesiji. „Riki“, pomislila je, „sreća te prati. Još ti nije odzvonilo.“

Izvukli su se iz grada. Vozili su drumovima, ali i preko pašnjaka i njiva, kroz seoske džade i kokošinjce.

– Samo da nam ne nestane benzina – bilo je jedino što je kazao. Riki je sedela nema i nepomična. Posle duge vožnje kola su stala.

Šofer je izašao, prekrstio se i otvorio odeljak za prtljag. – Alal vera! – uzviknu zadovoljno. – Taj vaš prijatelj je imao mozga u glavi! – Pojavio se sa velikom kantom punom benzina. – Ima još jedna ista takva – rekao je.

Smračilo se. Šofer je spavao u kolima nekoliko sati. Riki nije mogla. Nastavio je da vozi čim je svanulo. Prešli su Drinu. Zastali su kod nekih seljaka i dobili malo hrane, pa nastavili. I druga kanta se ispraznila.

Krenuše peške. Posle dva sata hoda, Riki se jedva vukla. Šofer je odmicao. Najzad se srušila na zemlju. Više nije mogla ni da kroči. Čula ga je kako viče: – Eno stanice i nekog voza! – Pokušala je da se digne i potrči. Nije uspela. On se okrete, podiže ruke, kao da je hteo da kaže

– Žao mi je, svako svoju glavu spasava! – i potrča da uhvati voz. Riki se onesvesti. Našli su je seljaci i odneli je u kuću. Kada je došla k sebi, dali su joj mleka i hleba. Zahvalila je.

– A Bosanka si?
– Jest, iz Sarajeva... pobjegla iz Beograda, pa idem kod svojih... A gdje sam?
– Pa, ovdje, u Han Pijesku... blizu Sarajeva.
– Ide l' voz odavlen... – upitala je ustajući.
– Ide, bezbeli, al' sjedi, što si se uzvrtila, odmori se. Voz će tek poslije podne.

Ležala je na ponjavi ceo dan i morala da im priča „kako su Švabe udarile na prijestonicu.“

– A šta si ti tamo u Beogradu?
– Modistica.
– A šta ti je to?
– Pravim šešire.
– Jest, bogme, vidjeli smo mi to u onih finih ženskinja u Sarajevu.

Otpratili su je do stanice. Voz je stigao. Zahvaljivala im je.

– Ma, bjež' bona, pa naša si! – rekoše uglas.

Voz je bio prepun: zidovi hodnika oblepljeni ljudskim telima. Stajala je tako stešnjena, oblivena znojem od nepodnošljivih bolova. Najzad se setila da u tašni ima pilule, pa je progutala dve. Zaustavili su se kod Ilidže. Čula je da voz neće nastaviti, jer se nešto pokvarilo. Krenula je peške, sad drhteći od hladnoće. Na pola puta primio ju je jedan fijaker i dovezao do cilja u sumrak.

Blanki je otvorila vrata, vrisnula i zagrlila je. Od trenutka kada je počeo košmar u Beogradu, te nedelje 6. aprila, Riki tek tada zaplaka. Glasno je ridala.

– Svi mrtvi... Lješevi – histerično zavapi – hodala sam po golim ženskim prsima!

Marko joj opali šamar, pa mirno poče da govori: – Napad na Beograd posljedica je Hitlerove osvete zbog puča i neposlušnosti Srba. Iz pouzdanih izvora se saznaje da je samo prvog dana poginulo oko 3000 građana, srušeno više od polovine ukupnog broja zgrada... Kažu da je bombardovanje išlo u tri naleta: oko 6 ujutru, u 11, a onda navečer. Najviše je stradao Dorćol, gdje žive Jevreji, onda Nemanjina,

Karađorđeva, Kneza Miloša i železnička stanica. To su činjenice. A sad se smiri. Sada je sve prošlo. Sad si s nama.

Prestala je da plače. Držeći se za obraz, upita ga zapanjeno: – Šta si to učinio?

– Ništa. Imala si muhu na obrazu. Ajde sad jednu rakijicu, pa kahvu, pa ćeš nam onda sve natenane ispričat.

Posle rakije i kafe Riki se smirila.

– Vi ne možete zamisliti kako je to izgledalo – počela je.

– Riki, nemoj se opet uzbuđivat – reče Blanki brižno.

– Neću. Poslije onog šamara, sasvim sam se osvijestila. Pomislite – poče smeškajući se – vidjela sam čovjeka kako juri ulicom napola obučen i potpuno izbezumljen, sa samo jednom nogavicom od pantalona navučenom. Neko mu doviknu: – Ej, brale, bomba ti otkinula nogu! – a on, i dalje trčeći, pogleda na nogavicu, koja landara, i poče vrištati pomislivši da je stvarno izgubio nogu! Eto, ljudi ginu, a Beograđani se i dalje zafrkavaju! Svakako, panika je naprosto zaposjela grad. Sve se zapalilo, sve pocrnilo, nebo od bombardera, zemlja od gareži... i pocrvenilo od vatre i krvi. Cijeli grad se pretvorio u ogromnu buktinju.

– Strašno – reče Marko. – Objavio sam sve što smo mogli saznat. U šest je beogradski radio javio da njemački avioni nadleću nad gradom i onda se sve prekinulo. Izgleda da je bomba pogodila stanicu ili podzemni radio-otpremnik na Makišu. Mora da je tamo udarila.

– Jadna moja sestrice! – plakala je Blanki.

– Nisam ja jadna. Jadan je Beograd. Lijepa kafana *Pod lipom*... Ko zna je li ostala čitava. Neće bit više otmenog Aero i Golfkluba... Nikad više neće Beograđani na hipodromu tući konje kobasicama iz obližnje fabrike salame, umjesto korbačima... Jednostavno, neće bit onog Beograda koji znam. Sve je srušeno i svršeno! Zavjesa je pala.

Sve troje začutaše.

– Dobro, sad dosta o tome – reče Riki i opet začuta. Reči su joj nedostajale danima.

Blanki je ponovo čitala svaki redak izdanja Markovog lista od utorka 8. aprila 1941, jer joj je naložio da ga sačuva zbog uputstava kod napada iz vazduha. Posmatrala je štampana slova kao da takva nikada ranije nije videla. Na prvoj strani, pored imena osnivača i vlasnika Marka Koraća, ređaju se imena urednika Midhata Karabega i direktora Josipa Vencla. Pored tog carstva obaveštavanja bosanske javnosti o događajima iz zemlje i sveta, smeštenog u Aleksandrovoj ulici, već godinama ne prođe a da joj srce ne zaigra od ponosa što je Marko ostvario svoj san. Tri hiljade šest stotina dvanaest brojeva je dosad izašlo iz bučnih presa štamparije. Tri hiljade šest stotina dvanaest Markovih uspeha kao dužna nagrada za borbu i napore uložene tokom mnogih godina.

Sadržaj ovog broja znala je gotovo napamet. I ma koliko da joj je ulivao sigurnost i povezivao je sa stvarnošću, toliko ju je i zastrašivao. Uvek je smatrala da shvata i poznaje današnjicu, a može predvideti i blisku sutrašnjicu. Sada joj se učini da je budućnost zagonetka puna slutnje, čije je začecje, negde u prošlosti, previdela.

Za Blanku, slova su se poistovećivala s Markovim glasom. Govorio je o beogradskom „dočeku“ prvog mučkog neprijateljskog napada, o granicama otadžbine zalivene krvlju naših najboljih sinova, o podmuklosti neprijatelja, čiji su avioni s kukastim krstom sejali smrt sa beogradskog neba. Šaptao je hvalospev našoj protivavionskoj artiljeriji, hrabrim pilotima lovcima ustremljenim na snažne nemačke mašine, mladim oficirima koji poleteše da brane prestonicu bez naređenja starešina, poput vrabaca što smelo napadaju kondora.

Slušala je glas svog Marka, prigušen od uzbuđenja, kako joj preko novina priča o hrabrosti poginulih rodoljuba. Čula ga je kako iznenada postaje hladan izveštavajući o italijanskoj objavi rata Jugoslaviji, zatim bi omekšao pričajući o hrabrom otporu Grka, da bi zadobio zajedljivoponosan ton govoreći o nemačkim predviđanjima teškoća u ratovanju na Balkanu zbog neprolaznih klanaca i uskotračnih železničkih pruga. Prozborio bi najzad gromko reči nade i uverenja da će se Jugosloveni potruditi da učine te teškoće još težim.

Na sledećoj strani pričao joj je o vazdušnom napadu na rodni Mostar „gde su bombe uzorale njive na kojima su nicali prvi proletnji usevi“.

Pogled joj se zakači za jednu rečenicu objavljene ser Nevilove izjave da „niko bolje od Jugoslovena ne zna kakva stradanja donosi rat i niko, možda, za odbranu slobode nema toliko hrabrosti i dostojanstva.“

Istina, pomisli, ali hrabrost će doneti bespoštedne žrtve kako onih koji hoće da se žrtvuju, tako i onih drugih. Svih. Jer svi su podjednako dužni i nedužni. Njen Marko, pa i ona, već su se istorijski i poreklom, a i svesno, opredelili. On pokazuje svoju pripadnost samim tonom ovog jednog izdanja svog lista. A ona? Prvo, Jevrejka je... To je dovoljno. Ipak, ta određenost stava pružila joj je osećanje olakšanja, bez obzira na blisku opasnost. U košmaru koji nailazi, u kovitlacu budućih događaja, jasno je sagledavala svoje mesto. Mada svesna pretnji glasno upućenih onima kojima su oboje pripadali, Blanki oseti polet umesto očaja, hrabrost umesto straha, spokojstvo umesto panike. Upravo ta osećanja Marko je pokušao da izazove svakom rečju teksta koji joj je ležao na krilu, a čiji je cilj jasno odredio: dati podstrek narodu. „Ko li će Marku učiniti istu uslugu?“, pitala se.

Takođe se pitala koliko je sadržaj novina predstavljao taktički smišljeno podizanje morala stanovništva, zasnovano na izabranim istinitim događajima objavljenim u tom cilju, a koliko pravu sliku tadašnjeg Sarajeva, onakvog kako ga je ona doživljavala. Stoga je pomno čitala članak. „Šeher u prvom bombarderskom krštenju – progovorilo je junačko srce Sarajeva“.

„Sarajlije su bezbrižno i vedro sačekali nedeljno jutro 6. aprila ne pretpostavljajući da je cijeli naš miroljubivi seljački narod stupio u novu borbu protiv ropstva i tlačenja.“

– Tačno – promrmlja Blanki.

„Bombarderi su nadlijetali grad, a znak za uzbunu nešto prije sedam sati izazvao je prilično malo panike. Sarajlije su smireno i hrabro primile vijest o njemačkom napadu na Jugoslaviju.“

– Djelimično tačno.

Čuli su se pozdravi: 'Nek ti je sretno' 'Pobijedićemo! Ovdje im je grob!'

– Da, i ovo je istina – reče Blanki glasno – ali isto tako čuo se i plač i kuknjava.

„Sa usana bosanskih rodoljuba orila se pjesma 'Tebe čeka gedžo na Balkanu' kao i 'Jugosloven pali topa, zatresla se sva Evropa' koje postadoše krilatica. Jedan narod, koji nikad nije želio zla drugima, ali koji se u svojoj istoriji znao muški i herojski boriti za odbranu slobode i časti, sa pjesmom je ušao u strašnu stvarnost rata.“

Verovala je u ovaj zaključak, iako ga je smatrala malo preteranim. Jer, kako će naši plavi orlovi „udesiti“ ogromnu nemačku silu, pitala se sa zebnjom.

U članku su se zatim nizali isečci iz mnogobrojnih događaja toga dana, svrsishodno izabrani prikazi jednostrane istine o tadašnjoj sarajevskoj stvarnosti:

„Kroz grad užurbano prolaze ljudi sa vojničkim koferima. Putem, opraštaju se vedro sa prolaznicima: 'Brate, ja odoh... Zbogom!' 'Drž se, ne popuštaj!'... 'Rekoh svojima da preko mene živog neće!'“

„Odluka je to junačkih sinova slobodne otadžbine. Tako postasmo svjesni da ovakav narod propasti ne može i da ga nikakva sila na svijetu slomiti neće. Posmatramo dvojicu: iz istog su mjesta i dobili su u isto vrijeme pozive za vojsku. Jedan se zove Ibro, a drugi Savo. Sigurno, prije rata, pripadali su raznim partijama. Jučer su zagrljeni, zbratimljeni pošli da izvrše svoju svetu dužnost odbrane otadžbine i narodne slobode. Obojica razvalili pa pjevaju iz svog glasa 'Kralju Petre, diko naša, pozdravlja te Ismet paša...'“

„I ovo je tačno“, pomisli Blanki, jer je i sama videla takve.

„Dotle, Ilija Nikolić“, nastavi da čita već dobro poznati članak, „predsjednik Koševske opštine i vitez Karađorđeve zvijezde, poskoči i lice mu zasija. Ide stari junak Sarajevom pa se pozdravlja i rukuje sa svijetom. Njega svi znaju, a kako i ne bi: svijetao je njegov primjer, ugledaće se na njega mnogi. iako invalid, Ilija je jutros osvanuo u kasarni. Hoće u dobrovoljce. Kao što kaže naša stara ratnička pjesma 'Ilija se umirit ne može', tako ni Iliju Nikolića nije moglo umirit ni 27 ljutih rana sa brda Kozjaka na Solunskom frontu, ni pogodak bugarskog oficira u oko, ni odsječena noga. Mnogo takvih Ilija gaji naš narod, baš kao i Fehima Musakadića, nosioca Karađorđeve zvijezde, koji se pozdravi sa gospođom Jovankom Šiljak ovim riječima: – Biva, Joko, ja odoh. I da znaš, ne vraćam se bez još jedne! – govori junačina Musa pokazujući na zvijezdu.“

„Očigledno da prvi dan rata prošaran sablasnom vriskom čestih sirena nije među

Sarajlijama unio nikakvu zabunu. Umjesto straha, nova stvarnost u koju smo ušli 6. aprila 1941. godine učinila je da Sarajevo progovori svojim starim junačkim srcem“, završavao je novinar.

Ipak, Blanki se nije mogla otrgnuti utisku da i pored ovako opisane atmosfere, negde tu, međ istim življem, zakopana u svesti mnogih, tinja klica razdora, neslaganja, pa čak i mržnje. Učini joj se da Marko, slikajući istinite isečke iz života toga dana daje primer i pokušava da uputi one koji su spremni da zalutaju i siđu sa puta odanosti svojoj zemlji...

Sedela je sklopivši poslednju stranu i pustila da joj novine padnu na krilo i greju je. Milovala ih je: Markovo najdraže imanje, njegovo ljubimče i miljenče kojim se ponosi više od svega ostalog što je posedovao.

– Njemačke trupe tek što nisu umarširale u Beograd – reče Rikici – dok evo oglasa gdje poštena udovica traži posao, a Amerikanci se takmiče u plivanju! Nevjerovatno.

– Koliko će još biti njegove? – reče Riki pokrenuvši se u fotelji. – Bilo bi bolje da ih zatvori.

– Marko? Nikad! Jučer sam mu to savjetovala, a on se razbjesnio, pa mi veli: „Zar sad? Kad smo ja i ostali vlasnici javnog informisanja najpotrebniji ovom narodu da ga usmjeri, ohrabri.“ Toliko me je izružio da sam odmah zašutjela. A i znala sam da će tako reagovati. Znaš, tokom godina upoznala sam ga maltene kao samu sebe. Svaku promjenu glasa, izraz lica. Slušajući ga, gledajući ga, mogla bih pratiti šta se dešava napolju, a da mi ništa o tome neposredno ne ispriča. On je natprosječan čovjek. I to kažem objektivno, ne zato što ga volim, već zbog činjenica, istina, nagomilanih tokom godina... A znaš, Riki, natprosječni ljudi, uostalom kao i ti, rijetko su sretni. Oni teško nalaze mir u porodici, djeci ili svakodnevnom blagostanju. Zauzvrat, svakako, vi posjedujete svoju nadarenost.

– Velika vajda od toga – odvratila Riki sa gorčinom. – Ih, što bi' volila da imam krila, da poletim. Ili da me ujede muha cece, pa da sve ovo prespavam.

– Jest, ti možeš, al' ja jok! Sad moram bit uz njega da mu pomognem koliko mogu.

– Ti njemu da pomogneš? A kako?

– Ne znam, al' ću znat kad dođe vrijeme.

– Blago tebi, Blanki.

– *Pur luke? Zašto?*

– Zato što misliš na taj način – malo zastade pa nastavi – zato što imaš kome poklonit takve misli. *Si, ermanikja, tu sos muj mazaloza*, da, sestrice, ti si veoma srećna.

Onda začutaše.

ŽIVOT NA RASPRODAJI

U to vreme Blanki se često u mislima vraćala na poneki sumoran dan kada bi se popeli na Trebević. Sarajevo bi ostalo ispod belog mora magle. Gore, na brdu, sijalo bi sunce, dok je u gradu vladalo sivilo. Posmatrala bi odozgo neprozirnu masu, čiju bi besprekornu površinu remetili samo vrhovi najviših minareta, koji su, kao oštre hridi, izvirivali, da uznemire jednoličnost prizora. Prisećala se trenutaka kada su, polako se uspinjući uz brdo, prelazili u sunčanu zonu ostavljajući za sobom mrak usnulog grada. Sada je želela da napusti Sarajevo, pa makar morala da zaroni u mrak nepoznatog, koji bi je odveo ili do proplanka obasjanog suncem ili u još goru tamu.

Jer sad je nastalo rasulo. Dok nije buknuo rat, postojao je neki red u čudnoj i zamršenoj mešavini četiri različita naroda zbijena na prostoru male kotline, koji su se zvali Bosancima. Odvojeno su slavili praznike, jeli različitu hranu, gostili se i postili na različite datume i zavisili od onih drugih, nikad to ne priznajući. Postojali su sa večno prisutnom uspavanom mržnjom i vezanošću jednih za druge. Muslimani s Ramazanom, Jevreji s Pesahom, katolici sa Božićem, a pravoslavci sa slavom – svaki od njih prećutno je podnosio i priznavao običaje i postojanje drugih. Dok su se prasići vrteli na ražnju u srpskim kućama, šireći miris koji nagoni vodu na usta, u jevrejskim kućama se jela „košer“ hrana, a u muslimanskim se sve kuvalo na loju. I u svemu tome, postojala je neka vrsta prećutne sloge. Mirisi su se od davnina uklapali jedan u drugi i davali izuzetan ukus gradu. Sve je bilo „kako Bog zapovijeda“.

Međutim, trebalo je izmestiti samo jednu kockicu iz tog pažljivo složenog mozaika, pa da se cela slika raspadne na komade iz kojih je sastavljena, da bi svaki od njih, istumban, odlebdeo u nepovrat. Umesto skladne slike stvorio se ružan i haotičan prizor. Rat je, kao čekićem, izbio tu kockicu i poremetio ravnotežu. Ratno stanje je, u velikom broju slučajeva, razlike pretvorilo u mržnju.

Tih dana Blanki se sećala i prošlog rata, kada je još bila dete, i svog prvog osećanja straha pred spoznajom nepravde. Neke seljake su Austrijanci obesili kod Pala bez razloga. Nisu ništa ukrali, nisu nikog ubili: obešeni su naprosto zato što su ono što jesu. A zar su oni bili krivi što su Srbi? Zar tu čovek ima izbora? Čudila se što određeni zaključci, doneseni u detinjstvu, ostaju nepromenjeni u zrelosti.

Rikina priča po dolasku u Sarajevo dokazala je da ima hiljadu načina da se pogine u novonastaloj situaciji, zaključila je Blanki. Neka nepoznata osoba po naredbi nekog nepoznatog lica baci bombu na njoj potpuno nepoznat svet. Ta prenosna, sveopšta krvoločnost, odluke donesene negde kao deo nekog usvojenog programa o mržnji, uništenju i prevlasti, predstavljale su činjenice s kojima se Blanki nije mogla pomiriti jer ih nije shvatala.

„Jedini je izlaz iz ovoga“, tvrdila je Riki, „ne razmišljati o razlozima, koji, vjerovatno, imaju istorijsku podlogu, nego se usredsrediti na spasavanje rođene kože.“

Sarajevom je zavladao pometnja. Gradske vlasti su ustanovljavale nove zakone svakodnevno, što je imalo za posledicu da niko ne zna šta se sme, a šta ne sme. Uz to su išle nestašice hrane, prekidi struje, policijski čas i strah od prvog suseda.

Nina, potpuno van sebe, neprestano je kukala i plakala:

– Moj Ignjo, šta ću ja bez njega, *tristi di mi!* Teško meni! *Pagan đustiis pur pikadoris*⁶¹. Odmah po izbijanju rata Škoro je kao oficir kraljeve vojske otišao u Jelsu na ostrvo Hvar. Nina je ostala sama po prvi put od kada su se venčali. – Kako ću ja... šta ću?

Svi su ćutke podnosili njene stalne žalopojke. Blanki bi je strpljivo tešila: – *Mi Nina, ken puder no puedi, matar si deša*⁶²! – Ništa sad ne možeš, osim da sačekaš da se vrati.

Ali Riki je najzad prasnula: – Tako ti Boga, prestani! Kako te nije stid? Otišao, teško ti je, svi to znamo, ali prestani misliti samo na sebe... Ja, pa ja! A manje pominješ kako je njemu, je li ranjen, je li zarobljen. Ne pitaš se šta je s Klarom sa dvoje djece, sa Eliasom koji je isto tako otišao u rat? Samo si *ti* važna, kako ćeš *ti* sama! A šta misliš, kako ja živim sama cijeli život! Jesi li se upitala ikada kako to izgleda? Ne, u tvojoj sitničavoj duši postojiš samo ti, a oko tebe su bitni samo oni koji su ti potrebni...

– Molim te, Riki, nemoj – pokuša Blanki da je smiri.

– Šta, molim te, Riki! Već mi je dozlogrdilo! Cijeli život je radila što je htjela i sve nas, a pogotovu tebe, iskorišćavala kako joj je odgovaralo, a sve pod izgovorom dobrote i brige za nas! A uvijek samo s jednim ciljem: da se Nini udesi život onako kako joj najviše odgovara! Nisi li godinama radila ko konj za plaću manju od posljednje radnice, ili bez plaće, dok se Nina kao „hvala“ izdirala na tebe?

– Stidi se! – vrisnu Nina, koja je u međuvremenu prestala da plače.

– Kad nisi imala od čega živjet, otvorila sam ti radnju! Godinama sam vas sve izdržavala, prolazila kroz bankrotstva i jade dok si se ti provodila u Beogradu. Sram te bilo! Okrenula si leđa i otišla u svijet! Ko ti je plaćao školu u Beču, a? Ja...

– I Buka i Klara, a indirektno i Blanki.

– Nije istina, Klara i Blanki su radile kod *mene!*

– Jeste, kod tebe, uvijek sve *tvoje* i kod *tebe!* Sve što si ikad u životu učinila za nas uspjela si kasnije pokvarit.

Marko se u početku pravio da ne čuje, ali kada je svađa dostigla nepredviđene razmere, tiho reče: – Ne želim da se miješam, al' mislim da sad ima prećih tema za razgovor.

Riki odmah začuta, a Nina poče opet da plače i mrmlja:

– Zar ti, koju sam uvijek tako volila... – Najzad i ona začuta.

– Treba se sklonit od bombardovanja. Svi bježe – nastavi Marko. – Krajnje je vrijeme da otidemo van Sarajeva. – Jedan moj tipograf živi na Ilidži i može nas primit na kraće vrijeme. Sam je ponudio.

Sve tri se saglasiše.

– Ne znam šta bi Rikici, a lijepo smo se zarekli na maminom grobu da se nećemo svađat – reče Blanki, pakujući kofer. – Ovo je prvi put da se neko izvikao na Ninu!

– Ima istine u onom što je rekla, iako je malo pretjerala. Nina je najčudnija mješavina gluposti i pameti, dobrote i pakosti, veličine i džangrizavog sitničarstva, koju sam dosad sreo. Na neki način obadvije su u pravu.

– Uvrijedila me je sto puta – odvrati Blanki – ali moram priznat i učinila svašta dobrog. Doduše, sve bi to ona lijepo i naplatila.

– Ma nju treba uzet s komične strane – nasmeši se Marko. – Što manje imat poslovno sa njom i kad pretjera, postaviti je na pravo mjesto. Kao onda kad sam podviknuo, jer si joj godinama kuvala zimnicu i slatko... sve dok meni nije dojadilo.

Marko je otišao u garažu po mali DKW.

Blanki je, kao vazda, sela na prednje sedišta pored Marka, dok su se Riki i Nina smestile pozadi.

– Kako bi bilo – prošapta Blanki pre nego što su krenuli – da Riki sjedne pokraj tebe, pošto su se maloprije svađale?

– Nema ni govora – reče Marko, pa dodade kao da se obraća samom sebi. – Nevjerovatno kako ljudska priroda ostaje vječno zaokupljena sitnim ličnim problemima... Ovdje svijet gine, bombe prašte, svjetski rat na pomolu, države nestaju i postaju, gradovi se ruše, a gospođa Nina Ignjatić i gospojca Riki Salom se posvađale, dok njihova brižna sestra razmišlja kako će sjedit zajedno u kolima!

Ulicama je gospodario kaos. Atmosfera masovne histerije uvukla se u ljudske duše, raspalila gvozdenom šakom po življu i postala neopozivi vladar grada, širila se brže od zaraze i odjekivala u ritmu otkucaja srca celog Sarajeva. Svet je bezglavo jurio natovaren koferima i paketima. Vozila raznih vrsta i oblika zakrčila su ulice. Grupice regruta žurile su predvođene ponekim oficijom. Izgledalo je da se svi vrte u začaranom krugu iz koga nema izlaza, da svi žure negde, a ne znaju kuda, da se svako spotiče o svoju sopstvenu senku.

Ni vojska nije ulivala mnogo pouzdanja. Neki su hodali odlučnim maršem odajući utisak da znaju svoja naređenja. Ali, bilo je više onih koji su se jedva vukli, tumarali sami ili u grupicama tražeći pravac za sledeći korak.

Marko je vešto izbegavao zakrčene ulice i rulju. Njega sigurno nije uhvatila panika, pomisli Blanki s ponosom, posmatrajući mu profil, suhu kožu i smirene pokrete, ubeđena da takva dva čoveka na svetu ne postoje.

Izašli su iz Sarajeva i priključili se dugačkoj koloni automobila, koja se lagano kretala. Sve četvoro su ćutali. Tišina im je prijala. Posle sarajevske ulične buke, na putu za Ilidžu, okruženi zelenilom i suncem, koje se najzad probilo kroz oblake, činilo im se da kreću na izlet, kao što su često išli tokom godina mira. Blanki otvori prozor, sklopi oči, zavalili se u sedištu i pusti da je povetarac i sunčevi zraci naizmenično podsećaju na onu prvu vožnju Markovim kolima kada ga je upoznala jednog isto ovako toplog dana.

Odjednom se začu pucanj i metak prozvižda tik iznad njihovih kola.

Marko zakoči, stade i pogleda Blanki koja začuđeno otvori oči.

– Šta je to bilo? – sve tri upitaše uglas.

– Metak! Srećom, iznad nas. Tako mi Boga, da je malo niže gađao, pogodio bi Blankicu!

Izašao je iz kola i pogledao okolo. Oni su bili poslednji u koloni.

– Marko, uđi unutra – reče Blanki. – Može još pucat!

Nina je uzbuđeno mrmljala – *Tristi di mi* – ne usuđujući se da pred Rikicom glasno kuka i zapomaže. Riki je ćutala. Marko sede za volan i krenu. Uskoro, kolona se zaustavi. Sedeli su i čekali. Posle dvadesetak minuta stajanja, prišla im je grupa vojnika i nekoliko oficira.

– Dobar dan – reče jedan učtivo.

– Dobar dan.

– Imate li vi revolver?

Marko zausti da kaže „ne“, ali se seti da mu je „brauning“ ostao u DKW-u.

– Imam.

– Ponesite ga i pođite s nama.

Otvorio je pregradu, izvadio revolver i tiho kazao: – Ništa ne brinite. Čekajte me ovdje u autu.

– *Il Dio ki mi ti blikeji*, neka mi te Bog čuva! – prošapta Blanki.

– *Pur luke...* zašto su baš njega odveli? – upita Nina. – Nisam vidjela da druge vode.

– Šta si mogla vidjet? – prekide je Riki, ali Nina nastavi:

– Bože, šta će sad bit s nama, šta će mu učinit...

– Zaveži! – reče Riki i tako je pogleda da Nina odmah učuta.

Marko je sledio vojnike do obližnjeg proplanka gde su stajala tri oficira. Na nekoliko metara od njih ležao je jedan vojnik. Verovatno mrtav, zaključio Marko i ozbiljno se zabrinu. Prethodno je mislio da samo žele da mu oduzmu oružje.

– Dajte mi taj revolver – reče jedan od oficira.

– Brauning... nije loš! – pomirisao je cev, pa počeo da vadi metke. Jedan je nedostajao. Marko se setio izleta, pre više godina, kada je obećao Blanki da će je naučiti da puca. Nanišanih je u jedno debelo drvo i opalila, ali se toliko uplašila da više nije htela da proba. Od tada nije koristio revolver, pa je potpuno zaboravio da zameni metak.

– Jedan metak nedostaje. Jedan metak za jednog čoveka, ovog jadnog vojnika, koji je poginuo, a još nije ni stupio u borbu za otadžbinu – govorio je oficir, kao da je siguran da je Marko pucao. Ipak, tražio je podršku ostalih pre nego što ga otvoreno optuži. – Metak je došao iz vašeg pravca, morao je biti iz vaših kola – nastavio je preteći. – Jeste li vi pucali?

– Nisam.

– A zašto nema jednog metka?

Marko objasni.

– Ma nemojte! Lep izgovor, ali prilično neverovatan.

– Kakav izgovor, gospodine majore! Što bih ja pucao u vašeg druga? Pa ja ga i ne poznajem. Bježim kao sve Sarajlije i vodim tri žene... Ni vrijeme ni mjesto da se bavim pucanjem u pripadnike kraljeve vojske. Pa i ja sam Srbin... zašto bi' tako nešto učinio?

– Nemaš ti pojma ko sve ubija vojsku! Ima nas raznih... Činjenice ukazuju na to da si ti pucao: ispred tebe niko nije imao vatreno oružje. Sve smo pretresli. Nikog iza tebe nije bilo, a metak je došao iz tvog pravca...

– Metak je proletio iznad mojih kola! Kažem vam, da je malo niže gađao, ubio bi mi ženu!

– Jeste! A pucao je sveti Petar. Ti si jedini koji si mogao ubiti ovog vojnika. Treba te po kratkom postupku streljati.

Ostali su ćutali, ali je Marko primetio odobravanje. Sledio se. Pogledao je lica prisutnih.

– Čekajte – prepoznao je sarajevskog sudiju, koji odmah reče: – Ja poznajem ovog čovjeka. To je Marko Korać, ugledan trgovac, pošten Srbin...

– Nije meni važno ko je on i šta je – prekide ga major. – On je ubio vojnika kraljeve armije, a za to je u ratu kazna streljanje.

U tom času ugledaše dva vojnika kako im se približavaju trčeći. Jedan je izgledao potpuno izbezumljen. Razbarušene kose, plakao je i busao se u grudi. Najzad jedva

razaznaše šta govori:

– Ubih druga... ubih najboljeg druga! Puška mi opali dok smo se dovikivali! Mog druga sa sela!

– Našao sam ga kako leži u travi i zapomaže – objasni onaj koji ga je doveo – pa pošto sam vas vidio ovdje, ja velim, najbolje da ga dovedem, da vidimo u čemu je stvar. Ne znam koga je ubio...

Major se okrete Marku: – Možete ići.

Bled i oznojen ušao je u kola, upalio motor, pa im onda sve ispričao.

– Što plačeš, Blanki? Sad je sve gotovo. Imao sam više sreće nego pameti.

Obrisala je suze.

– Postajemo svjedoci vremena o kome si mi jednom pričao, moj Marko – reče Riki – kad je ljudski život najbezzvrijednija roba na tržištu.

Na Ilidži su spavali dve noći na podu. Blanki je osluškiivala šuškanje i grebanje miševa.

Na povratku, u kolima, preturala je po tašni i izvadila svoju prijavu boravka, neku vrstu lične karte koju su svi dobili.

– Čudna mješavina ćirilice i latinice – rekla je i počela naglas čitati tekst. – Domovnica, ćirilicom i latinicom, Kraljevina Jugoslavija, samo ćirilicom, Gradsko poglavarstvo Sarajevo, samo latinicom... Pa onda samo ćirilicom: Ovo Gradsko poglavarstvo potvrđuje da je Korać Salom Blanka, a Salom se ne vidi jer je izgoreno, rođena 1. decembra 1903, po zanimanju modistica, član Opštine grada Sarajevo i da je upisana u Domovnik, knjiga X, strana 170, Predsjednik opštine neki Mandić, potpisao se ćirilicom... čudno, je li? Marko, što si izgorio ovo Salom?

– Tako je bolje. Onda svi začutaše.

Riki je ćutala kada se Miloš Ranković pojavio. Došao je u Sarajevo da je vidi, jer je pretpostavio da je otišla kod svojih, ako je preživela bombardovanje. Riki ga je posmatrala mirno i nezainteresovano. Razgovor se uglavnom vodio između Marka, Blanke i Miloša. Ona nije učestvovala, osim što je zadržala sestru i zeta kada su hteli da izađu da bi ih ostavili nasamo.

Marko je ubeđivao Miloša: – Urazumi se, čovječe. Pogledaj se, jedva hodaš! Ne zanovjetaj mnogo s tim svojim patriotizmom, već skidaj tu uniformu i spasavaj se! U njoj Jugoslaviji nećeš pomoći. Pokupit će te kao i stotine drugih i strpat u zarobljeništvo, a ni metak nećeš stići ispaliti. Sva svoja civilna odijela sam razdijelio, al' pronać ću nešto, pa se svlači i bježi!

– Ne, ne – odmahivao je umorno Miloš, tužnog, omršavelog lica. – Kuda idu svi moji Srbi, idem i ja.

– Šta je s tobom, Miloše? – upita ga Blanki. – Ne izgledaš dobro, smršao si.

– Ništa, ništa... to su odrazi poraza i promašaja!

Ustao je i pozdravio se sa Blankom i Markom. Prišao je Riki i sagnuo se da je poljubi. Ona ga hladno odgurnu.

– Riki – prošapta – možda se više nikada nećemo videti.

Samo je slegla ramenima i ostala nepomična.

– Zdravo – rekao je, dok su mu se suze skupljale u uglovima očiju.

Odgovorila mu je tišina. Okrenuo se i otišao, ostareo, umoran i bolestan.

Kada je zatvorio vrata za sobom, Blanki briznu u plač. – Baš si surova! – reče gledajući Rikicu.

– Da je umirao preda mnom – odvrati Riki ledeno – isto bih učinila, jer je on za mene umro odavno. Njega više nema.

Ostala je u fotelji još malo, pa onda izašla iz sobe.

U Beogradu je odštampan proglas da se sve izbeglice moraju vratiti, ako žele da im se stan i imovina ne zaplene. Riki je zato odlučila da krene natrag za prestonicu.

„GLAS“

Broj 3622, Sarajevo, petak, 25. april 1941.
godina/XIII

„ISPRED SAVEZA SRPSKIH ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA, i srpske Zadružne banke, sa tužnim srcem javljam zadrugarima, članovima Saveza, akcionarima, svim prijateljima i ostaloj javnosti, da je tragičnim slučajem tokom bombardovanja poginuo 13. aprila, na ulici Mjedenici, vrijedni i mnogo zaslužni upravnik ovih institucija Đoko Perin. Pokojnik je sahranjen na starom Srpskom pravoslavnom groblju u Koševu.

Pokojni Đoko Perin, upravnik Saveza od njegovog osnutka sve do svoje smrti, bio je i osnivač i glavni tvorac srpske Zadružne banke i upravnik, isto tako od početka bančina rada. Sav svoj život i svoje velike umne sposobnosti posvetio je radu na zemljoradničkom zadrugarstvu među Srbima Bosne i Hercegovine. Njegove zasluge na tom polju su velike, o čemu najbolje svjedoče uspjesi i napredak gornjih dviju institucija.

ZBOG TOGA ĆE OSTATI TRAJNA USPOMENA I VJEČNA SLAVA DOKI PERINU I ČITAVOM SRPSKOM ZEMLJORADNIČKOM ŽIVLJU!

BOG DA GA PROSTI I POMILUJE!“

U Sarajevu, 20. aprila, 1941. godine

Šćepan Grgić

Predsednik Upravnog odbora Saveza i Banke

– Mislim da nismo smjeli ovo objaviti ćirilicom na pola strane! Srpski, pa Srbin, pa pravoslavno groblje! To je pravi izazov za ove – govorio je tiho i razložno Midhat Karabeg.

– Znaš kakve su prilike. Čudo da ti je glava još na ramenima, a ti zapeo! Čovječe, nove vlasti se ne šale, a pogotovu sa viđenijim Srbima. Oni su gori od Nijemaca. Misliš ti da oni ne znaju ili su zaboravili tvoje antiustaške članke na čelu sa onim „Razbojnik Pavelić na Janka Pusti“? Vidiš da slave Hitlerov rođendan! Pa šta ćeš više?

Sedeo je preko puta Marka i vrteo nalivpero, jedno od mnogih načičkanih po ivicama svih džepova. – Ja sam musliman – nastavio je – i moj stav prema Srbima ti je dobro poznat, ali ovo se nije smjelo objaviti! Da još znaju da im nisi naplatio, a mogao si uzet

dobre pare!

Utom zazvoni telefon.

– Halo, da, ja sam, Šćepane.

Šćepan Grgić je dugo govorio. Marko je ćutao i klimao glavom, pa reče: – Ama, 'ajde, bolan, pa svi smo ga voljeli. Dobar i pošten čovjek, pa kako da to ne objavim? – Zastade, pa nastavi: – Ponekad pomislim da je bolje što poginu... Neka nam je svima Bog na pomoći! Zdravo.

– Mogao si mu kazat da ne priča okolo o besplatnoj objavi – zabrinuto će Midhat. – Dosta je i ovako. Kao da hoćeš sam sebi navuč omču oko vrata! Ama, Marko, ne znam šta ti je!

– E, brate, ako tebi trebam objašnjavat, onda ni sam ne znam! Kako su se zvale moje novine, a? Kako se sad zovu? Gdje je Jugoslavija? Šta bi s našom Bosnom? Umrlice su jedino što mi ostaviše da sam odaberem.

Midhat je sve brže okretao nalivpero. Dugo su ćutali. Ustajući, Midhat promrmlja:

– Treba izdržat... Neće ovi dugo.

– Ne mogu izdržati! Čitam ovo izdanje, a nešto mi se cijepa u truhu. Ne mogu, i to ti je... ali i neću!

– Znaš, ima dva izlaza, a nijedan ne valja: il' ćeš po njihovom, il' nikako. Kako god okreneš, nema te, razumiješ li ti mene? Il' te nema, al' si ipak živ, mrdaš i postojiš i čekaš da prođe, il' im prkosiš, pa te nestane potpuno... Ali, kako god odlučiš, ja sam uz tebe. – Pa izađe iz sobe umornog koraka.

Dok su se dupla vrata zatvarala za Midhatom, Marko procedi: – Posljednji potpis i posljednji broj sa mojim imenom...

Stisnutih, već ionako tankih usana, gužvao je novine. Žestila ga je svaka pojedina reč svake vesti, mrzeo je sadržaj i poruku svakog članka. Čitao je naglas:

– Berlin, 24. aprila (DNB). Grčki kralj Đorđe s prijestolonasljednikom i vladom pobjegao iz Atine na Krit... objavio da namjerava nastaviti rat s Krita... učinio isto što i bivše vlade Norveške i Holandije... misle da je to pitanje časti, a u stvari nemaju osjećaj za čast kad iz sigurne daljine daju narodu savjete da nastavi rat, umjesto da prestane s beznadežnom borbom.

– Borba nikad nije beznadežna – reče nervozno dobujući prstima po pisaćem stolu. – Pa onda ovo... Opet Berlin i prokleti DNB: „...Idn dao pred Donjim domom izjavu da bivša jugoslovenska vlada može i dalje računati na snažno podupiranje V. Britanije u nastavljanju borbe protiv Njemačke... Kad je sve izgubila, Jugoslaviji Engleska obećava čak i pomoć... Šta London podrazumeva pod ovom pomoći, Idn svakako ni sam ne zna.“

Ipak, najsnažnije su ga pogađali događaji iz Sarajeva: kao i ostali objavljeni samo delimično tačno, jednostranog komentara, obojeni nacističkim stavovima:

„JUTROS U SARAJEVO STIGLE PRVE TRUPE HRVATSKIH USTAŠA. DANAS DOLAZI U SARAJEVO VOJSKOVODA SLAVKO KVATERNIK.“

„Sinoć su po Sarajevu izlijepljeni plakati slijedeće sadržine: Hrvati! Sutra u 6.30 sati ujutro dolazi ustaška vojska i generalštab. Svi na doček! Na Marijin dvor!“

„Prvi odredi zaštitnih lovaca i hrvatskih trupa postrojani su na stanici, pa su, u pratnji velikog broja automobila i rodoljubivog hrvatskog stanovništva, prodefilovali kroz gradske

ulice. Predvođeni nekolicinom automobila njemačke vojske, prošli su kroz Aleksandrovu ulicu i došli pred Kralja Petra kasarnu, gdje su smješteni. Nošene su hrvatske zastave. Klicalo se poglavniku Hrvatske države g. dr Ante Paveliću, slobodnoj državi Hrvatskoj i vođi velikog njemačkog Rajha, g. A. Hitleru.“

„Jutros je u Sarajevu izlijepljen slijedeći oglas: 'Hrvatski narode! Vaša vjekovna težnja da sjedinimo sve zemlje u jednu državnu cjelinu, ostvarena je velikom zaslugom dr Ante Pavelića, a uz blagonaklonost vođe njemačkog Rajha Adolfa Hitlera i pomoć nepobjedive njemačke vojske' Danas dolazi u šehar Sarajevo vojskovođa Slavko Kvaternik da uspostavi vlast slobodne i nezavisne države Hrvatske.

Okitite domove zastavama i izađite na doček. Proslavite ovaj najsretniji dan u našoj povjesti! Današnji dan u Sarajevu je narodni praznik! Za dom spremni!“

„Iz Zagreba je prema Sarajevu krenula grupa od oko 30 ustaša akademičara. Hrvatsko građanstvo priprema im doček.“

„Objava: Uprkos izričite zabrane, danas je opet ustanovljeno da ima stanovnika koji su još u posjedu oružja. Jedno građansko lice danas je, zbog pljačke, streljano na željezničkoj stanici od strane straže ophodnice. Posljednji put naređujem da se sve vatreno oružje preda nadležnoj žandarmerijskoj odnosno policijskoj stanici. Ko ubuduće bude zatečen u posjedu oružja ili pri pljački, biće odmah kažnjen po ratnom sudu. Komandant grada.“

– Još se boje, ali šta to sve vrijedi? – mrmljao je Marko.

Inače, događaji poslednjih nekoliko dana, u tom promjenjenom svetu, tekli su, spolja gledano, kao obično. Marko je potpisivao dokumenta svojim odlučnim, čitkim rukopisom, odgovarao na telefonske pozive i davao uobičajena kratka, razumljiva naređenja. Blanki je kazao da mu se ne javlja dok je on ne pozove. Razumela je i poslušala. Bio je i dalje uzdržan, pomalo škrt na rečima i ljubazan, ali ne preterano. Jedino što niko nije pokazivao da zna, a svi su znali, bio je dolazak nepoznatih ljudi, koji su tokom prepodneva izdavali naređenja.

– Oni određuju šta će se objaviti i na koji način – šaptalo se u redakciji.

Marko je ćutao.

„Glas“, umesto „Jugoslovenskog glasa“! Jugoslavija, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca više nije postojala. Još kao dečku ideja o ujedinjenim južnim Slovenima mutila mu je pamet i uzburkavala krv, a kada je postala stvarnost, dok se nije privikao, ličila mu je na san koji je odjednom postao java.

Sada, sedeo je skamenjen u kancelarijskoj fotelji gotovo dva dana i dve noći. Hranu su mu donosili i netaknutu odnosili. Nisu se usuđivali da ga išta pitaju, da mu bilo šta kažu, jer ga takvog dotad nisu videli. Sedeo je bez želje da se pokrene i izađe među svet. Hteo je da se sve zaustavi, da vreme stane, da se ova mora dalje ne nastavlja.

Koliko je želeo ovaj list, razmišljao je, mogućnost da iz slobodnog sveta dobije vesti i obaveštava naš slobodni svet, naše stare kujundžije i mlade đilkoše, snaše i hanumice koje sriču, naše ljude... da znaju gde, kako i zašto. Sećao se vremena kada su se novine zvale „Sarajevski dnevnik“ i pripadale starom Ajdadžiću. Još se tada zarekao, listajući ih, da će jednog dana biti njegove, najbolje obaveštene, s najmodernijom štamparijom.

Sećao se jutra kada je, još mlad i tek na ulasku u svet „velikog“ bosanskog biznisa, po ugledu na zapadni, sanjario šta bi sve trebalo da postigne tokom godina koje dolaze. Na

vrhu lestvica stajao je, kao bleštavi simbol uspeha, sopstveni dnevni list. Beše to jednog studenog sarajevskog jutra, kada su se led i sneg ređali na pločnicima. Jutro magličasto i plavo, nekako nestvarno, poput njegove želje. Prodavac, jedan dečkić, skakutao je ulicom držeći novine poplavelim šakama bez rukavica, dok mu se nos crveneo od mraza. Kosa mu beše vlažna od pahuljica, koje su mu se topile na potiljku.

– Sarajevski dnevnik! Kupite Sarajevski dnevnik! – vikao je.

„Moji prodavci imat će rukavice“, pomislio je tada.

Svaki trenutak tog jutra urezao mu se u pamćenje, kao da ga od njega nisu delile mnoge godine. Slika za slikom se nizala pred Markovim očima: zastao je gledajući za malim prodavcem, pozvao ga i kupio novine za dinar i po. Dečak mu reče: – Hvala, gospodine! – i odleprša, a on ostade stojeći na pločniku usred snega i magle. Pa iako je svakog jutra kupovao iste novine, učini mu se da je tek tada shvatio da će jednog dana krunisati svoj uspeh time što će postati vlasnik lista.

Sad je ustao iz fotelje i krenuo prema sefu. Okrenuo je šifru ne gledajući i isto tako ne gledajući izvadio već požuteli primerak novina na kojima je pisalo „8. januar, subota, 1927. godina, broj 5, godina X“. Počeo je da ih lista. Isti onaj primerak, koji je ledenog januarskog jutra kupio od dečaka s promrzlim prstima. Održao je obećanje dato samom sebi: njegovi prodavci dobijali su rukavice od firme. Tokom svih ovih godina, inače ne čuvajući nepotrebne papire koji bi ga zatrpavali uspomenu na uspehe i poraze, te novine je uvek premeštao iz jedne u drugu ladicu, iz jednog kancelarijskog stola u drugi. Svaki put kad je menjao ili renovirao prostorije, pomišljao je da će ih baciti sledeći put. Najzad su novine završile u sefu, kao simbol nečega što je Marko nazvao dostignućem. Nikom ih nije pokazivao i retko imao vremena da razmišlja šta ga je vezivalo za njih. Sada je shvatio: predstavljale su godine truda uloženog u razne poslove da bi ih najzad kupio, a onda učinio najčitanijim listom Bosne i Hercegovine. A iznad svega, predstavljale su otelotvorenje ličnog uspeha.

Čovek brzo zaboravlja. Poslednjih godina sve je izgledalo prirodno i jednostavno: bio je vlasnik lista, imao redakciju u istoj Aleksandrovoj ulici, odlučivao je, savetovao, naređivao. Toliko jednostavno da se ponekad s mukom prisećao napora da se domogne novca da ga kupi, čekajući strpljivo najpogodniji trenutak.

Gotovo da je zaboravio i svoje početke, kada je kao dečak otišao iz Mostara za Sarajevo, pa preko udruženja „Privrednik“ šegrtovao u kolonijalnoj radnji, vukao teške bale i vreće brašna, šećera i soli i trpeo batine svakog ko je veći: od gazde do poslednjeg kalfe. A imali su tešku ruku! Kad bi zalepili šamar, glava mu je ostajala nakrivljena po nekoliko sati, a uho zvonilo po nekoliko dana. Godinama je radio, ćutao i napredovao. Štedeo je bezumno, s divljačkim zanosom, jer je sebi postavio cilj: kupiće nešto svoje i postati samostalan. I danas je osećao ugljenu prašinu kako ga guši, kada je uspeo prvi put da kupi pedeset tona ćumura od ušteđenog novca i da ih, uz pomoć trojice hamala, rasproda sarajevskim porodicama. Od zarađenog viška kupio je sto tona, pa sve tako, dok nije osnovao „Neretvu“. Godine mukotrpnog rada, znoja, neprospavanih noći, ali uvek u usponu... A sad?

Šta sad spasavati? Kako razgraničiti ono što je predstavljalo njega u okviru njegove imovine, od same imovine? Jer njegov posed, koji je sam stekao i stvorio, bio je deo

njegove ličnosti.

– Nisam imao vremena ni potrebe o tome razmišljati – govorio je glasno.

Sad se potreba ukazala, a sa njom, kao i sa svim ostalim preprekama, Marko se suočio bez oklevanja i brzo odlučio.

– Život – mrmljao je – moj, Blankin... svih onih koje volim na prvom mjestu, a o onome što sam imao, ni riječi. Jer, imanje se gubi i povraća, a život nikad. – Začudilo ga je što je počeo da misli u prošlom vremenu: „Ono što sam imao!“ – Ako je trebalo dokazati da mogu stvoriti, dokazao sam, a sada ću pokazati da umijem i izgubit. Da!

Počeo je opet da okreće ishabane stranice stare četrnaest godina. Naslovi, udaljeni od sadašnjice, nosili su teret svog vremena i seme dolazeće tragedije.

„Talijanska vlada na čelu s Musolinijem je već 1925. donijela zakon da svi državni činovnici moraju biti fašisti“, pisalo je. „Oni koji nisu to bili, otpušteni su. Sad je Vlada protegla ovaj zakon i na opštinske namještenike. Nefašisti ne mogu u Italiji dobiti hljeba!“

– Uvijek isto – reče Marko tiho. – Vlast, borba... politika, a u osnovi svega kapital, imovina, posjed. Još tada je fašizam bio ovdje, pokraj nas, a ja ništa ne primjećujem, zaokupljen svojim malim svijetom. Kao upregnut konj, gledajuć samo ispred sebe, pustih da vijesti prolaze, a da im ne uđem u suštinu. Mislio sam da se moj svijet, bosanskim brdima izdvojen od ostalog, ne može promijenit. Gdje mi ishlapi pronicljivost te ne sagledah kud istorija vuče? Blanki mi je često govorila da se osvrnem. A ja velim „Ne budali!“. Jer kako bi jedna ženica mogla znat bolje od mene! A ja sam bio taj koji sam budalio! Sve je lijepo pisalo ovdje u novinama, koje sam uzalud čuvao i prelistavao stotinu puta...

Na poslednjoj strani pročitao, osmehujući se, objavu o nastupu „Beogradske balerine, naše sugrađanke Riki Salom, na elitnom maskiranom plesu u hotelu 'Evropa'“. Igrala je „Tatarski ples“ od Borodina, „Vals“ od Šopena i „Čarlston“. Sećao se kako su mu se ruke od uzbuđenja znojile, a ona mirna, šali se do pred sam izlazak pred publiku. Neverovatna žena, vedra kao mostarsko nebo, a nabujala kao Neretva. Mala, ponosita, prkosna, njegove gore list! Nepobediva: čak i sad nasmejana, iako je sve izgubila. Uzdignute glave podnela je nesreću.

– E, vala, neću ni ja pognut glavu i primat vijesti od berlinskog DNB-a i talijanskog Stefanija!

Sedeo je nepomično još koji časak. Onda mu se snažna šaka stegnu u pesnicu, kojom prvo lagano, pa sve jače počeo udarati po pisaćem stolu. Grmela je kancelarija od teške pesnice na masivnom drvetu. Onda on, koji je uvek govorio tiho i smireno, viknu tako snažno da se glas probi kroz dupla tapacirana vrata, pa krenu dalje nošen mahnitom snagom nemoćnog besa preko minareta i brda.

Službenici u okolnim kancelarijama zastadoše i zagledaše se. Marko Korać nije nikad vikao!

– Midhate! Dođider ovamo! – najzad se razaznalo.

Midhat grunu u kancelariju.

– Ovo je posljednje ovakvo izdanje našeg lista.

– Ne znam da li je to pametno. Marko, jesi l' razmislio? Zatvoriće te – pokuša Midhat tiho.

– Rekao sam: posljednje s mojim imenom na njemu! – Tu više nije bilo pogovora.

Polako se digao, jedva se izvlačeći iz fotelje, i poguren, poput starca, krenuo ka ulici. U ruci je nosio primerak starih novina i poslednje izdanje svojih.

– Blanki, spali ovo – rekao je kad je ušao u kuću.

IX

BEŽANJA

PROGONSTVO KAO ZNAK POŠTENJA

Blanki je nepomično sedela u fotelji. Čekala je pitajući se dokle će im dozvoliti da ostanu u udobnom i prostranom stanu. Garsonjeru na istom spratu, kupljenu za Ristu, u koju se ovaj nikad nije uselio, ustaše su im već rekvirirale. Sećala se pažnje s kojom je Marko namestio stan za svog bolesnog brata da se ovaj ne bi naprezao oko nabavke nameštaja. Na dan kada je Risto trebalo da se useli Blanki je rasporedila cveće u vazama. Nije se pojavio u dogovoreno vreme. Čekali su ga celo popodne. Sutradan, javio je Marku da je iznajmio drugi stan i već se uselio u znak porodičnog protesta protiv Blankinog i Markovog zajedničkog života.

Čekala je. Glava na naslonu odskakala joj je u ritmu otkucaja srca. Marko se opet zatvorio, sada u kancelariju „Neretve“. Morala ga je ostaviti samog kao i kad se isto događalo sa „Glasom“. Kasnije će se zajedno tešiti. Kad mu bude potrebna, on će je potražiti. Ako su se njena podrška i pomoć zasad sastojale u tome da ga ostavi na miru, onda će to i učiniti. Nije mu javila ni kad su se dva nemačka oficira uselila u garsonjeru, a ni kad su se ustaše raspitivale za „pakard“.

– Kako to da ne znate gdje je auto vašeg muža? – pitali su je.
– Ne znam. Valjda je u garaži – govorila je istinu.
– Nije u garaži. Tamo je samo mali DKV.
– Onda ne znam. Pitajte njega.
– Čudno da ne znate – opet će ustaša.
– Pa šta mislite? Da ga krijem u spavaćoj sobi! – krv joj jurnu u obraze. I „pakarda“ će mu oduzeti, sve će mu oduzeti. I šta ostaje na kraju? Goli život. Možda će hteti i to da mu oduzmu...

Čula je ključ u vratima. I dalje je sedela ne mogavši da se iščupa iz položaja u kome je provela tolike sate. Ušao je bez reči, pognut i bled. Najzad se odlepila od sedišta i pošla mu u susret. Zagrlio ju je umorno, jednom rukom. Naslonila se na Marka. Poduprta njegovim velikim telom i sama mu je davala oslonac. Zaplakala je. Čoveku je potreban neko pred kim će plakati, pomisli. Plač gubi snagu i sadržaj bez nečijeg prisustva. Seli su na kauč i ćutali. Marko zapali cigaretu. Ona ustade i donese mu pepeljaru, a zatim, kao obično, čašicu konjaka.

– Hvala – rekao je.
Molim, pomisli i sklupča se pored fotelje na koju se Marko premestio. Naslonila je glavu na njegovo koleno. Zatišje, oboma potrebno da se saberu, nije umanjilo saznanje da se iza zastora, koji su za časak navukli, krije opasna stvarnost.

– Kad smo zajedno, onda je sve lahko i podnošljivo – rekla je. – Ali, kad odeš, onda se bojim.

– Znam. Odsad se ne odvajamo. Napustih sve. Nisam više mogao! Stalno sam mislio da je bolje da ih ne sačekam jer sam znao da će doć s papirima o rekviriranju preduzeća. Cijeli život mi je prolazio kroz glavu hiljadu puta. Zaključih da mi je žao samo jedno: što te nisam ranije uzeo za ruku i poveo da živimo skupa, putujemo... što nismo više uživali.

– Opet ćemo. Rat ne može trajati vječno.
– Da, proći će, al' šta će doć poslije rata? Šta će ostati?

– Misliš, da li ćemo preživjeti? Hoćemo, znam da hoćemo. Moramo!

– Sve su uzeli – nastavio je – po aktu tom i tom, članu tom i tom, sve pravosnažno po zakoniku Nezavisne države Hrvatske, po kome se Srbima oduzima imovina, a po mogućstvu i život. Lijepo ušetali pa vele: ovo je sad naše... mi ćemo voditi poslove umjesto vas. Sve poslove. Preuzećemo kina, predstavništva... šta da duljimo, preuzeće „Neretvu“ kao cjelinu. Zaposjeli kancelarije, kartoteku, administraciju, kao da ja ne postojim. A ja, napolje! I eto mene kod kuće, barem zasad.

Blanki ustade: – Čudo da te nisu odmah odveli. Marko, 'ajde da bježimo.

– Kuda?

– U Italiju, pa onda u Ameriku... ili, možda u Srbiju. Tamo barem nema ustaša, tamo su samo Nijemci. Ujedno, svi su Srbi, pa ne mogu ih sve poubijati!

– Ne, ne možemo nikud zasad. Ima ovdje još mnogo da se sredi i raščisti. A, i šta ću s porodicom? Šta će bit sa njima?

– Ama, Marko, hoćeš li jednom utuviti da su oni odrasli ljudi? Svi su stariji od tebe! Prestani se prema njima ponašati kao zaštitnik. Ti si u većoj opasnosti od svih njih zajedno... osvijesti se! Ti si onaj koji je držao novine i na sav glas pisao protiv ustaša.

– Dosta, dosta, mala! Ni riječi više! Ići ćemo kad dođe vrijeme.

– Sad je vrijeme. Zatvoriće te.

– Sad ne možemo, i tačka. Kasnije možda... Nego, da nešto pojedemo, crko sam od gladi.

Otišla je u kuhinju i spremila večeru plaćući. Obuzelo ju je osećanje bespomoćnosti. A znala je da je u pravu. Ali, kako ga urazumiti? Pa zar je jednom u životu ne bi mogao poslušati, pokoriti se njenoj volji i kazati:

– Dobro, biće po tvome.

Iste noći agenti su došli po Marka, kao i po sve viđene Srbe u gradu. Obukao se.

– Ne brini – reče ozbiljno – sve će bit' u redu. Vraćam se brzo! – pa ode.

Neke su odveli u Bogosloviju i posle pustili, neke su odmah streljali. Marko se našao među onima koje su zadržali u zatvoru.

Za skupljanje i zatvaranje Srba ustaše su izabrale 28. jun, Vidovdan. Dvadeset sedam godina ranije, još kao devojčurak, Blanki je vodila tog istog dana Rikicu i Elijasa da vide dolazak Franca Ferdinanda – a prisustvovali su njegovom ubistvu.

Ljudske tragedije nižu se od Vidovdana do Vidovdana, mislila je, s malo blagostanja i sreće u međuvremenu. Naleti nepravde se vraćaju istom narodu u neprekidnom lancu, čija svaka nova karika započinje istim datumom. Međutim, za Blanki, dva prethodna kobna događaja nisu se mogla porediti s trećim. Pad srpske carevine i početak Prvog svetskog rata predstavljali su istoriju s kojom je saosećala, ali koja je nije i neposredno ugrozila. Sada se više nije radilo o priči, već o sopstvenoj patnji.

Morala je spasti Marka po svaku cenu. Jer, učini joj se, gajila je prema njemu dvostruku ljubav: pošto su njih dvoje predstavljali nerazdvojnu celinu, preko njega volela je i samu sebe. Strah nije osećala. Ali šta učiniti? Koga moliti? Kome se obratiti? Njegovoj porodici? Nikako. Možda se treba okrenuti neprijatelju? Reći da...

Trebalo je sačekati jutro. Ovih nekoliko sati poslužiće joj da nešto smisli. Međutim,

misli joj odlutaše prema bolesnoj Rikici, dok joj je veselo mahala na sarajevskoj železničkoj stanici vraćajući se za Beograd: sićušnija nego ikad, a ipak otresita i odlučna. Blanki je sumnjala da poseduje slične osobine.

Zatim pomisli na Elijasa, koji je pre dvadeset sedam godina, na dan atentata, bio još takoreći beba, a sad otišao u rat, da luta s rasutim četama jugoslovenske vojske, dok ga neprijatelj ne uhvati i strpa u neki zarobljenički logor. Bolje i to nego da ga ubiju.

Nini je pak samo preostalo da plače nad svojom sudbinom. Salon je prepustila jednoj radnici, katolikinji, sa obećanjem da će joj ga kasnije ustupiti uz malu nadoknadu. Tako je, posle nekoliko decenija aktivnog života, sedela skrštenih ruku i po ceo dan primala posete kukajući zbog samoće! Ipak, i pored tugovanke nad samom sobom, nalazila je vremena da obrati pažnju na teško bolesnu Buku.

A šta je sa Atletom, onako neobuzdanim i prekim?, pitala se Blanki. Kako će se on izvući iz samog jezgra ustaških vlasti? Ježila se pri pomisli na Klaru i decu u Zagrebu. Valjda će Klara nešto smisliti, naći i iskoristiti neku vezu. To Klara ume. Očeličile su je godine samovanja i teškog života.

– A ko će meni pomoć? – upita se naglas, pa odmah i odgovori: – Niko. U se i u svoje kljuse. Sama ću ga spasiti.

Tad zazvoni telefon. Anton Preger, Markov stručnjak za električne uređaje, katolik i dobar prijatelj, reče joj da je razgovarao sa čovekom koji tek što je video Marka živog i zdravog.

Počelo je da sviće. Posmatrala je zoru, kako lepa i ružičasta, obliva krovove Sarajeva, jednog drugačijeg Sarajeva od onog kojeg je volela, Sarajeva u kome nije želela nikad više da živi.

Neko zazvoni. Blanki skoči misleći da je možda Marko pušten. Uvek je verovala u čuda. Nina je stajala pred vratima sva ozarena.

– Blanki, *mi kerida, mi ermanikja*, mila moja, sestrice moja! – vikala je ulazeći. – *Ignjo si turno di la gera*, Ignjo se vratio iz rata! Uspio se izvuć, moj pametnjaković! Vidio rasulo... Nijemci robe sve i svakog, nabavio civilno odijelo i vratio se s nekim seljacima. Preko brda i vrleti pa pravo kod mene!

– Fino, fino! – radovala se Blanki odsutno.

– Prodaću radnju Lizi – nastavi Nina zadovoljno – povući se u mišju rupu. Pašće i malo para, ni blizu kol'ko radnja stvarno vrijedi, al' bolje išta nego ništa. Ionako bi mi je oduzeli.

Bože, mislila je Blanki, dok Marku omča oko vrata skoro nataknuta, Nina blebeće o salonu i parama!

– Znaš, kad sam ugledala mog Ignju, ja, puf, pa u nesvjest. Da... A baš mi je drago, jer me je ondak unijeo unutra, pa je vidio kol'ko ga volim. Znaš, nikad on ne bi došao na ideju da bježi, al' tamo srete jednog pijanca iz svoje kafane, pa mu ovaj fino objasni da je najpametnije da skinu uniforme. Jer inače – reče tiho gledajući naokolo – ili bi ih ustaše ubile ko Srbe, ili bi ih Nijemci strpali u zarobljenički logor. Ignjo ga poslušaj, fala Bogu!

– A šta će sad?

– Opet će se zaposlit u Osiguravajućem društvu. Od nečega moramo živjet. On je, moja Blanki, uvijek bio mali i nevažan službenik, hvala Bogu... Tako sam mu rekla, uvijek si bio govno – nasmejala se – što je ponekad i bolje. Vidiš šta se dešava istaknutim... – zastade, jer se najzad setila Marka, ali brzo zaboravi, pa nastavi. – Ni radit u kancelariji u ovo vrijeme nije bezopasno! Mogu ga jednostavno pokupit odanlen, pa da mi se ne vrati s posla... *el Dio no mi de*, da mi Bog ne da... Ma živjet je opasno!

Sačekala je malo, pa dodala začuđeno: – A što ti stalno šutiš?

Blanki nije stigla da odgovori, jer neko opet zazvoni. Otvorila je vrata: dva agenta...

– Dobar dan, gospođo Korać – reče jedan. – Došli smo da vidimo vaš stan. Možda će nam biti potreban.

Blanki se skloni sa ulaza da ih propusti.

– Uzmite ga kad ste već sve uzeli – tiho promrmlja.

– Molim?

– Ništa.

Od straha knedla u grlu postajala je sve veća. Da ga nisu već... pa dolaze da uzmu stan? Ne, nije moguće.

Prošetali su kroz sve sobe, ušli u kuhinju i izašli na terasu.

– A imate li telefon?

– Imamo.

Kada su hteli da uđu u kupatilo, našli su vrata zaključana.

– Ko je ovdje?

Blanki se zbunila, jer je potpuno zaboravila na Ninu.

– Moja sestra, došla je u posjetu.

– Hm... da sačekamo. – Jedan izvadi revolver.

– Nina, 'ajde, izlazi! – viknu Blanki.

– Nemojte uznemiravati vašu sestru... Mi smo već dosta vidjeli... Do viđenja – rekoše dok su se povlačili prema ulaznim vratima iza kojih nestadoše.

Blanki slegnu ramenima pa viknu: – Izađi, 'ajde, otišli su! – ali Nina nije davala glasa od sebe. Blanki se zabrinu, pa ponovi poziv na španskom. Posle nekoliko trenutaka vrata se polako otvoriše. – *Tristi di mi, tristi di muzotrus*, teško meni, teško nama – govorila je Nina šapatom, dok joj je samo glava virila iza vrata.

– Ma izađi, otišli su!

Nina najzad izađe.

– A zašto si otvorila vrata tek kad sam te pozvala na španskom? – upita Blanki.

– Hm! Nisam ja tako glupa. Ne bi ti nikad sa mnom razgovarala španski da su oni još ovdje – odgovori lukavo se smešeći. – Zašto li su otišli tako naglo?

Zaključile su da su agenti pobegli misleći da Blanki u kupatilu krije nekog naoružanog. Nina je odahnula i izjavila da ju je ova poseta vratila u užasnu stvarnost, što je, izgleda, najzad podseti:

– Kako je Marko?

– Odveli su ga.

– *Sinjor dil Mundu! Dizgrasijadus!* Gospode Bože! Prokletnici! Dabogda ih sve kuga pobila, zlotvori jedni...!

Blanki je nije slušala.

– *Kerida, komu ti puedu ajudar?* Draga, kako ti mogu pomoći?

– Nikako, hvala ti... i sama si u opasnosti... Može mi pomoći samo Bog, ili neko s policije. A sad, moram ostati sama – rekla je ustajući.

– Dobro, idem ja kod Buke. Baš joj je loše. *Mi spantu... muću mi spantu*, plašim se, mnogo se plašim...

– Hvala ti što paziš na Buku, jer ja sad ne bih mogla. Nina je otišla mnogo tužnija nego kad je došla.

Srce joj je divljački lupalo, iako je sve išlo glatko, kao što je Anton predvideo. Davala je novac svakom čuvaru koga je sreća na putu do ulaza u zatvor pa nadalje. „Nikad se ne zna ko mu može biti od pomoći“, mislila je. Primili su paket s hranom, ali joj ipak nisu dozvolili da ga vidi. Dobri Anton je istraživao mogućnost da udesi viđenje.

Posle posete zatvoru, Blanki je svratila kod Pregerovih.

– Idem kod svakog ko je neko i nešto u ovoj proklesoj državi – rekla je.

– Moraš sačekati da ja nešto pokušam – molio je Anton. – Samo još nekoliko dana.

– Ne, ne mogu. To što mu nosim hranu, nije dosta. To će ga održati u životu dok je u zatvoru, ali ga neće izbaviti od smrti. Njemu je svaki dan poklonjen! Moramo ga izvući iz zatvora i pobjeći što je prije moguće! Samo da ne zakasnimo.

– Situacija je ozbiljna, ali ne treba paničiti. Nije on jedini zatvoren, ima ih na stotine – reče Antonova žena Pepica.

– Da – potvrdi Blanki – ali koliko po specijalnom nalogu iz Zagreba? Ja moram nešto učiniti.

– Dobro, onda znaš šta: ja krećem sa svoje strane, a ti sa svoje. 'Oćeš tako?

– Tako, baš tako, Antone! Pa kome prvom pođe za rukom...

– Moraš se čuvati, Blanki – reče Pepica. – Ne zaboravi da si Jevrejka.

Blanki klimnu glavom.

– I još nešto – dodade Anton. – Svake večeri ili tokom dana, moramo se vidjeti. Il' ti kod nas ili mi kod tebe.

– U redu, ne brinite – rekla je samouvereno.

Blankina odluka se iskristalisala: govoriti sa onima na najvišim položajima. Neko će mu sigurno pomoći, jer Marko je uvek činio ljudima. Nije osećala strah. Što bi? Više od Marka, ako ga izgubi, nije mogla izgubiti. Ako stradaju, moraju zajedno, a ako se spasi, opet oboje. To je čvrsto odlučila.

Prvo je otišla kod pravoslavnog sveštenika koji ih je venčao. Pop Janko je ličio na dobroćudnog diva iz bajke: star, ali krupan i snažan; gusta, seda brada uokvirivala je masivnu glavu i krupne plave oči pod belim obrvama. Blanka je bila van sebe od uzbuđenja zbog onoga što je naumila da kaže. Ipak, prešla je na stvar bez okolišenja.

– Molim vas – pročistila je grlo i nastavila suviše glasno – ja bi' da se razvedem od Marka Koraća.

– Kako, dijete, da se razvedeš? Zašto, zaboga? – pop Janko je znao za dugogodišnju ljubav, koja je najzad, na zadovoljstvo svih dobronamernih, ovenčana brakom.

– Zatvorili su ga! Bit će mu lakše spasit se ako nije oženjen Jevrejkom.

– Dragi Bože Gospode! – uzviknu pop Janko. – Sjedi, dijete sjedi. Sad ću ja tebi nešto objasniti. Poslije dugog vremena ljubavi vjenčali ste se, zbog čega si prešla na pravoslavnu vjeru. Je li tako? I njegovo čekanje na odlučujući korak i tvoja promjena vjere ukazuju na duboka osjećanja sa obe strane kao i na vašu obazrivost i promišljenost. Proveli ste pola života zajedno! A sad, najednom, ti sve to hoćeš izbrisat i poreknut! Ne, ne, to bi bio strašan grijeh! Marko se tobom oženio kada je dobro znao šta znači vezati se za Jevrejku. A ti sad da uništiš ono što je godinama živjelo u vama, što je najveća vrijednost u ovim strašnim vremenima i ljubav prema bližnjem? Da uvrijediš tog poštenog čovjeka i pljuneš na njegovu odluku? Ne, ne, ja ti to ne mogu dozvolit. Uostalom, jesi li ga pitala? Da li je saglasan s razvodom?

Odmahnula je glavom.

– Svakako. On bi bio isto tako protivan kao i ja. Neću i ne mogu ništa učinit što se ove stvari tiče. Vi ste se zakleli u crkvi da ćete ostat skupa i u dobru i u zlu. Došlo je zlo, pa će proći, i opet će doći dobro. Ljudski život na zemlji je stalno smjenjivanje jednog sa drugim. Ujedno, zar nisi pomislila da bi on mogao razvod protumačiti kao znak da ga ostavljaš kada si mu najpotrebnija, kad mu je najteže? Sad si mu ti kao potpora mnogo važnija nego što mu činjenica da je oženjen Jevrejkom škodi. Vidiš li koliko nas je Srba zatvoreno? Došla su strašna vremena. – Pomilovao ju je po glavi pa dodao: – A sad idi, budi s njim u duši, moli se za njega...

Poljubila mu je ruku, zahvalila na savetu i otišla. Stari sveštenik je u pravu! Kako na sve to ranije nije pomislila? Međutim, iako se svake večeri molila za Marka, Blanki nije ostala samo na molitvama. Njen praktični duh govorio joj je da dragi Bog može malo da pogura stvari, ali ako ona sama nešto ne poduzme, čudo se neće dogoditi.

Tražila je sastanak s novopostavljenim šefom policije bivše banovine i dobila ga. Odlučila je da igra na svaku kartu, a jedna je bila izgled. Znala je da u ovakvim prilikama žena ima mnogo više mogućnosti da uspe ako nije rasplakana, otrcana i zarozana. Blanki se potrudila da to ne bude. Izabrala je sivi letnji kostim, prilično tesne suknje, ljubičastu svilenu bluzu i cipele sa veoma visokom potpeticom. Međutim, ispostavilo se da se za g. Krstulovića nije vredelo udešavati. Mlad, neprijatan i ambiciozan, bio je zaokupljen jedino krčenjem puta prema višem položaju. Zato nikada ne bi rizikovao da učinjenom uslugom ugrozi svoje napredovanje.

Nije bilo prijatno ući u sedište vlasti koja je otvoreno proganjala Srbe i Jevreje. Pošto se predstavila, Blanki je odmah prešla na stvar.

– Molim vas da ga pustite. Moj muž je nevin, a ujedno bolestan čovjek. Ima težak dijabetes. On može umrijet u zatvoru!

Sama je sebi zvučala glupo: pa šta ako umre? To je verovatno u skladu sa onim što mu ionako spremaju.

Pošto ju je saslušao, Krstulović reče: – Gospođo, i ja sam bio po zatvorima... u svoje vrijeme – uz izraz koji je govorio „i nikad više, odsad samo luksuz“ – i znam kako je to, tako da mi o tome ne morate pričati. Ali, kao što vidite, ostao sam živ. Međutim, vi nas morate shvatiti. Ruku na srce, vaš muž je bio istaknuti građanin bivše banovine, a na njegovu nesreću i otvoreni neprijatelj sadašnje ustaške vlasti. To je, budimo iskreni,

svjetlilo kao jeftina reklama ispisana ogromnim slovima u svakom broju njegovih novina... kako se ono zvaču?

Gad, kao da se ne seća, pomisli Blanki. – *Jugoslovenski glas* – rekla je što je prkosnije mogla.

– Nazivao je razbojnicima naše najveće vođe – dodade Krstulović.

– Ne smijem ni pomisliti na neke od njegovih naslova. To se moglo u doba Kraljevine Jugoslavije, al' sad je došlo novo vrijeme, sad se plaćaju kazne za bivša djela, naime, naplaćuju računi za nedjela!

Upalio je cigaretu i zauzeo filozofski stav. – Znače – nastavio je – kada čovjek vrlo otvoreno daje određene političke izjave, mora računati da će kad-tad za to odgovarati. Moraju se podneti konzekvence, kaj ne? Rizik je veliki: ili se od toga opredjeljenja profitira, ili ode glava. Sve vam je to kocka!

– Ali, oprostite, da li ste ikad pomislili da u tom kockanju ni vi niste izuzetak. Ujedno, moj muž nije zauzimač nikakav politički, već ljudski stav! – Zastala je uplašena svojim rečima. Ona je došla da moli, a ne da se ubeduje sa ovim nadobudnim nitkovom. „*Blanki, ja basta, dosta*“, mislila je, pa snishodljivo nastavila: – Molim vas, pomozite nam! Njegov život je u pitanju!

– Da, gospođo – odvrati Krstulović – tu ste u pravu. Njegov život jeste u pitanju i to velikom.

Ustao je da pokaže da je to kraj sastanku. Blanki ga pogleda sa otvorenom mržnjom, što ga je, izgleda, zabavljalo, i bez reči pođe prema vratima. Za sobom začu: – Šteta što je jedna tako lijepa žena umiješana u takvu vezu.

Blanki zastade i okrenu se: – Ja sam na svog muža i na svoju vezu, koja je, skrećem vam pažnju, zakonit brak, ponosna i ne bi' je mijenjala ni za što na svijetu!

Istrčala je iz zgrade policije drhteći celim telom. Mora se smiriti, pomisli, jer će biti još ovakvih razgovora sa sličnim ljudima.

Tih dana viđala se s Pregerovima i Ninom, koja je uvek donosila tužne vesti o Buki, koja se osećala sve gore.

Ignjo je uspeo ponovo da se zaposli, tako da bar njih dvoje nisu imali većih problema. Anton joj je, naprotiv, donosio svakodnevno poneku dobru vest. Često je razmišljala o činjenici da je potrebno ohrabrenje dolazilo od Pregerovih, ljudi koji joj nisu bili ni rod, ni Srbi, ni Jevreji, pa čak ni stari prijatelji. Putevi dobročinstva isprepletani su snagom neke više sile, mislila je Blanki, tako da niko ne može razjasniti zašto pomažu oni od kojih se najmanje očekuje.

– Blanka – počeo je Anton ozbiljno kada je čuo o razgovoru s Krstulovićem – nemoj očajavati, jer imam dobrih vijesti: uspjeli smo u nečemu što bi moglo spasti Marka. Našli smo vezu.

– Koju?

– Je li se sjećaš onog Majznera koji već godinama radi na policiji?

– Klimnula je glavom. – Pronašao sam ga i još je na istom položaju! Obećao je da će pokušati prebaciti Marka iz zatvora u bolnicu. Šta kažeš na to? To bi bio odličan preokret,

jer bolnica je bolnica... Dobro, ima i u njoj straže, al' tu ti liječnici vode glavnu riječ, a oni ipak nisu policajci. Onda bi bilo lakše doć do njega, možda bismo ga mogli i vidjet!

– Antonovo duguljasto lice ozarilo se nadom. Blanki skoči i poljubi ga u oba obraza. – Oboje ste tako dobri sa mnom i mojim Markom! – reče i zaplaka se.

– Ma šta tu pripovijedaš – umeša se Pepica. – Nego, bogati, prestani juriti kod tih velikana i molit za Marka. Suviše skrećeš pažnju na njega.

– Ne mogu.

– Moraš – reče Anton odlučno – jer ćemo Majzner i ja sve sredit. Zar mi ne vjeruješ?

– Vjerujem ti, ali, kako ne razumiješ? Ne mogu sjedit skrštenih ruku. Moram nastaviti, i nemojte me odgovarat, molim vas!

– Pa dobro, kad si toliko zapela, ali mislim da ideš kod pogrešnih ljudi. Kanal treba tražit odozdo, a ne odozgo.

– Ne znam, sve nešto kontam da i neki od tih velikih ima srca, pa će pomoć.

Anton se kiselo nasmeši.

– Uvijek sam vjerovala u ljudsku dobrotu – reče Blanki. – Sad se, izgleda, moram uvjerit u suprotno.

Ćutala je o sastanku s nadbiskupom Šarićem, koji je ugovorila.

Popili su kafu.

– Je li to za bolnicu sigurno? – upita Blanki odlazeći.

– Saznaću sutra. Majzner mi je garantirao prelazak za dva do tri dana. Nego... imam jednu ideju... – oklevao je.

– Šta to, reci?

– Da mu ti lijepo skuhaš sutlijaš sa dosta šećera da bi mu se dijabetis pogoršao... To bi nam sad dobro došlo.

– Ali je i opasno...

– A šta nije opasno? Da možemo upitat Marka sigurno bi se saglasio.

Poslušala je Antona i sutradan odnela sladak sutlijaš.

Sastanak sa dr Šarićem, nadbiskupom katoličke crkve i uticajnom ličnošću nove vlasti, uspela je da zakaže za prekosutra. Pepici je priznala s kim treba da razgovara, jer je neko morao da je nauči kako da ga oslovi, kako da se pokloni i poljubi kamen na prstenu kada joj pruži ruku. Sve je dobro upamtila. Stavila je lančić s krstićem koji joj je Marko kupio pred venčanje.

Nadbiskup Šarić primio ju je ljubazno. Pomilovao joj je oba bleđa obraza. Svaki smireni pokret ovog sveštenika na visokom položaju zračio je dostojanstvenošću. Dok je pop Janko ulivao poštovanje svojim toplim, gotovo očinskim stavom, dr Šarić joj se činio nedostižan i hladan. Sledila je Pepičina uputstva izgleda bez greške, jer je nadbiskup, smešeći se blago, nekoliko puta klimnuo glavom. Čekala je da on započne razgovor.

– Nosite križić, to je lijepo. Ali, gospođo Korać, ja vrlo dobro znam ko ste.

Nije se osećala ni pretnja ni prezrenje u glasu. Naprotiv, možda pomalo čuđenja što kao Jevrejka ima hrabrosti da mu se obrati za spas jednog Srbina. Nije ništa odgovorila, ali je smatrala da sada može kazati zašto je došla, iako je bilo jasno da on to već zna.

– Preuzvišeni oče nadbiskupe... Vaš uticaj je... – zapela je – vi možete ako hoćete, izbavit mog muža... u zatvoru je... a on je pošten čovjek. Sve što ima nije uzeo na silu ili prevaru, već je zaradio sa svojih deset prstiju, upornim radom. Nije učinio ništa zbog čega bi trebao odgovarati ni pred Bogom ni pred ljudima. Došla sam da vas molim da mu pomognete.

– Znam – reče dr Šarić i tužno se nasmeši. – Pratio sam njegov razvoj. Dobro ga poznajem. Ali, sve što mu se sad dešava su povijesne konsekvence jedne nesretne nesloge, koja se, nažalost, u ratnim vremenima manifestira na tragičan način. Uvijek sam govorio Srbima da se ne postavljaju neprijateljski prema katolicima... Hrvatima. Da budu braća. Ali niko nije htio da sluša. Govorio sam riječi budućnosti, koje ljudi nisu razumijevali. Zato sada ne mogu ništa učiniti, previše je kasno. Vjerujte da mi je žao.

Nije više imala šta da kaže. S nadbiskupom se svakako nije mogla raspravljati. Poljubila mu je ponovo prsten, kazala „hvala“, mada nije znala zašto i otišla. Hvala zato što je odvojio deset minuta svog dragocenog vremena da bi joj uništio svaku nadu? Ipak, mislila je, bolje i to nego lažna obećanja. Ovako zna na čemu je.

– *Luke vofazer agora?* Šta ću sad raditi? – pitala se. – Kod koga otići?

Da se pridruži Antonu i Majzneru i pomogne koliko može? Sama sebi je priznala da je poražena. Nije dovoljno voleti i biti hrabar. Mnogo je važnije pronaći dobre veze.

Sutradan Anton donese stvarno dobre vesti: Marku se šećer toliko popeo da je gotovo pao u komu, pa su ga iz zatvora prebacili u bolnicu. Videti ga i dalje nije mogla, jer je bolnica bila zatvorena za posete. Donošenje hrane je postalo nemoguće, jer je sada prešao na bolničku dijetalnu ishranu.

Posle svega tri dana, predveče, sedela je s Ninom i raspredala o porodici i detinjstvu pokušavajući da se zamaje prošlošću. Osluškiivala je stare defove, *panderus*, dok joj je Nina pevušila tradicionalnu vereničku pesmu *Ah, ke relumbror de novija ermoza, ki turi sijempri sana e dićoza (Kakav sjaj lepe neveste, neka večito živi zdrava i u blagostanju)*. Prekinulo ju je zvono na vratima. Došao je Anton s Majznerom, čiji je pogled nemirno kružio. Nina, kao uvek radoznala, želela je da ostane, ali je Blanki odvede u stranu i reče da mora otići i da će joj sutradan sve ispričati. Nina je slegla ramenima i ljutito izjurila iz kuće. Blanki ode u kuhinju da skuva kafu. Inače uvek mirne ruke toliko su joj drhtale da je naizmenično prosipala šećer, mlevenu kafu, vodu, pa najzad kuvanu kafu.

– Evo, najzad sam je uspjela skuhat – reče ulazeći u salon. Odbili su piće, ali prihvatili slatko, jer se to u bosanskoj kući nije smelo odbiti.

– Mislim da postoji način da ga izvučemo – započe Majzner tihim glasom. – Moj novi šef Snježić je mlad, nadobudan i neiskusn. Nikog ne pita za savjet, nikog neće da sluša osim sebe... Uostalom, skoro svi novi su takvi. Mislim da ćemo uspjet da ga dobro nasamarimo! U policiji je sad velika gužva, još ništa nije sređeno. Ne znaju još koga zadržati, koga izbaciti, koga zatvoriti... Papiri lutaju od jedne do druge kancelarije... niko nikom ne zna još ni imena, a kamoli položaj. Telegrami stižu, gube se, a tekstovi su često nerazumljivi – Majzner povisi glas – a to nas dovodi do našeg plana. Sva ta pometnja je kao naručena. Udesiću da stigne telegram iz Zagreba u kome se traži da Marko bude pušten. Na osnovu toga ćemo ga na brzinu izvući, a onda, svakako, morate odmah pobjeći... jer, ipak, toliko ljudi nisu. Kad se sazna, zvučaće čudno, ali dok se Snježić snađe i provjeri sa Zagrebom, već će biti kasno. Ne znam kol'ko će proći dok Snježić ne utvrdi da je

posrijedi greška, ali znam da će to učinit veoma oprezno, jer za njega u Zagrebu, kao na Olimpu, sjede sami bogovi. Uvijek ustane kad s nekim odanlen razgovara. Zato će oklevat da provjerava nešto što bi moglo bit logično, pa ispane glup... Eto, tako. Deder, Antone suni još malo kahve! – reče očigledno zadovoljan svojim planom. Blanki skoči da ga posluži.

– Jedno je važno, gospoj'ce... gospođo Blanki, hm, Branka, a to je da odmah pobjegnute iz Sarajeva i iz Bosne – dodao je.

– Svakako, svakako – promuca Blanki. – Ja, eto, ne znam kako ću vam zahvalit, odužit se za vašu dobrotu. Mislite li da ćemo uspjet?

– S malo sreće, hoćemo. Ne vidim zašto ne biste. Ljekari se neće mnogo raspitivat. Oni se ne razumiju u policijske akte. Stražari su ionako glupi i neškolorani. Svi će pretpostavit da je Zagreb napravio neke druge planove za Koraća, što će zvučat vjerovatno, jer je i zatvoren po nalogu iz Zagreba. Biće sve u redu.

– Ali, to je veliki rizik za vas. Šta ćete poslije vi kada se sve otkrije, a mi budemo već daleko? Taj lažni telegram neko je morao poslati, je li tako? To će svima bit jasno.

– U prvoj gužvi nema opasnosti, a poslije ću vidjeti. Nešto ću izmislit ako sumnja padne na mene. Takve greške se često dešavaju, a ljudima zbog toga nikad nisu letjele glave. A sad je Markova u torbi.

– Ali, zašto to činite za nas?

– Elem, Marko je dobar, a takvih je malo. Vidite ovo odijelo na meni? To mi je, kao i mnogo drugih, dao vaš muž. Poklonio... da, poklonio. Skoro nova, od najboljeg engleskog štofa. Srećom, istog smo stasa. Da. A onda, moja djeca su jela bombone samo kad bi im ih Marko kupio, a nikad nije zaboravljao. Njegova sekretarica bi samo poslala paket... i još mnogo toga. Ja sam, gospođo Branka, izgledao kao gospodin čovjek samo zahvaljujući vašem mužu. Znaite, od jedne plaće nije lako izdržavat ženu, neudatu sestru i petoro djece. E, vala, to Majzner ne zaboravlja! Ja tako, a za druge ne znam.

– *Fazi bjen no mirisfeun ken*⁶³ – promrmlja Blanki, pa dodade glasnije: – Fala vam dje čujete i ne čujete. Nadam se da ćemo vam se moći odužit kada se sve ovo završi.

– Ne, ne, ja sam taj koji se odužuje... A sad idemo, a vi mirno spavajte. Sve ćemo Anton i ja uredit.

Blanki ga je ispratila do vrata pa se srušila u fotelju. Anton je ostao da sačeka Pepicu.

– Ošamućena sam od svega ovoga – reče Blanki umorno. – Zar mora tako?

– Ajde, bona prestani! Smršala si, ublijedila, moraš čuvat snagu za bijeg!

– *Fazi bjen no miris kun ken* – reče Blanki opet dok je skupljala šolje.

– Ma šta ti to znači?

– Jedna stara sefardska poslovice koju sam naučila od mame. Govorila ju je kad je od naše bijede odvajala i davala onima koji su bili još bjedniji. Čini dobro i ne biraj kome. Eto, to znači. Neko zapamti, pa uzvрати. Mnogi zaborave, ali uvijek se nađe neki Majzner.

Došao je utorak. Prethodna dva dana prošla su za Blanki u ustajanju ujutru i odlaženju u krevet uveče. Pitala se šta se to događalo između, kako tokom dana tako i tokom noći. Ispunjavala ju je tupa praznina čekanja, koja pritiska i boli. Ništa se ne kreće, ništa se ne događa: stanje iščekivanja slično onom na petnaestak minuta pre dolaska gostiju na večeru – niti da se nešto započne, niti da se čovek odmori, dok kroz glavu sevaju misli o

nedovršenim sitnicama. Vreme nikako da prođe, minuti se otegli i lenjo se vuku do prvog zvona na vratima. Sad, umesto zvona, čekala je Markov povratak oslanjajući se na nepresušnu zalihu nade, koju ni ovog puta nije iscrpla. Ubeđenje da će se sve dobro završiti nije je napuštalo. Setila se Bukine izjave da je „Blanki lišena saznanja o tome šta je pesimizam“. Tačno, jer i u najtežim časovima ugledala bi ispred sebe svetlost na vidiku, predskazanje o budućoj sreći i novom sunčanom jutru. I kad bi ridala, pomišljala je da će se opet smešiti.

Utorak! Dan kada Marko treba da bude pušten na slobodu. U ponedeljak je otišla kod čuvene vračare da joj pogleda u kafu, premda nikad nije verovala u predskazanja te vrste. Blanki je osećala Markov povratak, ali je žudela za potvrdom sa strane. Vračara joj reče da vidi Davidovu zvezdu iznad njene glave i da će joj se muž vratiti sutradan u podne.

Anton joj nije dozvolio da pođe sa njim. Imao je pravo. Nije valjalo privlačiti pažnju bledim obrazima išaranim crvenim pečatima. Prikupio je sve potrebne papire, koje joj je doneo na uvid da bi se smirila, uzeo je kola i otišao u bolnicu.

Na ulazu su mu rekli da treba da razgovara s lekarom zaduženim za Markovo lečenje. Lekar je suviše pažljivo pregledao papire. Anton je predviđao teškoće.

– Moraću ovo provjerit sa Zagrebom. Za Koraća smo dobili specijalne instrukcije – reče najzad lekar.

– Svakako, ako želite, i mislite da je potrebno – reče Anton mirno smatrajući da bi protivljenje u prvom trenutku izazvalo sumnju. – Međutim, ne vidim šta imate provjeravat. Vidite, pečat je iz Zagreba, sarajevska policija je odobrila puštanje... ali, ako hoćete...

– Mislim da je bolje.

– Ne vjerujem da će se Snježiću to svidjeti... Uprkos njegovog potpisa, vi provjeravate direktno sa Zagrebom – reče Anton pažljivo.

Lekar je ćutao u nedoumici.

Sad je trenutak da nešto kažem, mislio je Anton grozničavo, da upotrebim neki argument... ali koji? Ovaj idiot može sve upropastiti.

– Znate, možda bi bilo bolje da vam ne kažem – reče konspirativno – ali pošto sam djelomično upoznat sa situacijom, velim vam samo ovo: možete pretpostaviti da Korać nije bio tako glup da sebi, tokom godina, ne obezbijedi određena prijateljstva tamo u Zagrebu. Svakako ne među hamalima, nego među ljudima na položaju... – pokazao je neodređeno rukom naviše. Istovremeno, razmišljao je o mogućnosti da doktoru tutne u ruku novac. To mu se učini suviše rizičnim, jer bi mito značio da je u pitanju nedozvoljen postupak i to bi još više uplašilo već ionako nesigurnog lekara.

– Čudno – opet će lekar prevrćući papire.

Sasvim ispravni dokumenti nisu sadržali nijedan falsifikat. Telegram je stvarno stigao iz Zagreba, samo što je Majzner vešto zamenio ime i sve prateće brojeve. Zatim je sam otkucao i udario sve potrebne pečate i potpise na otpusnici sarajevske policije, izdatoj na osnovu telegrama.

Anton pomisli da u krajnjem slučaju predloži lekaru da telefoniraju Majzneru kako bi se stvar proverila. Time bi Majznera stavio u nezgodan položaj, ali, ako mora, tako će postupiti. Odluči da je trenutak da sa ljubaznog pređe na ljutnju.

– Ma, čujte, gospodine liječniče! Najzad, ko ste vi da provjeravate službena dokumenta poglavarstva i policije?! – rekao je povisivši ton.

– Vaša jedina dužnost je da se brinete o zdravlju zatvorenika. Dajte, molim vas, ne igrajte se detektiva i puštajte tog čovjeka napolje! Imate sve što vam je potrebno da opravdate svoj potpis na otpusnici i time ste apsolutno pokriveni... Ne znam što se zamarate stvarima koje vas se ne tiču?

– Ne znam ni sam... ali, rekli su...

Anton besno priđe telefonu i okrete broj policije. – Policija? Molim vas gospodina Majznera. – Posle nekoliko trenutaka začu njegov glas. Predstavio se kao da ga ne poznaje, pa kazao: – Imamo ovdje neke probleme s liječnikom, koji sumnja u vjerodostojnost papira u vezi s puštanjem Koraća.

– Dajte mi tog ljekara. – Majznerov glas zvučao je mirno i uvjerljivo: Nešto nije u redu? – upita hladno.

– Pa, znate... Korač je došao po specijalnom... – počeo doktor nesigurno.

– Kao što je došao po specijalnom, tako i odlazi po specijalnom naređenju i odluci iz Zagreba. Molim vas da odmah i bez odlaganja izvršite svoju dužnost! Kakva su to mijesanja u odluke Centrale? Za dom spremni!

– Da, svakako, u redu. Za dom, ovaj... spremni! Odmah će bit otpušten.

Majzner obrisa znoj sa čela. Da je ovaj još samo malo više insistirao, stvar bi postala tragična po svu trojicu.

Posle pola sata Marko se pojavio na vratima u odelu koje mu je visilo. Seo je u kola, pošto je bez reči zagrlio Antona. Odvezli su se kući.

Blanki je čekala pored spakovanih kofera. Tokom poslednjeg sata pred Markov povratak uhvatila ju je nervoza kakvu nikada ranije nije osetila. Kao ranjena životinja jurila je kroz stan od vrata do vrata, od prozora do kuhinje, od kupatila do ulaznih vrata.

Kada ga je najzad ugledala, ostala je nepokretna. Da mu u kolima Anton nije ispričao šta je sve činila da bi ga spasila, mogao je pomisliti da se ne raduje što ga vidi. Ma koliko da je pokušavala, ni reč, ni suza, ni osmeh, nisu mogli da se otkače od srca koje je bubnjalo. „Kao žene sa osušenom maskom od jajeta na licu“, pomislila je, očajno želeći da nešto kaže. Tek kada ju je zagrlio, grč je prošao. Anton i Pepica, koja je došla u međuvremenu, izašli su iz sobe. Marko je stavi na krilo i pomilova po kosi.

– Sve sam spakovala. Putujemo predvečer – progovori Blanki.

– Čekaj, čekaj, mala, ne možemo tako brzo!

– Kako ne možemo? Zašto? Nećeš opet početi...

– Jest, opet ću početi... moram još...

– Ne moraš ništa! – prekinu ga Blanki. – Moraš samo bježat! To je sve!

– Moram odredit ljude koji će nadgledat...

– A jesi li se upitao ko će nadgledat tvoje pogubljenje? A? Ko će nadgledat mene samu na svijetu poslije ovol'ko godina s tobom? – Vikala je kao da je sišla s uma, vikala prvi put u životu na Marka.

On zausti nešto da kaže, pa se zaustavi, pogleda je i reče: – Dobro, sutra ćemo otić.

– Ne sutra, nego večeras... Sad! Tako mi je Majzner kazao i tako ćemo učinit! Prvim vozom za Beograd. Kupila sam karte... Ti nisi svjestan šta se ovdje dešava.

– Ne, nego sutra. Moram se pozdravit s porodicom. Šta je sa njima?

– Ne znam. – Htela je da mu kaže da osim Pere niko nije ni telefonirao, ali je odustala.

– I molim te, tako će bit... putujemo sutra – zaključi Marko.

U običnim prilikama Blanki je znala da je to kraj rasprave i da se ne vredi više ubeđivati, ali ovog puta nije htela da popusti. Otvorila je fioku i zgrabila Markov „brauning“, revolver koga se uvek toliko plašila. Sada joj je zgodno legao u šaku. Rekla je odlučno i mirno: – Ako mi sad odmah ne obećaš da ćemo večeras putovati, ja ću se ovdje pred tobom ubit... bolje ja nego ustaše... i da znaš, ne šalim se! Pa ti izaberi. – Bleda, ali smirena, podigla je cev revolvera prema slepoočnici.

Ostao je bez reči: posle gotovo dvadeset godina poznanstva, odnekud se pojavila jedna nova Blanki: tvrdoglava, odlučna, mirna i zrela. Možda blefira, pomislio je, ali nije želeo da stavlja na probu iskrenost njene srdžbe. Brzo je zaključio da Blankina dotad neotkrivena borbenost mora biti nagrađena pristankom, mora uroditi plodom. Zbog nje same. Ako joj sad ne dozvoli da ga ubedi, Blanki će zauvek izgubiti samopouzdanje. Pošteno je da posle četvrt veka po njegovom jednom bude po njenom.

– Obećavam! Večeras za Beograd! A pristajem iz dva razloga: prvo zato što vjerujem u tvoje šesto čulo, a drugo, što mrzim pucnjavu. A sad, sklanjaj taj prokleti revolver, ucjenjivaču jedan! Dosta nam je već zadao neprilika!

Anton i Pepica su ručali sa njima. U četiri po podne natovarili su sve na kola. Voz je polazio u 6.33. Svi, osim Marka, bili su u paničnom strahu da ih neko ne zaustavi, da se odjednom iza ćoška ne pojave agenti... i onda je sve gotovo. Sad kad su skoro uspeli.

– Vidio nas je onaj s prvog kata kad smo odlazili – reče Pepica u kolima. – Može prijavit... Sigurno je shvatio da idemo na stanicu.

– Mislim da neće – odvratila Blanki. – Osjećala sam od početka da špijunira. Sjedi iza prozora po cijeli dan i gleda ko ulazi i izlazi iz kuće. Zato sam neki dan otišla kod njega i dala mu kuvertu.

Marko je pogledao začuđeno.

– Da, dala sam mu para i rekla da sve što vidi, nije vidio, a ako me poslušna, biće još jedna kuverta iste sadržine. Primio je odma' pare bez riječi. Malo će razmislit dok nas ne prijavi, a tad će već bit kasno.

– Svašta od tebe, mala – promrmlja Marko.

Stigli su na stanicu. Sve je bilo mirno. Na ulazu su im pregledali papire i pustili ih bez reči. Prošli su preko perona do voza, popeli se i stali na prozor.

– Kako da vam zahvalimo? – počeo Marko.

– Nemaš zašto – odgovori Pepica. – Sve si ti to platio na ovaj ili onaj način, još mnogo ranije... Putujte s Bogom!

– Vi ste nam spasili život – promrsi Blanki kroz suze.

– I Majzner... bez njega ništa – reče Anton. – Javite adresu u Beogradu.

– Hoćemo... čuvajte se. Pozdravite Majznera. Brinem se za tog čovjeka.

– Ne brinite! Neka vam Bog pomogne.

Voz je polako kretao. Tek tada Blanki shvati da odlazi iz Sarajeva, grada svog detinjstva i mladosti, roditeljske kuće i prve ljubavi, kome se uvek vraćala, ma gde otišla. Tek kada je odahnula, gledajući poznate prizore kroz prozor kupea, saznanje o odlasku pogodilo ju je i

uzdrimalo. Od lanca slika, koje su joj promicale pred očima, jedna joj se ureza u sećanje, da joj se često tokom sledećih godina života ponovo javi: kameni zid sa ogradom od kovanog gvožđa počinjao je nisko, a zatim, s padom ulice, postajao sve viši. Videla je oca sa detetom, koje je držao za ruku, dok je ono veselo koračalo po ivici zida. Njegova ruka se podizala sa usponom, a dete crnih uvojaka išlo je sve sporije. I Blanki, kao sasvim malena, koračala je istim zidom. I učini joj se da je tokom godina često viđala sličan prizor na istom mestu. Generacije su hodale zidom u laganom penjanju naviše sa strahom i radoznalošću, dok se roditeljska ruka propinjala, sve dok nije morala ispustiti detinju i prepustiti svoje čedo onom što mu život sprema. Otac je ostao dole, smešeći se, dok je devojčica, piskutavo podvriskujući od straha i zadovoljstva, ostala na zidu da se sama snalazi. Želje i radosti dece nisu se nimalo promenile s prolaskom vremena. Dečje igre i roditeljska ljubav... njene večne uspomene iz Sarajeva i poslednje što je Blanki videla od rodnog grada tog sumračnog utorka.

Voz je već tutnjao punom brzinom, ali Blanki još nije odahnula: još su se nalazili na teritoriji Nezavisne države Hrvatske. Ako se otkrije prevara, još ih mogu skinuti s voza. Oko ponoći, ušli su u Bosanski Brod, poslednju stanicu pred ulazak u Srbiju. Beskrajni minuti stajanja. Svet prolazi kroz hodnike u neprekidnoj, pretećoj povorci. Svi su im se činili sumnjivi. Čitali su i čekali. Svakog časa očekivali su legitimisanje, „Pođite s nama!“ i kraj.

Onda voz poče da se kreće, lagano, gotovo neprimetno, a zatim su kuće i stabla promicali sve brže, da bi se najzad začulo prijatno, ujednačeno tutnjanje lokomotive.

Uhvatili su se za ruke i odahnuli.

– Hvala Bogu, najzad sloboda! – prošaputa Marko.

– E, moj Marko, jadna nam sloboda! U Beogradu nas čekaju Nijemci.

Prešavši granicu i ušavši u Srbiju, Marko i Blanki su stupili na tlo gde je ustašku moć zamenila nemačka i gde se nisu prvenstveno proganjali Srbi nego Jevreji.

U njihovom tandemu, sličnom verovatno mnogima, koji su svojim životima ispleli povest o ljubavi i razumevanju u burnim istorijskim zbivanjima, opasnost nije nosio samo jedan član. Ona se udvostručavala zato što su ostali zajedno, ali jedino to zajedništvo im je davalo snage i želju da prežive.

Kasnije su doznali od Antona, s kojim su uspostavili vezu, da su u sredu u zoru došli ponovo po Marka. Telefonskim nalogom, ali sada istinskim, a ne lažnim, tražilo se iz Zagreba da Korać bude odmah prebačen tamo. Tek se tada otkrilo da je pušten. Nije se utvrdilo ko je odgovoran za grešku, niti odakle je potekla, da li iz Zagreba ili iz Sarajeva.

IZBAVLJENJE

Buku su najzad morali preneti u bolnicu. Preko poznanstva Nina joj je obezbedila ne samo krevet nego i zasebnu sobu. Bolnicu su držale časne sestre.

„Ah, ta sićušna Nina“, mislila je Buka posmatrajući razapetog Isusa iznad svog kreveta, „kol'ko upornosti u priglupoj glavici!“

Ležala je bleđa u beloj sobi gušeći se od astme. Telo joj je poigravalo u neujednačenom ritmu otkucaja srca. Činilo se da je na samoj ivici života. Uglavnom ravnodušna u odnosu na svoju bolest, kao i na sve što ju je okružavalo, želela je samo jedno: da joj se sinovi spasu iz koncentracionog logora Jasenovac, gde su ih odveli na samom početku velikih racija u Sarajevu.

Nasuprot Bukinoj mirnoći, Nina je ključala od sekiracije, huktala od uzbuđenja i vrila od mržnje. Za nju je najstarija sestra, posle majke i Ignje, predstavljala najveći autoritet.

– Vazda su me kritikovali zbog brbljanja i ogovaranja – mrmljala je Nina idući ka bolnici – a sad je baš to spasilo Buku. Bezbeli! Da nisam poznavala Saru, a ona svastiku onog policajca, nikad ne bi' čula da ustaše idu od kuće do kuće, prvo glavnim, a onda sporednim ulicama, i kupe preostale Jevreje. Uf! Mogla je za sinovima u Jasenovac!

Buka je stanovala u maloj, poprečnoj ulici, ali, poznatu zbog pisanja i aktivnu u svim jevrejskim društvima, nisu je mogli zaobići. Zato se Nina bacila na posao. Potrošila je dve Ignjine plate na podmićivanja. Gnjavila je, molila i lagala, i gde treba i gde ne treba, i uspela da smesti sestru u bolnicu u poslednjem času. Buka je tako, umesto u koncentracioni logor, dospela u besprekornu čistoću i blaženi mir časnih sestara i pod dobru lekarsku negu.

– Ne more se Nina tako lahko nadmudrit, je 1' de? – govorila je ponosno Ignji. – Baš mi je merak ove prevarit! Biva to, biva, nekog nadmudre, al' ne i mene! Došao novi vakat, pa se i ja promijenila, postala lukava! Ne dam svoju sestru ovim zlotvorima. More to, al' samo preko mene mrtve... A nisam mrtva, valjda zato što sam se udala za Arijevca... *keridu miju*, dragi moj Ignjo! Prošlo vrijeme kad sam samo divanila... sad je jal' tamo jal' vamo, pa kud pukne! Prokletnici! *Ki mueran todus! Mi si kema la tripa kuandu los veju! Guerku losjevi! La muarti lis venga!* Neka svi pomru! Prevrće mi se utroba kad ih vidim. Đavo neka ih nosi! Dabogda svi pocrkali! – šištala je često šapćući sebi u bradu, čak i na ulici.

Međutim, briga i tuga kao da su postepeno ali sigurno narušavale Bukino ionako slabo zdravlje. Kopnela je naočigled očajne Nine. Topila se od nesreće i jada. Izgledalo je da želi da iščili i nestane. Godinama zaneta pisanom rečju, odjednom je počela da shvata da su opisi strahota kroz koje su prošli njeni preci postali još jednom stvarnost i oživeli u vidu svakodnevnih pojava. Baš tu, pored nje, ubistvo i uništenje pletu avetinjsko kolo. Pogromi, o kojima je čitala, sada su se odigravali na Slatkom ćošetu ili tamo gde je do juče kupovala somun sa ćevapčićima. Ljudi, koji su je donedavno s poštovanjem pozdravljali, i uživali u njenim poetičnim jednočinkama, nestajali su, odvođeni u logore, ubijani bez krivice.

Nekad je smatrala da je lepota sefardskih romansi životvoran i nepresušan izvor radosti i snage. „Gdje je najednom sve to otišlo?“, pitala se. „U svijetu koji se podijelio na one s

pravom da žive i one kojima je to pravo oduzeto?“

Kako će ona, Laura Papo, najstarija od sedmero Salomovih, Bohoreta, spisateljica, utopljena u samu srž stvaralaštva svog naroda, nastaviti da živi? Gde je opravdanje? Kako naći razjašnjenje? Osećala se starom i iznurenom.

Nina nije shvatala Bukino pomanjkanje želje za životom. Pripisivala ga je isključivo brizi za decu. Pitala se zašto Buka, kojoj su lekari preporučivali odmor, sedi noćima listajući svoje stare rukopise, nešto piskara, pa baca, gužva nervozno papir, pa opet piše. Jednom ju je upitala zašto se više ne odmara, dok ne prezdravi, pa će kasnije pisati – odvrati Buka pogledavši je s nevericom.

– Ne, neću imat vremena kasnije – reče. – Strašna priviđenja u besanim noćima tjeraju me da napišem svoju posljednju pjesmu i nešto od povijesti našeg porodičnog stabla... za Kokija i Leona kad se vrate... Ne znam više, *kerida*, draga, šta je stvarnost, a šta strašan san. A i ne želim da znam... Snivam budna, a budim se da bi' ostala u užasnom snu. Ali ne, nemoj mislit da pišem o tome... o svjedočanstvima ovih zlodjela. To je zadatak historičara, za nova pokoljenja. Htjela bih sad na kraju sagledat sebe, uvjerit se da se ljudska duša može izdignut iznad zločina. Želim opet vidjet sve naše mile i drage, a to mogu samo ako pišem o njima. Bog me je poštedio onog što je morao učinit Štefan Cvajg... kod mene će to ići prirodnim putem.

Kad Nina upita ko je taj čovek i šta je učinio, Buka joj mirno odvrati:

– Književnik. Ubio se kad je saznao šta se sprema za Jevreje.

Nina zaplaka i poče svoju staru žalopojku o tome šta će ona ako Buke nema i kako će sama.

– Ajde, *ja basta, kerida*, dosta draga – reče Buka blago. – Umjesto toga, reci mi neku lijepu sefardsku poslovicu. Ti si ih uvijek znala najviše.

– *Ken negru nasi, nunka s indireća*⁶⁴ – reče Nina kroz suze.

– *Muj, bjen*, vrlo dobro, baš tu nemam. Počela sam ih bilježiti. Ajde još neku.

– *Mas da il skarsu ki il diznudu*⁶⁵ – nastavi Nina polaskana. – *Di luz mijus keru dizir, no keru sintir*.⁶⁶

– Fino! Fino! A sad, evo pročitaj šta sam napisala o našoj noni. – Pružila joj je list hartije.

Nina je jedva čitala od suza. – Što je nježna i obična – reče. „Al' šta sve to vrijedi“, mislila je, „kad Buka ne želi živjet? Šta će joj sve ove riječi? Ima snage da piše, a nema da živi. *Sinjor dil mundu, gospode Bože*“, molila se Nina, „natjeraj je da misli kao ja... da sačeka, da spase živu glavu, kako vele Srпкиnje... Zar sad da umre, kad sam je već uspjela sakrit!“

Počele su da pričaju o starim vremenima. To su, pored sakupljanja sefardskih poslovice, kasnije svakodnevno činile. Posle nekoliko sati provedenih sa Bukom u osvrtima na prošlost, kada bi se vratila kući, Nina je tvrdila da je Buka bolesna, ali ipak daleko od umiranja.

– Kako bi mogla tako vedro pričat o prošlosti kad bi se spremala za onaj svijet?

Časne sestre su volele Buku. Njeno znanje latinskog, talijanskog i francuskog ih je oduševljavalo. Recitovala im je Dantea, Rasina, Lorku, otkrivala im tajne heklanja i vezla divne madone brzo i strpljivo. Čitala im je ono što je nekada pisala.

Sestra Agata često je provodila noći sa njom. Buka bi joj pričala o svojim sestrama, majci

i jevrejskim običajima.

– Šta to pišete? – obično bi pitala sestra Agata ulazeći u Bukinu sobu.

– Evo – odgovori Buka jedne večeri – pročitacu vam jedan dio pjesme o mojim sestricama.

*En mez de majo, en primavera
Dustu trez anjos antes la guera;
Se avlo por capeos e butika
No muj grande ni muj ćika
Se avlo como daburlando
Sefondo el salon cantando*⁶⁷

Zastala je i rekla smešeći se:

– Pitam se što nisam više pisala ovako, jednostavno, o onom što se dešavalo u nas, umjesto što sam pjevala o tragičnim romantičnim ljubavima... Kao u poemi o Huaniti i Huanitu. Svi su uvijek plakali... Ili u tročinki „Eskarinja“... Zašto upotrebljavati maštu, kad je najmaštovitiji svijet živio pokraj mene, postojao u hronici našeg doba, naše jednostavne svakodnevice, ljubavi, nemaštine, sanjarija i poduhvata. Sve ono iz prošlosti što sam brižljivo proučavala sažimalo se u nama samima, jer mi smo produkt vjekova. Nisam to uviđala sve donedavno, dok mi ta magična prošlost, koja me je zaokupljala decenijama, nije buknila pred očima u svoj svojoj stravičnosti. Sad, najzad, pišem ovako, za nas, o nama, a samim tim i o svemu. – Teško je udahnula vazduh, pa nastavila: – Znaite, sestra Agata, živjeli smo siromašni, ali smjeli. Nas pet žena van svog vremena... Otisnule se unapred u budućnost kako stavovima tako i postupcima. Jedna otvori salon, druga postade balerina, treća se udade za katolika, četvrta prožive godine sa čovjekom nevjenčano... a ja, blentava, bavim se istorijom umjesto da pišem o svemu tome! – Zastade, pa zatrepta očima, kao da se prenila iz pritajenog dremeža.

– Dok ja ovdje sjedim i pišem pjesme, moja djeca su u logoru. Muče ih! Samo da saznam da li su živi?

Ulazeći u sobu Nina je čula poslednje što je Buka kazala.

– Pa znaš da jesu! Pročitala si pisma. Moraju samo malo više radit nego što su navikli, a to će bit dobro za njih.

„Hvala Bogu,“ pomisli Nina, „što sam kroz život morala često lagat mušterije, pa sam navikla *skunder il sijelu kun il sidasu*⁶⁸, inače, kako bi’ sad ubjeđivala Buku da su joj sinovi dobro!“

Plakala je za njima svake noći dok je Ignjo hrkao. Dok bi tonula u san, kao aveti su joj se pojavljivale slike dugačkih kolona ljudi, koje su ustaše vodile na zbornu mesto kod templa. Jevreji, dignuti iz kreveta, odvučeni iz neke kafane, uhvaćeni na ulici, sakupljeni odasvud, iz čitavog Sarajeva, odvođeni su. Dok je živa neće zaboraviti ono predvečerje kad je sa Ignjom stajala na balkonu i videla tihu kolonu koja je prolazila njihovom ulicom. Skamenila se ugledavši Leona i Kokija među njima. Htela je da skoči preko ograde, da ih

spase, da ih otme. Ignjo ih je primetio u istom času kad i ona i uhvatio je jednom rukom oko ramena, a drugom joj prekrio usta. Prošli su. Tek kada joj je telo omlitavelo u Ignjinom zagrljaju, uneo ju je u sobu i spustio je na fotelju.

– Ninić, mi smo svjedoci sprovođa živih – rekao je promuklim glasom. – A ništa ne možemo...

– Trebalo je...

Ignjo pobesne. Vikao je, više ljut zbog svoje nemoći, nego na nju: – Budalo ženska! Šta bi ti, šako jada? Da ih spasiš, a kako? Samo bi i tebe priključili koloni! Čudo što već nisu.

Nina je odmah počela da se raspituje. Preko njenih kanala, nepresušnih kako u miru tako i u ratu, saznala je da su odvedeni u Jasenovac, i da je sa njima i šuster Davko, koga je dobro poznavala. On je rekao nekom, ko je pisao nekom drugom, da su Leon i Koki živi. Saznala je takođe da je Davko imao povlašćen položaj u logoru i malo više slobode nego ostali, jer je „gazdama“ pravio čizme. Dopisivao se sa svojom mladom ženom. Nina je odmah otišla k njoj. Posle svega nekoliko nedelja stiglo je pismo od Davka u kome je, pomalo uvijeno, ali ipak jasno, pisalo da su dva brata Papo živi. Nastavio je opisima svog detinjstva kada ga je Estera (Nina je znala da je mislio na njenu majku) često pozivala da pojede „mindrugus“ sa drugom decom, najveću slast koju je okusio tokom mučnog detinjstva. Dodao je na kraju kako im je tamo u logoru dobro.

Nina je od tada posećivala Davkovu ženu jednom nedeljno u nadi da će saznati novosti. Drugo pismo stiglo je izgužvano i zamazano, poslato poštom iz Sarajeva. Skriveno po mnogim džepovima, očigledno je prošlo desetine ruku. Datum je pokazivao da je napisano pre onog prvog. Na kraju, između običnih pozdrava, bilo je nekoliko reči na hebrejskom napisanih ćirilicom. Davko se mnogo družio sa Srbima i bio ponosan na svoje znanje njihove azbuke. Nina ih je pažljivo prepisala, pa otišla jednoj staroj Jevrejki skrivenoj u podrumu kuće jednog bogatog muslimana da odgonetne šta znače.

– Obojica mrtvi. Mlađi na putu, stariji premlaćen.

Nina je, svakako, Buki odnela prvo pismo da je uveri da su joj sinovi zdravi i živi. Onda je odnela i drugo, samo je otcepila kraj.

Veselog lica sedela je pored Bukinog kreveta, dok su joj suze nekontrolisano tekle niz obraze.

– *Pur luke joras, fižikja, zašto plačeš, dete moje* – upita je Buka. – Raduj se, živi su!

– Plačem od radosti – jecala je Nina. Onda ustade i pođe prema stočiću, pa uze prvu hartiju koja je stajala na gomili Bukinih rukopisa. Poče naglas da čita stihove na ladinu.

MAJKE⁶⁹

*Ko te voli silno? Ko za tebe pati
Od kolevke tvoje sve do smrti svoje?
Samo tvoja jedina, jedinstvena mati;
Takve divne duše tek jednom postoje.*

Ko je to ushićen, ko se to veseli

*Kad na prvi korak životni se spremaš?
Ko uzdahe tvoje sve sa tobom deli
A da ti o tome baš ni pojma nemaš?*

*Ko bi se za tebe u vatru bacio
U svom žrtvovanju tako bezgraničan?
Osim tvoje majke ko bi drugi bio
U ljubavi svojoj tako nesebičan?*

*Ko ti misli čita i pogađa želje
Budnim okom svojim iz oka tvojega?
Ko uživa tako, uz radost, veselje,
Kad dečicu vidi da imaju svega?
Ko ostaje uvek tebi kao nada
U životnoj gruboj i okrutnoj školi
Kad te posrnulog umor, tuga svlada?
Niko osim majke što te ludo voli.*

*Ko to zaustavlja tvoje suze silne
Niz obraze blede tvoje kada liju,
I ko reči ima nežne, izobilne,
Da ti boli smire i tugu pokriju?*

*Večno ista mama večno dobro želi,
Majka naša, mama, divno biće drago,
A kad nas od njejednom smrt razdeli,
Tek tada vidimo kakvo beše blago.*

*Sve dokle nam živiš, majko naša, mama,
Te ljubavi nežne napretek nam ima;
A bez tebe ko će ljubav dati nama?
Tad nestaje sunce, ostaje tek zima.*

Nini se učini da nikad nije pročitala nešto istinitije i tužnije.

– Fala Bogu što je mama umrla na vrijeme – reče Buka smireno kada je Nina završila sa čitanjem. – Koliko bi tek ona brinula za sve nas! Jedna briga uvećana sedam puta! Znaš, željela bih napisati pjesmu za Kokija i Leona kad se vrate da ih sačeka umjesto mene.

– Ama, prestani s lošim predskazanjima! I s tim prokletim pisanjem. Prvo ozdravi.

Buka je mirno odmahivala: – Ninić, idi sad, *kerida*, mila, umorna sam.

Sutradan sestra Agata susrete Ninu u hodniku bolnice i reče joj tihim glasom: – Dolazile su ustaše provjerit da ne krijemo koju Jevrejku.

Nina pretrnu. – I? – promuca kroz stegnuto grlo.

– Rekle smo „ne“. Lagati da bi se spasio ljudski život je dozvoljeno – reče sestra Agata pa ode dalje.

„Ko bi rekao“, pomisli Nina, „da će katoličke kaluđerice spasavati život jedne Jevrejke!“ Zatekla je Buku kako sedi za stolom sa glavom u rukama. Nije se pomerila kada je Nina ušla. Najzad, podiže glavu i pogleda je crvenim, umornim očima.

– Riječi ne dolaze, neće da se istisnut i iskazat osjećanja. Zaglavile se negdje između srca i uma i ne mrdaju. Moram napisati tu pjesmu...

Nina joj nije mogla pomoći. Sedele su satima ćuteći.

Buka se tih dana mučila više nego ikada. Pala bi u postelju, pa bi se onda poslednjom snagom pridizala i počinjala nanovo. Mučila se da napiše nešto što oni kojima je namenjeno nikad neće pročitati.

I to je bolje, mislila je Nina, nego da sazna istinu, iako bi je istina oslobodila ovog pakla. Najzad, jednog jutra, Buka je sačeka u krevetu, iznemogla, teškog i škripavog daha, ali sa osmehom na licu i kovertom u ruci.

– Gotovo je, *kerida*, draga. Kad se vratite, evo moje zaostavštine. Ja nemam snage sačekat ih.

– Ih! Nemaš snage, gluposti – reče Nina milujući joj ruku. Pitala se da li je moguće da ona, Nina, počinje verovati da je bolje za njenu najstariju sestru, najmiliju prijateljicu i mudru podršku tokom mnogih burnih godina, da umre? Htela je da ostane pored nje te noći, ali je Buka otera.

Sutradan, rano ujutru, pre nego što se razdanilo, Nina ode u bolnicu. Buka je izdahnula te noći. Časne sestre su je presvukle i očešljale. Izgledala je smireno, gotovo se smešila. Nestalo je grča, izgubio se bol. Bleda i omršavela, izdignuta iznad ljudskih patnji, kroz koje je i sama prošla, pronašla je izbavljenje. Smirila se.

– Kao da gleda sa visine na sve nesrećnike koji se praćakaju po ovozemaljskom blatu – reče sestra Agata.

Na stočiću, pored brižljivo spakovanih rukopisa, stajalo je jedno pismo. „Za Ninu“ pisalo je na koverti Bukinim lepim rukopisom. Pošto Nina nije mogla da čita od suza, sestra Agata otvori koverat.

„*Kerida mija ermanikja*, draga moja sestrice, pošto znam da ovu noć neću preživjeti, moram ti odmah napisati nekoliko riječi. Molim te da se brineš za Leona i Kokija kad se vratite. Iako su odrasli mladići, još im je potreban savjet. Neka te Bog blagoslovi za tvoju dobrotu tokom ovih posljednjih mjeseci tuge, kao i za sve one lijepe dane koje smo, kao mlade, uživale zajedno. Ti ćeš preživjeti ovaj rat, jer neko mora ostati. A poslije svega, pokušaj i dalje voljeti ljude. Tvoja sestra, Buka.“

Buku su sahranili na jevrejskom groblju. Tog kišovito i sumornog jutra za kovčegom je išla samo jedna sitna, neugledna žena, pomalo krivih nogu i istanjene kose ispod malog šešira. Mada joj je Ignjo savetovao da se ne pojavljuje, Nina ga nije poslušala. On je ostao kod kuće, jer je mrzeo pogrebe i tvrdio da će otići samo na svoj.

Tako je Nina Ignjatić bila jedini svedok Bukinog odlaska sa ovog sveta. Kasnije, njen grob je uništen. Ostali su samo njeni rukopisi.

PREKO BESPUĆA U GAJ

– Ma, čujte, dečki, nije sve to tak bez rezona – govorio je jedan od novinara u redakciji vodećeg zagrebačkog lista svojim kolegama. – Za kaj se sad ne ufamo priznati? Sve je dokazala povijest! – nastavio je tiradu o inferiornosti jevrejske nacije, o dokumentima o njihovom proganjanju kroz vekove, zaključivši da za sve to mora postojati određena istorijska podloga. Svi su odobravali osim jednog, koji promrmlja:

– Ne znam... kaj bum rekel? Sve je to tak spetljano da čovjek ponori^{zo}! Jednostavno, nemam svoj sud o tome. Tko ima pravo, a tko krivo?

– E, stari moj – odvrati prvi, znalački klimajući glavom – moraš oformiti svoj sud u ovakvim vremenima htio ti to ili ne. Ovo stoljeće to zahtijeva od tebe! Dapače, mi se moramo priključiti stvaranju nove Evrope. A nije nam lako. Opet je najlakše tim prokletim Židovima.

– Kako najlakše? Pa njima je najteže!

– Varaš se, varaš. Oni ne moraju razmišljati o opredjeljenju. Kod njih nema dileme, ne? Oni su jednostavno žigosani. Moraju ili bježati ili ih lijepo smjeste u logore. Znaju gdje su i tko im je neprijatelj. Znaju tko se protivi njihovom postojanju. A pogledaj, nas Arijevce! Ili čak, recimo, i same Nijemce: mi se moramo izjasnit! A što onda? Ako si protivan, Bože sačuvaj! Ako nisi? Što će sutra bit? Razmislite: ima malo heroja na svijetu, kaj ne? Ljudi su općenito obični, prosječni. I kako će takav čovjek, ujedno zadojen idejama nacionalsocijalizma tijekom tisuća dana i noći vješte indoktrinacije, sjedeći udobno u svom stanu, recimo u Berlinu, odlučiti da se ne slaže s Hitlerom? Pitam ja vas, a? Sve ostaviti, i hop! uletjeti u nepoznato? Teško. Jer, tko je da je, sad je Hitler njegova domovina, a ako se treba krv liti, za koga ćeš neg za svoju domovinu? I kako se sad takav čovjek može odlučiti i pobjeći nekud da bi se borio protiv svojih? Pa to se ne da zamisliti, ne? Ujedno, mi svi volimo komfor, kaj ne? – završio je zadovoljan svojom teorijom.

Atleta je ušao u redakciju neopažen. Slušao je razgovor svojih kolega prvo s gnušanjem, a zatim sa sve većim besom. Svaki mišić mu je poigravao u neuspelim pokušajima da zadrži mirnoću. Čelava glava mu se orosila kapima znoja, a ratoborne plave oči, nalik na Esterine, nemirno su jezdile s jednog lica na drugo. Da su ga njegovi saradnici primetili, ovaj razgovor se ne bi vodio. Na izvestan način, Atleta je bio zadovoljan što čuje mišljenje svojih dugogodišnjih drugara. Istih onih koji su se slatko smejali njegovim vicevima, uživali u pesmi i veličali njegovu nadarenost. Osetio je potrebu da ih golim rukama zadavi. „Sve te prevrtljivce i čankolisce, dupeuvlačitelje i strvinare“, mislio je crveneći.

Doduše, lepo su ga primili kada je došao u Zagreb bez para, utučen i sam, kada mesecima, a njemu se činilo stolecima, kao da nije živio. Od kurira je napredovao do novinara. Ipak, duša mu ostade u Saraju. Hodao je zagrebačkim ulicama, dok mu je srce skakalo po sarajevskoj kaldrmi i lutalo po mirisnim baščama Bjelava. Dok je živio u udobnom sarajevskom svetu lenjosti, zabave i pesme, ponekad bi poželeo da radi i privređuje. Ali, zapošljavanje se nekako uvek odlagalo zbog mnogih trenutaka radosti, koje je hteo da proživi dok je još mlad i u snazi. Ljudi bi trebalo da rade kad su stari, onda ih ionako ništa drugo ne privlači, zaključivao je.

I dok je u vozu, napuštajući Sarajevo, mislio da Estera nije majka, i da su ga svi oduvek

mirzeli, negde duboko u sebi čuo je sasvim razgovetno jedan drugi glas, koji je ponavljao da je to zaslužio, da se tako moralo desiti, inače bi umro u kaljuzi svog sopstvenog nerada. Ti sati u vozu! Putovanje bez cilja i pravca, karta za nedodiju, sa samo jednom sigurnom metom: prema samoći i radu! Likovi sarajevskih prijatelja ocrtavali su se na tamnom oknu kupea. Hteo je da ih zaboravi. Jer, oni su svojom željom za druženjem, i ne znajući, doprineli njegovom proterivanju iz Sarajeva. Otišao je ne pozdravivši se čak ni sa Ognjenom i Srđanom Pricom.

Zašto nije hteo da se digne iz kreveta kada bi ga mama Estera umilnim glasom i umornim očima zamolila: – *Ajdi, fižikju, traje mi un poku di lenja!* Ajde, sine moj, donesi mi malo drva! A istrčavao bi kao bez duše kada su ga čekali drugari?

Svih pet sestara, a ponajviše Nina i Buka, trudile su se da pomognu starijem bratu, sledeći ustaljeni red i običaj, umesto da omoguće Blanki, koja je ludovala za knjigom i učenjem, da pohađa školu. Njoj je trebalo dati svaku uštedenu paru, a ne njemu. Osnovnu školu je jedva završio, gimnaziju studirao nekoliko godina više a na fakultetu nije dao nijedan ispit. Pričalo se da ga je majka uhvatila kako cepa strane udžbenika iz istorije. – *Luke stas fazijendu, šta to radiš?* – uzviknula je, a on joj objasnio da mu više nisu potrebne, jer ih je naučio. Zar nisu već tada shvatile? A sve ih je toliko voleo, svoje male sestre. Život bi bez razmišljanja stavio na kocku za svaku od njih. Ali, život mu niko nije tražio. Tražile su mnogo više: da se promeni. Bio je veliko razočaranje za samog sebe i sve koje je voleo.

I Ninin muž Ignjo, najdraži među zetovima, isto tako je bančio i pijančio, ali je privređivao. Uvek se pitao kako to postiže.

Tek kada se pojavila Zdenka Vajs, poljska Jevrejka iz Vukovara, „hašparoš“ kako ju je pogrđnim imenom za Eškenaze u šali ponekad zvao, Atletu je počeo da živi u svetu u kome je dotad samo obitavao i radio. Počeo je da upoznaje ljude oko sebe, da sa njima razgovara i zanima se za njih. Zdenka se pojavila u ulozi dugo očekivanog mosta između sadašnjice, u koju se nekako morao uključiti, i onoga što je nosio u sebi, a što ga je vezivalo za prošlost.

Tog dana, posle toliko godina, dok je sedeo neprimećen u redakciji, učini mu se da bi bilo bolje da se nikad nisu zbližili, da je ostao stranac u stranom svetu i u večnoj tuzi za ostavljenim rodnim gradom.

Zdenka je bila mala, debeljuškasta i hroma sekretarica u listu. Tiha, ali odlučna, znala je tačno šta hoće. Između ostalog, htela je i Atletu za muža. U početku je nije ni primećivao – još jedna osoba u gomili koja ga je svakodnevno okružavala. Ali, Zdenka se nametnula Isaku. Prvo je pozvala sve kolege iz redakcije na večeru, obilatu i odlično spremljenu. Udoban i prostran stan, pun skupih tepiha i stilskog nameštaja, držala je besprekorno čisto. Te večeri nije ništa zapazio osim neobično ukusne hrane. Kasnije, večere su učestale, a broj pozvanih se smanjivao, sve dok se najzad nije sveo samo na jednog gosta, Atletu. Čak i kad je ostao jedina zvanica Zdenkine trpeze, nije shvatao šta se dešava. Osvestilo ga je zadirkivanje kolega:

– E, pa, Zdenkica si je napokon izabrala!

Bio je zaprepašćen. Žene nikad nisu igrale važnu ulogu u njegovom životu. Možda baš zato što im nije poklanjao pažnju, uvek je kod njih imao uspeha. Bečlike su ga prosto

obožavale. Međutim, i kad bi uspostavio dužuvezu, bilo je to uz šalu i smeh, kao igrarija, kao razbibriga. Obično su ga shvatale neozbiljno, a to mu je sasvim odgovaralo. Ali ne i Zdenka. Smatrala je da ima šta da mu ponudi, da bi bili dobar par i nije videla razloga za ljude njihovih godina da, ako se podnose i čak sviđaju jedno drugom, ne stupe u bračnu vezu. Posle nekoliko meseci druženja za trpezarijskim stolom, Zdenka mu je sve to potanko izložila.

„A šta ja imam njoj pružit?“ upitao se i ostao bez odgovora, ali Zdenka kao da ga je čula, odmah mu je objasnila da bi ona dobila poštenog muža, omiljenog u društvu i da bi ujedno ispunila svoje duboko uverenje da svaka žena udajom nalazi svoju drugu polovinu i tako postaje celovita ličnost.

Atleta je ćutao posle Zdenkine ponude. Mrzeo je i samu pomisao na taj njihov razgovor: on, muškarac, pa isprošen! Red je da on to učini. Morao je ipak priznati da Zdenka tako nešto od njega ne bi dočekala. Odugovlačio je sa ženidbom još dve godine. Zdenka je strpljivo čekala. Vreme je radilo za nju. Kuvala mu je specijalitete, mazila ga i ugađala mu, što je i njoj samoj predstavljalo zadovoljstvo. Najzad, Isak se preselio u njen stan i time učinio ozbiljan korak ka Zdenkinom krajnjem cilju. Venčali su se posle svega dva meseca. Nikad nije zažalio. Zdenka ga je učinila uravnoteženim – počeo je da vodi onaj život koji ljudi nazivaju „normalnim“.

Ipak, ponekad, u časovima odsutnosti, sedeći za pisaćim stolom u redakciji, vraćao se u kišna sarajevska brda i udisao miris raskvašene zemlje; govorio je svoj maternji jezik koji Zdenka nije znala jer je njen bio jidiš, a ne ladino. Snovi iz prošlosti ostali su u njemu, ušuškani u udoban zagrebački život pod dirigentskom palicom praktične Zdenke, da bi se s vremena na vreme pojavili, nevoljno izronivši na površinu.

I pored svega, ostao je delimično usamljen. Ali niko ni za čiju usamljenost nema leka. Kao što ga nema ni za novonastalu fašističku pomamu hrvatskog stanovništva, koja je, očigledno, zahvatila i većinu njegovih kolega, zaokupljenih i dalje žučnim razgovorom.

– Ja bi' ih sve dao ustrijeliti! – uzviknu neko razdraženo i prenu ga iz sanjarenja. Kao izbačen iz katapulte, Atleta skoči na noge i uz strašne psovke, koje samo jedan Bosanac može osmisliti, navali na novinara. Kroz glavu su mu munjevito sevale slike sestara. Zar njih da pobiju? Za časak svi ostadoše nepomični pred prizorom koji se odigravao: Atleta je davio prepadnutog kolegu.

– Pusti ga! Jezus Marija... ostavi ga! Udavit ćeš čovjeka! – čuo je glasove u magnovenju. Još samo jednom u životu želeo je da upotrebi svoju snagu da bi ubio: kada su Leona i Kokija zlostavljali neki dečaci. Posle školske lekcije iz veronauke napravili su drveni krst i hteli Leona da „razapnu“ poput Isusa, pošto su saznali da ga je Juda izdao. Atleta, koji je baš tada prolazio pored igrališta, tako ih je pretukao da je nekolicina završila u bolnici. Nije zažalio.

Posle dugog gušanja, najzad su ih razdvojili. Atleta je stresao sa sebe ruke dotadašnjih saradnika, pogledao bez reči svakog ponaosob, pljunuo i izašao iz redakcije.

Išao je ulicom i posmatrao ljude, pitajući se koliko njih misli isto kao onaj koga je hteo zadaviti. Video je krv na svačijim šakama. Učini mu se da ga svi gledaju preteći.

– Kao da znaju da sam Židov – mrmljao je – *Pagan dūstus pur pikadoris!*⁷¹ Poželeo je dapobegne. „Pa, da, kako mi to ranije nije palo na pamet? Moram bježat. Ali

gdje? Nije važno, samo daleko odavlen.“

Hodajući sve brže, priseti se naslova antiustaških članaka u Markovim novinama, povodom kojih mu je pisao negodujući zbog njegovog velikosrpskog stava. Koliko je pogrešio! Trebalo bi mu se izviniti, jer je imao pravo. Marko je uvek bio u pravu, ozbiljan, određen i poslovan, pa je, valjda, zato i ostao Atleti pomalo stran. Nervirao ga je svojom ćutljivošću i uspehom. Lika kao isklesanog u granitu i odgovarajućeg karaktera, pripadao je ljudima „od reči“. Tek sada, trčeći glavnom zagrebačkom ulicom, Atleti zaključio da mu se divio i preko njega uviđao kakav je i sam želeo da bude, kao i sagledavao svoje neuspehe.

Ušao je u stan, zgrabio kofer i počeo da baca stvari iz ormana.

– Isak, kaj to delaš? Kaj ti je? – upita Zdenka.

– Idemo odmah. Pakuj se, bježimo!

– Stani, prvo mi ispričaj kaj se zbilo.

Jedva je uspeo da prepriča događaje tog jutra. Zdenka mu je donela slatko i vodu, tešila ga, a zatim rekla:

– Tako je, treba se ukloniti iz Zagreba, postaje opasno. Ali ne možemo ići ovako. Moramo nabaviti lažne legitimacije. Ja ću sve zrihtati, a ti se za to vrijeme pritaji i ne izlazi iz kuće. Sve će biti u redu.

– A gdje je Klari sa djecom? – odjednom se setio. – Nisam je ni vidio otkad se doselila ovamo! Vazda sa svojim visokim društvom...

– Saznala sam preko poznatih da je još ovdje i sprema se pobjeći.

– Otić ću do nje...

– Nećeš ti nigdje – prekide ga Zdenka odlučno. – Za nju će se pobrinuti njeni talijanski znanci!

Ipak, Isak se brinuo. Čim je Zdenka izašla iz kuće, otišao je do Klare. Didi mu je otvorila. Posle dugog čekanja i Klari se vratila. Sve joj je ispričao, opomenuo je. Ona je samo nemarno klimnula glavom, kao da je s prilikama dobro upoznata, pa najzad reče:

– Atleti, misli ti samo o sebi, što si i dosad činio. Ja ću se već snaći. Zasad ostajem ovdje, a poslije ću vidjet. Znam da se mora bježat... kud koji, mili moji, ali, sve u svoje vrijeme.

– Ali, Klari, sad je vrijeme!

– *Ja se! No ti spantis para muzotrus. Todu va star buenu!* Znam! Ne plaši se za nas! Sve će biti dobro! – kao da je htela da kaže da joj njegova pomoć nije potrebna, baš kao ni savet. Osećao je ljutnju zbog Klarinog nadmenog ponašanja i krivicu što se nikad nije upitao kako joj je.

– Mi idemo čim dobijemo papire – rekao je. – Uzeo bi' ime tvog bivšeg muža. On je negdje van... Bi li ti to smetalo?

– A što? Već sam zaboravila da je ikad postojao.

Otišao je, pošto ih je sve troje poljubio.

Odlučna Zdenka je sredila sve formalnosti za dva dana. Postali su Zdenka i Ivo Valić.

– Samo dva kofera – reče Atleti odlučno.

Zar ćemo sve ovo ostavit?

– Da. Stvari će nas samo opteretit, pa ćemo ih bacati usput komad po komad. Ako preživimo i stan ostane čitav, možda će sve opet bit naše i sačekat nas na istom mjestu.

– Ponijet ćemo ovo – reče Zdenka držeći jedan zavežljaj.

– A šta je to?

– Sto pedeset dukata... napoleondori. Biće nam potrebno. Usluge se moraju platiti.

– Hm... dukati ti mogu spasiti život – odvratila Atletu zamišljeno – ali ga zbog njih možeš i izgubiti. Ipak, ponesi ih i dobro sakrij.

Krenuli su malim automobilom kupljenim pred sam rat u pravcu jugoistoka, u Bosnu. Oboje zaokupljeni svojim mislima čutili su tokom duge vožnje. Kao i obično u njihovom zajedničkom životu, nisu smetali jedno drugom. Tokom godina, razvili su osećanje za pravi trenutak razgovora.

Stigli su do bosanskih planina u sumrak. Nije znao zašto je krenuo u tom pravcu, ali po ulasku u svoju postojbinu, Isak se osetio bezbednijim. Iako svesni potrebe bežanja i skrivanja, oboma je predstavljalo nerešivu zagonetku kuda pobeći, kako, i kod koga se skriti. Zdenka je znala da se ne treba prepustiti slučaju, ali nije imala bolji predlog od Atletinog. Isak se nadao da je ona pronašla rešenje i da samo čeka povoljan trenutak da ga obelodani. Nisu govorili, jer su oboje hteli da ukažu poverenje jedno drugom. Tako su vozili dalje probijajući se sve dublje u opustele zelene bregove. Najzad Isak zaustavi kola. Zdenka ga upitno pogleda.

– Nema više benzina. Moram dosuti iz kante – rekao je mirno.

Izašao je na hladnoću, koja ga je kao bičem ošinula po koži. Preostalo je malo benzina. Mada je drhtao pri pomisli da mogu ostati na drumu, bez goriva na čiči zimi, potajno je žudeo da se to dogodi. Najzad će se suočiti sa bezizlaznom situacijom, koja će ga naterati da pronađe rešenje. Je li to strah, pitao se, ili želja da se dokaže.

Vozili su dalje. Najzad je nestalo benzina. Kola su stala.

– Kaj bumo sad? – upitala Zdenka.

– Sad ćemo nogom – odgovorio je hladno. Odjednom, sve mu je postalo jasno i jednostavno. Jedino se ne smeju zaustaviti. Moraju naći neko selo, neku kuću. Pokret je rešenje. Odluke su mu se rađale spontano, bez razmišljanja. Preuzeo je zapovedništvo, a Zdenka je slušala bez pogovora, osetivši dotad nepoznatu odlučnost u stavu svoga muža. Uzeli su kofere i krenuli.

– A auto? – upitala Zdenka.

– Ostavit ćemo ga ovdje. Doveo nas je doklen je mogao.

– Kol'ko nas je koštao, a sad da ga tak ostavimo nasred ceste!

– Bolje njega, nego živote. Prestani razmišljati o stvarima na mirnodopski način. Sad se sve mjeri aršinima mnogo kraćim nego u doba mira. Sad pare nisu jedinica mjere, sad je to život!

Pošli su peške. I pored mesečine, mrak im nije dozvoljavao da skrenu sa drumu u šumu. Posle dva sata hoda, Zdenka počela da posrće. Nije se žalila, ali je zaostajala i sve više vukla bolesnu nogu. Mislila je o Isaku. Po prvi put otkad ga je upoznala, njegovu fizičku snagu pratila je i odgovarajuća odlučnost. Postao je najzad čovek! Prvobitno osećanje da se na njega može osloniti, kao na stabilan kameni stub, nije je prevarilo. Njegova odsutnost, neodgovorno ponašanje i olako shvatanje života bili su samo spoljna obloga, koja je skrivala pravu srž Isakove prirode. I sam verovatno začuđen, sada je s lakoćom postao vođa. Smešila se u svoj toj nesreći: Isak je ove noći najzad dokazao svoje vrednosti i posle

dugih godina samoprekora i nipodaštavanja počeo da se ceni. Kako je dobro učinila što se vezala za ovog čoveka za ceo život! U retkim trenucima neodlučnosti, mislila je da treba da se okane pokušaja, ali nešto ju je teralo da nastavi. Možda je to bila ljubav na njen način. Sasvim svesna svog neprivlačnog izgleda, nije se zavaravala mogućnostima izbora. Imala je nekoliko prilika za udaju, uglavnom za muškarce koji su posle nekog emotivnog brodoloma tražili „tihu luku“ da se oporave, a da za to ništa ne daju zauzvrat. Ubrzo bi ih postavila na pravo mesto i odbijala bez pogovora. Isaka nije zanimala „mirna luka“. Činilo joj se da nije mario ni za šta, a ponajmanje za samog sebe. Ipak, nije pripadao ni grupi očajnika, koji uživaju u samouništenju. Trebalo ga je samo trgnuti iz sna i vratiti u stvarnost. To je ona učinila, a rat produbio.

Atleta se osvrtao s vremena na vreme hrabreći je pogledom, ali ne pokazujući zabrinutost. Najzad stade i otvori torbu s hranom.

– Malo ćemo predahnut i pojest ove sendviče.

Seli su na kofere i u tišini jeli. Kad su završili, odmah je ustao i polazeći rekao: – Moramo naići na neku kuću. Otvori četvore oči. Čim vidiš svetlo, vikni!

Međutim, svetlost se nije pomaljalo kroz gustiš koji je okružavao put. Mrak je kuljao odasvud. Zdenki se činilo da će svakog časa utvare i vukodlaci početi da iskaču iz žbunja, što ju je manje brinulo od umora i iznemoglosti.

Onda iz daljine začuše lajanje psa. Bez sumnje, pas je lajao! A gde je pas, tu je i čovek, a gde je čovek, tu je i kuća. Možda neko odbeglo kuće izgubljeno u divljini? Ipak, vredelo je pokušati.

– Dolazi s lijeve strane – reče Atleta. – Ovdje negdje mora bit neki puteljak.

Počeo je da tumara sa baterijom u ruci tražeći na levoj strani drumu stazu. Na stotinak metara od mesta gde su zastali našao ju je.

– Bi li ja otišao da izvidim, a ti me ovdje pričekala?

– Ne, neću! Idem i ja s tobom – odvrati Zdenka uplašeno.

Pristao je bez reči. Krenuli su nizbrdo. Mesečina, iako zatamnjena rastinjem, osvetljavala je put. Strmina se povećavala. Atleta je išao prvi, a Zdenka je klizila, vukla se i hvatala za grane pokušavajući da ne padne. Grlo joj se sušilo, a srce kao maljem lupalo po slepoočnicama. Odjednom, noga joj se skliznula, a druga otkazala, pa je punom težinom pala i počela da se kotrlja nizbrdo. Sa obe strane grane su je šibale. Naletela je svom snagom na Atletu, koji je pao, ali ostao kao prikovan na mestu, priklešten između dva kofera i dva drveta.

– Jesi 1' u jednom komadu? – mirno ju je upitao.

– Ne znam... uh, sva sam izubijana... al' nisam ništa slomila.

Ustao je i pomogao joj da se dignu. Kolena su joj klecala, ali je ostala stojeći. Kada se uverio da može sigurno da stoji na sopstvenim nogama, Atleta reče:

– Ajde, promrdaj... Tako, mrdaj, da vidimo... dobro, izgleda da je sve u redu.

Jadnica, pomisli Atleta i pomilova je po obrazu. Ruka mu se umazala krvlju. Ako nije ništa slomila, onda je svakako izgledala kao da je izašla iz zverinjaka gde su je divlje životinje žestoko napale.

Pošto su joj obe cipele spale, Zdenka izvadi iz kofera drugi par, pa krenuše dalje. Kad su već izgubili svaku nadu, ugledaše malu kotlinu okupanu mesečinom, a u njoj samo jednu

kućicu. Da nisu uporno zverali naokolo, i bez svetlosti mesečine, nikad je ne bi opazili. Pregazili su potok i stali ispred visoke tarabe. Pas je glasno lajao.

„Ako nam Bog ovdje pomogne, preživjet ćemo“, pomisli Zdenka.

Posle svega nekoliko časaka vrata se uz škripu odškrinuše i jedna muška prilika s puškom u rukama stade na prag.

– Šta 'oćeš? – začu se grub glas bosanskog seljaka.

– Prenocište – odgovori Atleti lakonski.

– Ja!... A oklen ste? – Držao ih je na nišanu.

Šta sad reći, pomisli Isak. Ako kaže da su iz Bosne, šta će ovde, ako kaže da su iz Hrvatske, ko zna šta će seljak pomisliti. Grozničavo izvadi bateriju iz džepa, pa umesto odgovora osvetli Zdenku i sebe.

– Evo, vidi nas, bolan, kakvi smo. Nemamo oružje, prijatelju! – počeo je vraćajući se s toplinom u srcu na otegnuti bosanski naglasak. – Pokvario nam se auto, pa dok ne svane nemamo gdje. Nećeš nas valjda ostavit 'vako na meraji po ovoj zimetini? Vidi mi ženu. Pala pa se sva izranjavila. 'Ajde, puščaj nas u kuću, molim te!

– Kakvu kuću, bolan ne bio – reče seljak i spusti pušku. – Ovo ti je brvnara, čatrlja... Kuću mi spalili, majku im...

Prišao je i otvorio zamandaljena vrata na tarabi. Atleti ga osmotri. Imali su sreću: seljak srednjih godina, snažne građe i pametnih očiju. Pravi šumski vuk. Proveo je sigurno ceo svoj vek u planinama kod ovaca i koza, obarajući drveće i obrađujući ono malo zemlje što je otkinuo od divljine.

Ušli su unutra. Seljak zapali sveću.

– Uh, jadna ne bila, dobro si se nagrdila – reče pogledavši Zdenku.

Eno ti vode u ibriku, pa se malo operi.

– A ti sam ovdje, a? – započe Atleti. – Šta radiš?

– Drugujem s nemaštinom, ja i moj Šarov – zastade, ali želja za razgovorom nadvlada opreznost, pa nastavi: – Imao sam ja ženu i djecu. Al' od Boga dobih samo zlo... i to na samom početku ovog pokolja. Vel'ka djeca zađoše u šumu, a manju i ženu mi ubiše i kuću spališe dok sam ja bio sa ovcama – govorio je mirno kao da se radi o nekom drugom. – Sagradih brvnaru, pa sad sjedim ovđe u gudurama i čekam da mi se oni drugi vrata, ako živi ostanu.

– A ko pobi ostale?

– Ih, ko! Vojska, brate, Bog zna koja. Razbojnici i koljači, ko svaka vojna.

Malo počutaše, pa seljak nastavi: – A jesi 1' ti Srbin, a?

– Jest – reče Atleti, a Zdenka ga začuđeno pogleda. Po novim domovnicama trebalo je da budu Hrvati.

– E, ako je tako, onda slušaj što ti velim – opet će seljak – bjež odavlen đe te noge nose! Ovđe ti je najgore. U Bosni se ne zna ni ko pije ni ko plaća... sve se rasprdekalo... – Pruži Atleti flašu: – 'Ajd potegni malo rakije da se ugriješ... slobodno potegni! – Atleti popi tri velika gutljaja. Toplota mu se razli po telu. – Ovđe ni medvjedi neće preživjet... Znam ja to, cijeli život sam u ovoj planinčini. Razmiljeli se, pa ih ima svakojakih, a svi žedni krvi. Tjeraju te svojim da glavu izgubiš, a da ne znaš ni za koga. Nije više to za kralja i otadžbinu. Oni moji odoše, vele, da se bore protiv neprijatelja. Dobro, ja sam za to, ako je

protiv Švabe. – Klimnuo je značajno glavom. – Vidio sam ja i svijeta.

Bio u Sarajevu, a ono, malo, sabilo se, ko da ga neko usuo u kotlinu, pa ne more ni napred ni nazad. Ja, bogme! Ovđe ti se sve najgore sleglo, ovđe nema mira!

Seljak je pametan i otvoren, pomisli Atleti, pa mada ga ni za ime ne upita, odluči da mu se poveri. Ispriča mu ko su i odakle su.

– Šta bi ti da si na mom mjestu? – upita ga na kraju.

Seljak je dugo ćutao. – A imaš li ti duhana? – najzad mirno upita.

Atleta mu dade cigaretu. Već je počelo da sviće. Zdenka je spavala na slamarici na podu.

– Pošto si mi sve lijepo ispričo – poče seljak uvlačeći duboke dimove i ja ću ti natenane odgovorit. Evo šta bi' ja: ja bi' se vratio što prije u Hrvatsku – Atleti ga začuđeno pogleda.

– Pa ja – nastavi seljak. – Hrvatska će bit najmirnija jer je uz njih. Sad je vrijeme setve, pa pošto si 'vako jak, lahko ćeš nać posao na selu. Samo se ti uzdaj u se, da rećemo, i u svoje mišice. Eto, to bi' ja.

– Pa i Bosna je uz njih.

– Bosna! – uzviknu seljak. – E, jadan ne bio, Bosna, vala, nikad ni uz koga do uz samu sebe! U njoj vazda nevoljom poćinje i nevoljom se svršava. I zato, ako bi da preživiš ovaj kijamet, ti lijepo put pod noge, pa natrag u Hrvatsku. To ti je moj savjet.

Seljakove reći zvućale su razumno. Samo, sad se trebalo prebaciti natrag. Benzin ovde nije mogao nabaviti, a peške Zdenka ne bi izdržala.

– Recimo da si ti u pravu, al' kako ću se vratit?

– Nešto ćemo smislit... nekako ćeš se snać.

– Ama, valja mi se prebacit stotine kilometara natrag, a kako ću nać prijevoz? Ovdje nema nikoga.

– E, pa nije baš tako. Preko brda živi jedan seljak. Ima ti on kola i nekoliko konjića. Nisu bogzna šta, al' mogu povuć kad zatreba. Možda će te on htjet odvest doneklen. Taj bi i guzicu prodo za dinar. Nego, imaš li ti nešto para?

– Imam – reće Atleti i pomisli na dukate.

– E, onda lijepo otiđi preko brda pa pravo kod njega.

– A bi 1' mi ti pokazo puta?

Malo se predomišljao pa pristade. Posle sat hoda i isto toliko upornog ubeđivanja, seljak pristade da ih odveze do prvog hrvatskog sela na koje naiđu za pet dukata unapred, a pet kada izvrši zadatak. Atleti mu odmah dade pet, pa se dogovoriše da se nađu na drumu predveće.

Vratili su se kući oko podne. Zdenka je već spremila ono malo hrane što su imali, nasekla šunku, pronašla neki stari hleb i napravila poparu.

Kada su popili rakiju i pojeli rućak, koji je seljak dopunio s malo ovćijeg sira, Atleti mu dade pet dukata. Seljak ih je posmatrao kako se svetlucaju na dlanu, pa onda odmahujuć reće:

– Nemoj, ne trebaju mi. Što će meni dukati?

– Čuj, ne plaćam ja tebi ono što si za nas učinio. To se ne da platit. Dajem ti ih zato što si dobar čovjek... A zatrebat će ti kad budeš ženio sinove pošto se vrate iz borbe.

– Ja... ja, bogme, kad se vrate... – oći mu zasuziše, a šaka steže u pesnicu, kao da dukati postadoše zaloga za povratak sinova. Izašao je bez reći iz kuće i vratio se sa zavežljajem u

ruci.

– Evo ti malo sira... mastan je i težak, pravi ovčiji. Samo zalogaj i kao da si se najeo krmetine. Trebaće vam. Put je dug.

Atleta mu dade sve cigarete koje je imao, pa se rastadoše, a da ni jedan drugom ime ne saznadoše.

Putovanje je bilo gore nego što su očekivali. Trajalo je puna tri dana i tri noći. Treće noći seljak reče da će ih sutradan u zoru ostaviti ili u prvom selu na koje naiđu ili na drumu, jer dalje ne može. Atleta se složio. Seljak je pošteno izvršio svoj deo dogovora. Mnogo im je pomogao, jer je poznao teren, znao u kojoj krčmi mogu dobiti hrane, kao i gde se smeju zaustaviti, a gde je bolje da zaobiđu. Iznemogla, promrzla i ugruvana Zdenka je ćuteći podnosila danonoćno sedenje, ležanje i spavanje na tvrdom drvetu taljiga.

U svitanje su naišli na neko selo. Znači, neće morati da idu putem pešice, radovala se Zdenka. Atleta je odlučio da tu ostanu po svaku cenu. Isplatio je seljaka po dogovoru, uzeo kofere i krenuo prema seoskom trgu, gde je morala postojati krčma. Tamo će saznati kome je potrebna radna snaga za setvu.

Bacio je pogled naokolo: pravo ravničarsko bogatstvo što buja pod zemljinom korom. Sve bukti od plodnosti i zdravlja. Ravnica bezgranična, a u nedogled se raširile zlataste livade bez ijednog brežuljka, išarane samo ponekim drvetom, koje hrabro remeti jednoličnost kao lenjirom iscrtanih polja. Kuće temeljne, niske i šarene, gizdavih ograda i još raskošnijih kapija, poredane u besprekornom nizu jedna pored druge uz samu cestu. A prozori sa zavesama na cvetiće. Činilo mu se da sanja.

Na trgu, u samom centru, ograđen ogroman hrast, čvornovat i krezub po širokom deblu, ali bogate i razgranate krošnje da seljanima i putnicima namernicima pruži hlad dublji i ugodniji od svakog dobročinstva što ga priroda može dati čoveku tokom letnjih žega. Atleti se učini da je veliko drvo simbol zaštite koju su Zdenka i on tražili.

Hodajući drumom i zavirujući kroz prozore, Atleta je već zamišljao velike bračne krevete, meke perine i žute mirisne dunje poredane po glomaznim ormanima. Čuo je zujanje muva, koje remeti neprikosnoveni mir iza debelih zidova čvrsto sagrađenih kuća.

Na levoj strani trga bela, sveže okrečena crkva, jedina se usudila istaći svoj toranj i takmičiti se s hrastom.

Pravi raj: spokojan, mirisni gaj, ovičen čipkastim ukrasima prirode i ljudskih ruku. Ime sela: Gaj. Seljani podebeli, prilično dobroćudni i spori, uglavnom zaokupljeni setvenim radovima, uzgojem stoke, ženidbama i dobrim zalogajem, i samo površno svesni rata. Šta velike sile kuju i kako prekrajaju kartu Evrope nije ih zanimalo. Imali su važnijih briga: da posle suše dođu padavine, da im grad ne uništi letinu, da se stoka ne zarazi. Ma šta se desilo s Hrvatskom, Jugoslavijom i svetom, zemlja se mora obrađivati, jer ona hrani sve vojske, sve moćnike, sve zavojevače i sve porobljene.

Ubrzo je Isaka primio na rad bogati seljak Martin, koji je imao veliku porodicu, troje odrasle oženjene i udate dece i troje male. Isak je pokazao domovnice. Niko ga nije pitao za razlog dolaska na selo. Zdenka se prihvatila rada u kuhinji. Potreba za radnom snagom i Atletine upečatijive mišice, kao i Zdenkina spretnost u kujanju bili su dovoljan razlog za

gazda Martina da ih bez mnogo raspitivanja zadrži kod sebe.

Smestili su se u svetlu, čistu sobu na mansardi prostrane kuće. Pošto su se ispavali i najeli, a posle nekoliko nedelja i ustalili u ujednačenom ritmu seoskog života, zaključili su da su imali „više sreće nego pameti“.

Obučen u seljačku nošnju, preplanule čele i lica, sav nabubreo od zdravlja zbog čistog vazduha i dobre hrane, Isak Salom, alijas Ivo Valić pomisli da je najzad našao sebe. Baš tu, u Gaju, međ seljacima, zaokupljen fizičkim radom od praskozorja do sumraka bio je zadovoljniji sobom nego ikada.

– Trebalo je da se rodim kao seljak – govorio je Zdenki.

– Nisam nikad čula za Židove seljake – odvratila bi mu tiho.

– Onda je trebalo da se rodim prije pet hiljada godina dok su još to bili u Judeji. A, ko zna, možda će opet bit!

Kada bi ponekad u seosku krčmu zalutale ustaše, pa se uz rakiju hvalili kako su pohvatali i poubijali toliko i toliko Jevreja, Srba i komunista, tek tada bi Atletu shvatio da živi u ratnom dobu. Zato je prestao ići u krčmu. Učinilo mu se da je opasno izlagati se takvom izazovu.

Vreme je brzo prolazilo, jer njegov prolazak nisu ni primećivali. Ništa se nije događalo, osim što se žar leta pretvarao u razbuktale boje jeseni, a one u zaslepljujuću belinu snega i leda, da bi se opet ona razlila, iščezla i razotkrila mlado zelenilo ranog prolećnog lišća.

Niko ih nije dirao, niko mučio, osim pretpostavki o onome šta se sa njihovim sunarodnicima događa.

Živeli su tako njih dvoje Jevreja, jedan Sefard iz Sarajeva i jedna Eškenaskinja iz Zagreba u svom skrovištu usred ustaške države Hrvatske u nadi da će sačekati kraj rata.

X

PAPIRNI PAJACI

VOZNA KARTA ZA BEG

– Didi, Didili! Vidi ko je došao... Možda je neka mušterija – povika Klara.

– Evo, idem, mama.

U mali stan u Jurišićevoju 26 u Zagrebu, Klara je uspela da smesti, pored svoje dvoje dece, šesnaestogodišnje Didi i dvanaestogodišnjeg Pola, i modistički salon. Didi joj je pomagala u vođenju obračuna, kao i dobrim delom u isprobavanju i prodaji šešira. Ozbiljna za svoje godine, Didi se zanimala za trgovinu, pa je Klara mogla da šije gotovo nesmetano. Uvek kada bi imala vremena, Didi bi joj se pridruživala i u pravljenju šešira.

„Kakvo zlato od kćerke imam! *Bjen ožu la miri*, da je ne ureknem“, mislila je često Klara. „Svakako se nije bacila na svog oca, već na moju familiju. Zlatne ruke na sve nas, a poslovni duh na Ninu.“

Puna ideja, Klara je razbacivala skice po stolovima i podu. Didi je često sama uzimala materijal i po Klarinom nacrtu krojila šešire. Vrlo precizno, strpljivo i sa osećanjem za formu, još veoma mlada, Didi je uspevala da sprovede u delo majčine zamisli.

Salon je dobro radio „*Si no kori, guteja*, ako ne curi, kaplje! Najzad sam se skrasila“, pomišljala je Klara, „i da nema ovog prokletog rata, sve bi bilo u redu.“

Iako se još vodila pod čisto arijevimskim prezimenom Valić (razvod nikom nije pominjala), ipak je morala da nosi žutu traku kao svi Jevreji. Prilično neprijatno, ali Klara se nije dala zaplašiti. Ostala je u Zagrebu kada su svi već uveliko bežali.

– Neće oni mene lahko prepasti – govorila je. – Pa šta? Nosiću traku. Udata sam za katolika, posao ide odlično. E, vala, ostaćemo ovdje kol'ko god mognemo.

Ali uskoro, počele su teškoće. Jedne noći, dva agenta su došla da odvedu Klaru. Povodom nekog praznika NDH sakupljali su se taoci. Klara je besnela i bunila se, ali ništa nije pomoglo. Agenti su bili učtivi, ali uporni. – Kad sutra prođe parada, odmah vas puštamo – izjavili su.

Didi je pomagala majci da se obuče, a kada je najzad shvatila da Klara mora otići, gorko se zaplakala.

Klara se sutradan vratila kući.

– Eto vidiš, neće oni meni ništa – reče po povratku. – Baš bi mogli negdje otputovat i razonodit se – dodade videvši Didino tužno lice. Po muževljevoj liniji dobila je dozvolu da putuje u Split, tj. u Italiju, kojoj je Split tada pripadao. Sa istom propusnicom odlazila je s vremena na vreme u Milano da kupi razne vrste materijala za radnju. I dalje se viđala sa italijanskim konzulom, koji ju je neprestano upozoravao:

– Klara, draga moja, morate bežati. Ovde je opasno za vas. Šta čekate? Idite u Italiju, tamo je bezbednije.

– Hoću, svakako – odgovarala je neodređeno. – Uostalom, moj položaj nije tako strašan... udata sam za katolika.

– To više mnogo ne znači – rekao bi konzul. – Verujte, to više nije dovoljno. Imate dvoje dece, pa zbog njih morate nešto učiniti.

– Dobro, recimo da odlučim otić, ali gdje ću? Cijela Evropa je u ratu, gdje pobjeći?

– Kažem vam, u Italiju, a onda u Ameriku ili u Australiju, Južnu Ameriku... To je vam moj iskren, prijateljski savet.

– Trebalo bi sve prodat, jer od nečeg moramo živjet.

– Prodajte i požurite.

Kada su je drugi put zatvorili i pustili na izuzetno zalaganje konzula, Klara je shvatila da mora pobeći. U međuvremenu i Atletu ju je posetio da se pozdravi i upozori je na opasnost.

– Krajnje je vrijeme za selidbu – reče sama sebi naglas i već sutradan ode jednom poznatom preprodavcu da ugovori cene materijala, šešira i mašina iz salona. Tokom sledeća tri dana od dobijenog novca uspela je da kupi nekoliko skupih krznenih kaputa i ogrtača i nešto nakita.

– Kako ću vam se odužiti i zahvaliti? – reče Klara konzulu držeći u rukama vizu za Italiju i pismo kao preporuku, ako joj zatreba.

– Nemojte mi zahvaljivati – odgovorio je smešeći se. – Milo mi je što ste u poslednjem času odlučili da odete. A u ovakvim vremenima nikad se ne zna, možda ćete i vi meni zatrebati. I da vam kažem u poverenju: voleo bih da tako bude.

– Tri karte drugog razreda – reče Klara na šalteru zagrebačke železničke stanice.

– Za kamo, gospođo?

– Za Italiju.

– Ali, gdje u Italiji? – upita začuđena službenica.

– Za... recimo, Veneciju – odgovori Klara.

Porodica Salom-Valić sela je u voz bez određenog cilja.

ŽUTE ZVEZDE

Riki se vratila u Beograd. Išla je pešice od železničke stanice do Knez Mihailove. Gledala je uporno ispred sebe, ne skrećući pogled ni desno ni levo, da što manje vidi. Razrovana kaldrma, razasute cigle, iščupano busenje, gvožđurija i poneko oboreno drvo ukazivali su se na putanji kojom je hodala.

– Nekada – promrmlja – put mi je bio posut cvijećem. Nekad davno... Kakva tuga!

Nikog više nisu čudile žene na beogradskim ulicama koje su govorile same sa sobom. Mnoge su glasno plakale.

Došla je do kuće u kojoj je stanovala i bojažljivo podigla pogled. Očekivala je najgore. Stajala je i gledala ne verujući: sve čitavo i na svom mestu! Polako je otključala vrata salona: nedirnut. Odahnula je i sela na stolicu u uglu, kao da je u poseti koja će se uskoro završiti pa se sprema da krene svakog časa. Onda ustade i pope se do stana. Hodala je kao u snu.

– Sve u jednom komadu! – govorila je. – Al' si blentava, pa nije cijeli grad srušen!

Polagano se spustila na krevet, jer joj se činilo da će se sve raspasti u najsitnije komadiće ako ne pazi. Zurila je u tavanicu bez misli, bez želja.

– Šta sad? – upita se, pa odgovori: – Prvo, uzeti pilule da ne boli ovol'ko, a onda otić kod moje drage nastojnice Marice.

Krupna i otresita Marica ulivala je hrabrost.

– 'De si, sestro slatka!?' – sačeka je sa uzvikom. Kako si nestala onog dana? Gospode Bože, što smo se uplašili. Svuda smo te tražili... A ja prešla na *ti*. Kad s nekim preživiš bombardovanje, onda mu više ne govoriš *vi*!

Čvrsto je zagrlila i poljubi, pa nastavi neuobičajeno tihim glasom. Inače je govorila kao da se dovikuje s nekim na obližnjem brdu. – Moraš odmah da odeš u policiju i da se prijaviš kao Jevrejka. Kažu *odmah*, a kad oni to kažu, onda je bolje poslušati. To je kod Vatrogasne komande na Tašmajdanu. Tamo će ti dati legitimaciju... Nije to ništa. 'Oće samo da znaju koliko vas ima. Nego, posle ćemo o tome, a sad, jesi li gladna?

– Nisam.

– E, onda ćeš prvo kaficu i malo slatka...

– Neću ništa.

– E, moraš! – povika Marica. – Rakijicu, malo pogače, danas sam je umesila, slaninice, jaja, a onda kafa i slatko? A? Sve sveže sa sela! Vidi u šta si se pretvorila, jedna ti majka! Sva si ubledela ispod tog crvenila. Tek kad se lepo najedeš, možeš na prijavljivanje. Sve je lakše s punim stomakom.

Riki je morala poslušati, jer se s Maricom oko hrane nije smelo raspravljati.

– Ići će Milorad s tobom ako hoćeš – reče Marica. – Ništa se ne brini. Mnogi su već bili i ništa im se nije desilo.

– Ama ne brinem, šta si navalila! Niko mi nije potreban. Idem sama – pobuni se Riki.

Na putu za Vatrogasnu komandu nije pomišljala na strah. Hodala je kao po oblacima. Ruglo od ruševina i uniformi obavijala je izmaglica.

Bila je mirna i kada su joj dali legitimaciju, žutu zvezdu i traku.

– Morate ih nositi stalno – reče čovek koga nije ni pogledala dok joj je pružao žute

krpice. – Bez trake i zvezde ne smete izaći naulicu ni pod kojim izgovorom. – Potrudio se da joj što bolje objasni: kazna za nenošenje Davidove zvezde je jednostavna: smrt.

„Hm“, pomisli Riki, „u ovom ratu Jevrejin nikad neće bit sam: sa njim će uvijek ići, rame uz rame, smrt.“

Izašla je na ulicu kao nova osoba, s novim znamenjem. Otvorila je legitimaciju „Die Jude, Rifka Salom...“ Dok se vraćala prema centru grada, njenu malopredašnju ravnodušnost zamenio je dobro poznati salomovski bes. Od ljutine korak joj se ubrza. Više nije osećala ni bol u kuku.

– Zločinci, ubice, dušmani – mrmljala je poluglasno. – S kojim pravom nas obilježavaju? Skotovi! Platiće oni... – Razjarena, skoro je trčala Aleksandrovom ulicom. – *La muarti ki li venga! A pidasus sifagan! Il Dio ki lis pagi!* Crkli dabogda! Raspali se u komade! Neka ih Bog kazni! – Nikad nije proklinjala poput Nine, pa dosad nije bila svesna da zna sve te kletve.

Pretekla je jednog nemačkog oficira, koji je išao pod ruku s lepom ženom. Projurila je pored njih, zastala, okrenula se i pogledala ih. Čula ga je kako kaže:

– *Siehst du, meine Lotte*⁷², ovo je sramota nemačkog naroda i Trećeg Rajha. Pamtiće se vekovima. Sve će se zaboraviti, ali ovo neće.

Shvatila je da govori o njenoj zvezdi, htela nešto da mu kaže, ali se predomislila i nastavila svojim putem. Njegove reči su je smirile.

Tužno je gledala grad. Zar ovo mesto, pitala se, donedavna otvoreno i široko, gde su je samo iz milošte zvali „naša mala Čifutka“, gde je bilo svejedno ko si – Jevrejin, Bosanac, katolik, Rus, pa čak i Turčin – ovo da doživi! Sarajevo, da, Zagreb, Barselona, Istambul, da. Ali Beograd! Jednom davno osetila je na sopstvenim ramenima tople šake beogradske kaldrme, koje su grlile došljake. A sad se ukus straha i progonstva uvlači u zidove, tarabe i kafane. Policijski čas i zabrane slobodnog kretanja! A posle svake neprospavane noći jutro donosi nov proglas. Neko nekoga prijavljuje, neko nekog krije, svako u svakog sumnja.

Pred vratima ju je čekala još jedna žuta zvezda. Sedela je na stepeništu sagnute glave s rukama obavijenim oko kolena: mala, skupljena, gotovo neprimetna u polutama hodnika, osim trake na ruci koja je sijala poput topaza. Podigla je glavu kad je čula korake i skočila lako na noge. Bila je to njena prijateljica Erna iz Zemuna, Eškenazi Jevrejka udata za Srbina.

– Uđi, uđi – reče Riki srdačno. – Šta se desilo?

Erna je ćutala držeći koverat u rukama, pa se najzad prenu i progovori: – Šta se desilo? Pitaj me šta se nije desilo! Još da me kamion pregazi pa sam komplet. Uvek sam se zlopatila s nervima, ali sad mi se čini da ću iz kože iskočiti. E, baš tako se osećam. Došla sam da se malo smirim. Marica mi reče da si se vratila. Bože, Riki – nastavi sa suzama u očima – pokupili su ih mnoge, cele porodice, sve stari Zemunci, pa ih držali ceo dan i noć u crkvenom dvorištu. Prolaziš, vidiš prijatelje, a ne možeš im pomoći. Sve najbogatije porodice... A autobusi bez prozora kloparaju gradom. Kažu da u njima guše gasom...

Riki joj nasu čašicu rakije. Popila je naskap.

– Skoro da zaboravim – nastavi Erna – ovo ti je doneo jedan čovek, lep, visok, brkat. Kada sam došla, stajao je u hodniku i uporno zvonio. Pošto je video da te i ja čekam, predstavio se... Dušan, zaboravila sam prezime. Pogledom mi skoro otkide zvezdu... Reče

da žuri, ali me je nekoliko puta pitao da li ću te ja sigurno sačekati. Rekla sam da hoću, pa makar čekala do ponoći. Tek tada mi dade ovo pismo za tebe.

– A što nisi čekala kod Marice?

– Nisam htela, mada me zadržavala. Čim mi je ispričala sve o tebi, zauzela sam busiju ispred vrata.

Riki iscepa koverat. Na Dušana je potpuno zaboravila.

„Draga Riki, ne mogu više da čekam da se vratiš. Marica mi reče da si nestala za vreme bombardovanja, ali si se vratila. Nisam sumnjao. Znao sam da si živa. Sad moram da idem. Veza me čeka kroz petnaest minuta. Moram da ratujem protiv neprijatelja. Ne, nisam obukao nijednu uniformu. Idem u ilegalu. Kad se vratim, sve ću ti ispričati. Onda ćemo živeti u slobodi. (Molim te, ovo pismo odmah baci.) Za pozdrav ću ti samo reći da ćeš za sve patnje koje prođeš ili si prošla biti osvećena. Ja ću se za to pobrinuti. Vidimo se posle rata!“

– Neka te Bog čuva! – reče Riki i šibicom zapali pismo. Kao uvek diskretna Erna nije ništa pitala.

– A gdje ti je muž? – upita Riki.

– U zarobljeništvu. Tek što je navukao uniformu, uhvatiše ga i odvedoše. Ne znam zasad ni gde je. Valjda ću od nekoga čuti. Sad sam i bez posla. Juče nas pozvao direktor, mene i još četiri Jevrejke, i reče nam da, eto, moramo da napustimo radno mesto. Zbogom, banko, i marš na ulicu.

– Trebalo bi da se borimo – reče Riki zamišljeno – ali ne znam kako i s kim.

– Kako to misliš?

– Pa, pušku u ruke, put pod noge, pa udri!

– Da, baš bi ti dobro činilo malo borbe, tako si snažna... pa jedno dva-tri dana marša, odlična vežba za tvoju nogu...

– Dobro, dobro, znam, ali da sam zdrava, ja bih se borila.

– A s kim? Koga znaš da te povede? A ako ih i ima, kako da ih nađeš? Otkud ti puška?

– Ne znam, ali Srbija se neće tek tako predati... ognjena Srbija!

– Ma šta Srbija! – odvrati Erna. – Pa zar se nije već predala?

– To je vlada, a ne Srbija, ne narod. Krv će se liti, vidjet ćeš. A ponajviše ovdje.

– Hm... šaka jada prema ovoj sili. Ali, čekaj, da ti ispričam dalje. Juče dođoh kući, onako sva u šoku, izbačena s posla kao gubava. Stanem i pomislim: „Šta li mi se može još dogoditi?“ E, draga moja, u ovakvim vremenima nikad se ništa ne pitaj, jer uvek ima još nešto gore da te snađe. Ko me terao da se pitam? Dođem do vrata sopstvenog stana, pa ne verujem svojim očima: lepo piše *Beschlagnahmt*, pedantno zalepljeno. Proverim još jednom da nisam promašila sprat, ali ne, nema sumnje, to su moja vrata. Danas se pojave četiri nemačka oficira predvođena nekim krvnikom, zove se Štarke, pa kažu da im je potreban moj stan. Mogu da odnesem garderobu, a sve ostalo moram ostaviti, i posteljinu, da svinje imaju na čemu da spavaju. Na mojoj posteljini od damasta! Ujedno sam dužna da im menjam čaršave dva puta nedeljno. Zamisli! Besplatan hotel, a ja besplatna pralja. Dva puta nedeljno! Ni manje ni više. A gde ću ja? To se pitanje uopšte ne postavlja. U park, na ulicu, na železničku stanicu... baš ih briga. Majku im švapsku!

– Zašto baš tvoj stan? Nije tako veliki. Oni bar mogu birati – začudi se Riki.

– To sam se i ja pitala. Nikako mi nije išlo u glavu. Najzad sam se setila. Moja kuća je u Kneginje Ljubice, tačno preko puta Jevrejske opštine. Valjda hoće da znaju šta se tamo dešava, da špijuniraju.

– E, moja Erna! A gdje ćeš sad?

– Idem natrag u očev stan u Zemunu. Šta ću? Valjda će se i oni uskoro vratiti. Moraće. Kažu da je za muškarce mnogo opasnije nego za nas. Bože, Riki, šta će biti s nama? – Suze su joj klizile niz bezizrazno lice.

– Znaš šta – reče Riki zaverenički – 'ajde da sakupimo grupu žena, ali samo onih od po metar i po, pa da prokopamo mali tunel do Gestapoa, tamo kod Narodnog pozorišta. Svaka od nas će ponijeti po kišobran, suncobran, neki amrel...

– Ma šta to lupetaš?

– Čekaj, nisam završila! Po jedan kišobran. Onda se uvučemo u Gestapo kroz tunel, ali noću, kad Nijemci spavaju ko zaklani, nabijemo svakom jedan u guzicu i... otvorimo! – Bila je sasvim ozbiljna, ali joj je stari vragolasti osmeh ipak poigravao na uglovima usana.

Erna odmahnu s nevericom. – Ti se zezaš dok svet oko tebe propada.

– Svijet će propast ako mora, bilo da se zafrkavamo ili kukamo. Ja glasam za zafrkavanje.

– Blago tebi kad možeš. Ja ne mogu.

– Ih, nemoj misliti da sam ja neki heroj. I ja sam se dobro prepala, nego se malo šalim da te rasonodim.

Erna je zagrlila i poljubila.

– Čuvaj se, Rikice. Izlazi što manje – reče odlazeći.

– Navrati opet. Nek ti je Bog na pomoći – odvrati Riki.

– Bog? Hm! Baš se pitam gde li je On sad?

– Uživa gore – reče Riki. – Sigurno navrati, kad On već neće.

– Hoću, svakako.

Nestala je kao mala senka pogrbljena pod teretom briga. Riki uzdahnu, pa promrmlja: – Sad kad se s nekim pozdraviš, više ne znaš da li ćeš ga ikad opet vidjeti.

Videla ju je opet. Došla je da joj ispriča kako joj je otac ugušen u autobusu gasnoj komori, dok je mlađi brat, zahvaljujući jednom nemačkom vojniku meka srca, uspeo da iskoči iz kamiona kojim su ga vodili u logor, i nestane u obližnjoj šumi. Nije znala kuda je otišao.

STUDENI DANI LETA

Svoju prvu noć u okupiranom Beogradu Blanki je provela u nemirnim snovima, slično noći u istom gradu pre mnogo godina, ali iz različitih razloga. Sada od straha, a onda od tuge. Davno, kada se rastala od Marka, mislila je da je to najveća nesreća koja ju je mogla zadesiti. Ali, ko je tada, u slobodnom Beogradu, i pomišljao na rat?

Sa stanice su krenuli Slavku Popoviću, Markovom dugogodišnjem poslovnom prijatelju, prijatnom, blagom i pomalo neodlučnom čoveku, kako u privatnim tako i u poslovnim poduhvatima. Stigli su nenajavljeni, nadajući se da mu kuća nije srušena, da je on živ, a ako je tako, da je kod kuće i da će pristati da ih primi. Sve je bilo tu: Slavko, kuća i njegova kolebljiva dobrodošlica. Blanki je odmah osetila da ih je, inače ljubazan i gotovo mio čovek, dočekaao sa zaprepašćenjem, koje se zatim sve više pretvaralo u hladnoću i nemir.

Tokom noći sanjala je da su joj se tutkalom premazani tabani zalepili za pločnik, pa ne može da se pokrene. Kada se probudila, osećanje teskobe nije iščezlo.

Ujutru, dok su zajedno pili kafu, Slavko, bled od neprospavane noći, uporno je ponavljao da moraju naći stan. Ruke su mu se tresle. Marko reče da odmah ide da traži stan, pa dodade:

– Što si, brate, tako užasnut? Sve će bit u redu.

Slavko je ćutao.

– Ako treba, mi ćemo ti platit za ovih nekoliko noći – nastavi Marko ne shvatajući razlog nemira.

Sa suzama u očima, drhtavim glasom, Slavko najzad progovori: – Ma nije novac u pitanju! Ako vam je potreban, ja ću vam ga dati... Hoću da vam pomognem... Ali, molim vas, morate otići, odmah, ne sutra, ne po podne, nego sad! Pa ti znaš da je za skrivanje Jevrejke kazna smrt! Hapšenje, mučenje i ko zna šta, a onda streljanje... Ona nije prijavljena – pokaza prstom na Blanki, ali je ne pogleda u oči – a ti nećeš da je prijaviš! Molim te, preklinjem te, razumi me. Svako čuva svoju glavu. Da nije Jevrejka, sve bi' učinio, ali ovako... i ja imam porodicu, i ja moram... – kukao je.

Marko ga pogleda s toliko gađenja da Blanki bi žao Popovića, koji se, sklopljenih ruku, sav smanjio. Marko mu ništa ne reče, samo se okrenu prema Blanki i pruži joj ruku: – Hajdemo, mala, odmah.

Uzeli su svoja dva kofera i izašli iz kuće bez reči. Slavko je ostao sagnute glave kod stola za kojim su doručkovali.

– Kukavica, šonjo! – procedi Marko na ulici. – Tolike večeri sjedili i pričali o poslu i moralu, novcu... uopće, o životu i svijetu. Putovali zajedno, drugovali! Trabunjao je i lagao sve vrijeme...

– Nije te on lagao onda, samo nije znao da je kukavica. To niko ne zna zasigurno dok nije u prilici da utvrdi.

– Sad je pokazao kakav je. Uvijek sam mrzio te proklete riječi, koje te zavedu da povjeruješ svašta. Dokaži ti meni, brate, kakav si kad je vrijeme, a ostavi baljezganje.

– Šta ćeš – Blanki sleže ramenima. – Svako po svom guberu.

– Za mene još kojekako, al' tebe izbacit na ulicu! E, pa to je nečuveno! To je neljudski.

– Izvini, Marko, kad kao zalogu prijateljstva tražiš život ili rizik da ga neko izgubi, e, to je

ipak puno. Neko jednostavno nema hrabrosti, možda ni za rođeno dijete, a kamoli za prijatelja.

– Krpa od čovjeka – reče Marko hladno, pa nastavi: – Kuda ćemo sad? Kod Riki ne smijemo. Pitanje je i da li je još u Knez Mihailovoj. Valjda jest. Provjeriću čim se negdje skrasimo... – Naglas je razmišljao dok su polako hodali praznim ulicama.

– Zašto ne bi kod Riki? Ona nas sigurno ne bi izbacila.

– Opasno je. Svi znaju da je Jevrejka, a treba vas samo pogledat, pa vidjet da ste sestre. Ne, to ne dolazi u obzir. Moraćemo na dan-dva u hotel. I to je opasno, jer hotele najviše kontrolišu, ali, nema nam druge dok ne nađemo stan. Ih, boga mu!

– Ma šta se brineš? Ja sam Blanka Korać, rođena Milić. Ko zna da sam Jevrejka? Ne piše mi na čelu.

– Nikad ne znaš ko te može prepoznat. Danas svako svakog potkazuje. Na tome je zasnovano hitlerovsko uređenje. Majka sina, muž ženu, sestra brata. Ogavno, al' je sad na cijeni gestapovski način razmišljanja. Baš se pitam koliko nisko može ljudski rod pasti.

Blanki se mnogo bolje osećala u hotelu „Mažestik“ nego kod Popovića. Hotelska bezličnost i hladnoća činile su je spokojnom. Marko je ceo sledeći dan proveo u bezuspešnim pokušajima da nađe stan. Uveče se umoran vratio i naručio večeru u sobu. Čim je kelner zakucao, Marko skoči, pred vratima potpisa račun i sam ugura kolica sa hranom. Nije ga pustio unutra.

– Treba bit oprezan – rekao je kad je primetio Blankino čuđenje. – Ko se čuva i Bog ga čuva, kaže stara izreka.

– Ima nešto slično na španskom: *Ken avla i il Dio lu oji* – reče Blanki.

– Što znači?

– Ko govori i Bog ga čuje.

Uz večeru, oboje su se opustili.

– Ih, kad se sjetim ovog grada, davno, kad sam stanovala s Rikicom. Topao, gostoljubiv... Mangupi i šaljivdžije na sve strane. Smijeh se ori, sve otvoreno. Cigani gude i sviraju romanse, suze kaplju od rastužene slovenske duše. Merak ti da pogledaš. Bilo je drukčije neg u nas... Divno, ljepše neg u Saraju.

– Jest, razlikovalo se – nasmeši se Marko – za čitavo jedno gospodstvo i sporst turskih begova, za gromoglasnu zvonjavu katoličke katedrale, za nešto tuge naših Sefarda, za jedan cijeli cinični humor nas Mostaraca, za poneki zabranjen poljubac različitih vjera, za pokoju sevdalinku i mnogo behara... Eto, za sve to Beograd je uvijek bio drukčiji od Saraja, a koji je grad ljepši, to je već teško reć.

– Svaki grad je lijep ako u njemu proživiš ljepe trenutke – nastavi Blanki. – A Beograd mi je ličio na voal, providan, lepršav, više da ti izgledom zamaže oči nego što iko ima prave koristi od njega... baš kao voal. Al' je umio prigrlit došljaka ko nijedan grad! Nije mario kako ćeš mu se odužit za utočište. Evo ti, kao da je govorio, ostani kol'ko 'oćeš, a ako ti se ne sviđam, idi, ne smeta, meni je lijepo i s tobom i bez tebe, jer uvijek će doći drugi. To osjećanje slobode – oči joj zasijaše – je ono što je zadržalo Rikicu ovdje. Da! Jedini način da se jake ličnosti zadrže jeste dati im slobodu.

– Odličan recept! Uh, uh! Al' si mi ti pametna. – Znao je da govori o njemu. – 'Ajde, frfljaj još malo.

I Blanki je nastavila sa čavrljanjem.

– Govorka – promrmljao je, uživajući u glasu koji ga je smirivao.

– Baš nešto mislim...

– Šta to? – upita Marko odsutno.

– Pa znaš, o bogatstvu. Boriš se da budeš bogat, pa postaneš bogat. Onda dođe rat i ispa'ne da je bolje da bit siromah, jer nemaš šta izgubit, a i manje si uočljiv. Kol'ke će bogataše ubit samo zbog imanja, da bi onda oni drugi postali bogati, dok i njih neko, u nekom drugom ratu, opet ne ubije iz istog razloga... Tu baš nema logike. – Zaćutala je, dok ju je on milovao po ruci, pa onda dodade: – Imam utisak da više nikad nećemo živjet u Sarajevu. Šta misliš, zašto?

– Jer nam se sad čini da se nemamo čemu vratiti – odvrati Marko.

– Ne, nije to, nego smo svoje tamo odživjeli. Jedan dio života nam je zauvijek završen.

Marko ustade. – 'Ajde na spavanje. Ne brini, sve će bit bolje nego što misliš, mala moja brbljivice.

Osetio je nežnost prema Blanki, opipljivu i toliko jaku da ga sveg uzdrma. „Obuzdaj se“, pomisli, „sve mora imat mjeru. Prepašćeš je. Mogla bi pomislit da je u većoj opasnosti nego što jeste.“ Poput mačeta sklupčala se tu pored njega, čudno sigurna u svojoj bespomoćnosti. S takvim mislima utonuo je u san.

Ujutru Marko reče da se moraju preseliti u drugi hotel. Blanki samo klimnu glavom.

Međutim, oko podne je došao sa dobrim vestima: pronašao je Savetine kćerke, koje su studirale u Beogradu, mlađa, Jelena, hemiju, a starija, Ana, medicinu. Jelena je bila slika i prilika Koraćevih, plava i vitka, uzdržana i zatvorena, dok je tamnokosa Ana ličila na oca, glomaznog galamdžiju, posednika sarajevskih drvara, Jovu Primorca. Pod uticajem roditelja, Jelena i Ana nisu se ponosile „ujkinom izabranicom“. Ipak, dovoljno su ga volele da bi mu bez dvoumljenja učinile uslugu, iako ona uključuje i njegovu ženu, siromašnu Jevrejku. Zato su odmah pristale kada ih je zamolio da spavaju kod drugarica da bi se on i Blanki smestili u njihovu garsonjeru dok ne nađu stan.

Udoban, boemski i svetao stančić nalazio se u samom centru grada, u ulici Vuka Karadžića. Blanki se čudno osećala dok je raspakivala kofere: imala je utisak da ne sme ništa da takne. Plašila se da ne naruši red u stanu Markove porodice. Jedva se odlučila da stane pod tuš. Marko je odmah primetio njenu nelagodnost.

– Ne čine one uslugu tebi, nego meni – rekao je. – To nam je oboma jasno. Uvijek sam ih mazio i volio, a i one mene. Zato prestani s tim snebivanjem. Nas dvoje smo odavno kao jedna duša, pa što je meni dato, to je i tvoje.

– Ma, ne, ne... ovaj, da... sve je u redu – nesigurno ga je razuveravala.

– Znaš kako izgledaš? – nasmeja se Marko – Ko glumica početnica koja ne zna šta će s rukama. 'Ajde, mala, opusti se.

– Nećemo ovdje dugo ostat? – upita zabrinuto.

Ostali su gotovo nedelju dana. Blanki nije izlazila, pa je u časovima dokolice čistila stan. Vratiti sve na mesto na kome se nalazilo pre čišćenja postalo je mala igra, koja ju je zabavljala. Čeznula je tih dana da razgovara s Rikicom. Razdvajale su ih samo dve ulice. Marko je obećao da će potražiti Riki, ali tek kada nađu stan.

Najzad ga je našao u ulici Kneza Miloša broj 50. Izdavala ga je žena jednog oficira u

zarobljeništvu. Odmah su se preselili.

– Imali smo više sreće nego pameti – ponavljao je Marko.

Tih dana zapečatio je svoju odluku da Blankicu, kako ju je sve češće zvao, ne prijavi policiji kao Jevrejku, već da je krije. Blanki se nije protivila.

Javili su Antonu adresu i uskoro dobili prvo pismo. Premda uvijeno, opisivao je časove posle njihovog bega. I njega su ustaše pronašle i ispitivale, pa iako se stvar zataškala, molio je Marka da mu piše na adresu jednog prijatelja.

– Da tebe ne bijaše, ode mi glava! – priznade Marko Blankici. Ona se samo ponosno nasmeši.

Već sledećeg dana posetio je Rikicu.

ŠTA UCINITI SARIKI SALOM?

Dani su prolazili, prošarani trenucima nade u opštem beznadu. Ljudi su dolazili kod Rikice i odlazili, da se pojave ponovo ili nikad više. Riki je poznavala mnogo sveta, a još više sveta je poznavalo nju. Neke je strah odvojio od prijatelja, a neke približio.

Niko nikome nije mogao pomoći i opet, svako je svakome mogao pomoći – rečju, ako ne delom. Čudno doba pometnje i nasilja svrstavalo je ljude u određene kategorije, jer su prilike zahtevale trenutne, pa samim tim i sasvim prirodne reakcije. Često nije bilo ni vremena ni mesta za izgovore, rasprave i glumu.

Jednog jutra Riki otvori vrata i ugleda Marka. Ni sama nije bila svesna koliko je tokom godina zavolela svog sadašnjeg zeta. Pred njom je stajao stub sigurnosti na koji se mogla osloniti, već i sama otežala od oslanjanja drugih na njenu vedrinu i snagu duha. Sva ozarena, Riki se zalete, zagrlila ga i obesi mu se oko vrata.

– Došli ste, moj Marko, stigli ste! Znala sam... Kako je Blanki? Je l' nađoste stan? Kako ste pobjegli? Jesi li...?

– Čekaj, Riki, stani. Sve ću ti ispričati. – Ušli su, seo je u fotelju, zapalio cigaretu i odahnuo. – E, vala, ovo mi je prvi časak mira otkad... ne pamtim otkad. 'Ajde, ne budi ti zapovjeđeno, skuhaj mi jednu kahvu, ako je imaš – reče šeretski.

– Ma imam, imam, kako ne bi' imala za mog zeta! I svoju dušu bi' ti skuvala, samo mi pričaj šta je i kako je.

Donela je kafu.

– Gdje je Blanki?

– Ne brini, bona, ne brini. Pa zar bi ja ovdje sjedio i naklapao da Blanki nije na sigurnom mjestu? U stanu je koji smo našli u Miloša Velikog. Sve je u redu.

– Jesi l' je prijavio?

– Nisam.

Riki se zamisli. – Ne znam je li ti to pametno. Neće oni ništa Jevrejka koje su udate za arijevce. A ako vas otkriju, odoše vam glave oboma.

– Mnogo sam o tome razmišljao. Ne znam ni sam. Bojim se, brate, neke racije. Počnu kupiti Jevreje bez obzira na udaju i ostalo. A ako nije prijavljena, niko i ne zna za nju. A ti?

Riki uze traku i zvezde s komode i provitla ih kroz vazduh bez reči. Marku se usne stisnuše u tanku liniju. Riki počuta, a onda, prvi put otkad je počeo rat, zaplaka, zarida bez stida. Marko se nije ni pomerio. Nije prišao da je teši. Smatrao je da u ovakvim prilikama dodir i reči ne pomažu. Riki je osetila potrebu da se isplače i oslobodi nakupljene gorčine, pa je treba pustiti da to učini. Kada se smirila i obrisala suze, zamolila ga je da nastavi priču.

– Pa, eto, Blanki ima lažne papire – zastao je. – Moram je nekako zaštititi od ovih zvjeri, skloniti je, sačuvati.

– Znam, ali neko je može prijaviti. Ima i ovdje onih koji te poznaju, a nisu dobronamjerni.

– Tačno, al' zasad ćemo 'vako, a poslije... Znaš – nastavi Marko – kad ih vidim na ulici, kao da razum izgubim. Magla mi se navuče pred oči, pa bi' navalio da grkljan iščupam golim rukama. A noću, i ono malo što zaspim, sanjam kako mi se krv sliva niz šake. Pokraj

mene samo mrtvi Nijemci, a ja sve rukama kidam... ko pravi krvolok! Nisam znao da se takvi nagoni u meni skrivaju. Ako mi je neko dirne, ja ću, bogme, ubit. Ubit ću bar jednog prije nego što mene udese... Gledam je onako malenu i mirnu, samo šuti, ko mrvica. E, ne dam je, pa il' skupa, il'...

– Ma, stani, smiri se – prekide ga Riki. – Nije dotle došlo! Biće dobro. A što je nisi doveo?

– Ne smije izlaziti, suviše je rizično. Najbolje je da sjedi u kući.

– Da.

– A šta ćeš ti? – upita Marko.

– Kako šta ću? Ništa, što i dosad. Sjedim i čekam, pa šta bude.

– Imaš li para?

– Imam, hvala ti. Ostalo mi od radnje.

– Ako ti treba, samo reci. Ja imam. I nemoj izlaziti. Nije dobro šećkati im se pred očima. Neko ti može nabavit što ti treba, a, eto, sad sam i ja ovdje, pa ću navraćat često, svaki dan.

– Ama, 'ajde, ne brini. Idem ja naokolo s ovom zvijezdom. A, ujedno, ovdje sam među svojim. E, moji Beograđani, nidje ih nema!

– Mislim da si ih uvijek odviše cijenila.

– Čekaj, čekaj, prvo da ti ispričam, pa onda sudi. Neki dan u tramvaju gužva. Svi se sabili ko sardine, a ja u sredini, ne vidim ni ulaz ni izlaz. Tramvaj stade gdje mu nije stanica, nastade neko komešanje, a neko viknu „racija“. Ništa, stojim i čekam, šta ću? Nisam ptica da izletim kroz prozor. Počeše zbilja izvoditi ljude i legitimisati ih. Odjednom, neko me zgrabi sprijeda, a neko straga, dvije ruke mi iščupaše zvijezdu i traku! Zamisli ti to, a! Nepoznati ljudi. Gurnuše me nazad, a oni drugi opet iza sebe, te tako dođoh na sam kraj tramvaja. Srećom, nisu nas sve izveli. Neke zadržuše, a neki se vratiše u tramvaj. Krenusmo dalje. Niko ne reče ni riječi, samo mi ona dvojica priđoše, vratiše mi moja obilježja i siđoše na sljedećoj stanici. A? Šta sad kažeš?

– Svaka čast! Poen za Beograđane, ako su bili Beograđani. Znaš, ovo su ti vremena kad su gadovi još gadniji, a pošteni ljudi još bolji. U doba mira možeš samo nagađati ko je ko. Pa ni ja ne bi' bio sad ovdje da nije bilo dobrih ljudi.

Marko joj ispriča kako su pobjegli iz Sarajeva. Završio je u sumrak.

– Zar da ne vidim Blanki? – reče Riki molećivo dok ga je ispraćala.

– Ne ljuti se, molim te, ali zasad ne.

Osetila je da mu je teško, jer je verovatno vodio isti razgovor sa Blanki, pa nije navaljivala.

Kad je otišao, odneo je i svoju moru. Ona ostade sa svojom. Legla je u krevet i počela poluglasno govoriti sama sa sobom. To ju je smirivalo.

– Svi se kuhamo zajedno u jednom kotlu, ko onom đavoljem u kome krčka griješnike. A onda, tak-tak-tak... mecima izbušen kotao curi u milijunima različitih mlazeva... ljudskih sudbina, koje nezadrživo teku odvojenim tokovima.

Protegla se, ustala i sela pred ogledalo. Počela je da češlja prosede uvojke: – Klara, Buka, Atleti, Elijas... gdje li su? – mrmljala je, mažući lice kremom. – Fino, bogme, što su Marko i Blanki u gradu.

Svukla se i legla da spava. – Ljudski život... svi se brinemo za svoj.

– Okrenula se i upalila cigaretu – ... poneko pomalo i za tuđ... Ljudski život... kao talas, govorio joj je Miloš, začinja se negde na pučini u trenutku kada niko nije svestan da će se pojaviti na licu zemlje, a još manje u kakvoj formi. Onda, zavisno od vremenskih prilika, najzad se javlja na obali, izložen pogledima okoline. Pošto proizvede manje ili više šuma, pene, zadovoljstva ili štete, povlači se odlazeći u nepovrat, neznano kud, da se pridruži onom od čega je i potekao. Ta vodena masa je večna, a svaki talas ponaosob kratkotrajan i prolazan. Ipak, svaki se bori da zašumi glasnije, da uzdrma šljunak ispod sebe. Ljudski život kao talas... Uvek joj se sviđalo Miloševo poređenje... ako ga nije „pozajmio“ iz literature. Šta li je s njim?

Probudila se u potpunom mraku. Polako ustade, navuče debele zastore, pa onda upali svetlost. Počela je da pretura po fiokama pisaćeg stola i našla Miloševu fotografiju. Dugo ga je gledala pravo u oči.

– Kol’ko sam ga volila – reče tužno. Ugasila je lampu i vratila se u krevet. – Sutra moram naći neke pilule protiv bolova. Ovako postaje neizdržljivo.

Ustala je rano i krenula apotekarki Leli s nadom da je apoteka još na svom mestu, a Lela živa i zdrava u njoj.

Na putu se umešala u masu koja zamalo da rastrgne jednog čoveka. Prisustvovala je celom događaju. Išla je polako, jer ju je noga bolela. Jedan čovek je prišao Nemcu i rekao: – Ovaj je Jevrejin – pokazavši na nekoga bez trake i zvezde. Namac ga odgurnu i nastavi svojim putem. Nekoliko prolaznika primetilo je šta se desilo. Za tren oka jedni su preneli drugima i već ionako nervozni ljudi potrčaše za izdajicom i premlatiše ga. Rikičine šake su se stegle u pesnice. Nije mogla da se gura i trči, ali je svim srcem učestvovala.

Došla je do mesta gde se nekad nalazila apoteka. Ostala je samo rupa. Nije znala gde Lela stanuje, pa se vratila kući neobavljenog posla, sva zajapurena od napora i bola, ali još u borbenom duhu.

Kod nastojnice Marice čekala ju je Erna.

– Prijavili me! – uzviknu čim ugleda Riki koja se umorno sruši u fotelju.

– Ko te prijavio? Šta ima da te prijavi kad si već prijavljena? Šta je ovom svijetu?

– Jao, ništa mi ne govori! – očajno će Erna. – Pre neko veče, kasno, oko ponoći, a možda i još kasnije, neko lupa na kapiju. Svi se razbudiše. Ja otrčim na prozor, kad tamo dva gestapovca, oni s kiflom na grudima, i dvojica u civilu. Nastojnica im otvori, a oni zapucaše iz stana u stan. Pošto smo mi... sad samo ja – popravi se – na poslednjem spratu, to je, bogami, potrajalo. Sedim i čekam. Sve sam se nadala da će naći što traže, pa do mene neće ni stići. Ali, ’oćeš, đavola! Dođoše i do mene. I znaš šta? – kiselo se nasmejala – razlog za ceo pretres bila sam ja! Da, ja. Onaj u civilu iz policije mi uljudno reče da dolaze po prijavi da krijem Jevreje i da sam komunistički špijun, jer, kaže, često putujem. A kiflaši značajno klimaju glavom.

– I?

– Šta da ti kažem? Da krijem, to jest, sreća moja, da sam krila, istina je. Da sam komunist, nije, a da često putujem, jeste.

– Koga si, bona ne bila, krila!? Gdje to putuješ?

– Pa, eto, krila sam jednu prijateljicu i njenu trogodišnju kćerkicu. Kako da ih ne sakrijem? Nije se prijavila, a morala se negde skloniti dok joj rođaci ne srede lažna dokumenta. I šta da radim? Da kažem da neću? Pobjegla je, srećom, prekjuče. Valjda u policiji ima toliko prijava da ne stignu odmah sve da obiđu. To me je spasilo, a i nju. Inače, lepo bi' nagrabusile. A što se putovanja tiče, to ti nisam ispričala. Pribavila sam lažni *ausweis* na ime Gordana Janković da bih išla u Gornji Milanovac. Tamo mi se krije najmlađi brat.

– Je li to onaj što je pobjegao iz kamiona?

– Jeste. On mi je jedini ostao. Deset godina. Rešila sam da ga sakrijem kod nekih seljaka, da ga možda tako spasem – zagrcnu se, pa nastavi. – Pa kako da ne idem da ga vidim?

– Jadna Erna! I šta je dalje bilo s kiflašima?

– Rekla sam da je sve to izmišljotina, da ih je neko prevario, da nikoga ne krijem... i sve tako. Sve su pretresli i ništa nisu našli. Ali, draga moja, znaš odakle sad dolazim? Iz Specijalne policije. Rekli mi da moram na saslušanje. Ispitivao me jedan naš čovek... reče da mi veruje, da se ne brinem. Ipak, moram svakog dana u osam ujutru kod njega na raport. Svaki dan prvo u policiju, pa onda dalje. A kad će kazati „Ostajete ovde!“ to sam Bog zna.

– Nadam se da ne namjeravaš još nekog skrivat?

– Sad i da hoću, ne bih mogla. Samo bih nekog nesrećnika još u gora govna uvalila. Ne smem ni brata posećivati izvesno vreme dok sam pod prismotrom.

– Samo hrabro, moja Erna – reče Riki. – A kad prigusti, pa zatreba da se negdje skloniš, ti znaš, ja imam jedan krevet na tavanu.

Erni oči zasuziše, ništa ne reče, ustade, opet sede, pa onda skoči, zagrli Rikicu i izjuri iz kuće bez reči.

Stanje iščekivanja vladalo je Beogradom. Vlasti su se trudile da objasne nove naredbe i zakone što detaljnije preko radija, u štampi, pa čak i plakatima.

Suština najnovijeg proglasa, koji se odnosio na beogradske Jevreje, sastojala se od zahteva da se skupe određenog dana (zavisno od dela grada u kome stanuju) i ponesu najpotrebnije stvari, kao i ključeve od stana. Muškarci kod Autokomande, a žene kod Sajmišta. Nastala je pritajena, ali ipak primetna panika. Pominjao se prinudni rad. Riki se spremala da poslušna naređenja.

– Će svi Turci, tu i mali Mujo – rekla je Marku smešeći se. – Šta se ostalima desi, to će i meni. – Tvrđoglavo je ponavljala dok je Marko odmahivao glavom.

– Riki, razmisli. Nisi u pravu. Sad je vrijeme da se bježi, da se spasava glava. Razumiješ? To je jasno ko dan. Hoćeš ko ovca na klanicu?

– Ma nemoj pretjerivati – odgovarala je ljutito. – Kakva klanica! Ostajem sa svojim, i gotovo. Što da bježim? Radiću. Pa ne mogu nas sve pobiti.

– Mogu. A tebe svakako, jer si bolesna, pa im nećeš bit od koristi. Ja slušam vijesti... one druge, nedozvoljene. Kažem ti, vi Jevreji ste uvijek griješili... sjedite i čekate da dođu po vas. Gdje ti je borbeni duh? Šta se dešava u toj pametnoj ćiferici. Vidiš da traže ključeve

od stana? To znači da vas ne misle vratit!

– Slušaj ti, zete – reče Riki, još ljuća nego ranije – beri ti svoju brigu...

– Pa i ti si moja briga.

– Ti meni pripovijedaš o bježanju, a pogledaj sebe. Kao da si ti bolji! Što nisi pobjegao u Italiju na vrijeme? Ne, hrabri gospodin Korać je sjedio u Sarajevu i čekao ustaše? Jer, kako bi, brate, bježao kad su svi njegovi Srbi isto sjedili i čekali. Ujedno, Marko Korać nije bio spreman ostavit svoje imanje, mada je trebao znat da će mu ga oduzet u svakom slučaju...

– Ma čekaj...

– Neću da čekam! Nisi htio poslušat Blankicu, jer kako bi žena mogla bit pametnija od muške glave! A sad ću ti nešto kazat: uvijek je instinktivno znala šta je najbolje za tebe... Zato si je na kraju morao poslušat... Sjećaš li se kad su te Amerikanci zvali? Da si je poslušao, sad bi u Kaliforniji čitao izvještaje o tužnim događajima na Balkanu... a i ja bi' imala gdje pobjeći. E, budalino Tale! Nisi mogao ostavit posao. E, pa zato, nemoj sad ti meni popovati. Neću pobjeći, pa makar crkla, crkla!

U kakvom drugom slučaju, Marko bi prekinuo sličan monolog, ali ovog puta je odlučio da s Rikicom razgovara po svaku cenu i da je ubedi da mora bežati. Zato je mirno počeo:

– Znaš, Riki, postoji neki red koji se mora poštovat, a u tom redu zna se mjesto porodice, kao i žene s kojom dijeliš postelju...

– I život – prekide ga Riki.

– Da, i život – potvrdio je, pa nastavio. – Kažeš, da sam otišao u Ameriku, ostavio sve što sam godinama stvarao, a za što je dio početnog kapitala pripadao i mojoj braći... Nisu mnogo učinili poslije toga, to je tačno. Risto stalno bolestan, a Simo s porodicom i ostalim.

– Pokojom čašicom previše – ubaci Riki.

– Da. Kasnije, i da su htjeli radit, ne bi' im dozvolio.

Riki je ćutala, začuđena što se Marko upušta u objašnjenja. To mu nije bilo u prirodi.

– A, onda, znaš – nastavio je – otić preko okeana, drugi način poslovanja, strani jezik... trebalo je počat iz početka. Možda bi' uspio, a možda i propao. Ne zaboravi još nešto: ja volim Bosnu, kakva je da je. To mi je kuća. Lako je bilo Blankici reć, „idi“! Jevrejima je seljenje u krvi. Ne razumijete vi to. Ipak, iznenadila me je, priznajem.

– Ni ti ni ja ne znamo sve o Blankici. Pametna, odlučna, ali tiha – ubaci Riki ponosno. – Ima ona više snage nego svi mi zajedno.

– Pomišljao sam tada da me nagovara iz podsvjesne želje da riješi svoju vezu sa mnom...

– Sram te bilo! Zašto uvijek misliš da mi žene nemamo snage za velika djela? Ti, u suštini, vrlo primitivno sudiš.

Nije se naljutio. – Svašta čovjeku padne na pamet. Tek sad, kad smo bježali, shvatio sam mnoge stvari. – Odmahnuo je rukom: – Ali, pustimo sad to. Sad si ti u pitanju. Znaš da nisam paničar, ne pravim od komarca magari, ali ovo s tobom je ozbiljno. Priča se o logorima u kojima ubijaju na stotine Jevreja...

Riki sleže ramenima: – To su samo priče...

– Boga mu, Riki, šta te to čudi? Zar je to nešto novo i neobično? To su radili i kozaci i Poljaci i inkvizicija. Pogrom, ženo božija, genocid! Jevreji, Cigani, a odmah za njima

Sloveni! Zato moraš bježat!

– Od sudbine se ne može pobjeć. Ujedno, ne bi' znala ni kuda ni kako.

– Sve ćemo uredit, samo ti pristani. Bolesna si i slaba. Zar hoćeš da životinje seire dok ti lagano umireš?

– Baš zato što sam slaba, neće mi ništa. Ako bježim, pa me ufate, ode mi glava.

– Posljednji korak je uvijek smrt. Ali, ti imaš izbor između sigurne smrti, ako odeš na Sajmište, i mogućeg izbjavljenja, ako pobjegneš.

– Ima tu još nešto. Ako odem na Sajmište, onda ginem možda, ali samo ja. Ako me ufate pri bijegu, pobiće sve koji su mi pomogli. Zato, molim te, prestani. Neću više o tome. Jesi li razumio?

– Nisam.

Marko se vraćao kući odlučivši da sutradan ponovo pokuša. Vukao je noge kao da su od olova. Svratio je u Filipovićevo gvoždarsku radnju da kupi eksere. Ispred njega u radnji, dve stare, pogurene Jevrejke kupovale su dva bela noćna suda da bi ih uključile u one „nužne stvari“ koje su Nemci naredili da ponesu. Gledao ih je s visine, jer su bile malog rasta. Osećao je navalu stida. Hteo je da klekne pred njih, da se smanji. Gušila ga je činjenica da je visok i plav – Arijevac. Stajao je umoran, tužan, posramljen i nemoćan gledajući ih kako staračkim hodom, oslanjajući se jedna na drugu, polako izlaze iz radnje svaka sa svojim paketom.

– Sutra ću ja otić do Rikice – reče Blanki čim ga je ugledala. – Ako je iko može ubijedit, onda sam to ja. Molim te, Marko. Moram.

– Da. Tako je. Ići ćemo zajedno.

Presedeli su celu noć. On je i inače malo spavao, ali te noći i mirna Blanki čiji se san teško remetio pridružila mu se u bdenju.

Ujutru su pitali u Knez Mihailovu. Marko je smatrao da će sestre slobodnije razgovarati bez njegovog prisustva, pa ih je ostavio nasamo. Kada se vratio, našao je Blanki u suzama, dok je Riki, da bi je razveselila, pevušila staru rusku pesmu „Sibirskaja zemlja“, čiji su stihovi govorili da je i Sibir zemlja i da se i iz nje ljudi vraćaju. Blanki je, očigledno, upotrebila sve svoje sposobnosti da bi ubedila Rikicu, ali bez uspeha. Marko duboko uzdahnu spremajući se za sledeći pokušaj, tj. da napravi skandal i počne vikati, što je retko činio, ali u tom času neko zazvoni na vratima. Riki otvori i uvede izuzetno lepu, elegantno odevenu ženu, živahnog pogleda.

– Ovo je Sanda Jovanović, moja draga prijateljica. Blankicu poznaš, a ovo je Marko Korać, njen muž i moj uvaženi zet!

– Ne Jovanović – procvrkuta lepotica – već odnedavno devojačko Gašić!

Soba je zamirisala na skup parfem. Blanki se setila Sande. Njen muž Milan, važna ličnost u Beogradskoj policiji, ju je obožavao i činio joj sve što želi ili misli da želi. Obasipao ju je nakitom, krznima i skupim putovanjima. Da bi joj razbili dosadu, Milan ili njeni bogati roditelji priređivali su nadaleko čuvene balove i zabave.

Međutim, uvek lepršava i nasmejana Sanda sada je imala tmuran izraz lica. Bez mnogo okolišenja ispričala im je da se pred rat zaljubila u mladog poručnika, zarobljenog i odvedenog u Nemačku čim je rat izbio. Zatražila je od Milana razvod i vizu za Nemačku da bi posetila čoveka koga voli. A on, nesposoban da čak i tada kaže „ne“, pristao je. Tek što

se vratila, dotrčala je Rikici.

– Sve što se tajno prepričava je tačno – govorila je samouvereno, glasom žene navikle da bude saslušana – i još hiljadu puta gore. Nemaš pojma šta se dešava s Jevrejima. Hoće da ih izbrišu s lica zemlje jednom zasvagda. Ne da ih iskoriste, ili da ubiju nekolicinu iz obesti i mržnje. Ne. Nemci hoće da nestanete zauvek. Sistematski i pedantno, kao što sve rade, izvršavaju šta su naumili. I uspeće, to ti garantujem. Sreća što si još tu, jer niko ko ode na ta zborna mesta neće se vratiti. Vode vas u logore, na masovno ubijanje. To im je jedini cilj.

– Mi je bezuspješno ubjeđujemo već dva puna dana da mora bježati – reče Blanki. – A ona neće, pa neće.

– Sve što vam kažem je proverena istina – nastavi Sanda. – Tamo sam razgovarala sa visokim nemačkim oficirima. Nemam vremena da vam ispričam šta sam sve čula i videla rođenim očima. Moram da pomognem onim prijateljima koji se još mogu spasti. – Onda se okrenu prema Rikici: – A ti, draga moja, jednostavno nećeš ići, i to je gotova stvar. Ja ću sve srediti. Nema ubeđivanja ni diskusije, jer svaka tvoja reč oduzima mi vreme, a samim tim i mogućnost da spasem još nekog.

– Nasmejala se zadovoljno. – Jednom i ja da budem od koristi... zbog svojih veza i para... Ha, i preko onog mog šmokljana.

– U redu – Riki steže vilice – recimo da pristanem, ali kako ćeš to srediti? Milan je uvijek sve činio za tebe, al' staviti glavu u torbu zbog tvojih Ćifuta, to već ne bi išlo.

– On je krpa! Stvar ću udesiti tako da on i ne zna da nam pomaže. Samo ti sve prepusti meni.

– Ne pristajem. I dosad sam uspijevala sama preživjeti, pa ću i odsad.

– Budalo! – podviknu Sanda, pokazujući jedan od načina na koji je uspevala da dobije sve što želi. – Kakva je to arogancija i glupost zavladała jevrejskim narodom? Neka naprasna idiotska hrabrost: šta hoćeš da dokažeš i kome? Dokazujete samo da se više nikad ne smete dičiti pameću i pronicljivošću! Glupačo! Zar zato što će pobiti hiljade, koji ne mogu ili neće da se izvuku, treba i ti da im se pridružiš? Ko će da ostane? Ko će da preživi?

Prišla joj je sasvim blizu i počela da šapuće.

„Sara Bernar joj nije ravna“, pomisli Blanki.

– Uostalom, šta ja tu držim pridike – reče Sanda glasno. – Moraš da slušaš, jesi li razumela. Ponavljam ti: ono što sam videla i čula nije za priču, a teško je u to i poverovati – sela je u fotelju i prekrstila noge.

– Istoričari će pisati o tome, a ja ću ti pričati o svojim utiscima jednog dana. Kažem ti, stvarnost je neverovatna, ali istinita.

– Dobro – reče Riki – šta si zapenušala? Čekaj da razmislim...

– Nema razmišljanja – prekide je Sanda. – Imaš samo da slušaš.

– Ako imaš malo srca – ubaci Blanki – pobjeći ćeš mene radi.

Riki ih mirno pogleda, pa reče umornim glasom: – U redu.

Popustila je njima za ljubav. Nije našla hrabrosti da im objasni ono što je osećala, a što se kosilo sa njenim dotadašnjim životnim stavom: da je umorna od borbe, da joj bolovi ne prestaju, da svu snagu troši da bi ih ćutke izdržala, da žali za baletom, da još tuguje za

Milošem, da je umorna, umorna od svega. Htela ih je upitati kako ne shvataju da joj je svejedno šta će se s njom desiti. Čovečanstvo ne bi mnogo izgubilo njenim nestankom. Naprotiv. Jedan bogalj manje. Iznemogla od jada, po prvi put u životu posustala, htela je da se prepusti sudbini. Ali, kako razočarati Blanki, uvrediti Marka i obeshrabriti Sandu? Sve troje su verovali u njenu srčanost i borbenost. Zato je pristala. Klimala je glavom nadajući se da će je ravnodušnost i otupelost napustiti, da će opet, jednog dana, osetiti nalet besa kad vidi nepravdu.

– Kakav-takav – reče Marko kao da joj je pratio misli – život je jedan, pa bar zbog toga treba se za njega boriti.

– Evo šta ćemo – reče Sanda. – Baš u ovom pasažu ima jedan pečatorezac koji izrađuje i prodaje lažna dokumenta. Pravi umetnik. Srediću to sa njim. Dok sve ne bude gotovo, sakriću te, jer kod Blanki ne možeš. A dotle ću već nešto smisliti.

– O tome sam već ranije razmišljao – ubaci Marko. – Za Riki je najbolje da ode iz Beograda, jer je ovdje previše poznata. Pazikuće Marica i Milorad imaju neki rod na selu negdje u Srbiji. Možda bi oni pristali da je sakriju.

– Razgovaraću sa njima – odvrati Sanda odlučno – a ako to ne upali, onda ću se ja razleteti. A sad uzmi što si spremila za put na gubilište, dodaj još malo stvari, pa da pođemo.

– Zar odmah? – zapanji se Riki. – Ma, kuda me vodiš?

– Vodim te tamo gde te niko neće tražiti: u stan mog dragog mužića.

– Ti si poludjela! – uzviknu Riki.

– Nisam. Tamo si sigurna. Njegov stan neće pretresati. On je na putu. Daću ti hrane, imaš kupatilo, koje je povezano sa sobom u koju ću te zaključati. Još imam ključeve od našeg bivšeg bračnog gnezda! Ako je Milan i dao nekom svoje ključeve, u šta sumnjam, i ako bi se takva osoba pojavila, pa videla jedna vrata zaključana, svakako ne bi pokušala da ih razvali. Soba i kupatilo su sasvim izdvojeni. Služili su mi kao sklonište kad mi muž sasvim dozlogrdi. Kad sve bude gotovo, doći ću po tebe.

– Onda smo se dogovorili – reče Marko.

– Čekaj – prekide ga Riki. – Kol'ko će sve to koštati?

– Za to se ne brini, to je moja briga – odvrati Marko. – Sad se samo brzo spremi.

Šta čovek nosi kad ne zna ni kuda će ni na koliko? Uzela je mali kofer, a preko ruke kaput i dve haljine. U jednu kesu natrpala je nekoliko džempera.

Poljubila je suvih očiju prvo Blanki, pa Marka, i rekla osmehujući se, jer se to od nje očekivalo: – Vidimo se poslije oslobođenja! – s toliko sigurnosti da je Blanki poverovala da njena sestra mora preživeti rat.

Ta dobro odglumljena scena zahtevala je veliki napor i predstavljala Rikičin poklon omiljenoj sestri i zetu. Da će se videti posle oslobođenja bila je poslednja stvar u koju je verovala i o kojoj je uopšte razmišljala.

Sanda ju je odvela u stan Milana Jovanovića.

– Doći ću s hranom čim budem mogla – procvrkutala je, mahnula joj, zaključala vrata i otišla.

Riki se našla u spavaćoj sobi s pisaćim stolom pored kreveta, velikom lampom i foteljom, od onih udobnih koje mame na dremež. U drugačijim okolnostima, soba bi bila vrlo prijatna. Spustila je koferčić i ostale stvari na fotelju i srušila se na krevet.

Samoća joj je prijala. Željna da čuti, ali ne i da razmišlja, utonula je u neku vrstu budnog sna koji je odvede u izmaglice prošlosti, sunčano doba detinjstva, igrarija i neznanja. „Možda i nije sve bilo baš tako divno“, pomisli Riki, „ali meni se tako pričinjalo, pa zar je onda važno kako je stvarno bilo?“

Uljuljkana u vizije detinjstva, utonula je u san iz koga se naglo probudila. Neko je otključavao vrata. Skočila je s kreveta i zapanjila se kada je videla da je granulo sunce. Prespavala je celu noć obučena. Osećala se odlično, premda malo ukrućena od ležanja u istom položaju. Nekoliko neprospavanih noći bile su razlog ovakvom snu.

Sanda je ušla sa uobičajenim pratećim efektima: mirisom skupog parfema, svilenom haljinom i visokim potpeticama. Nosila je porcije s hranom. – Zdravo. Kako si spavala? – upita veselo.

– Nevjerovatno! Zaspala sam jučer po podne, a sad se probudila. Još sam neumivena.

– I?

– I život izgleda mnogo ljepši kad se čovjek ispava.

– A još kad se najede! Vidi, donela sam ti ono što si često u kafani naručivala: dimljene vešalice, kisele krastavce, a ovo su sendviči za sutra, jogurt i jabuke. Sutra neću moći da dođem.

Sve je izvadila iz torbe i stavila na sto.

– Prava gozba – uzviknu Rild. – A šta se događa napolju?

– Marko je razgovarao s Maricom i Miloradom. Obećali su da će otići svojim rođacima u to selo, Grbavče, prvom prilikom. Kažu da su sigurni da će te primiti, al' je ipak red da ih prvo pitaju. Pečatorezac se prihvatio posla. Dokumenta će uskoro biti gotova.

– Divno. Hvala ti.

– Žurim, imam toliko posla! Nikad se u životu nisam osećala korisnijom. Svašta radim ovih dana... ipak, da znaš, samo tebe hranim! Ličim sebi na neku ptičurinu koja donosi crviće svom mladunčetu.

– Zvonko se nasmejala. – Budiš u meni materinske instinkte! Valjda u ovoj gužvi neću zaboraviti da neko može skapati od gladi ako ja ne donesem hranu. Idem.

Već je izašla, pa se vratila i rekla, samo proturivši glavu kroz vrata. – Ništa ne brini. Ni po koju cenu ne daj glasa od sebe ma šta se desilo.

A kada bi se Sandi nešto desilo, pomisli Riki. Kad bi je, ne daj Bože, zatvorili ili ubili? Ostala bi ovde zaključana, a da niko ne zna ni gde je ni kako da je nađu. Mogla bi da više s prozora... ili da se baci sa njega. Rezultat bi bio isti: sigurna smrt. Ali, ko zna? Možda bi prošla kao Krasavica. Tako su zvali jednu rusku balerinu iz milošte. Bacila se sa četvrtog sprata kada ju je napustio ljubavnik. I ništa! Nije zadobila čak ni modricu. Lekari iz cele Evrope došli su da je pregledaju, jer je s medicinske tačke gledišta stvar bila neverovatna. Krasavicu je muž utešio dok nije našla drugog ljubavnika, i tako se tragedija srećno završila.

Novi ljubavnik je navaljivao da se razvede i uda za njega. To Krasavici nije padalo na pamet: da ostavi svog Fjodora, koga obožava! Kakav glup predlog!

„Al' ja, kakav sam baksuz“, mislila je Riki žvaćući vešalicu, „vjerovatno bi' pala na leđa nekom njemačkom oficiru.“

Trebalo je da ponese neku knjigu da prekrati vreme čitanjem. U svom skrovištu našla je samo nekoliko časopisa, a na pisaćem stolu sladunjavi roman od Mirjam. Zapalila je cigaretu i odlučila da se odmara. Ugnezdila se u fotelju i kroz oblake dima videla obrise Miloševog lika. Kao dim izlazila je iz njegovih cigara i izgleda, kao dim nestala iz njegovog života. Sada ih je vezivala samo prošlost. Trebalo joj je snage da ovog novog Miloša, zbog slične spoljašnjosti, ne poveže sa čovekom koga je nekada volela, a koji je nestao ili možda nikad nije ni postojao. Sve njegove pokušaje da je ponovo privuče odbila je. Ne bi vredelo: samo bi hodali po ruševinama nekadašnje ljubavi, u ime koje bi bili ljubazni jedno prema drugom. Ne, ovako je bolje, u to nije sumnjala. Savetovali su joj da se uda. Gluposti! Mislila je da bi takav potez svakako označio priznavanje poraza. Dok je bila slavna i zdrava, nije joj bio potreban muž, pa neće vala ni sad! Da se prilagođava naravi nekog drugog? Da sluša beskrajne monologe o nečijim problemima? A da zna da ne može da se okrene i ode? Ne. To bi predstavljalo i suviše veliku žrtvu. Zar je Nini bolje? A da ne govori o Klari i Buki. – Ne, ne, Riki ostaje sama – mrmljala je poluglasno.

Dušan je jedini shvatio njen stav. Pored drugovanja, pružio joj je razumevanje na svoj pametan, odsečan način. Sad je i on otišao. A otišla i ona. Svi otišli.

Trgla se iz razmišljanja, jer joj se učini da se ulazna vrata otključavaju. Sanda se vraća? Možda se nešto nepredviđeno desilo: pogledala je na sat. Pet. Ne, to nije ona. Cipele bez potpetica. Kada je htela da ustane, kolena joj klecnuše. – Kukavico! – reče prezrivo i vrati se u fotelju. Šta sad? Da se skloni? Besmisleno. Vrata sobe su zaključana. Ako se Milan vratio, da li će se setiti da ovaj deo stana nije bio zaključan kad je otišao? Da li ima ključ? Treba skovati neki plan na brzinu. Ako Milan obije vrata, a ne pozove policiju (najzad, on je policija), možda neće mnogo zagledati po sobi?

„Usamljeni ljudi su kao progonjene životinje“, pomisli i podvuče se pod krevet, kao nekad u detinjstvu kada se igrala žmurke. Osluškiivala je tumanje po stanu. Po načinu na koji se osoba kretala, sigurno i bez dvoumljenja, Riki zaključa da to mora biti Milan. Kad-tad pokušaće da uđe u njenu sobu. Možda ga je Sanda videla pa mu rekla za njeno prisustvo? Ne. Verovatno nije ni znala da se vratio. Ako pokuša da otvori vrata, Riki se odluči da skoči kroz prozor. Kako li izgleda, pitala se, onih nekoliko sekundi dok ti telo leti kroz vazduh? Sigurno neprijatno. Krasavica joj je pričala da je izgubila svest. „Smiješno! O čemu ja sad razmišljam!“

Kvaka na vratima se pomeri, prvo lagano, a onda još jednom, pa još jednom. Kao da je osoba s druge strane želela da bude sigurna da su vrata zaključana, a ne zaglavljena. Posle duže pauze i nekoliko tihih koraka po stanu još jedan pokušaj da se otvore vrata. Riki je gotovo mogla videti lukavo lice Milana Jovanovića kako napregnuto razmišlja šta je tu posredi. Nije lupao. Posle nekoliko minuta čula je ulazna vrata kako se zatvaraju s treskom. Nastala je potpuna tišina. Prvo je osetila olakšanje, jer je Milan otišao, a zatim teskobu, jer se mogao vratiti i dovesti nekoga da obije zaključana vrata. Obuzelo ju je nestrpljenje. Samo da se čekanje prekine i da sazna na čemu je, makar to bio i dolazak policije, hapšenje ili skakanje s prozora. Želela je cigaretu više nego ikad, ali se uzdržavala da je zapali da se dim ne bi osetio u stanu.

– Baš me briga, zapaliću – reče – osuđenik na smrt ima pravo na posljednji dim. A ako dođu, ionako neće morati dugo da me traže... I šta se ja tol'ko sekiram za ovaj dronjavi život? Nagon za samoodržanjem? Ma ne, nada, pusta nada da će biti bolje.

Nastavila je da sama sebi pravi društvo. Nije ni osetila kako sati prolaze. Pao je mrak. Čekajući najgore, smirila se, pa zaspala u fotelji. Probudila se sa zorom. Tišina.

– Hm... nije loše: kad više nemam snage da se suočavam sa strahotama, ja lijepo zaspim – reče gledajući svetlost koja se probijala kroz zavese. Otišla je u kupatilo.

„Dobro jutro“, poželela je svom liku u ogledalu. Onda se bolje pogledala. „Gospode Bože!“ Nikada ranije nije primetila da joj se bol toliko odražava u očima. Glasno je jauknula. Zagledala se u male, crvene žilice po površini kože na obrazima, još gotovo nevidljive, koje će, ako bude imala vremena da ostari, postajati sve приметnije. Skinula je sve sa sebe i otvorila vrata sa velikim ogledalom. Telo je ostalo kao izvajano. – Minijaturno telo savršenih razmera... Besprekorno! – vikala je kao na vašaru. – Dođite da vidite čudo prirode! Narode, izvol'te! Dinar ulaz! Taratata! – Sve je na svom mestu: vitkost, čvrstina, pege na rukama i nogama, neobično glatka koža. Samo je leva noga počela da se krivi u stranu. – Kad ostarim, ugojiću se... – Poverovala je da će preživeti i iskreno poželela da ostari i ugoji se.

Dva dana su prošla od tog jutra, a da niko nije ni kročio u stan. Pojela je svu hranu. Pila je vode da bi zavarala glad. Tešila se da je ipak gore biti u pustinji i umirati ne samo od gladi nego i od žeđi. Ali, srećnici u pustinji doživljavaju fatamorgane, a ona vidi samo surovu realnost.

Trećega dana, kada je već počela da je hvata nesvestica, čula je ulazna vrata i potpetice. Njena spasiteljka, njena hraniteljka! Nosila je veliki paket, koji je bez reči stavila na sto i otvorila: gomila sendviča!

– Kakva fantastična mrtva priroda! – uzviknu Riki i navali na hranu.
– Izvini, Rikice, nisam mogla ranije da dođem. Bila sam na putu. Nije bio provod, veruj mi. Znam, zvuči patetično, ali jedan ljudski život je bio u pitanju.
– Dva – progundā Riki s punim ustima.
– Sigurno si crkavala od gladi. Nisam imala vremena nikom da se javim... Je 1' ti bilo teško?

– Nije. Bolje nego u Sahari. Ne, stvarno, mislim da mi je dobro činilo gladovanje i samoća. Došla sam do grandioznog zaključka: treba pokušati preživjeti. Ako ni zbog čega, onda iz inata. Jedna Čifutka koja im se izmigoljila!

Sanda klimnu glavom. Izgledala je umorno.
– Hvala Bogu da si se urazumila.
– Reci mi – nastavi Riki preko sendviča – šta je s Milanom?
– Ne znam. Nisam ga videla.
– To sam i mislila. Znaš, neko je dolazio ovdje prekjučer. Pokušao otvorit vrata sobe, triput pritiskao kvaku, ali dalje nije insistirao. Onda odmah otišao. Bojala sam se da će se vratit s policijom, ali ništa od toga.

– Da, to mora q da je bio on, liči na njega – reče Sanda mirno. – Sigurno je pretpostavio da je to jedna od mojih ujdurmi i zaključio da je najpametnije da nestane i napravi se lud. Što da rizikuje? Tipično. Samo da se ne umeša u nešto opasno. Osim u ljubavi prema

meni, nikad ni u čemu nije hteo da ide do kraja. Uvek samo niz dlaku! Kako vetar duva, tako se i moj mužić okreće! – Zastade, pa nastavi i dalje se osmehujući: – Ovih dana doći će da proveriti da li je kuća prazna, a kad vidi da jeste, navратиće do mene i uljudno me zamoliti da mu vratim ključeve od našeg stana, jer je svoje negde zagubio. Ako mu ih dam, u redu. Ako mu kažem da sam ih zaturila, onda će reći da je to vrlo nezgodno, jer će u tom slučaju morati da zameni bravu. Naravno, ja ću mu ih dati bez reči, jer već imam duplikat – završi ponosno. – A jesi li se mnogo uplašila?

– Aha.

– Mogu da zamislim. Na strah se čovek nikad ne navikne. To ti je kao kad voliš da spavaš ujutru, a moraš da ustaješ rano. Nikad da se navikneš i svako bogovetno jutro ti je užasno. A sad dobre vesti – nastavi dajući joj dva pakla cigareta. – Za tebe je sve sređeno: ideš u selo Grbavče u kuću Maričinog brata. Jedan njen rođak će te odvesti tamo. Evo ti papira. Moraćeš da se navikneš na novi identitet.

Riki je uzela pruženi koverat.

– Ko je to platio, kome dugujem?

– Ne, nisam ja. Marko nije hteo ni da čuje. On je sve platio.

Ko bi rekao: život joj spasavaju površna i hirovita milionerska kći Sanda i uzdržani, rezervisani Marko.

– To je čovek koji se retko sreće – reče Sanda – a i vrlo zgodan!

Odlazak iz Beograda bio je dogovoren za sutradan, u sredu. Rano ujutru Sanda je došla po nju. Trebalo je da odu do Kalemegdana peške. Posle nedelju dana mirovanja, Riki je jedva hodala. U početku, skakutala je samo na desnoj nozi. Sanda je nosila stvari i vukla Rikicu. Morale su ići običnim hodom, ni suviše polako, ni suviše brzo. Kod ulaza u park već je stajao jedan auto. Sanda se uputi pravo prema kolima, otvori vrata, gurnu Riki unutra, istovremeno bacivši stvari na zadnje sedišta. Ovlaš je poljubi u obraz, kao da će se već sutradan videti. Kada Riki pokuša da joj zahvali, Sanda stavi prst s nalakiranim noktom preko usana, i uz svoj uobičajeni široki osmeh, nameštajući skupocenu vizonsku kragnu, reče: – Nadam se da ću posle rata imati još lepšu! – pa se okrenu i ode.

Riki baci pogled na čoveka za volanom: tridesetih godina, plavokos i plavook, seljačkog izgleda, ali pametnih očiju. Nije znala šta da kaže. Da li da se predstavi? Kako i pod kojim imenom? Koliko on uopšte zna?

– Ja sam Vlada Stefanović, Maričin rođak iz Grbavča – reče jednostavno kao da je pročitao Rikine misli.

– Drago mi je, Vlado... – reče Riki, pa upita: – A koji je danas dan? – kao da je taj podatak veoma važan za razvoj događaja.

– Sreda.

– Ah, da... A šta ste vi, mislim, šta radite?

– Seoski učitelj... I znaš šta, moraćemo preći na „ti“. Mi seljaci svima govorimo „ti“, pa je bolje da se odma' na to navikneš.

– Da, svakako. A đe je Grbavče. Izvinite... izvini, al' nisu mi kazali.

– Grbavče – počeo Vlado uz osmeh i uzdah – ti je tamo pored Ljiga, na putu svih vojski svih vremena. Kao, uostalom i cela Srbija. Uvek stignu. Stariji pričaju da ih je bilo svakojakih i prošlog rata, pa će i sad. Samo, pre beše jednostavnije: Srbi na jednoj strani, a

Austrijanci na drugoj. Doduše, i tad se svaštadešavalo. Srbi iz Bosne u austrijskoj vojsci prelazili na srpsku stranu, pa Česi... tako da ne znaš na koga da pucaš! Iz neprijateljskih rovova govore ti srpski. Nije bilo lako. Ovoga puta biće još teže. Zemlja se umrvila, mnogo ratova u jednom, mnogo država u jednoj.

– A zašto se zove Grbavče? Nije baš najljepše ime.

– Nije, slažem se. Valjda zato što nam grbava zemlja koju vučemo na grbači vekovima, još od Turaka. Grbava nam i sudbina. Znaš, tlo se izbočilo, pa nije ni dolina ni planina, ni poljana, ni stena. Sve nekako izmešano. Svaki put kad kročiš, ne znaš šta će ti sledeći korak doneti, da 1' ćeš propasti il' se propeti. Negde brdašce, negde kamen, pa malo ravnog, pa onda žile i panjevi. Tako, zemlja grbava, a seljak svikao, ogrubeo, misli da ne postoji drugačije, da je tako svuda. Ukorenio se, žilav i tvrdoglav, kuka li kuka nad svojom sudbinom, al' ne pomišlja da mrdne. Jer, iako nam selo omeđila beda i siromaštvo, preorana strnjika i tamo miriše... Tako, po tlu, i selo dobilo ime.

Pametan čovek, pomisli Riki. Svideo joj se.

Malo su ćutali, pa Vlada dodade: – Neće ti biti lako, Milice.

– Molim? – a onda se seti da joj je to novo ime.

– Pa sad si Milica Marušić, je li tako? – nasmešio se. – To ti nekako dođe kao da si se ponovo rodila.

– Jest. A kad prođe rat, onda ću se opet rodit. – Učini joj se da je dobro što on zna. Da bar neko od tog novog sveta zna za njen pravi identitet, da bi, ako preživi, imala bar nekoga da dokaže da je ona ona.

– Onda ćemo se svi opet roditi! – uzviknu Vlada pa nastavi: – Ja završio učiteljsku u Beogradu, pa onda odlučio da se vratim odakle sam i došao, da pomognem seljačkom življu da se prosveti. Malo se tu može učiniti, videćeš. Nikoga knjiga ne zanima. Deca ko deca, a roditelji neće da ih šalju u školu. Jer, treba stoku čuvati, zemlju obrađivati, a to zahteva mnogo vremena i snage. Uzme ceo ljudski život.

– Mora da je teško – reče Riki tek da nešto kaže.

– Videćeš. Znaš, ovi naši rođaci kod kojih ćeš živeti nisu loši, al' su primitivni, grubi, nepismeni. Nisu gadni po duši, zato se ti nemoj na njih ljutiti. Muka ih pritisla, crko im jezik, svi ćute, ali pošteni su, radeni. I od tebe će tražiti da pomogneš, al' ti radi samo kol'ko možeš i ne obraćaj pažnju ako oni gundaju. Pravi se luda, a ako ti baš dozlogrde, dođi k meni, pa ću im ja reći.

– A, znači, ja ću biti kod nekih drugih, a ne kod tebe – reče Riki razočarano.

– Jest. Tako je bolje. Jednom ću ti objasniti.

– Jesi 1' oženjen?

– Jesam, kako da nisam. Al' nemamo dece. Nešto neće pa neće, a sad mu nije ni vreme. Oženio sam se ja jednom Beograđankom, koju sam upoznao u školi. Zavoleli smo se na prvi pogled, štono se kaže. Otac joj mašinovođa. Zajedno smo učili, zajedno išli na radničke mitinge, zajedno završili školu. A ona, zbog mene, ostavi kuću, roditelje, Beograd, i dođe sa mnom u Grbavče – pričao je ponosno. – Sila jedna od žene, moja Danica. Imamo lepu biblioteku. Ona mnogo voli da čita. Upoznaćeš je. – Odmahnuo je kao da ni danas ne može da poveruje da je sve to žrtvovala zbog njega.

– A koje knjige imate?

– Svakojake! Francuske i ruske pisce, poneku englesku i nemačku. Sabrana dela Mopasana, Zole, Balzaka, Čehova, Tolstoja, Turgenjeva, Jesenjinove pesme...

– Znam ih skoro sve napamet – reče Riki. Tad se setila da je ponela sva preostala Miloševa pisma. Ne razmišljajući, dok se na brzinu pakovala, strpala ih u kofer.

– Još se i danas pitam kako je ovolike godine izdržala na selu – nastavio je. – Mi koji smo rođeni međ volovima i strnjikama prirodno smo vezani za sve to – pokazao je neodređeno ispred sebe – ali ona, kao i ti, nikad nije kročila po goloj ledini dok nije došla u Grbavče. Ako bi ikad otišao u grad, bilo bi to zbog nje. Ne zato što traži ili se žali, nego baš zato što povratak nikad nije ni spomenula. A vidim joj u očima ponekad...

Riki ga više nije slušala. Imala je utisak da se sve ovo događa nekom drugom, možda Milici Marušić, dok je Riki Salom samo budni posmatrač. Nije loše. Znači, sve što je očekuje, preživeće Milica Marušić, dok će Riki Salom ostati po strani. Jedina nezgoda je, što se obe ličnosti nalaze u jednom telu!

Više se nije bojala, nije strepela. Uronila je u novo ne predskazujući ništa, „prepuštajući se olujama sudbine kojima se ne može izmaći“, kako bi Miloš rekao. Uskoro su stigli do jedne okuke.

– Evo Grbavča – reče Vlada Stefanović, seoski učitelj.

XI

NOVI ŽIVOT

ZAMENA ZA IZGINULE

Jedno popodne neko zazvoni na vratima. Pred Markovim očima ukazaše se Saveta i Jovo Primorac.

– Samo na nekoliko dana, dok ne nađemo stan – reče Saveta i bi, svakako, oberučke primljena. – Morali smo otić iz Sarajeva. Više se nije moglo. Kod djece nema mjesta u garsonjeri...

– Ama, dje ćeš ako ne kod mene? – reče Marko. – Imamo mjesta za sve, a i da nemamo, našlo bi se... Kad čeljad nije bijesna, ni kuća nije tijesna.

Blanki je klimala glavom u znak odobravanja. Posle tolikih godina netrpeljivosti, sada pod istim krovom! Prilika da se uspostave dobri odnosi najzad se ukazala. Želela je to zbog Marka. Zato je rešila da bude poslušna, da što manje govori, da se što više smeši.

Saveta je, kao iskusnija domaćica, preuzela važnu ulogu kuvarice, a Blanki, kao mlađa i drugorazredni član porodice, ulogu čistačice, sobarice i pralje. Nije se bunila, ali Marko jeste: – Nema zamjerke – prošapta jednom – svi sastojci su prisutni u određenim količinama, al' kad ih moja sestra pomiješa, nešto im fali. Jednostavno nemaju ukusa.

Kada bi se uveče svi skupili u salonu, Blankino učešće u razgovoru sastojalo bi se od „dobro“, kada bi je zamolili da skuva kafu, i „izvolite“, kada bi je donela. Nije se jedila ni ljutila, jer je činila Marku, koji ih je voleo. On nije mogao bez njih, a Blanki bez njega. Znači, neka spona između njih i nje ipak postoji.

Blanki je inače umela da ćuti samo u dvema prilikama: kada je uvređena i kada je trebalo dopustiti da drugi odrede svoj stav prema njoj.

– Da li će te neko prihvatit ili ne, ne može se potpomoć riječima, pa je zato priču bolje ostavit za kasnije – često je govorila Nini. – Presudnu ulogu u tome igra nešto mnogo zamršenije i dublje nego što je brbljanje. – Ali uprkos tome, Nina bi joj, hodajući ulicama Sarajeva, neprestano mrmljala na uvo: – *Mira esta! Ves esta zuna? Una bića. No sepur luke no mi kjeri bjen, no mi saluda...* Vidi ovu, vidi onu beštiju! Zmija! Ne znam zašto me ne voli. Nikad me ne pozdravlja...

Zato je Blanki ćutala dok su Primorčevi stanovali kod njih. Tih desetak dana nije donelo ništa osim učtivosti – ni mržnje, ni topline, ni svađe ni zbližavanja. Samim tim, jedno je postalo jasno: i Blanki i Saveta, svesne da su ih samo prilike naterale da budu zajedno, nisu želele ni tada niti ikada kasnije da uspostave dublji prijateljski odnos. Ili, jednostavno, nisu mogle.

Kada su se poljubili i vrata se zatvorila za porodicom Korać-Primorac, Marko odahnu. Sedajući za sto s postavljenom večerom, reče: – Uh! Najzad ukusna hrana! – i to je bilo sve.

Međutim, Blanki je Markova izjava značila mnogo više. Gotovo je zaplakala od sreće i ponosa.

Uskoro se kulinarska veština nije sastojala samo u što boljem spremanju hrane, nego u što boljem pripravljanju onoga što se moglo nabaviti. Namirnice su se uglavnom kupovale od seljaka na crnoj berzi. Marko je uspostavio poneku vezu, ali su ipak često ostajali sa skoro praznom ostavom. Blanki nije smela ni da pomene da bi se možda ona mogla raspitati po kući ko donosi sir i jaja, jer je svaka kuća imala svoje seljake snabdevače.

– Nikad ne znaš ko te može prepoznati... prijaviti, kao i kad možeš upasti u neku raciju. Zato nema izlaženja na ulicu niti priča sa susjedima – upozoravao ju je Marko onim dobro poznatim tonom koji ne trpi pogovora.

Možda bi se odlučila na neposlušnost, da se u to vreme nije dogodilo nešto što joj je ograničavalo pravo da stavi na kocku svoj i Markov život i bezbednost: ostala je u drugom stanju.

To nije bilo prvi put. Tokom godina, iako neudata, želela je da rodi. Ali Marko, zagriženi protivnik dece, ne samo vanbračne nego i bračne, nije hteo ni da čuje. Međutim, vreme je prolazilo neslućenom brzinom ukazujući na činjenicu da više nema odlaganja ako ikad želi da imaju „curicu“.

Nije mu rekla ni reči. Prva ozbiljna tajna koju je s mukom krila od muža. Kad mu najzad prizna, a već bude kasno za pobačaj, molila je Boga na svim jezicima da je Marko razume i ne naljuti se.

Uvek je zamišljala devojčicu s plavim uvojcima i zelenim očima, nalik na Markove. Sada ju je želela „više nego išta na svijetu“. U doba nestajanja mnogih života, trebalo je stvarati nov. Ta misao pomešana sa strahom od sopstvene smrti i mogućnošću da i njen voljeni muž bude ubijen, odjednom su joj dali snagu da odluči sama.

– Ovo dijete se mora roditi – mrmljala je. – Zar postoji bolji izvor snage za životnu borbu od saznanja da će jedan novi život, koji zavisi samo od nas, započeti?

Krajem drugog meseca, jednoga dana pri ručku, Marko je zamolio da mu donese još malo hleba. Izlazila je iz sobe kad je on zaustavi.

– Čekaj malo, stani... Je li, bogati, da ti nisi trudna?

Stala je kao ukopana. – Jesam – rekla je i slegla ramenima. – A kako znaš?

– Nešto mi čudno hodaš – nasmejao se. – A šutiš, šutiš, a, lopove jedan! Koliko?

– Dva mjeseca.

– Pa zar sad, u ovom kijametu?

– Sad.

– Ti trideset sedam, a ja četrdeset četiri... stari smo za to, rat je.

– Jest. Tako je.

– Ti Jevrejka, a ja... sve mi oduzeli, ne znamo kud ćemo i šta ćemo sami sa sobom, a kamoli s dijetetom.

Ćutala je jer je htela da vidi kako će on sam, bez njenog uticaja, odlučiti.

– Dođider ovamo. – Prišla mu je i sela u krilo. Pomilovao ju je po kosi. – Mudra si ti glavica, a potom lukava! Šta li sam u životu dobrog učinio pa sam uspio zadržati ovakav biser pokraj sebe?

– Zadržala sam se ja sama, miško moj.

– Hoćemo li ga ostaviti ovog puta?

– Aha!

– Da smo iole pametni, ne bi, ali neka bude i neka nam je sa srećom – rekao je odlučno i spustio je s krila.

– Ostavićemo je, a ne ostavićemo ga.

– Ma nemoj!?! Dobro, 'ajde, samo da ne budu petorke! – dodade Marko.

– Daj Bože da budu!

I na Blankino iznenađenje, na tome se završilo. Očekivala je ubeđivanje, pa čak možda i mogućnost da je ipak nagovori na pobačaj.

– Doći će bolja vremena – rekao je kao da nastavlja davno započeti razgovor – pa će naše dijete živjeti u izobilju i sretno. Samo da mi Bog da snage i zdravlja da mu pružim bezbrižnu mladost, a poslije će već lako.

Kasnije, kada se stomak već primećivao, svi su se čudili zašto je u najgore vreme odlučila da ostane u drugom stanju. Saveta je sačekala novost sleganjem ramenima. U celoživotnoj borbi za najmlađeg brata, ukazao joj se dokaz još jednog poraza u okršaju sa glavnim neprijateljem, Blankom Salom. Savetina posesivnost prema bratu doživela je nekoliko uistinu teških udaraca. Marko je ostao sa Blankom, da bi se najzad njom oženio, a sada je trebalo da se rodi i dete, kao poslednji pečat njihove vezanosti.

Tako, dok su se Jovo i njegova starija kćerka Ana otvoreno obradovali dolasku bebe, dotle je Saveta, stisnutih usana, pokušavala da oćuti novost. Ali, ne u potpunosti. Prvom prilikom, kada je cela porodica Primorac došla na večeru, već otežala Blanki, koja je kuvala čitav dan, pritisnu stomak, namršćivši se.

– Šta ti je? – upita Saveta.

– Ništa, nešto me žignulo.

– Znaš, jednom je tako i Radmila mislila da je u drugom stanju, a poslije su našli da ima tumor.

– Ajde, mama šta to lupetaš! – podviknu Ana.

– Stidi se – odvrati Saveta. – Zar se tako razgovara s majkom koja se žrtvuje za sve vas?

Blanki se pitala u čemu se sastoji tolika žrtva.

Jovo Primorac se postavio sasvim drukčije. Videvši Marka oronulog od brige da mu ženu ne prijave, izjavi svojim gromkim glasom: – Ama, čovječe, što se tol'ko grizeš? Poludjet ćeš ako 'vako nastaviš. Zapamti: mi smo ovdje, ako zatreba. Blanka se uvijek može u nas sklonit, ja ti to obećavam.

Blanki se osećala bezbednijom otkad je ostala u drugom stanju. Misao da joj se sada ništa ne može desiti nije je napuštala. Činilo joj se da je sam Bog čuva. Svake noći pre nego što bi zaspala, mrmrljala je molitvu: – *Sinjor dil Mundu, blikeja mi. Da a lus mijus keridus mazal, salud i todú buenu. Ki mi ste la krijatura sana, ermoza i alegri... nada mas.* Bože dragi, čuvaj me. Daj svim mojim milim sreću i zdravlje i sve dobro... Da mi dete bude zdravo, lepo i veselo... i ništa više.

Ni sa kim se nije viđala, ni sa kim razgovarala osim s nastojnicom, ljubaznom i otresitom ženom.

– Gospođo Korać – govorila bi joj kad bi ponekad navratila – samo vi ništa ne brinite. U vašem stanju najopasnija je nervoza. Znae, ako Nemci slučajno dođu k vama da se nešto raspituju, vi ih samo pošaljite meni. Ja sam nastojnica pa moram da znam sve o svakome u ovoj kući. I red je da mene pitaju, je li tako?

– Tako je – odgovorila bi Blanki – ali ne znam zašto bi dolazili. Je li ima neki razlog, mislim, specijalan?

– Ama nema, nema... nego, znate kako je, stalno nešto proveravaju, pa da vas unapred upozorim da se ne uplašite.

– Ne prepadam se ja tako lahko – rekla bi Blanki samouvereno – ali, hvala, hvala vam

na brizi...

Ipak, Blanki se zabrinula. Da li ju je nastojnica opominjala samo iz navedenih razloga, ili je znala nešto više? Ispričala je Marku razgovor i kao uvek odmah osetila olakšanje. Kad bi nešto razbila u kući, sekirala bi se sve dok on ne dođe, ne nasmeje se i ne kaže: – O njegovu glavu! – i time je oslobodi osećanja da je napravila štetu.

Marko se ozbiljno zabrinuo: – Bremenita ti, a bremenita i vremena! Možda bi ipak trebalo da se sklonimo u Vrnjačku Banju, ko što Jovo predlaže. Ali da putuješ nekim rasklimatanim autobusom, da spavaš ko zna gdje... Ni sam ne znam...

– Možda je bolje ostat ovdje.

Raspravljali su, ali nikako nisu mogli da odluče.

Tih nekoliko nedelja Marko nije uopšte spavao. Neko je u kući priređivao sedeljke i pozivao Nemce. Osluškiavao bi noćima bat čizama pred kućom ili u hodniku. Išao je ulicama Beograda iznuren i odsutan.

Jednog od takvih dana pažnju mu privuče činjenica da ljudi trče u suprotnom pravcu od onog u kome je išao. Neki su vikali „Racija!“ To ga je razbudilo. Potrčao je i on i sakrio se u jednu kapiju.

Neko mu je prišao s leđa i pripio se uz njega. On se okrenu i reče: – Ma bolan, čovječe, što si se priljubio uz mene ko košulja uz guzicu!

– Marko, ne mrdaj, molim te! – začuo je uplašen glas.

Neko ko ga poznaje! Ostao je miran. Čuli su bat čizama, glasove na srpskom i nemačkom. Posle nekoliko minuta, sve se umirilo. Marko se okrete i prepoznade Davida Saletića, starog prijatelja, Jevrejina, pisca koga je viđao prilikom svojih čestih putovanja u prestonicu. David, po prirodi niskog rasta, još se više smanjio, ostareo i zgrbio se. Samo su mu se oči žarile i pokazivale odlučnost i hrabrost.

– Stari družo, kako si, jesi 1' živ? – srdačno mu je stisnuo pruženu ruku, a ona mala, pomisli Marko, skoro kao ženska.

– Jesam, jedva. A otkud ti ovde?

– Pobjegao od ustaša. Jedva im umakoh!

– Kako je Riki? Gde je?

– Krije se. Nije otišla u logor... A ti?

– Krijem se, ali neću moći još dugo. Moram u šumu. Dosad sam ovde radio, ali sad više ne ide. Već me mnogi znaju... Šta ti je gore u ovo usrano vreme nego kad si ili Jevrejin ili Srbin ili komunista ilegalac? A ja sve troje... A reci, kako je Blanki?

– Dobro, u drugom stanju. Eto, šta ćeš!

– Neka, neka rodi dete... Mladost će nam biti potrebna da obnovi redove, zameni sve one koji su izginuli. Neka ga odgoji kao ateistu. Ovaj rat će svakako uništiti svako verovanje koje je dosad postojalo među ljudima. Da ima Boga, zar bi bilo Hitlera?

– Ne znam... Da nema patnje, zar bi ikom bilo potrebno vjerovat u Boga?

– Ja i ovako ne vjerujem... Nego, slušaj... – oklevao je. – Treba mi nešto para. Ne smem da se vratim kući, jer će me uhvatiti. Vezu sa drugovima ne mogu da uspostavim, a moram da odem. Još jedan dan ovde, i ja sam mrtav čovek. Je l' imaš nešto?

– Slučajno imam dosta. Pošao sam vidjet mogu 1' negdje kupit stan. Gazdarica nas izbacuje. – Pružio je snop novčanica Davidu. – Uzmi kol'ko ti treba – rekao je mirno.

David ga je gledao ne pomerajući se. – A stan?

– Ajde, uzimaj, i ne frfljaj!

David je i dalje oklevao.

– Ma šta si se ukočio, bogati! Uzimaj, čovječe, pa zar se od jučer znamo. Jesmo li se jednom u kafani svađali oko različitih ubjeđenja? Zar smo se jednom zajedno naćefleisali?

David uze pola svežnja.

– Evo ti i buđelar, da ti se nađe – dodade Marko sa smeškom. – U šumi ti neće trebati, al' poslije rata, ko zna, možda ćeš imat mnogo para!

– A jesi i' prijavio Blankicu?

– Nisam. Sad se premišljamo da odemo u neko manje mjesto na izvjesno vrijeme... da se sakrijemo.

– To nikako ne čini, to je najgore. Što je grad veći, to bolje. Ovde uvek ima nad popom pop, a u malom mestu neki narednik ti je i bog i batina. Ujedno, svi te primete, svi se raspituju ko si. Ostani gde si i ne mrdaj.

– Tako sam nešto i ja mislio, ali toliki bježe, pa ko velim, možda je bolje.

– Nikako! Ostani u Beogradu i neka ti je sa srećom... Da doživimo oslobođenje. I hvala ti. Vратиću ti posle rata.

– 'Ajde, šuti, i čuvaj se – zagrlio ga je. – Ubij jednog i za mene.

David proviri kroz kapiju, pa kao senka nestade.

Sporim korakom Marko se vratio kući.

– Ostajemo u Beogradu – reče kada je stigao.

Uskoro Marko je našao lep stan u Njegoševoj ulici broj 17. Blanki se obradovala što će ostati u centru grada. Tokom pakovanja osećala je da postoji još neki razlog za odlazak iz Kneza Miloša. Nije ništa pitala, jer je znala da će joj reći kad dođe vreme.

– Samo da vidiš što je lijep – govorio je Marko. – Gazdin stan na drugom katu. Htio sam ga kupit, al' mnogo traži, kenjac! Nemamo toliko. Ali, nije važno, plaćat ćemo kiriju! Ima etažno grijanje, koje sada, svakako, ne radi, prostrane sobe, jedan zastakljen i jedan običan balkon. Dosta svjetla.

– Fino! Već mi se sviđa – cvrkutala je Blanki.

Preselili su se već sutradan. Smeštenu na maloj uzvišici, ulicu su ukrašavali stare lipa i kestenovi. Balkone i prozore natkriljavale su razgranate krošnje drveća čije su lišće i grančice udarale o okna. Stan je bio prazan, ali im je Anton obećao da će poslati sve što je uspeo da spase od rekviriranja. Marko je nagovorio bivšu gazdaricu da im proda dva kreveta, koja je trebalo preneti sledeće nedelje. Imali su kuhinjske potrepštine i jedan rasklimatan sto.

Kad su se prve večeri smestili da spavaju na podu, Marko reče: – A sad, miško moj, kazaću ti pravi razlog ove selidbe.

– Znala sam da tu ima još nešto...

– Od tebe je teško ma što sakrit. Elem, sad je sve prošlo, pa ti mogu ispričat. U onoj kući je stanovala žena jednog oficira, svakako sad zarobljenog, koja je prije rata živila nekoliko godina u Sarajevu. Odma te je poznala i zamisli skota, razglasila po cijeloj kući. Ti je se ne

sjećaš?

– Ne, ne vjerujem... nikad tamo nisam vidila poznato lice.

– Zato te je nastojnica upozoravala da se ne brineš ako Nijemci dođu. Kad sam se kod nje raspitao, sve mi je ispričala. Jedino što oficirka nije znala, to je da sam se oženio tobom, pa je svuda po kući pričala o tebi kao o Blanki Salom. Bože, kad pomislim da su svi znali da si Jevrejka... Mogli su te hiljadu puta prijaviti!

– Pomisli samo na one gore kod kojih su stalno dolazili Nijemci na zabave!

– Dobro, nećemo više o tome, sad je sve u redu. Niko ne zna gdje smo otišli. Gazdarica je dobila pare za kiriju do kraja mjeseca, da se ne tuži.

– Uh! – odahnu duboko Blanki. – Nego, reci ti meni kako ćemo mi ovdje slaviti slavu kad nemamo ni stolice?

– Lijepo. Hranu sam ti nabavio, posuđe imaš, a ostalo nije važno... Sjedit će se na podu kao što rade pravi beogradski boemi. Rikica bi uživala!

Markova slava, Đurđevdan, predstavljala je važan događaj u Blankinom životu. Prva koju će provesti sa svojim mužem i sama spremati posluženje! Spravljanje slavskog žita postavilo se kao težak problem.

Savetu nije htela da pita. Zato je morala hitro da se upozna s nekom domaćicom iz kuće. Prilikom useljenja upoznala je nastojnicu. Naravno, nije smela da kaže da ne zna kako se sprema žito, jer bi to odmah ukazalo na činjenicu da nije Srпкиnja, nego je trebalo zaobilazno saznati recept. Opet, kao po nekom nepisanom pravilu, nastojnica se pokazala dobronamernom. Blanki je objasnila da se kod njih u Bosni žito pravi drukčije, a da sada, pošto je u Srbiji, želi da se drži čisto srbijanskih običaja. Setila se kako joj je Ignjo pričao da se u Mostaru žito samo prokuva i pospe šećerom i malim okruglim bombonama. Sve je to ispričala nastojnici, a ova je, odmahnuvši znalački glavom, rekla:

– Ne, ne, kod nas se ne pravi tako. Mi ga prvo skuvamo, pa sameljemo, a zatim pospemo šećerom i mlevenim orasima. Onda se sve to dobro izmeša i izgnječi, pa se od te mase napravi kupa, koja se opet pospe šećerom u prahu i orasima. Znaete, žito morate dobro iscediti kad se skuva...

Blanki je zahvalila i napravila po uputstvu, dodavši na svoju ruku malo ruma.

– Ženo moja draga, nikad nisam okusio bolje žito – reče Marko jedući, mada nije smeo zbog šećerne bolesti. – Šta li si tu sve metnula?

– Evo ovako: malo ruma, malo cimeta, i... malo ljubavi! To je iz moje glave, a ostalo je po srbijanski – odvrati Blanki ponosno.

Na čestitanje, 6. maja, došli su Saveta s porodicom i dva proverena Markova prijatelja, Aleksandar Poljanski i Ivan Rogoz. Blanki je blistala od sreće. Tim povodom potrošili su sve zalihe hrane, tako da ih je očekivao period oskudice.

– Bogme, naša mala gladuje – šalila se Blanki. – Nije to loše, jer kasnije, kad bude djevojka, imaće vitku liniju. Neće joj biti potrebne razne dijete!

Posle slave, Marko je spavao sve manje, a šetao po stanu sve više. Svakog jutra ustajao je oko četiri i nije se više vraćao u krevet. Na Blankina pitanja šta ga muči, neodređeno je govorio o novcu koga je sve manje, o činjenici da se mora nešto zaraditi.

Posle mnogih dana napetosti, jednog utorka, kada se vratio kući, Blanki zapazi da je neuobičajeno opušten. Kao da se posle velikog fizičkog napora najzad odmara. Nije seo u fotelju, nego se srušio na krevet. Pošla je da mu donese krompir čorbu.

– Čekaj, ješćemo kasnije. Prvo ću ti nešto iskantat – rekao je. – Sve je sad sređeno, sve gotovo, pa da čuješ.

Izvadio je neke papire iz džepa.

– Evo tvojih novih dokumenata. Mislio sam da ću pomahnitat ovih dana...

– Zašto mi nisi kazao?

– A što bi to vrijedilo? Samo bismo se oboje sekirali.

– Uvijek mi sve kažeš kad prođe – rekla je uvređeno – ja bi' ti pomogla...

– Tako je, imaš pravo. Obećavam da ću ti poslije porođaja sve pričati. A zasad ovako...

Neko me je prijavio da te krijem. Ne znam ko i ne želim saznat. Sad više nije važno.

– *Il Dio ki li pagi!* Bog neka ga kazni! – promrmlja Blanki.

– Bog obično kažnjava pogrešne ljude – odvrati Marko koji je već naučio značenje te poslovice. – Dakle, dobio sam poziv. Znali su da si Jevrejka, kako se zoveš, i sve ostalo. Nisam mogao ništa slagat. Ali, ni sam ne znam kako, na pamet mi pade suluda ideja da kažem da sam te ja u stvari uredno prijavio i da je to neka greška. Toliko sam ih ubjeđivao da sam gotovo sam sebi povjerovao. Zbunjeni, oni me pustiše i rekoše da će provjerit dokumentaciju, a da ja sutradan donesem našu prijavu. Trebalo je nekako navrat-nanos ispostaviti moju prijavu i „naći“ njihovu u dokumentaciji Specijalne policije!

– *Keridu miju*, dragi moji... Joj!

– Ne brini, snašao sam se. U svakoj dokumentaciji postoji mogućnost da se nešto zametne, pa čak i u njemačkoj kada je djelomično vode i naši. Ujedno, moja Blankice, para vrti gde burgija neće! Srećom, ima mnogo potkupljivih policajaca, i dok si rekla britva, moja je prijava, naravno antedatirana, „pronađena“ u dokumentima Specijalne! Čak su mi se i izvinili, i to baš oni koji su otkucali antedatiranu prijavu. To pozorište i te prljavštine, bolje ne znaš. Sad možeš baciti one druge papire i zadržati ove. Više nisi rođena Milić, nego si *Die Jude*, rođena Salom udata za Arijevca. „Dobročinstvom“ okupatora dobila dozvolu da živiš u Beogradu. Pored toga imaš i legitimaciju sa sličnim tekstom.

– I šta sad? – upita Blanki, zbunjena i bleđa.

– Ništa, nastavljamo dalje kao prije. Samo mirno.

Međutim, od toga događaja, Marko je nastavio sa ustajanjem u četiri ujutru. Dok je pre strepeo da je neko ne prijavi, kada je već bila registrovana kao Jevrejka, plašio se da ne dođu da je odvedu kao taoca iz bilo kog razloga. Noću, kad oboje ne bi mogli spavati, Blanki je osluškivala topot čizama, puškanje i fijuk vetra. Racije su učestale. Oteglo se vreme straha. Ipak, u zenici Blankinog oka nada je postojano blistala, a Marku pružala smirenje i podršku.

Leto je počelo, suvo i toplo. Vreme porođaja se približavalo. Uoči 29. avgusta, ili, tačnije, negde po podne dvadeset osmog, Marko je odveo svoju ženu u sanatorijum „Stanković“ gde je dr Bosa Milošević trebalo da je porodi uz pomoć požrtvovanih časnih sestara. Blanki je mirno dočekala čas kada će joj se jedan od njena tri životna sna ispuniti. Ona, kojoj bi inače suza lako potekla, suočavala se sa važnim životnim trenucima smireno, povlačeći se u sebe.

Tokom trudnoće se malo kretala, a gotovo se nikako nije šetala. Samo jednom je izašla s Markom, ali njegova nervoza pri susretima s nemačkim uniformama učinila je da to više nikad ne poželi. Posle nekoliko sati i čitave večnosti bolova, dr Milošević joj reče da će morati da se porodi „carskim rezom“.

– Hoćete li da obavestimo vašeg muža?

– Ne, nije potrebno – odgovorila je Blanki bez oklevanja.

– To je uobičajeno...

– Neka. Bolje da o svemu čuje kasnije – rekla je misleći da će mu se na taj način bar delimično odužiti što ju je toliko puta poštdeo nemira i briga.

– Ne plašite se – smirivala ju je lekarka.

– Ali, ja se ništa ne bojim – nasmeši se Blanki. – Sve je u Božjim rukama... i vašim. A, ujedno, znam da će sve bit dobro.

I s tom mišlju, brojeći, s maskom na licu, utonula je u narkozu.

Kad se probudila, pored nje se nalazio mali zavežljaj sa bebom, a sa druge strane Marko, koji ju je držao za ruku.

– Je li dijete zdravo? – prvo je upitala.

– Jest... sva je fina i bijela – odvrati Marko šapatom, ali s tolikom nežnošću da je Blanki shvatila da će od tog dana njegovu ljubav deliti s kćerkom.

– Ljubav neće biti podijeljena, već udvostručena – reče Marko kao da joj je čuo misli.

Kasnije su mu dozvolili da dodirne bebu. Uzeo joj je ručicu i dugo zagledao s nevericom.

– Sve je isto kao u odraslih, samo sićušno... Ništa ne nedostaje: tu su noktići, zglobovi, samo sve tako majušno!

– *Ke linda estas, mi fižikja* – mrmljala je Blanki. – Kako si lijepa, kćerkice moja! Znaš, zovu je cesarica. One su najljepše, bijele od prvog dana!

U bolnici je ostala dve nedelje. Čim se vratila, počela je da radi po kući. Dobila je krila. Sve joj je išlo od ruke. Uzdužni rez preko celog stomaka je boleo ali ga ona nije ni primećivala. Tešku svakodnevicu Blanki je obmotala koprenom sreće.

OZVEZDANO NEBO

– Ah, taj milozvučni italijanski – mrmljala je Klara na venecijanskoj železničkoj stanici. – Ah, kakvo olakšanje. Ajde, djeco, ovdje izlazimo – požurivala je Didi i Pola.

Istovarili su kofere i pakete. – *Aspera unpoku*, pričekaj malo!... Da razmislim. Prvo treba naći neki jeftin hotel.

Posle dosta raspitivanja smestili su se u jednom od pansiona na Lidu.

– *Sinjora, prego* – smešile su se sobarice.

Bože, kakva razlika u poređenju sa Zagrebom, pomišljala je.

Već sledećeg jutra upitala je vlasnicu pansiona: – Ima li ovdje posla... da nešto zaradimo?

– Ništa, draga gospođo. Nema posla ni za nas.

„Fino, bogami“, zaključila Klara. „Znači, mora se štedjeti, jer sve je, sigurno, užasno skupo.“ To se pokazalo tačnim. Celu prvu nedelju Didi i Klara su provele ulazeći u hotele, restorane i prodavnice u bezuspešnim pokušajima da nađu posao.

Tek sredinom druge sedmice, Didi se vrati kući trčeći.

– Našla sam posao! – viknula je bacivši se Klari oko vrata.

– 'Dje, kako? Šta ćeš raditi?

– Pa, nije baš bogzna šta, ali bolje išta nego ništa! Praću suđe u jednom restoranu na samoj Pjaci san Marko.

Klara se uozbilji i odmahnu glavom.

– Molim te, mama, ne mogu sjediti ovako i ništa ne raditi!

– Ali, kerida, to nije posao za mladu djevojku.

– Stalno govoriš da su nam potrebne pare, a sad...

– Jeste, al' ne toliko da mi dijete radi kao sudopera.

– Molim te, bar malo da probam, pa ako mi je teško, neću.

– A kol'ko plaćaju?

– To nisam pitala – odgovori Didi skrušeno.

– Vidiš kako si blentava... nije to za tebe!

– Ali, mama, tamo ću morati da govorim talijanski sa drugim ženama, ima ih pet... to je veliki restoran, pa ću naučiti jezik.

– *Buenu, kerida, ma solu una simana, e despues mus a ver*, dobro draga, ali samo jednu sedmicu, a onda ćemo vidjeti.

Didi je radosno poljubi. Počinjala je da radi u 11 ujutru, a završavala posao u isto vreme uveče. Imala je pauzu od 4 do 7 po podne. Plata je bila mala, ali žene u kuhinji su je zavobile, pa je Didi svakim danom sve bolje govorila italijanski, koji je jedva znala kad su stigli. „Moja kći će se uvijek snaći“, pomišljala je Klara s ponosom.

– Znaš, kelner Aldo mi je rekao da će me uvečer pratiti kući, jer je mračno, i opasno ići bez pratnje – reče Didi posle dve nedelje.

– Hm... a kakav je taj Aldo?

Vrlo lijep. Ima crnu kosu i sasvim plave okrugle oči.

– Dobro, znači, sviđa ti se. A je li dobar mladić? Ko je, ima li roditelje? Koliko je star?

– Ima roditelje i pet sestara. Dosta je star, ima 22 godine – odgovori Didi nesigurnim

glasom.

– Dobro. Samo mu nemoj dozvoliti da te poljubi.

– Mama! – uzviknu Didi. – A zašto bi me poljubio?

– Pa znaš, *kerida*, jedan mladić njegovih godina svakako neće iz čistog milosrđa pratiti djevojku sve do Lida. Sigurno mu se sviđaš.

Didine oči zasijaše: – Misliš... a?

Pol, koji je pažljivo slušao razgovor, poče da skakuće i viče: – Didi i Aldo! Didi i Aldo!

– Prestani, glupane! – vrisnu Didi i izlete iz sobe lica crvenog kao bulka.

Posle nekoliko dana Klara joj reče da ga uvede u kuću jedne večeri kad je doprati jer hoće da ga upozna. Didi je sa zadovoljstvom poslušala.

„Pravi južnjak“, pomisli Klara čim ga ugleda. Lep, mali rastom, ali uspravnog ponosnog držanja. Popili su grapu, malo popričali, pa se Aldo uz učtiv pozdrav oprostio i ode.

– Šta kažeš? – upita Didi zažarenih obraza.

– Čini mi se pošten mladić, patrijarhalno vaspitan... Ali, Didilenko, nemoj se mnogo zanositi. On je siromašan. Nije on za tebe.

– Pa i mi smo siromašni! I ja se ne zanosim... samo mi se sviđa – odgovori Didi i poče da se svlači.

– Ništa ja ne kažem. Ipak, evo jednog savjeta: baš zato što smo mi siromašni, za tebe nije drugi siromašak. *Mal di paraz no ez mal*⁷³, al' je bolje biti imućan. To zapamti. Ujedno, mislim da nećemo moći još dugo ovdje ostati.

– Zašto?

– Zato što je život previše skup. Moramo se preselit u neko manje mesto.

– A što ja zarađujem, ništa! – reče Didi uvređeno.

– Vrlo je lijepo što mi pomažeš, al' nije dosta. Venecija sve pojede.

Te noći Didi je teško zaspala. Razmišljala je kako da privoli majku da ostanu, ali nije nalazila dobar razlog. Pitala se odakle potiče njena ljubav prema Veneciji: da li zbog jutarnjih prizora savršene lepote, ili zato što jedina privređuje, ili što viđa Alda svaki dan.

Kada je Klara prodala treći broš i drugo krzno, odlučila je da otputuju.

– Mama, molim te, samo još mjesec dana! – preklinjala ju je Didi.

– Ja tebe molim da prestaneš! Ovdje smo već šest mjeseci. Iduće nedjelje idemo, i to je gotova stvar – odgovori Klara nervozno, jer ni sama nije znala kuda će. Prvi put u životu oseti želju da bude sa svojom porodicom, da ih ima oko sebe, da oseti brižne dobronamerne poglede, ruke koje znaju da prigrle. Posle tolikih godina bežanja od Sarajeva i porodičnih stega, obuze je čežnja za zavičajem, za sestrama i braćom.

„Ako ih još imam“, mislila je tužno. Tek tada, u rasulu i pustoši svetskog rata, shvatila je da je ipak, tokom godina lutanja, negde duboko živelo saznanje da ima gde da se vrati ako postane nepodnošljivo. Ovakvu nesigurnost još nije osetila. Vesti ni od koga nije dobijala. Kako je i mogla kad niko nije ni znao gde je. Čak je jednom pisala Nini, ali odgovor nije stigao.

– Aldo, mi sutra odlazimo – reče Didi svom pratiocu.

– Zašto?! – Aldo zastade.

– Mama kaže da moramo, jer je ovdje život skup, pa ćemo u neko manje mjesto. Čula je za gradić na jezeru Garda koji se zove Sermione.

– A što mi to nisi rekla ranije?

– Zašto? Moramo se rastati... Žao mi je, al' to je sudbina.

– Nesreća je biti siromašan – uzdahnu Aldo. – Ali, videćeš, jednoga dana imaću svoj restoran i biću bogat. To sam se zakleo! Kad budem bogat, možda će nešto moći da se udesi.

– Šta da se udesi?

– Pa, ti i ja.

– Šta ti i ja?

– Ono što svi mladi rade: da se venčamo.

– Ne vjerujem... – reče Didi sa suzama u očima. – Nikad ti nisam rekla da je mama Jevrejka. Samo je moj otac katolik.

Aldo ostade bez reči, zaprepašćen.

– Čudiš se, je li?

– Ne, ne... A gde ti je otac?

– On... on je vrlo bogat, ali ne znamo gdje je. Znaš, rat, pa smo se svi pogubili. A poslije rata ćemo se naći i sve će biti u redu.

Ispred pansiona Aldo je zagrlji i poljubi. Didi je nepomično stajala.

– *Ciao*, i piši!

– *Si, ciao*, Aldo – okrenula se i utrčala u kuću. Prvi poljubac i prvi rastanak, sve u roku od dva minuta! Ipak, još tada je znala da mu neće pisati i da ga nikad više neće videti. Tu noć je preplakala, a sutradan više nije pominjala Alda.

– Mama! Mama! Pa to je ljetovalište... Divno! – uzvikivao je Pol trčeći po uređenom šetalištu oivičenom cvećem i drvećem pored same ivice jezera.

– *Si, si, tezoro*, da, da, zlato moje... sve je vrlo lijepo – odgovarala je Klara na italijanskom, jer se trudila da i Pol nauči jezik njihove trenutne domovine.

– Ovdje ćemo duže ostati, je li mama? – upita Didi.

– Mislim da hoćemo, ako ne bude nešto iskršlo. Tiho je, van velikih puteva i vrenja. Valjda ćemo se nekako snaći.

Iznajmili su stančić. Posla nije bilo.

– Imam osjećaj da ćemo ovdje bit sretni – reče Didi, mirišući cvetić koji je ubrala.

– Ako se nekako domognemo hrane – odgovori Klara. – Sreća ne ide na prazan trbuh.

– A kako ćemo je dobiti? – upita Pol.

– Treba nabaviti kupone za hranu – odvrati Didi.

– Da, lako je to reći, ali zato treba da se registrujemo, a to je komplikovano – reče Klara zabrinuto. Stalno je odgađala da to učini, ali je najzad shvatila da mora pokušati. Na njenim papirima jasno je pisalo Salom-Valić. Letovalište, i pored svog mirnog izgleda, moglo im je doći glave.

Ušla je u kancelariju u kojoj se vršila registracija građana. Za stolom je sedela proseda Italijanka. Pregledala je Klarina dokumenta, pa počela da ispunjava formular. Istovremeno je Klari postavljala razna pitanja koja je čitala iz formulara.

– Religija? – upita službenica i pre nego što je Klara imala vremena da odgovori, ona

reče – katolička – pa nastavi mirno sa ispitivanjem.

– Bog je blagoslovio – reče Klara glasno kad je izašla pritiskajući papire na grudi.

Mesec dana po dolasku u Sermione, Pol utrča u kuhinju vičući: – Mama! Mama! Došli su Nijemci u uniformama!

Klara zabrinuto pogleda kroz prozor. Istina, uniforme su išarale malo mesto. Kasnije je utvrdila da su pristigli uglavnom administrativni službenici, magacioneri, ekonomski, ali i lekari jer je otvorena bolnica. Sa dolaskom Nemaca, Didi je utvrdila da joj se pruža prilika da dobije posao.

– Šta to čitaš i mrmljaš, dijete moje? – upita Klara pošto ju je već danima viđala s knjigom od koje se nije odvajala.

– Učim, mama, učim njemački – odgovori Didi.

– *Pur luke, kerida?* Zašto, draga?

– Kako zašto! Pa da bi' se mogla negdje zaposlit!

– Ma kako? Ti da radiš za Nijemce!

– Ne za Nijemce, nego za nas... Ništa ti ne brini, vidjet ćeš.

Posle mesec dana Didi je sa dobrim znanjem italijanskog i malim nemačkog dobila posao na ulazu u Sermione, na šalteru za informacije. Dužnost joj je bila da uputi one koji su pristizali na odgovarajuća mesta. Šef joj je bio nemački sveštenik doveden u letovalište zbog ranjenika. Vredna, uvek nasmejana i hitra, Didi je ubrzo svima postala draga. Mala plata ipak je doprinosila kućanstvu.

– Idem u Milano iduće nedelje – reče Klara.

– Zar nam opet treba para? – upita Didi ozbiljno.

– Da. Prodaću onaj prsten. Ne brini, mala, imamo još dosta za prodaju. Taman do kraja rata.

– A kad će kraj?

– Uskoro – reče Klara, pa nastavi – a kad se završi, idemo zauvijek iz opustošene umorne Evrope. Ovako uzdrmana iz temelja nije više za nas! Previše nam je slična. Idemo gdje nije bilo rata da osnujemo dom i ostanemo na jednom mjestu do kraja.

– Do kraja? – upita Pol.

– Do kraja života... mislim, mog – nasmeši se Klara. – Skup besmislica što se nižu jedna za drugom, a ja ih ponosno zovem život, moj život... Da! – Okrenu se prema prozoru. – Jedino pametno što sam učinila, i ne znajući, to je što sam vas rodila, moja dva dragulja... Tebe, moj mali ljepotane, i tebe, mala moja vještice!

– Što vještice?

– Zato što si snalažljiva, nemaštinu primaš lako, a svaku priliku koristiš... Dobra moja djeca.

Didi se osmehnu, začuđena majčinim rečima. Onda slegnu ramenima i ode na posao.

XII

TRAJANJA

SMIRENOST SUMRAKA

Grbavče je izgledalo kao sklepano od uzoraka različitog zemljišta, sve istumbano i džombasto. Žbun bi se pojavio na mestu vite jele, a hrast štrčao iza nekog ambara gde je trebalo da bude livada. Kao da se đavo, tokom jedne lude noći, poigrao sa ovim komadićem zemlje da bi pokazao svoju nadmoć nad dobrim vilama, koje daju skladnost prirodi.

Slični su bili i meštani: veliki i mali, kljakavi i naočiti, škiljavi i krupnooki, ali listom neoprani, znojavi, smrdljivi i kaljavi. I kao svi ljudi ovog sveta, neki dobri, neki loši, prgavi i razdražljivi, smireni i blagi, ozlojeđeni i raspevani – kako koji i kako kada. Samo, činilo se da su sve te ljudske osobine i raspoloženja bili ovde sažeti na malom prostoru, pa zato i uočljiviji.

Maričin brat Toma, njegova žena Spasenija i dvoje musave, raščupane dece poganog jezika, očekivali su Riki. Ušla je u kuću, čiji je vazduh obilovao oštrim mirisima, njoj uglavnom nepoznatim. Trebalo joj je dosta vremena da se privikne, a kasnije i da otkrije poreklo te, u početku nepodnošljive a posle sasvim bliske mešavine smradova, koja joj je zadugo štipkala i gicala nozdrve.

Spasenijine oči gledale su pronicljivo. „Ova žena nije glupa“, pomisli Riki.

Na ulasku u kuću ponudili su je rakijom, hlebom i solju. Slatka, izvinjavali su se, nisu imali, jer je vladala nestašica šećera. Otrčali su da izvade vodu iz bunara. Riki je već zamišljala sebe kako leži noću na naramku slame umesto kreveta, i na pukotini kroz koju šišti vetar što ujeta mrazom prozebalo telo, broji, umesto zvezda, pauke i stenice.

Međutim, prevarila se. Dobila je zasebnu sobu, doduše bednu, ogoljenih zidova, zemljanog poda, bez nameštaja osim kreveta i stola sa dve prateće šamlice.

Toma i Spasenija nisu pokazivali ni ljubaznost ni neprijateljstvo. Kao da su mislili: „Šta je tu je, moramo je trpeti!“ Dok su je njih dvoje sačekali neočekivanom ravnodušnošću, dotle su je deca netremice i radoznalo posmatrala.

Da je Grbavče izgledalo samo malo manje rogobatno, Riki bi, verovatno, sela na šamlicu i provela sledeće mesece kukajući nad svojom sudbinom. Ovako, ubeđena da je došla u samu prapostojbinu čovekovih predaka, i pod utiskom da je od dvadesetog veka odvajaju milenijumi, živnula je duhom. Osetila je ukus izazova. Probudila se u njoj čudna smeša osećanja, svako u suštoj suprotnosti sa onim drugim: očajanje i borbenost, oboje izazvani golemom nedaćom; tuga za starim vremenom, ali i trag veselja zbog privremenosti novog.

„Toliko je užasno da je gotovo nemoguće“, mislila je, „kao fikcija, koja je ipak stvarnost, a ja baš tu, usred te nemoguće stvarnosti!“

Primetila je da u kući nema ogledala. Moći će da se ogleda samo na pudrijeri. Sigurno je da posle nešto vremena provedenog u ovoj pustoši neće ni želeti da se vidi! „Pogled će mi bit okrenut drugima. Zaboraviću kako izgledam, pa ću sama sebi kasnije bit ko nova. Nije to loše. Rođeni lik može tako strašno dosaditi.“ Ubrzo se navikla da razgovara sama sa sobom.

Za seoske žitelje Riki je predstavljala nepresušni izvor znatiželje i nagađanja, što je u početku teško podnosila. Gde god bi pošla, okretali su se za njom i zastajkiivali, ne skrivajući (kao gradski svet) svoju ljubopitljivost. Zabrađene seljanke piljile su uporno,

bezizraznih iskolačenih očiju. Čim bi promakla, čula bi za sobom šapat. Ako bi sela ispod nekog drveta da se odmori, uobičajali su da se okupe i ugnezde zauzimajući busiju na najboljem mestu za osmatranje na razdaljini od nekoliko metara. Staricama bi se pridružio i poneki starac, suviše iznemogao da bi radio u polju, a zatim i šmrkava deca. To je bila Rikina nova publika! Pregršt seljana mrsili su reči koje je jedva razumevala i sedeli u strpljivom iščekivanju. Riki je to okupljanje prihvatala kao borbu nerava. Pokušavala je da istraje, ali su obično oni pobeđivali. Bilo ih je više, pa su se smenjivali. A ona, jedna i sama. Toliko sama! U početku bi odmah ustala i otišla na neko skrovitije mesto. Kasnije je pokušavala da sedi što duže. Čupkala je travke, stavljala ih među palčeve i duvala kroz uski otvor proizvedeći smešne, prozuke zvuke. Deca bi joj odgovarala na isti način samo desetostrukom jačinom. Ponekad bi ponela neku knjigu pa bi se pravila da čita. Nije razumevala ni reč od štiva ispred sebe, sva napeta pod pogledima desetine očiju. Ponekad bi gledala u nebo, u oblake, koji se suludo i nepristojno gnječe i preskaču, pokušavajući da odgonetne čiji je oblik najbližnji nekoj životinji. Često ju je obuzimala želja da im se isplazi, stavi šake jednu uz drugu s palcem na nosu i uzvikne – buuuu! – kao što deca čine kad se nekom rugaju.

– Ne misle oni loše... Ne obraćaj pažnju – rekao je učitelj Vlada kada mu se požalila. – To ti je u prvo vreme dok se ne priviknu. Ti si, brate, mnogo drugačija! I po liku, i po stasu, i po odelu, ko da si pala s neba.

Shvatila je Vladinu poruku: zameniti građansko odelo seljačkim. Ali kako? Da zamoli Spaseniju da joj ga da pored svega što su joj njeni domaćini već činili? Ovi ljudi je kriju i stavljaju glavu u torbu zbog nje. Ne, to bi bilo previše. Zato je ćutala.

Ali, problem je ubrzo bio rešen. Jednoga dana Spasenija se pojavila s lepo upakovanim zavežljajem. – Evo ti, poslala ti Danica.

Riki je začuđeno pogleda, jer Danicu još nije ni upoznala, pa Spasenija dodade misleći da Riki ne zna o kome je reč: – Vladina učiteljka.

Riki klimnu glavom i uze paket. Pažljivo ga je odmotala. Unutra je našla male opanke, suknju, jelek, maramu i pisamce. U nekoliko redaka, ispisanih olovkom, Danica i Vlada pozivali su je da navrati do njih kad bude mogla. Riki skoro zaplaka: kao da se sva nežnost čovečanstva sažela u tih nekoliko reči i to od strane sasvim nepoznatih ljudi! Misao o veličini ljudske dobrote zali joj srce toplinom, koja nadode u takvom obilju da joj suze najzad grunuše na oči.

Spasenija se začudi što ova smešna građanka cmizdri zbog nekoliko krpa, ali ništa ne reče. Izade iz sobe, slegnuvši ramenima, i pomisli da nikad neće razumeti te nacifrane gospođice što se kikoću bez razloga, a isto tako i plaču bez razloga. Viđala ih je kad bi odlazila u Beograd na pijacu. Neke sisate i guzate, neke bledunjave i mršave duša im u nosu, ali sve ukrašene šarenim peruškama načičkanim na kapama. Šake skrivaju belim navlakama. Šepure se pod gomilom nepotrebnih stvari. Šetaju tako oko podne Knez Mihailovom ulicom, ispijene, beskorisne i besposlene do iznemoglosti. Ispsovala bi ona njih na pasja kola i dobro izdevetala, pa im onda dala neki posao u ruke! Baš kao i ovoj sitnoj ćopavoj gošći okruglih očiju. Samo zvera unaokolo, ukrstila pogled, a nije ni za šta. Ćuti i gleda začuđeno, a nije baš juče kročila na ovaj svet. Ima ona pokoju godinicu i preko trideset!

Ponekad bi se Spaseniji učinilo da je Milicasasvim pomerila pameću. Posmatra sprasne krmače, osluškuje kad neka zagrokće. Ne zna ni da hoda po rodnoj grudi, a kamoli da nešto pomogne. Jadna li joj majka! Sva je zgranuta, ušeprtljana i smotana. I dok svi oni ropću pod teretom težačkog rada, ona čuči ili kod kuće ili pod nekim drvetom i vata zjala.

Riki je obukla svoju novu odeću i otišla učitelju. Njihova mala, ali čista kuća prijatno ju je iznenadila: zidovi prekriveni knjigama i dve fotelje! U poređenju sa onim što je imala u „svojoj“ kući ovo je predstavljalo pravi luksuz.

Prema Danici, vitkoj plavuši, tihog ali odlučnog glasa, Vlada je pokazivao ljubav mnogo više nego što je to red nalagao kod srpskog seljaka. Riki je osetila da će joj njih dvoje biti podrška koju je tražila u beznadežnoj samoći.

Uskoro, svima je postalo jasno da Riki ne može da radi u polju. Ali, nešto je morala da radi, na neki način da pomaže. Nije mogla sedeti zlokobno nepomična i tužna, dok su svi ostali u pokretu. Ako je želela da preživi, morala se uključiti u život oko sebe, ma koliko on bio različit od onoga na koji je navikla. Zato je naučila kako se hrani živina, vabe kokoške, kljukaju guske i spremaju pomije za svinje. Čopkala je po dvorištu i vikala svinjama „gudu-gudu“, kokoškama „ćuku-ćuku“, a pilićima „pili-pili“.

– Al’ se ova mala odjednom razmetnula – začudila se Spasenija.

Uverenje da će njeno skrivanje trajati samo kraće vreme počelo je da jenjava. Nije ni primetila kada joj se usadilo saznanje da u njenom boravku u Grbavču ima nečeg stalnijeg. Možda je shvatila da ovde neće biti samo prolaznik tek kada je pročitala celog Radoja Domanovića i došla do poslednje knjige sabranih dela Laze Lazarevića. Tada joj je puklo pred očima da se jedan dan preliva u drugi neprimetno, potuljeno.

Noga bi je noću sevala. Činilo joj se da će joj se kuk raspasti od potmulog žiganja. Ležala bi nepomično osipajući se od bolova. Brojala bi do deset u očekivanju sledećeg oštrog udara, koji bi joj sevnuo kroz telo, uzdrmao je, a onda je napustio, da bi posle desetak sekundi niknuo nesmanjenom žestinom. Tu ritmičnost nije uočavala tokom dana, dok je bila u pokretu. Ali noću, iščekivanje svakog sledećeg naleta bola bilo joj je gore, činilo joj se, od samog bola. Kada bi najzad zaspala, nije znala da li je padala u san ili u nesvest.

Došla je zima, surova i oštra. Nezapamćena hladnoća zabijala se kao sečivo u meko tkivo sveg živog. Grane opterećene snegom i ledom tužno su visile, da bi se najzad polomile i pale na zemlju, koja je pucala kao nar žesteći se nad hirovitošću godišnjih doba, nad sušom i zimom, provalama oblaka i poplavama. Vladala je bezmernost u svemu.

„Smrt je teška, al’ je život još gori“, mislila je Riki. „Ubija me prljavština!“

Ali, oprati se bio je pravi podvig. Sneg je trebalo prvo istopiti na vatri, ugrabiti korito kada je slobodno, oprati ga, založiti veću vatru, a onda se svući u hladnoj odaji. Poslednji ostaci sapuna koji je donela iz Beograda nestajali su. Grozila se pri pomisli da će morati da upotrebljava onu smrdljivu smesu koju je Spasenija sama pravila.

– Samo trošiš ogrev i praviš halabuku po kući – besnela je Spasenija.

Ko je video da se svet zapira i kupa zimi!?

– Ja sam videla! Izvini, ali moram. Smrdim.

– Ja ti to govorim za tvoje dobro... Dobićeš sušicu i to ti je kraj – dodavala je znalački

Spasenija.

– Neću, neću, pazim ja... Samo da mi ne ponestane sapuna!

– A šta fali mom?

– Ništa, ništa, al' navikla sam na ovaj – izvinjavala se Riki.

Međutim, sreća joj se nasmešila, jer je baš tih dana stigao paket od Marka predat na čuvanje nastojnici Marici da ga odnese prva osoba koja se uputi u Grbavče. Dobila je nekoliko „šiht“ sapuna, rukavice, topao šal i oprezno pismo bez datuma i imena napisano Blankinim šiljatim rukopisom. „Živi su!“, odahnula je.

Dala je Danici jedan sapun, više kao pažnju nego da bi joj se odužila za gunj bez koga sigurno ne bi preživela zimu. Toplota krzna, kakvo blaženstvo! Ali to blaženstvo je privlačilo ne samo nju nego i vaške. Viđala je seljake kako tresu gunjeve i u početku mislila da istresaju prašinu. Kasnije je saznala da je to jedini, ali samo trenutni način oslobađanja od vaški.

Često bi večeravala sama, izgovarajući se da voli da jede ležeći, jer je boli noga. Spasenija bi joj donela oskudnu porciju pasulja i kačamaka s malo slanine kad bi je imali. Hrana je mogla biti ukusna da nije bila preterano ljuta. Papričica, zelenih, žutih, crvenih, velikih i sićušnih, suvih, svežih i u turšiji – toga je Grbavče valjda jedino imalo napretek. Da su imali šćera i mesili kolače, sigurno bi paprike i u njih stavljali. Riki je sanjala torte, lenje pite i kremšnite, palačinke i tufahije, baklave i urmašice. Budila se uzdrhtala od umora, prozebla od hladnoće i zebnje u srcu, utrontana u prnje, još oblizujući nepostojeće ostatke krema i istopljenog šćera na usnama, grickajući mrvice oraha koje je prebiralala po zubima. Probudila bi se sa željom da se što pre vrati u izmaglice sna, koji ju je gostio, pojuo, ljuljuškao i ulagivao joj se.

Skoro neprimetno, vetar je počeo slabije da zviždi kroz odžake, deca su ređe hripala od hroničnog kašlja, a inje na oklembešenim brkovima seljaka počelo je da se topi. Led se svetlucao prekriven vodom i postao skliskiji nego ranije. Belilo je iščezavalo, dopuštajući izranjavljenoj zemlji da se stidljivo pojavi.

– Ova smutljivica je prevršila svaku meru – gundala je Spasenija – svojim pirkanjem i pranjem! Da vidiš samo šta je sve tu navrljala! Kad bi tol'ko vremena provodila radeći ko što utroši sipajući vodu iz lonca u korito, gde bi nam kraj bio!

– Ma, dobro, ženo, šta si zapela, pusti je, teška su vremena – umirivao ju je Toma.

– Šta „pusti je!“ – besno će Spasenija. – Stalno nešto pljeska i spotiče se, kači i besi. Kad joj uđeš u sobu, Bože 'prosti, ko da su bele kokoške zaposele kuću. Svu odeću rastovrzla, veša neke gaće po konopcima, cedi, otresa... i samo pravi lom.

– Jest, al' zato malo jede, a još manje govori.

– Ma, sva je nekako smušena. Onomad, za Svetog Nikolu, kad sam joj donela najmasniji komad svinjetine i moj najljući ajvar, zahvali se i sve ostavi! Kažem ti, nije ni zalogaj pojela. Stalno kuka da joj je ljuto, ko da joj je stomak od svile. Nikako joj ne možeš ugoditi.

Toma klimnu glavom, a Spasenija nastavi:

– Al' zato u leto, kad ima paradajza i salate, pozobala bi svaku krišku koju joj dam.

Počela nešto da petlja i sadi po bašti. Jede tu salatu ko neko živinče.

– Meni je nekako dođe žao – ubaci Toma.

– Pa, jeste, i meni. Jadnica, nije joj lako, onako šantava, iako mislim da je poprilično šenula. Čopka okolo, trudi se, al' brate, sve što uradi ispadne naopako. Navrljala pre neki dan neke krpe u svoju sobu, kaže 'oće da mi pravi ponjave! Trudi se, mučna joj duša. Ponekad, lepo vidim, usta joj se zgrče od bola.

– Treba jednom da joj napraviš taj prokleti pasulj bez ljutih papričica – reče Toma.

– Znaš da 'oću pa nek se najede! A znaš, kad nas ima mnogo u sobi, ona nabere nos. Smrdimo joj! Ne zna ona šta je to raditi u blatu. Živela u svili celog veka, pa joj nos nije svikao na seljački vonj. Misli ona da ja to ne primećujem. E, Milice, jedna ti majka, nije Spasenija od juče. Gadi se ona nas, more, ne razume šta znači smrdeti po ljudskoj mucu i nemaštini.

– Pa dobro, šta ćeš...

– Pitala me što ne nosim gaće – prekide ga Spasenija. – A šta će mi, kažem, samo bi mi smetale. A ona će, zar ti nije hladno? Svašta!

– Teško joj je, valjda – odvrati Toma. – Al' kome nije? Ih, da mi se ukopati u zemlju i ko mečka prespavati ovaj rat!

– Hvala Bogu, lepše će vreme. Sad će Milica sedeti pod krošnjom duda. Bar mi neće smetati u kući. Nek samo pilji u svoje zunzare, ma nek radi šta 'oće samo da mi se ne mota ovuda.

– Nije ona baš ni tako tiha – odvrati Toma znalački. – Ume da se razgoropadi. Ko onomad, kad neko reče da nema pravde na ovom svetu i dobrih ljudi. A moja ti Milica skoči, pa krenu u govoranciju. Nikad nije tol'ke reči odjednom izgovorila. Kako nema dobrih ljudi, povika. I nas je spomenula.

Proletnje kiše raskvasile su zemlju, mlado lišće, otrgnuto olujnim vetrom, rojilo se po mirisnom vazduhu. Proneo se glas da dolazi vojska.

– Koja vojska? – upita Riki Tomu.

– Ko zna! Ni Bog otac ne bi znao. Vojska je, a sve su iste.

– Pa šta ćete sad?

– Kako, šta ćemo? – začudi se Toma. – Idemo u brdo da se sakrijemo.

– A što? Možda vam neće ništa.

– Crna Milice! Kuku, al' si blesava! – povika Spasenija. – Kako neće ništa? Pa koja vojska prođe, a ništa ne uzme?

– Ja ne idem.

– Ma, jesi l' pobenavela? 'Oćeš da te ubiju?

– Neće me ubit. Ostajem ovdje. Ne mogu pješačit. Uostalom, ako ubiju, nek ubiju.

Videla je sebe kako se vuče po vrletima, a noću gnezdi po blatnjavom kamenju, dok joj se mlaka kiša cedi niz leda.

– Tvoja stvar – reče Toma i ode svojim poslom. Nek radi šta 'oće, pomisli, ionako je tvrdoglava i uvrnuta. Setio se kad je decu uhvatila da kupa i riba u koritu, pa im odsekla kosu, kao da je sutradan krsna slava ili Božić. Niko je nije mogao zaustaviti. „Ludo

žensko“, zaključio Toma.

Pred samo svitanje svi seljani izmiliše iz kuća i zajedno sa stokom nestadoše u okolnoj magli. Riki ostade sama u celom selu. Gluva tišina, muk nepodnošljiv i težak sruči joj se na grudi: pritisnuo pa gnječi i gnjavi. Tek tada shvati da su joj ovi ljudi, s kojima nije imala ničeg zajedničkog, mnogo značili. Ispunjavali su je, kakvi-takvi, svojim brigama, vikom, smradom, ali i toplinom, koju pružaju živi stvorovi u istoj nevolji. A sad, praznina i samoća, prethodnice smrti, cerekale su se i kezile iz svakog budžaka. Nije imala gde da se skloni. Odasvud je vrebalo.

Kiša poče da rominja. Dobovala je po raskvašenim gredama, upijala se u gnjila smetlišta. Riki se tromim korakom uvuče u svoju jazbinu sa osećanjem da iz nje više nikad neće izaći. U grozotnijem brlogu i zloslutnijoj samoći, mislila je, ne može se biti ni u samom paklu, pa ako smrt treba da je zgrabi, onda je sad najbolji trenutak. Daj Bože da to bude brzo i bezbolno. *Il Dio mi de kama kurta*, nek mi Bog da kratak krevet, sećala se reči mame Estere. Znoj joj se mešao s kišnim kapima, hladnoća sa unutrašnjom vatrom. Otvorila je prozor i počela duboko da udiše vazduh. Miris kiše ju je smirivao.

Čekala je. Oko podne začu grube glasove, teške čizme, zveckanje oružja. Makar ti zvuci doneli i smrt, bolji su od tišine i samoće. Načuljila je uši: jezik nije srpski, ali svakako, sličan njemu. Prepoznavala ga je, ali nije htela sama sebi da prizna da je došlo najgore, baš u Grbavče, sa njom kao jedinim stanovnikom. Bugari, nadaleko poznati po klanju i silovanju, a sad i besni, jer su otkrili da se nema šta opljačkati. Užasne priče kružile su o njihovim zlodelima. Slušala ih je često i sa gađenjem, potajno se nadajući da je seljačka mašta, zasnovana na narodnom predanju o turskim zverstvima, obojila i uveličala prepričavanja strašnih postupaka Bugara. Ta sećanja su je probudila iz obamrlosti. Trebalo se sakriti, a ne mirno čekati da joj se približe.

– *Tristi di mi! Disgrasijadus! Pokus turin!* Teško meni! Gadovi! Crkli dabogda! – reče naglas drhteći. Drhtale su joj ne samo ruke, već joj se svaki damar tresao u raskoraku sa onim do njega. Pokušala je da se podvuče pod krevet, ali nije uspela: bio je suviše nizak.

– Osim da se pretvorim u vazduh, nemam gde – grozničavo je mrmljala. Srušila se na stolicu, jer su joj kolena otkazala. – Ako preživim, nikad više ne ostajem u selu, pa makar i drugu nogu slomila.

Bugari su počeli s pretraživanjem seoskih dvorišta, kuća, ambara, svinjaca, u potrazi za hranom.

– Osim mene nema ništa – promrsi Riki – a sa mnom se neće mnogo uvajditi, ovako vašljivom i ćopavom. – Možda neće hteti ni da je pipnu iz čistog gađenja. Da je ona na njihovom mestu, sigurno ne bi.

Glasovi su se približavali Tominoj kući.

– Neko zalutalo pile i ja... loš ulov! Kad bi se samo ove kapljice utišale – prošapta gledajući kako ritmično dobuju po ivici prozora.

Ušli su u kuću i tumarali vazdan okolo naokolo. Obesni i zli, treskali su, prevrtali i razbijali kundacima ono malo nameštaja, razvaljivali vrata. Učinilo joj se da su sad svi unutra, pa je, setivši se žmurke, koju je igrala u detinjstvu, rešila da preskoči nizak prozor i čučne ispod njega, a kad počnu da izlaze, da ga opet preskoči i vrati se u svoju sobu. Trupnula je u blato kao panj. Nije pogledala okolo. Ako je neko od vojnika ostao napolju,

onda će biti što mora! Priljubila je obraz uz mokar zid i udisala memlu.

Samo da zid na koji se naslonila ne sruše!

Onda je nastalo kratko zatišje. Podigla je pogled, ali kasno: neko joj se približavao. Nije htela ništa da vidi, nije htela da prizna da je to moguće. Zato je zarila glavu u blato i gnječila ga prstima. Bilo je mlako i popustljivo. Tada je neko zgrabi i podiže sa zemlje. Došli su i drugi. Vikali su i krkljali od divljačkog smeha. U žamoru glasova razaznala je samo reč „daskalica“. Prvi ju je i dalje držao u vazduhu. Visila je nalik na oklembeseno strašilo koje je izgubilo svoj drveni krst, jedini oslonac u kratkotrajnom opstanku.

Otvorila je širom oči i trepnula nekoliko puta da odagna blato koje joj se slivalo niz lice. Ugledala je pohotljive oči bez trunke radosti, gramzive i sulude. Vojnik se cerekao. Odjednom je osetila onaj dobro poznati bes, koji joj krenu iz utrobe naviše. „Ova prljava zver hoće da me dokrajči misleći da umirem u strahu“, prođe joj kao munja kroz svest. „E, neće vala!“ Prikupila je preostalu snagu i zdravom nogom zamahnula nasumce. Tresnula ga je neočekivanom silinom pravo među noge. Jauknuo je, ispustio Rikicu i presamitio se od bola.

„Sad treba trčati, trčati.“ Kao u snu u kome svaki pokret traje večnost, iščupala se iz zagrljaja lepljive kaljuge i potrčala. Čula je smeh iza sebe.

– Seirite, seirite, al' ja ću vam umaći! – vikala je. Kao meci sevale su misli kojima je samu sebe bodrila. Trčala je što je brže mogla i nije se osvrkala. Uskoro, zgrabi je jedna ruka za rame, a onda za kosu. Oko nje stvorila su se četvorica zaduvanih. Poneli su je prema kući, ušli unutra i bacili je na pod. Zatvorila je oči i zaklela se da će se u tom istom času pretvoriti u kamen, da će se skameniti. Umesto mesa, kostiju, krvi i mišića – kamen. Osetila je kako joj kidaju džemper, bluzu, potkošulju, psujući i pljujući je. Nije otvarala oči i nije se pomerila. Postala je kamen.

U tom času odjeknu prodorni pisak trube. Potmulo, škripavo škrigutanje čoveka iznad nje prestade. Jednom, pa još jedanput, pa treći put, zvonak, kristalno čist zvuk, kao sa onog sveta! Riki otvori oči. Jedan od vojnika se već bio raskopčao. Uz gundanje i mumlanje četvorica su se nevoljno udaljavala. Poslednji je šutnu, i, spotaknuvši se o prevrnuti tronožac, izvadi revolver. Gledala ga je pravo u oči. Revolver nije opalio.

Nestali su iz Rikinog vidokruga.

Seljaci su se sutradan vratili. Našli su je sklupčanu na podu Tomine kuće, na istom mestu gde su je Bugari ostavili s nekoliko slomljenih rebara, nepokretnu i mirnu, kao mrtvu.

Vlada i Danica primili su je kod sebe dok se ne oporavi. Pošto su je oprali, previli su je iscepanim čaršavima i položili u čist krevet. Jedva je disala. Obamrlost je trajala dugo. Sporo, kao rađanje novog života, počela je da se budi tek sa dolaskom leta.

Kakva je to sila nad silama u ljudskoj prirodi koja se bori za ono što je teško nazvati životom, pitala se. Nije našla odgovor.

Kad se vratila „kući“, Toma i Spasenija su je prekoravali:

– Lepo smo ti kazali da ne ostaješ, a ti zapela, pa teraš po svom! Imala si sreće. Mogli su te... a onda ubiti.

Ćutala je.

Bilo je toplo. Pitomo zelenilo širilo se u nedogled. Iznela je stolicu pred kuću i čitala

Mopasanove priče. Toma sede na travu u blizini.

– Je li, Tomo – poče Riki posle dugog ćutanja – zašto ti želiš da preživiš ovaj rat?

Bože, glupog li pitanja, pomisli Toma. E, brate, što više čitaju te knjižurine, to se po pravilu sve više ufitiljuju i postaju blesavije! Čak i muškarci, a ženama ionako nije potrebno mnogo. – Kako zašto? – reče naglas. – Otkud znam... pa da živim, da onu decu nahranim. A ko bi stoku pazio, sve bi pocrkalo od gladi da mene nema. Ona moja mučenica ne bi mogla sama.

– A zašto misliš da ne bi mogla sama?

– Pa kud će žensko samo, brate. Ničeg grđeg nema... – tu se zaustavi, jer se valjda priseti da je i Riki sama.

– Spasa je snalažljiva – reče Riki i pomisli da je čak mnogo pametnija od svog muža.

– Svako žensko je glupo. Izvini, al' tako je to od pamtiveka.

– Dobro, ako tako misliš, mada se ja ne slažem. A reci, hoće li se za tebe nešto promije... promeniti – pokušavala je da se oslobodi ijekavštine, ali joj nije polazilo za rukom – kad prođe rat i dođe oslobođenje?

Ova Milica baš ništa ne zna, a kaže da žene nisu glupe, pomisli Toma. Kad se za seljaka nešto menjalo? Dobro je kad je mir, jer znaš da te vojnici neće opljačkati i ubiti, jer možeš nositi robu na pijacu, a ne krijumčariti hranu u grad. U miru ti oduzima država, al' na to nekako računaš, dode ti pod moranje, ko krsna slava. Al' ko će joj sve to objasniti!? – Hoće – odvrti lakonski – neće biti klanja.

– A kad ovako lijepo divanimo – nastavi Riki – reci mi zašto ti mene ovdje primi?

– Pa – snebivao se – molila Marica. Veli, učinićeš dobro delo. Bog će ti platiti – vrpeljio se nelagodno, pa dodade: – A kad smo već kod plaćanja i pokoja parica je u pitanju, što da se lažemo, kad već sigurno znaš... Vajdica ovde, vajdica onde, pa se nekako preživi.

– Svakako, moj Tomo, svakako.

Znači, Marko plaća. Ko bi drugi? A kad jednoga dana bude htela da mu zahvali, umesto da mu bude drago, biće mu neprijatno.

Kada su zeleni bodljikavi plodovi kestena počeli nedužno bombardovanje, odskačući i raspucavajući se da bi otkrili glatke oblutke toplih smeđih boja, Marica dođe prvi put u Grbavče. Suva jesen olabavila je peteljke već ožutelog lišća, koje je otpadalo pri najmanjem dašku vetra i oblagalo zemlju šuštavim tepihom. Priroda je blistala pod blagim jesenjim suncem i nagrađivala žitelje ovih krajeva neuobičajenom pitomošću. Plavooka Marica, poput dobre vile, nosila je vesti iz Beograda. Markov rukopis na koverti umesto Blankinog uznemirio je Riki toliko da je drhtavim rukama jedva otvorila pismo. Sadržaj je bio štur, jer uvek je postojala mogućnost da pismo bude pronađeno, a Blanki, već prijavljena kao Jevrejka, povezana s Rikicom.

„Draga Milice“, pisao je Marko, „samo nekoliko redaka da ti javim da mi žena očekuje dijete. Nadam se da si dobro i da te noga ne muči previše. Čuvaj se“.

– Divno! – vrisnu Riki.

Buduće dete učini joj se kao simbol skorašnjeg mira, koji izranja iz nepregledne pustoši rata, kao obeležje prolaska smrti i pobeđe života. Zaplakala je prvo od radosti, a onda od

samosažaljenja. Ona, još mlada, izneverena i otuđena, usamljena i bolna, sedi ovde sabita u ćorsokak, u ovu gnusnu prigradsku selendru, sa ljudima čiji jezik govori, a misli ne razume. Nešto kasnije obrisa suze i odlučno ustade.

– Gudu! Gudu! – sipala je pomije u korito. – Zaslužila si dobru šamarčinu pravo preko gubice... Samosažaljiva Riki! Fuj! Fuj! I opet fuj! Pi-pi-pi! – vabila je piliće, pa nastavila poluglasno. – Djecu nisi imala po *svom* izboru! Vazda sve po tvome, bez kompromisa, pa eto ti! Sama, pa šta? Što si želila, to si dobila! Za sve se plaća cijena! – Besno je sipala zrnevlje po dvorištu. – Povrh svega, sama nisi, jer ti dobri ljudi pomažu, a bolje i ovo smrdljivo slijepo crijevo zemlje Srbije nego konc-logor. Ovi seljani stavljaju glavu u torbu zbog tebe, a ti tako o njima! – udarila je nogom o tlo, pa se kokoške razbežашe. Najzad zgrabi kukuruz da kljuka gusku. Kad je završila, još jednom pročita pismo, pa skoči na noge ponesena divljom željom da svoju radost, kao nekad, izrazi pokretom. Cupkala je po kući poput zelenog skakavca, izletela u dvorište dok se živina, lepršajući krilima, razvila u strelce bežeći ispred svoje pomamljene hraniteljke. Pravila je piruete ne osećajući bol u nozi. Želela je da vikne da je svi čuju: „Ja sam Riki Salom! Riki Salom balerina, Riki Salom modistica! Ja sam ja, a ne neko drugi!“

Marica, Toma i Spasenija zaprepašćeno su je posmatrali ne znajući da li da se smeju ili da se prave da ništa ne primećuju, ili da se uhvate u kolo i pridruže njenom neobuzdanom naletu radosti.

Najzad je Marica upita: – Šta ti je, Milice, zaboga?

Riki zastade, sede na tronožac i poče da pevuši neku staru melodiju s rečima koje je izmislila: – Blanki će rodit dijete, možda sina, možda kćer, raduj se, raduj, svijete!

Tek kasnije kad se smirila, napisala im je pismo: „Prava odluka u pravo vrijeme. Čestitam!“ Nastavila je nadugačko i naširoko o radosti koja ju je obuzela zbog buduće prinove, a na kraju počela o Grbavču: „Ovdje je čovjek svjestan godišnjih doba, vremenskih nepogoda i promjena. U gradu je to ublaženo kaldrmom i komforom. Tamo ljudi ne zavise neposredno od crnice i njenih hirovitih plodova. Dok ovdje, ovi ušljivi mučenici bogorade naizmjenično za kišu ili sušu, snijeg ili vjetar, sunce ili oblake. Badava! Skoro uvijek priroda im daje ono što ne treba: kišu kod setve, vjetar i grad kad voćke cvjetaju... I sve tako, cijelog vijeka tako. Brižno posmatraju horizont, odmahuju glavom i mrmljaju, valjda, umilne reči ili psovke, ulagujući se ili prijeteći. A ona, ta oblaporna plodna krmača, priroda, gruva po svome. Kako onda, bolan, (počeh da shvatam), da se bave učenjem azbuke ili bilo kakvim umijećem do umjeća preživljavanja? Oni na goli život usredsređuju svu snagu. Misli su im često gadne, narav preka i prkosna, riječ pogana. Kako ne bi bila kad je vezana za grubost suše, olujni vjetar, glibove poslije poplava, sleđena polja i mučne uranke, kopanje, riljanje, pomije i kljukanje, svakojake boleštine i pomore? Gdje da pronađu uzvišenost duše kad su zakucani za ovo grbavo tlo iz koga treba iščupati, iskopati, otrgnuti? Nema ovdje gizdavog obilja. Nema silnika na divljim vrancima, nema đilkoša što jure rumene seoske djevojke, ni pijanaca što seju dukate. Ovde su seljani usukani i pogrbljeni. Sjede na tronošcima, omlitaveli od umora, otvrdlih dlanova i krutih prstiju kojima grle čokanjčiče s rakijom. Počela sam ih razumjevat.“

Nežno, gotovo beličasto zelenilo najavilo je početak leta. Činilo se da će iz svakog lista poteći mleko. Šareno poljsko cveće oivičilo je vidike i oživljavalo polja. Pufnasti oblačići šarali su nebo. Grbavče postade skoro lepo. Trošne kuće, što inače sramno pokazivahu oljuštene zidove, sada su se skrivale iza razgranatog drveća. Krezube tarabe izvaljenih dasaka nisu se primećivale od žbunja. A vazduh, pun toplote, odzvanjao je od zujanja buba, zunzara, pčela i komaraca. Sve je živnulo i živelo. Slika Grbavča, posle zimske ukočenosti, još jednom se pokrenula i zatreperila.

Leto je donelo i manje briga. Bunar nije bio tako daleko kao kad je vejao sneg, pa se s lakoćom moglo „umiti i pljusnuti na meraji“ svežom vodom. Ali, nikad sve potaman! Klozet „čučava“ na vrućini, bio je okružen rojevima muva, a njegov zadah cepao je nozdrve. Svi su ga zaobilazili i malo koristili. Prostora za te potrebe bilo je napretek.

Riki se vraćala od Vlade i Danice posle uobičajene nedeljne posete sa knjigom u ruci. Njihova biblioteka je ostala netaknuta ratom. Vojnik, po pravilu, nije bio zainteresovan za tu vrstu robe. Krao je dragocenosti, otimao hranu, klao stoku i ljude, ali za knjigu, uglavnom, nije mario.

Hodala je potresena pričom o tome kako su Bugari spalili jedno od obližnjih sela, stanovnike pobili, neke žene nabili na kolac, a većini muškaraca iskopali oči. Nikako nije mogla u potpunosti da poveruje u ovakav opseg zločina. Svakog čoveka cenimo prema sebi, sećala se Miloševih reči. Zato poštenjak ne shvata postupke pokvarenjaka, a humanista ubice. Poželela je da se pretvori u knjigu, ili bilo koju mrtvu stvar; da papirnata stoji na policama rugajući se halabuci, borbi i nedaćama o kojima se u njima pisalo.

Počela je da prelistava stranice polako ćopkajući prema klozetu, ali kad oseti smrad, odluči da obavi posao ispred ogromnog hrasta. Pogledala je unaokolo: niko u blizini. Taman je čučnula, kad začu lomljivu grančica i topot kopita. Prepadnuta, pridiže se i ugleda bika zvanog Zoka, uvek besnog i namćorastog, kako juri pravo na nju. Skoro se nasmejala: „Riki Salom, Jevrejka, krijući se od Nemaca tokom svetskog rata, poginula od rogova bika Zoke! I to gologuza?“ Opasni rogovi su se približavali, a ona, skamenjena u nezgodnom položaju, nije mogla ni da mrdne.

Bik je kao lokomotiva naleteo svom snagom. I kada je već mislila da je došao čas za rastanak sa životom, primetila je, na svoje oduševljenje i zaprepašćenje, da se jedan rog zabio u drvo pored njenog levog, a drugi pored desnog ramena. Čučnula je, hitro podigla gaće, dok ju je bik zasipao slinama i vrelim dahom, i izmigoljila se iz Zokinog zagrljaja.

Počela je da trči i više iz sveg glasa, ali se saplela i pala. Toma joj je već trčao u susret.
– Mal’ me ne ubi Zoka – viknu Riki u prolazu, dok je Toma nastavio u pravcu koji mu je pokazala. – *Todas las oras ki sejan buenas*⁷⁴ – reče naglas sama sebi.

– Trebalo bi ga poslat u Španiju – izjavila je stigavši kući.

– ’De? – upita Spasenija.

– U Španiju. To je zemlja gdje se ovakvi objesni i prgavi bikovi koriste za borbu sa ljudima. To ti je kao neki sport: svi sede u areni i navijaju kao na fudbalskoj utakmici.

– Pa šta se desi na kraju?

– Toreador, tj. matador ubije bika.

– A bik nikad ne zakači tog tvog... kako se zvaše?

– Dešava se, ali obično čovek ubije bika mačem među oči.

– Budi Bog s nama, svašta! – reče Spasenija i prekrsti se. – A šta rade s mesom?

– Pojedu ga.

– Hm! Bar nešto pametno!

Rikici Barselona blesnu pred očima samo za tren.

Kasnije je Zoka napao jednog seljaka i teško ga ranio. Istoga dana kada je Riki primila vest o rođenju Blankine kćerke, ubili su Zoku.

„Rodila se curica. Ima bijelu kosu, zelene oči i bijeli ten. Prava Snjeguljica, ali pljunuti Marko.“

Tih nekoliko redaka Blankinog pisma Riki je čuvala u nedrima ispod potkošulje. Kad se vrati, odlučila je, posvetiće vreme i pažnju Blankinoj kćerki kao nijednom ljudskom biću u svom životu. Ona će biti najbolje vaspitano dete na svetu! Ako je već lepa, a mora biti i pametna, onda postoji osnova za sve ono što se stiče kasnije... Osim za sreću: ona je kao lutrija. Videla ju je visoku i gordu kako vitkog vrata i struka hoda planetom Zemljom. Koje li će ime izabrati, pitala se Riki.

Jednog jutra, baš kada je sunce izranjalo na istoku, oglašeno cvrkutom vrabaca, napisala im je pismo. Nije znala kad će se ukazati prilika da ga pošalje, ali je rešila da ga završi i zalepi koverat. Ponesena nadahnućem, ređala je reči kao tuđom, neočekivano spretnom rukom. I sve to zbog majušne curice!

PREDAH OPSENARA

– Najlepše je Vera – predlagala je Ana Primorac uporno, kao da je dete njeno.

Blanki se smešila. Prijalo joj je što jedan član Markove porodice pridaje toliku važnost njenoj devojčici.

– Ne, za mene je ljepše Bojana ili Vesna – protivila se Jelena. – Šta misliš, ujko?

– Blankica neka odluči – reče Marko.

– Možda neko drugo – nastavi Ana – neko lijepo jevrejsko, biblijsko. Ona su zvučna i neobična.

Blanki odmahnu glavom: – Ne, to nikako. Biće krštena u pravoslavnoj crkvi, odgajena u srpskom duhu, pa će nositi i srpsko ime. Saznaće da ima jevrejske krvi, al' nek to bude kasnije. Poslije sveg ovog što proživljavamo... ne! Moj narod je uvijek previše patio... pa neka me svi osude, al' želim da mu moja curica što manje pripada.

– Vera! – opet će Ana.

– Dobro, kad si tol'ko navalila, onda neka bude Vera – reče Blanki.

Krstili su je u Vaznesenskoj crkvi. Kumovao je Markov prijatelj Aleksandar Saša Poljanski, koji je sa svojom lepom suprugom Gretom, operetskom pevačicom, pobjegao iz Zagreba od ustaša.

Tokom tihog i skromnog krštenja, sveštenik je očitao molitvu i položio dete u vodu. Tad je mala Vera tako vrisnula da je zabrinuti otac priskočio. Stavio je prst u vodu i utvrdivši da je potpuno hladna, naterao sveštenika da se donese topla. Vera je volela vodu od rođenja, pa je Marko znao da bi plakala samo ako je hladna. Čim su je zgrejali, dete je počelo veselo du guguče i pljeska ručicama.

Kad su izašli iz crkve, Saša reče: – Sad smo dupli kumovi! – jer je Marko samo dve godine pred rat u Zagrebu krstio Sašinog i Gretinog sina Aleksandra Sašu mlađeg.

Primorčevi i Poljanski su došli na skromnu zakusku. Od Blankine porodice niko nije bio prisutan.

– Raštrkali se po svijetu – reče Blanka Greti. – Ne znam ni kako su ni dje su. Isak. Elijas, Klara... Ah, ne znam ni da i' su živi.

Kao obično, Marko i Saša su razgovarali o poslu. Pošto je hotel „Moskva“ delimično izgoreo za vreme bombardovanja, a Markove i Sašine zalihe novca bližile se kraju, njih dvojica, zajedno sa beogradskim hotelijerom Rogozom preuzeli su obnovu velikog zdanja. Jedan Srbin iz Sarajeva, jedan iz Beograda i jedan iz Zagreba udružili su se u ovom poduhvatu koji im je donosio mnogo glavobolje.

– Draga moja – govorila je Greta svojim prijatnim, promuklim glasom – tvoja mala je isti Marko, baš kao što je i moj Saša isti otac. Pljunuti očevi! Toliko liče da je to naprosto skandal! Kao da nas dvije u svemu tome nismo imale nikakvog udjela. Da ih nismo nosile onih dugih, predugih devet mjeseci, ni same ne bismo povjerovala da su to i naša djeca!

– A meni je baš to drago! Uvijek sam želila da mi kćerkica liči na Marka, samo da ima moje usnice, jer su njegove previše tanke. Izgleda da će baš tako i biti. Znaš, moja Greta, ja sam ti baš neka sretna žena!

Greta je pogleda začuđeno: – Kako to?

– Pa evo: molila sam Boga za ispunjenje triju želja. Dvije su se već ostvarile: da Marko

ostane sa mnom i da me uvijek voli, to je bila prva. Druga, da dobijem curicu i da liči na njega. Treća je da mi se Riki vrati živa i zdrava... Mnogo se brinem za nju.

– Ispunit će ti se i treća, vidjet ćeš – reče Greta. – Mi umjetnice ne damo se lako uništiti – nasmejala se – toliko smo egoistične i zaljubljene u sebe da ni Nijemac ne smije po nama udariti. Nego, ono što me zapanjuje – nastavi Greta – to je tvoja smirenost. Dok rat hara, ti kao da šetaš Tuškancem! Prosto nevjerovatno... Kako to?

– Dok smo Marko i ja skupa, ničeg se ne bojim.

– A ja sam užasno nervozna! Imam utisak da sam zakovitlana i bačena u prostor, pa ne znam kako ću sletjeti, što će biti na kraju.

– Sve će biti dobro, moja Greta, ne brini! – odvratila je sa toliko optimizma da se Greta nasmeja.

Došla je zima, hladnija od svih prethodnih. Dubok sneg razduvavala je snažna košava koja je fijukala danonoćno i kao oštrim brijačima sekla kožu i zaustavljala dah. Grad se savijao pod udarima vetra poput već napukle grane pred samo otkidanje od stabla.

Posustali od umora, slabe hrane i neočekivane hladnoće, Beograđani su se s mukom probijali kroz mećavu ili ledenu kišu. Ogreva nije bilo, dodatnih pokrivača još manje.

Zlatnici i brilijanti su se davali za hranu i ćebad.

– Kako ti nisam prije rata kupovao po jedan dukat na dan? Kenjac, dabili kenjac! A i ti, što mi nisi tražila? – govorio je Marko Blankici.

– Da sam tražila, ne bi' bila danas tvoja žena.

– Jeste, al' bi nam sad dobro došli.

– Sad bi nam najbolje došlo jedno lijepo, veliko oslobođenje.

Mala Vera, ugrejana toplinom majčinog tela, mirno je sisala najbolju prirodnu hranu sve dok ne bi zaspala.

Marko je svakodnevno slušao radio, skriven u garderobi između spavaće sobe i kupatila, i prenosio Blanki vesti iz Londona.

Zima se oteгла. U popucale prozore uvukli su karton, dok su podove oblagali starom hartijom. Hasure su im služile kao pokrivači preko jorgana. Proja, kačamak ili pasulj, smenjivali su se iz dana u dan. Nemci su sve češće odvodili nedužne građane kao taoce i streljali ih na stotine: pedeset za jednog ranjenog Nemca, stotinu za ubijenog.

Onda, najzad, dođe proleće. Sunce je i najstrašnijem prizoru davalo pečat nade: ono što je ružno, brzo će proći, a ono što je lepo, potrajaće. Vetrić je ćarlijao.

Vesti od Riki su stizale, ali neredovno. Iako se nikad nije žalila, osećalo se da joj je teško. Reči, koje bi po značenju trebalo da budu obične, nosile su u sebi bol. Jedino veselo pismo stiglo je kada je saznala da je Vera rođena i krštena.

„Želim joj život u svetu kome će *moći* da veruje, kao i da bude ponosna što joj je otac Srbin, što joj je majka Jevrejka i što je rođena na Balkanu. Poživjećemo da je zajedno vaspitavamo. Kakva sreća što se sada rodila, pa je toliko malena da ne može ništa zapamtiti. Poljubite mi je i metnite joj na čelo ovaj dukat, koji sam, ni sama ne znam

kako, našla u svom koferu kad sam stigla ovamo. Inače“, nastavljala je, „ovde pada kiša, a kiša na Balkanu, valjda više nego igdje na svijetu, stvara veliko blato.“

Čudna igra slučaja dovela je Miloša Rankovića pred njihova vrata baš kada je Blanki završavala čitanje Rikinog pisma. Miloša su zarobili na samom početku rata pošto je odbio da skinе uniformu kraljeve vojske.

Zanemeli su kada su ga ugledali: posiveo u licu, usahlih obraza i ugaslih očiju, Miloš je ličio na avet. Kostі su mu se ocrtavale ispod istanjene kože. Često, gledajući svoj lik u ogledalu dok se brijao, i Marko je primećivao upale obraze, bledilo i umor u očima, ali Milošev izgled nije odražavao samo telesni napor i patnju nego i bolest.

Blankine oči napuniše se suzama. – *Tristi di mi!* Teško meni! – izlete joj.

– Da, znam – reče Miloš. – Izgledam strašno. Ali, oporaviću se ja, samo kad sam se vratio kući. Pustili me... imam čir u stomaku... Pre nego što odem u bolnicu, došao sam da se raspitam za Riki. – Primetio je Blankino oklevanje, pa zato brzo dodade: – Ne moraš da mi kažeš gde je, samo da li je živa i da nije otišla u logor.

– Nije u logoru. Živa je i zdrava... relativno.

– Hvala Gospodu Bogu! – reče Miloš sa iskrenim olakšanjem. – Blanki, ti najbolje znaš koliko sam je voleo, koliko je i sad volim.

– Znam, Miloše, znam. Samo, šta ćeš... život je ponekad tako okrutan, a Riki nepopustljiva.

– Bila je u pravu što se mene tiče. Zato je još više cenim. Ona je jak čovek, ne kao ja, sanjar i kolebljivac. Pokušaću nekako da joj se približim posle rata, ako preživimo, a siguran sam da hoćemo. Marko, je 1' slušaš radio? Kažu da Rusi i Amerikanci napreduju? Je 1' to istina?

– Da. Ima nade više nego ikad – odvrati Marko ozbiljno. – Rat se mora brzo završit. Ali, drugi put ćemo o tome. Sad je najvažnije da što prije odeš lekaru. Ne izgledaš dobro, potrebna ti je njega.

– Ma nije to ništa – odmahnu Miloš rukom. – Nisam ja tako bolestan. Mene su vratili jer su mnogi odavde to tražili, inače, po težini moje bolesti, nikad me ne bi pustili. Oni puštaju samo samrtnike. Malo odmora, bolje hrane, i moj Beograd, to je sve što mi je potrebno! – Onaj stari žar u očima blesnuo je ponovo. Visprenost jedino nije izgubio. – Doći će sloboda, dragi moji, kao bela, raspevana golubica! Propevaće opet Beograd onim znanim, raskalašnim baritonom. Jame od bombi ispuniće vino! Opet će razbarušeni momci šaputati, uvijajući se oko rumenih beogradskih lepotica. Sve će biti isto, čak i lepše! Jer svako će znati vrednost slobode i mira. To je kao kad bolesnik ozdravi. Onda mu je život slađi nego ikad ranije, tek onda ga primećuje. – Zastao je, pa nastavio sa osmehom: – Ih, a kafane pod rascvetalim lipama! A sve bruji od živosti i blagostanja! A na Adi prastari alasi lenjo krstare rekom bacajući mreže, dok zora puca kao nar i preliva crvene bobice po plavičastom horizontu. A? Šta kažete?

– Divno... *Tantu ki lu kjeru ki no mi lu kreju!*⁷⁵ – promrmlja Blanki.

Sedeli su u tišini, prisećajući se sveta izgubljenog u izmaglicama

tako dalekim da ih nisu mogli uporediti ni sa snom iz detinjstva, a kamoli sa stvarnošću. Čekali su da Miloš nastavi. Iz njega su reči lile u potocima, kao da ih je skupljao tri godine, a sad odvio sve slavine.

– I dok činovnici tipkaju po pisaćim mašinama, srčuci jutarnju kafu, Riki i ja sedimo u pozorišnom bifeu i vodimo smeje, bespredmetne, nadmene razgovore o novoj pozorišnoj sezoni. – Zastao je, a onda počeo ozbiljno i odlučno: – Sve ću promeniti. Sve. Samo ako Riki bude htela. Znaš – okrete se Marku – čovek mora da prođe kroz proces beskompromisnog samootkrivanja da bi potom mogao da shvati ljude oko sebe. Riki će to razumeti. Jer, ljudska priroda je slojevita, pa grebući sve dublje, najzad, uz veliki bol, dođemo do suštine. Ja sam se probio do svoje... eto, baš tokom ovih godina robovanja.

– A gdje ti je sin? – prekide ga Blanki.

– Kod sestre. Dobro je, Bogu hvala. Skoro me nije poznao.

– A žena?

– Nema je više. Jadnica, nisam joj ulepšao život. Nikom nisam ulepšao život, pa ni sebi samom – reče sa gorčinom.

– A šta je s njom? Je li umrla?

– Poginula... pogodilo je...

Ipak, odluku o promeni nije doneo sam, pomisli Blanki, nego ju je život učinio za njega.

Miloš je pokušavao da sledi svoj predašnji tok misli, pa je ličio na ronioca koji pipajući traži izgubljenu nit. – Al' samo da vam kažem... gde sam ono stao? Da! Mori me *Weltschmerz*⁷⁶, neka opšteljudska tuga... Doduše, imam i napade optimizma, kao malopre. Naravno, svestan sam da je realnost daleko od ružičastog. Ja lično, vidim samo delić budućnosti, a i on je zamagljen u moru oživljene prošlosti s kojom volim da drugujem. Da, otkrio sam veličanstvenost istorije. Mi, sićušne, nakostrešene individue, smetenjaci i krpelji, zalepljeni za svoj kukavni život, usko gledamo samo na sebe, a zaboravljamo nešto mnogo važnije: istorijske tokove čovečanstva! Linjamo se i dremamo, usnuli u žabokrečini svakodnevice, i potreban je jedan ovakav okršaj da nas otrezni, da iznese pred oči gomile ništaka činjenicu o neprekidnom proticanju istorije. Nema istorijskog zbivanja koje je završena igra. Drama večno traje! Golo, faktičko gradivo... datumi, imena, geografski pojmovi se smenjuju... Ali, mi, baš mi, nezadovoljnici i galamdžije, neugledni građani zemljine kugle, dajemo tim faktima dušu. Na taj način se sfera najopštijeg, istorijskog, poklapa sa sferom individualnog, ljudskog. Tako istorija počinje da pripada svakom od nas kao njegova lična sudbina. – Graške znoja orosile su mu čelo. Drhtavim rukama upalio je cigaretu.

– Ti imaš groznicu... hoćeš... – zavapi Blanki.

– Ne, nije mi ništa – prekide je odsutno.

Blanki mu ipak donese malo slatka, koje je ostalo još od početka rata, vode i proje.

– Hvala, ali nisam gladan... Gladan sam priče, razgovora s prijateljima.

– Moraš jesti, 'ajde, biće ti bolje – navaljivala je.

Uzeo je malo slatka, odahnuo, pa nastavio: – Ove godine u zarobljeništvu nisu mi propale! Naprotiv. Imao sam vremena da raščistim s tolikim pitanjima, da razvijem misli koje sam začinjao celog života, a nikad domislio. Da, da... jer, da bi kolebljiva ljudska misao dobila obličje, potreban je mir, izolacija. Tamo sam samovao, prekidan jedino vestima – strahotama... Kakvim je to bićima Gospod naselio ovu planetu? Ali, neću o tome! Hteo bih da pišem... Hteo bih da razgovaram s Rikicom... Posle rata ni ona više neće biti razmaženo derište... To me žalosti.

– Ona to odavno više nije, samo što ti nisi primijetio – reče Blanki.

– Previše je prepatila i sve izgubila. Tako je sazrela.

– Da, mala Rikica – odvrati Miloš. – Čudno: muka se vezuje za ljudsko sazrevanje, kao da u blagostanju ljudi uvek ostaju deca. Valjda zato što u udobnosti čovek nema prilike da proveri svoju snagu. Ali, da ne započinem opet smućene i sulude monologe o svojim otkrićima od neprevaziđene važnosti za čovečanstvo – nasmejao se kiselu, pa ustade – pokloni se pred Blankicom. – Sad, moram da idem. Čim mi bude bolje, javiću vam se. A, Rikicu mi pozdravite. Biće joj drago, znam. Kažite joj da sam sada ovde za nju – onda, posle malo oklevanja, dodade – ne, nemojte joj ništa reći... samo da sam se vratio. Tako je najbolje, a posle ćemo se nas dvoje, u četiri oka, nanovo upoznati.

Otišao je iznuren, izgubljene lepote, uništenog zdravlja, proigrane ljubavi, u košmaru bolesti, očaja i nade.

Najzad je stigao nameštaj koji im je Anton poslao iz Sarajeva. Dobili su gizdavu tursku sobu neprocenjive vrednosti. Minderluci, stolovi, tronošci i ogledala, ukrašeni ručno izrađenom intarzijom i sedefom, stigli su neoštećeni. Crvena čoja, koja je prekrivala minderluku blesnula je u praznini stana kao vatromet. Šareni persijski tepisi pokrili su ogoljene podove. Zavladao je somotska toplina. Markova soba od teške kavkaske orahovine, s lavljim nogama na foteljama, kauču, pisaćem stolu i ormanu, odimala je postojanošću i ozbiljnošću. Stigla je i posteljina, nekoliko prekrivača za trpezarijski sto, pa čak i tuce maramica s Markovim monogramom koje mu je Blanka izvezla za neki rođendan »prije nekoliko stoljeća“, kako je primetila.

Izronili su i srebrni poslužavnik, nekoliko srebrnih zdelica za tamjan, dva svećnjaka i jedna slika od neznanog umetnika, poklonjena Marku posle učinjene usluge. Svaku stvar su prevrtali i milovali, sećajući se kako, kada i zašto su je kupili ili dobili.

Ali najveće veselje izazvalo je kandilo sa slikom svetog Đorđa koji ubija aždaju i malim svilenim persijskim tepihom koji je visio na zidu ispod kandila. Jedino je čašica za ulje bila slomljena. Stajali su ispred raspakovanog blaga zagrljeni i ćutali. Ovaj stan, u kome su živeli više od dve godine, tek tada je stvarno postao njihov dom, a Beograd njihov grad.

Posle mesec dana, Marku se javio pacijent koji je ležao sa Milošem u bolnici. – Neće još dugo, čini mi se. Zamolio me je da vam se javim. Želi da vas vidi.

– Odmah dolazim.

Miloš je bio još mršaviji i bleđi. Izraz bola iskrivio mu je lice.

– Mučim se, Marko – rekao je čim ga je ugledao. – Da nema morfijuma, vrištao bih od bolova. Imam rak. One nemačke kurve, ipak su me vratile samo zato što su znale da ću umreti! Ovih dana će najzad doći smirenje, olakšanje, večni mir...

Marko je ćutao.

– Jesi li javio Rikici da sam se vratio?

– Jesam – slaga Marko. Nisu joj ništa pisali o Milošu, jer su smatrali da je ne treba uznemiravati.

– Znaš – Miloš ga uhvati za ruku – svi smo mi sačinjeni od više različitih ličnosti. Često je svaka u suprotnosti sa onom drugom. Moli Rikicu da se seća one u meni koja ju je usrećila, a da druge zaboravi. – Malo je zastao, boreći se za dah, pa nastavio: – Koliko puta sam svom dušom želeo da učinim divno, poštovanja dostojno delo, da pokažem mušku odvažnost i odlučnost. Ceo plan bi mi stajao iskovan pred očima kao gvozdeni kip. Ali kad bi došao trenutak da napravim prvi korak, u smislu ostvarenja svoje zamisli, ostajao bih nem, kao panj, trom... i mrzeo bih sebe. Grčio sam se od straha da će drugi, moji prijatelji i ljubavnice, primetiti tajne borbe koje vodim sa samim sobom, moju slabost, škrtost duše. Ali, ne... drugi nikad ne znaju ništa o nama! Dok sam ja cvileo od poniženja pred svojom neodlučnošću, ljudi oko mene su moju ćutnju tumačili umovanjem, moje podrhtavanje od stida istančanom dušom stvaraoća koja treperi na svaki dodir! Ha! Ja sam ih, razume se, ostavljao u tom ubeđenju. Ali, samo ja znam kakav sam pakao nosio u sebi... Ljudi negde na početku poznanstva – nastavi Miloš govoreći sve tiše – stvore sliku o drugima, da bi kasnije svaki potez određene osobe tumačili po nacrtu tog prvobitnog utiska. Kakva zabluda... kakva prevara!

Zaćutao je. Marko je ostao još dugo. Pričao je o nevažnim događajima iz prošlosti kada su se Miloš i on upoznali, o pozorišnim predstavama koje je gledao, o zgodama i nezgodama na svojim putovanjima. Miloš bi s vremena na vreme klimnuo glavom ili se nasmešio.

Onda se izgubio. Otvorenih očiju odlutao je u neki drugi svet u kome za Marka nije bilo mesta.

– Miloše! – uhvatio ga je za ruku. – Sad idem, al' sutra, evo me opet.

Miloš se vratio u stvarnost sa izrazom bola. – Hiljade priča čuješ... misli ti proleću kroz glavu, hiljade doživljaja te okrznu u letu... a ja nemam više vremena da ih zabeležim... prepričam... – Pogledao je Marka, pa dodao: – Ne, nemoj sutra dolaziti. Neće biti potrebno. Hvala ti... i pozdravi mi Riki. Ne, poljubi je.

Sutradan rano izjutra Marko je otišao u bolnicu, ali kao što je Miloš predvideo, bez potrebe. Te noći Miloš Ranković je izdahnuo.

Blanki je odlučila da izvede dete do parka, pa šta bude! Divan letnji dan prosto je mamio na šetnju.

Spustila je svoju „curicu“ u kolica. Verina skoro bela kosa i svetle oči, koje su sa čuđenjem posmatrale svet oko sebe, ispunjavali su je ponosom i miljem. Marko je bio u hotelu, večera spremna. – *Todu sta buenu* – rekla je Veri – *si, linda mija, todu sta buenu*, sve je dobro, lepa moja, sve je dobro.

Sela je na klupu u parku i opustila se. Punim plućima udisala je vazduh. Sklopila je oči da ne gleda plakat istaknut po samom dolasku Nemaca na zgradu pored parka, *Krajt durch Freude*. Snaga kroz radost!

Kakva glupost i hipokrizija! Ovde, u parku, na ovoj mrljici lepote što priroda, uz pomoć ljudskih ruku, izrodi iz asfalta, opet joj se vrati misao opakosti, rušilaštvu i beznadežnosti, koja ju je odavno mučila. Mržnja na sve strane! A evo ovde, usred sve te pokore, mir i sunce. Ili jedno ili drugo mora da je san. A ipak nije, nego je oboje stvarnost: ona koja

uništava, i ona koja uznosi.

Ustala je da se prošeta gurajući kolica ispred sebe. Lepa kolica. Nije smela da pita Marka koliko su koštala. A novaca sve manje, a *kada boka keru su sopa*²⁷.

Onda ga je ugledala kako ide prema njoj: kruta uniforma kao izlivena od olova. Išao je pravo, bez skretanja. Zastala je. Legitimacija, pa onda... ko zna? Pretrnula je iako se Nemač smešio. Prišao joj je i nagnuo se nad kolica, pa uzeo detinju ručicu. Vera je gugutala „inda... in... da“, valjda zbog sjajnih dugmeta na uniformi.

– *Du bist eine kleine Deutsche? Nicht wahr?*²⁸ – reče i opet se nasmeši. Blanki je ćutala. On se ljubazno pokloni i produži dalje.

„*Sinhor dil mundu, Gospode Bože!*“, pomisli Blanki, „da zna da je ova mala polučifutka!“

Više nikad nije izašla u park.

VALCER U PROŠLOSTI

Dok je Riki stajala pred ozloglašanim ljotićevcem Dragišom Petrovićem, koji ju je držao na „ispitivanju“ već satima, pomislila je sa zadovoljstvom da je pre svega nekoliko dana spalila sva Markova i Blankina pisma poslata na selo tokom ove tri godine. Sreća! Njih dvoje neće biti ugroženi time što je čuvala hartije uprkos Markovom upozorenju da ih odmah spali.

Ako je sad ubiju, onda je stvarno šteta što se to nije odigralo na samom početku, pomisli Riki. Poštedeli bi je mnogih vapaja koji su parali uši, mnogih nasilja, koja su vređala oči. Sama slika sveta na rastanku sa njim bila bi joj mnogo vedrija pre tri godine nego danas.

– Milice Marušić – progovori unjkavi glas ponovo – šta se izmotavaš? Znamo sigurno da si prljavi komunistički jatak, a i Čifutka. Ovo drugo me ne zanima, ali prvo da, jošte kako! Priznala, ne priznala, isto ti se 'vata. 'Oću, jedino radi čiste savesti – tu zastade i nasmeši se, pri čemu mu se pojaviše dve jamice u dnu obraza, kao u devojke – da to čujem iz tvojih usta. Ujedno, želim da saznam ko su ti pajtaši.

Bol joj je razdirao telo rađajući se u kuku da bi se zatim zrakasto širio u obe noge, stomak i srce. Svaka vlas u kosi, činilo joj se, jaukala je. Primamljiva smrt cerila se iz nasmešenog lica ispitivača kao divno rešenje: dubok san. Martovske kiše i vlaga razmekšali joj kosti, a groznica, koja ju je tresla, opet ih sušila. Ko bi to još izdržao!? U jesen i u proleće kuk je boleo više nego inače.

– Nisam komunist – reče ispucalim usnama. – Rekla sam već hiljadu puta da sam Srpkinja iz Bosne, a ne Jevrejka, i da sam pobjegla ovamo od ustaša. Kako to ne razumijete?

Pitala se odakle joj snaga da i dalje laže da bi se spasla. Spasla čega? Spasla za šta? Za nastavak hropca, za produženo glodanje otpadaka koje joj život nemarno baca pred noge kao psu?

– Razumem da lažeš! Majku mu božiju, samo gubim vreme s tobom! – ljutnu se Petrović. – 'Ajde sad, blago meni, da lepo priznaš ko si i šta si pa da završimo stvar. Ako mi kažeš imena svojih, pustiću te. Ni dlaka s glave ti neće faliti, časna reč!

Riki je ćutala.

– Pa dobro – reče posle desetak minuta – ako je istina što tvrdiš, kaži ti meni Očenaš, i recimo, još jedan tropar. – Likovao je.

„E, kenjče prokleti“, pomisli Riki, „ako ništa drugo, nećeš se moći šepuriti što si me nadmudrio!“ Zapamtila je Očenaš i tropar za svetog Nikolu kada je propitala Blanki prilikom njenog prelaska u pravoslavnu veru. Samo da se seti! Panika joj je zbrkala misli, usne joj se ukočile, a ubrzani dah šišti kroz grudi. Prezir prema sopstvenoj slabosti vratio joj je pamćenje. Počela je: – Oče naš, iže jesi na nebesjah, da svjatitsja imja Tvoje, da pridet carstvije Tvoje, da budet volja Tvoja, jako na nebesi i na zemlji... – Govorila je s tugom i prkosom kao da čita molitvu za pokoj sopstvene duše.

Besno ju je prekinuo: – Nećeš ti mene nasamariti! Imala si mnogo Srba prijatelja... Osećam ja – dodirnuo je kažiprstom nos – smrdiš na Čifutku i komunistu! Moj nos me nikad ne vara! Nego, znaš šta, odlučio sam: da ne bismo napravili kobnu grešku i ostavili u životu jednog razbojničkog izdajnika, a pošto nećeš ništa da priznaš, mi ćemo tebe za

svaki slučaj lepo da streljamo.

Čutala je.

Besan što je ostala mirna, prišao joj je i opalio joj šamar koji ju je srušio sa stolice. To ga je smirilo.

– Ima načina da se iz tebe izvuče istina, al' ja nemam vremena za to. Da 'oćeš da saraduješ, mogla bi se spasti, a pošto nećeš, jedino ti je ostalo da crkneš.

Izašao je iz sobe.

„Neću upoznati Veru“, pomislilaje, „ni vidjet leđa Njemcima, ni zagrlit Blanki i Marka. Nigdje se više vratit il' otić. Život je kao ljubavna veza: što više ulažeš u njega, što više vremena provedeš sa njim, to ti teže pada rastanak. Ja sam na sredini: dovoljno zamakla u godine da mi je teško ostavit ga, ali i dovoljno kratko sa njim da me nesreća navede na želju za rastankom.“

Shvatila je da više nije ona Riki koju je već više od tri decenije poznavala: Riki u stalnoj potrazi za veštinom življenja jer, tvrdila je, ono što već činimo, tj. živimo, nije dovoljno; nije ni „onaj mali stršljen i aždajica“, kako ju je Miloš zadevao, „iz čijih prozračnih nozdrva liže opasni plam“.

Samo stavljajući se u različite situacije možemo proveriti sve strane svoje ličnosti, zaključila je. Da nije bilo rata, nikad ne bi saznala da će se nekad prkosna, ćudljiva Salomova dvoumiti da li je srećna zbog skore smrti ili bi se radije priklonila životu. Uvek vesela, živahna Riki oplakuje svoju gnusnu sudbinu!

– Sve ovo liči mi na farsu! – reče naglas.

Tad udoše dva vojnika i povedoše je napolje. Uхватili su je ispod pazuha. Nije se opirala, jer je jedva stajala na klecavim nogama. U dvorištu, na vazduhu zasićenom vlagom, ubrzo se postrojio vod vojnika spremnih za streljanje. „Baš kao na filmu“, pomisli.

– 'Oćeš da ti vežemo oči?

– Ne treba.

– Mnogo si drska i hrabra! Al' kad staneš tamo s druge strane, usraćeš se... u'vati te prpa, sestro – smejaio se Petrović s jamicama.

Odveli su je „s druge strane“. Stajala je mirno.

„Samo da se ne srušim“, pomisli, „onaj zlotvor bi likovao! Pa šta?“, odmah se zatim upita. Obuze je spokojstvo, koje dotad nije iskusila. Pa šta? Pa šta na sve, za sve! Milina neka od mirnoće i mirenja, poput smiraja dana koji je toliko volela.

– Pali!

Sklopila je kapke. Prasak joj je odzvanjao u ušima. Ništa nije osetila, nikakav bol, samo nekoliko jakih udaraca u prsa. Ostala je na nogama, uzdrmana, ali uspravna. Onda joj velika praznina pade na ramena. Od tog tereta sruši se na kolena. Saznanje da je još živa zari joj se u mozak kao nož. Da li je moguće da su je promašili? Da nije to neko nadzemaljsko čudo? Valjda ne treba sad sve ponoviti? Samo to ne! Je li se ponovo rodila, ili je maločas umrla? Kada se kraj pretvori u početak, odakle krenuti? Od kraja koji je na početku? Kakva zbrka!

Onesvestila se. Probudio ju je bol. Neko ju je divljački šutirao i promuklo urlao: – Priznaj, kučko! Kako se zoveš? Ko su ti jataci?

Digao ju je sa zemlje. Visila je u vazduhu okačena kao o čiviluk o ruku jednog brkatog

vojnika. Nije ni pogledala u razjareno lice Dragiše Petrovića, koji je stajao sasvim blizu, već u svoje grudi – nema krvi! Glava joj je letela s jedne na drugu stranu, dok ju je brkajlija ravnomerno šamarao. Osetila je kako joj krv curi iz nosa. Obrazi su joj brideli. Počela je da se koprca u vazduhu.

– Pusti me! – vrisnula je.

– Ma šta mi reče!

– Govori, ili ću te stvarno streljati! – zaurlao je Petrović. – Spuštaj je dole! – naredio je.

Stala je na zemlju. Najzad joj je sinulo: streljali su je ćorcima! Ćorci su joj dobovali po grudima dok je očekivala smrt. Sve je stvarno bila farsa! Da bi je zaplašili, da bi odala one koje nije ni poznavala!

Iskonski bes, taložen tokom vekova ljudskih mržnji i sukoba, bi tada poklonjen Rikici na trenutak. Sažimao je patnje celih naroda, jed celog čovečanstva. Ustremila se na iskeženo čudovište ispred sebe, zamahujući nejakim rukama da ubije. Zakačila je prvog vojnika nohtom i otkinula mu komadić nosa. Više uplašen neočekivanim napadom nego povređen, vojnik se presamitio. Snaga poput one koja ponekad ovlada ludacima ubrzo ju je napustila. Skljokala se u žitko blato. Kiša je sipila. Ranjeni vojnik je šutnu uz gadnu psovku, ali kad htede da nastavi, Petrović naredi da je odvuku unutra. Baciše je u jednu sobu i zaključaše.

Pogledala je unaokolo: potpuno prazna soba. Na prozorima rešetke. Valjda neki magacin. Zgrada nekadašnje kafane, nekadašnjeg najbogatijeg seljaka u Grbavču, koga neki vojnici zaklaše. Nekadašnja zvezda Beogradskog baleta, nekadašnja modistica sa salonom u Knez Mihailovoj... nekadašnji svet.

– Možda ću još zažalit što me nisu streljali – reče poluglasno. – Nigdje nikog nema... kao onda kad sam izašla iz pozorišta sa otkazom... da, baš tako... Nigdje nikog da mi pomogne.

Jedan gubitak, pomisli, čini drugi gubitak mnogo lakšim: pošto je izgubila zdravlje i karijeru, sada, i da je ubiju, imala bi mnogo manje da izgubi.

Sati su odmicali. Želela je cigaretu, bilo kakvu, najgoru krdžu zavijenu u novinski papir. S tom željom je zaspala. Snevala je o ružičastom nebu na kome su, umesto oblaka, plovile džinovske cigare. Onda bi ih munja rascepila, a duvan bi joj, zlatast i mirišljav, sasuo svoja nežna vlakna po kosi.

Kada se probudila, vladao je takav mrak da je nekoliko puta otvarala i zatvarala oči misleći da ih prethodni put nije dobro otvorila. Osetila je strah od pomrčine. Da ga rastera, počela je glasno da govori: – Tama, tamica, tamnica... zgodna za skrivanje, poželjna za bludničenje, prekrasna udvoje, strašna u samoći... tjeskobna u zagušljivoj odaji, puna šumova za one koji osluškuju... sasvim tiha za one koji pričaju. Isti mrak, a za svakog drukčiji... – Tako je mrmljala besmislice sve do prvog tračka svetlosti što se bojažljivo probi oglašavajući još jedan turoban dan.

Vrata sa najzad otvoriše. – 'Ajd, izlazi!

Odveli su je ponovo Dragiši Petroviću. Psovke mu prirodno navreše čim je ugleda:

– Majku ti čivutsku... droljo partizanska! – Kad se ispsovao, smirio se. – Dakle, da počnemo iz početka. Ko su ti jataci? Njihova imena. Ništa me drugo ne zanima.

– Nemam jatake, ne znam nikakva imena. Pobjegla sam iz Bosne od ustaša i to je sve.

Začula je kako vrata škripe. Neko je ušao usobu. Riki se okrenu i čim ugleda poznato lice, shvati da joj je stvarno došao kraj: mladi oficir, nije mogla da mu se seti imena, jedan od onih s kojima je na balovima ponekad igrala. Čekao bi u redu da bar jedan valcer ili tango odigra s popularnom Riki. Često ga je i odbijala i pravila šale na njegov račun. „Čekajte! Čekajte, dražajši! Vi ste toliko mladi da imate vremena da čekate“, odzvanjao joj je u ušima sopstveni glas. „Bože, zašto nisam bila ljubavnija?“, pomisli.

Ukočeno ga je posmatrala. On samo prelete pogledom preko nje. Učini joj se da je primetila iskru prepoznavanja.

– Šta je? Šta si se zablenukla? – povika Petrović. – Je 1' se vas dvoje poznajete?

Oboje su ćutali. Onda mladi oficir zamoli svog pretpostavljenog da iziđu na trenutak. Čekala je. Kako se spremiti za smrt? Smrt dolazi, smrt se ne čeka. Za smrt se ne možeš spremi. Suočiš se s njom, bespomoćan pred njenom neopozivošću.

Njen inkvizitor se vratio. Značajno i besno ju je pogledao:

– 'Ajde, marš napolje! Da te moje oči više ne vide!

Nije se ni pomerila.

– 'Ajde, budalo, napolje, kad ti kažem! – opet se prodrao.

Čudo se dogodilo. Ustala je i pošla prema vratima sa osećanjem da će joj pucati u leđa. Prevarila se.

Na izlaznim vratima stajao je poznati oficir. Pogledala ga je ne znajući da li da se nasmeši, da mu zahvali. On se nagnuo i prošaptao: – Oni valceri... nezaboravni!

Otišla je šepajući. Ostavila je dvojicu mladih ljudi u istoj uniformi: jednog, koji ju je zlurado i sa uživanjem mrcvario i hteo da je ubije, drugog, koji joj je gospodski spasao život. Šta onda čovek da misli?

Kasnije je saznala da ju je prijavio komšija kome je jednom kazala kako je jedina vojska koja dođe i prođe, a ne pali i oduzima, kolje i hara, partizanska. To je, valjda, za njega bilo dovoljno da zaključi da i Riki pripada njima. Ovako neoprezno izrečena misao mogla ju je stajati života.

Kada se vratila kući, ušla je bez reči u svoju sobu. Pogledala se u okrnjeno ogledalce i ugledala lik jedne starice.

Negde oko Đurđevdana beogradske novine „Novo vreme“ stigle su do Grbavča. To se retko događalo. Okretala je stranice novina, uživajući u šuštanju papira i prelećući nemarno očima preko sitnih i krupnih slova.

– Ovo ljudi normalno kupuju svaki dan u Beogradu – reče Spaseniji, koja slegnu ramenima:

– Pa šta?

– Ništa.

Kako objasniti da su, bez obzira o čemu pisale i koja ih vlada izdavala, za Riki predstavljale veliku retkost: glas iz toliko dalekog sveta došao je do nje, skrivene, osumnjičene i osuđene bez zločina i greha.

Oči joj skrenuše prema levom uglu jedne strane: „Miloš Ranković, književnik, dugogodišnji sekretar Narodnog pozorišta u Beogradu, preminuo...“

Riki je otišla u svoj sobičak i pala u postelju. Groznica ju je tresla nedeljama. Buncala je i prevrtala se. Život je hlapio iz nje. Svakog jutra Spasenija i Toma su očekivali sa strepnjom da je nađu hladnu i mrtvu u postelji. Spasenija je kuvala trave i čajeve, sipala joj mleko u jedva otvorena usta i masirala je rakijom po grudima, a sirćetom po nogama. Danica je dolazila svaki dan i donosila poneki aspirin.

Našli su je nekoliko puta kako u gluvo doba noći sa zapaljenom svećom sedi na krevetu i čita požutela pisma, mrmljajući i smešeći se.

– Da nije pomerila pameću, Bože sačuvaj – pitala je Spasenija Danicu. – Stalno priziva nekog Miloša.

– 'Ajde, ženo, ne pričaj gluposti! Zar ne vidiš da je u bunilu? Kad joj spadne temperatura, sve će biti u redu.

– Kako se tako naprečac razbole?

– Ona je nežnog zdravlja – reče Danica. – Mnogo je prepatila... Ali, žilava je, preživeće.

Kada bi se osvestila i vratila iz grozničavog sna, govorila je mirno i sabrano: – Svaka kost me boli. Daj mi malo vode, molim te, umirem od žeđi. Koliko sam već u krevetu?

Ipak, izgledalo je da se dragovoljno vraća u magnovenja uspomena. Već kad je groznica počela da jenjava, jednom dok je tvrdo spavala, a jedno od pisama palo na zemlju, Spasenija je dugo pipala glatku hartiju i posmatrala lepo uobličena slova brižljivo ispisana plavim mastilom. Zažalila je što ne ume da čita. Pretpostavljala je da bi joj ona otkrila tajnu njene čudne stanarke i njene još neobičnije boljke.

Postepeno, periodi odsutnosti su se skraćivali. Riki se bezvoljno vraćala u život. Miloš je najzad našao svoje mesto. Tek je tada, posle dugog vremena zavaravanja, postao prošlost.

Kada je počela da izlazi iz kuće, puškaranje je učestalo. Približavalo se iz dana u dan. Pucalo je na sve strane.

– Milice, naši dolaze! – reče Vlada Stefanović. – Najzad je kraj! Oslobođenje je tu... ovde, nadomak ruke! Još malo pa idem da sačekam naše.

– Koga da sačekaš... Gdje, kako?

– Pa, drugove, da ih susretнем. Rusi su tu, čuješ pucnjavu. Idu prema Beogradu. A i partizani... Nemci beže. Pomisli... Nemci beže!

Riki se tresla kao prut. Pogledala je uvis: crvenkasto lišće, poput plamenih pahuljica, plovilo je nebom da bi najzad nežno dodirnulo tlo.

– To je, znači, kraj rata? Puf i gotovo! Vlado, ama je li to moguće! I onda ću moći da se vratim u Beograd! Moj Beograd, oslobođen! Da se šećem ulicama! – Skočila je i zagrlila ga.

– Jest, jest, još malo... Nekoliko dana...

Šta je još nekoliko dana kad su prošle skoro četiri godine? Četiri godine opanaka, obramica, pomija, smrada? „A ja“, pomisli s prkosom i ponosom, „ostala živa!“ Četiri godine. „Mala Vera ima već dve, a ja sam starija za stotinu“. Šta je sa sestrama, Elijasom, Isakom, sa prijateljima? Koga li je sve to poznavala? Pokušala je da se priseti. Poput stanovnika nekog drugog sveta, lica su joj izvimala pred oči, imena se ređala kao u snoviđenju.

– Da vidimo... Sonja, Krasavica, Dragu, Lepasava, Miomir – mrmljala je. – Šta li je sa Dušanom? Da li još ima brkove?

Ruski kamioni počeli su prolaziti drumom pored Grbavča. Svi su se kretali u istom pravcu: prema Beogradu. Izbeglice su se vraćale.

Riki je spakovala koferče i jednog kišnog jutra krenula da se vrati odakle je i došla.

Šta da kaže ljudima koji su je skrivali četiri godine i sa njom delili ono malo dobra i mnogo zla?

– Fala ti – reče rukujući se s Tomom i poljubivši Spaseniju. Deci rašušuri kosu, pogleda još jednom sabito i tužno selo, pa istrča na drum.

– Zbogom, Milice – začu za sobom.

– Zbogom – doviknu. – Vidjet ćemo se u Beogradu! I tad ću opet biti Riki Salom!

Na puteljku je sačeka snuždeni komšija, koji ju je prijavio ljotićevcima. – Milice, oprosti... ne misli loše o meni.

– O tebi? Ko bi još o tebi mislio! – reče mirno i prođe.

Izašla je na drum.

– Mogu li sa vama do Beograda? – doviknu prvom vozaču kamiona na besprekornom ruskom, koji je naučila od svojih koleginica balerina. Taman se uhvatila za vrata da se popne, kad je Rus snažno gurnu i dade gas. Pala je u lokvu i sva se ublatnjavila.

– Šta je sad ovo? – toliko se zapanjila da je zaboravila da se digne. Ostala je da sedi i razmišlja. Onda se najzad lupi po čelu i uzviknu: – Pa da! To je moj ruski! Šofer je pomislio da je jedna od mnoštva ruskih izbeglica nastanjenih u Srbiji posle revolucije! – Pa, naravno! Današnji Rusi mrze carske Ruse! – govorila je naglas. – Kakva uvreda! Zar izgledam tako stara?

Sledeći put probala je srpski i bila primljena. Truckali su se preko izlokanog drumu. Činilo joj se da će joj utroba ispasti tokom beskrajne vožnje.

– Je li Beograd oslobođen? – upita vozača.

– Jeste, ali ne ceo... još malo pa će biti naš.

„Vaš nikad neće biti“, pomisli besno. „Biće naš, kao što je uvijek i bio! Kakvo je to svojtanje!“

Prevrnuta kola i kamioni, ostavljen nameštaj i raskupusani koferi ležali su načičkani pored drumu. Tužna slika. Kao da se cela zemlja pretvorila u veliko smetlište. Jedni su bacali, povijeni pod teretom stvari, a drugi skupljali ostavljene predmete da ih i sami, možda, kasnije bace.

KADA JE SREĆA ZAVLADALA SVETOM

Suri orao možda leti nebom, ali ga dim sakriva. Spređa ništa, otraga ništa: sve zlo dolazi s neba. Zemlja tutnji, raspucava se, smračilo se odozgo, a odozdo bije plamen i svetlost. Kad će već ta lava poteći, pitala se Blanki, i pokriti sva ova raskomadana tela, osakaćene kuće i iskidane ulice? Da se sve izravna, a potom utaba nogama novih pokolenja, koja se ovog pakla neće sećati.

– Ovo je bilo blizu! Bogami, potprašiće nas! – reče Marko. – Ode kuća preko puta.

Kao uvek za vreme bombardovanja, Blanki je sedela nepomično. Nije se skamenila od straha, naprotiv. Bila je mirna, jer je znala da se sad više ništa ne može učiniti, da je ostavljena zajedno sa detetom i mužem na milost i nemilost slučaju i sudbini. Kao, uostalom, sve one hiljade izbezumljenih Beograđana koji tumaraju od podruma do podruma i skrivaju se, premda ih ništa ne može zakloniti, ako im je suđeno da poginu.

– Čemu trčati od zaklona do zaklona kada niko ne može umaći od onoga što mu je pisano? – često bi kazala. – Možda baš da su ostali tamo oklen su pobjegli, ne bi ih pogodilo!

Marko je morao priznati da u Blankinim tvrdnjama ima istine, iako se njen stav nepopravljivog fataliste kosio sa njegovim načinom rasuđivanja o ponašanju u ovakvim prilikama.

– Valjalo bi ipak otić u sklonište.

– Jašta, ali nismo, i možda je to najbolje – odvrtila je mirno.

Postojao je još jedan razlog što Blanki nije htela da se krije po podrumima za vreme bombardovanja: njen strah od mase. Nije mogla podneti mnoštvo ljudi u zatvorenom, pa ni na otvorenom prostoru. Jednom, kada je Marko zgrabio dete i pojurio prema obližnjem podrumu, a Blanka trčala ćutke za njim, on se okrenu da proveriti da li ga sledi i ugleda njeno samrtničko bledilo, te je upita s nevericom: – Ti se više bojiš podruma nego bombi?

– Da – potvrdila je.

– Onda se vraćamo.

I vratili su se. Baš u trenutku kada su ulazili u svoju kuću, prva bomba pala je na onu prema kojoj su trčali da se sakriju.

Taj nekontrolisani strah od gomile ostao joj je još iz detinjstva. Za vreme prethodnog rata, mama ju je poslala da kupi nešto hrane. Stajala je u velikoj, talasastoj masi. Za malu Blanki svi su predstavljali prave grdosije i kao planinski masivi pritiskali je sa svih strana. Odjednom više nije videla ni tračak plavetnila nebeskog svoda. Sve je pokrio mrak. Ostala je bez vazduha. Čula je dubok muški glas, koji joj je spasao život:

– Ljudi, stanite, ugušismo dijete! – Tad se onesvestila.

– Jest, ode kuća preko – reče Marko tokom jednog zatišja i priđe prozoru. – Šteta, bila je lijepa... Ugao Njegoševe i Kralja Milutina...

– Bježi od prozora – viknu Blanki. – Tuku li tuku, al' sad bar znamo da sa smrću donose i slobodu...

– Da, saveznici! Trebalo bi se radovat!

– Sve je u Božjim rukama! Ali moram priznati, Njegovo prisustvo se ne osjeća u posljednje vrijeme. Vazda ću se pitat je li pomjerio pameću kad ovo dozvoljava.

– Šuti! Šuti! – prekide je Marko. – O tome ćemo kasnije!

Ležali su na podu. Prasak je opet odjeknuo u susedstvu.

– A šta će bit poslije? – upita Blanki.

– Poslije čega?

– Pa, kad se završi rat.

– Pa... biće sloboda.

– Da, ali čija sloboda?

– Ama, šta ti je? – ljutnu se Marko. – Sloboda za sve nas... naša sloboda.

– Hm... ne znam. Ti mješaš pojmove – mrmljala je zaklanjajući telom Veru, koja je spavala. – Mir nije isto što i sloboda. U dubini svačije duše skriva se želja za mirom... Sve vojske svijeta uz bojni poklič u srcima nose ljubav prema miru. To još ne znači da će taj mir donijet slobodu za svakoga.

– Da, tačno... ne može nikako – reče Marko zbunjen jer Blanki nikada nije pričala za vreme bombardovanja. Obično ne bi ni reč progovarala.

– Za mene je rat ostao zagonetka – nastavi Blanki. – Kao neka gadost, koja se nataloži pa mora negdje buknut, kao čir kad se gnoj nakupi... – zastala je. – Ili ko onom što veli Solomon mudri da postoji određeno vrijeme za sve: vrijeme ubijanja, i vrijeme liječenja, vrijeme rušenja i vrijeme građenja, vrijeme ljubljenja i vrijeme mržnje, vrijeme rata i vrijeme mira. Da nema jednog, ne bi bilo drugog, jer, izgleda, svako je protivteža onom drugom, pa je samim tim u zavisnosti od njega.

– Dok bombe trešte, moja Blankica frflja li frflja i filozofira.

– Ne ja, nego Solomon... A vidi naše dijete – nastavi Blanki milujući Veru. – Naviklo na bombardovanje pa spava ko top.

– Možda ćemo poslije morati da praskamo po kući da bismo je uspavali – nasmeja se Marko.

U tom trenutku jak udarac uzdrma kuću iz temelja. Prozorski okviri uleteše u sobu, malter je pljuštao kao kiša, a ono malo preostalog stakla počelo da pršti kao da je živo. Kuća tik uz njihovu se urušila i doslovno nestala.

Malo kasnije opet su zasvirale sirene oglašavajući završetak bombardovanja.

Tokom sledećih dana Beograd se pretvorio u pravi pakao na zemlji. Marko je među poslednjima iznajmio sobu na Banjici, gde su se već mnogi Beograđani sklonili. Ujutru bi odlazili iz grada, a uveče se vraćali. Kasnije su i ostajali na Banjici, jer je bombardovanje toliko učestalo da nije imalo svrhe vraćati se.

– Navikli smo na strah – govorila je Blanki. – Postao nam je dio života. Nekad bijahu nedeljni izlet ili kino, ili jutarnja kafa... oh! – udisala je punim plućima – miris kafe... zamisli, blaženstvo buđenja uz srkutanje tople kahve! Ih, da mi je to doživjet!

– Biće, biće! Kad dođe mir.

– Ne mogu ni zamislit... – Mir joj je ličio na ime osobe koju je upoznala, ali joj se lica ne može prisetiti. Izgubilo se negde davno u bujicama događaja.

– Mir je kao zdravlje – sećala se Miloševog poređenja – živimo i baškarimo se u njemu, rastrzaju nas hiljade svakodnevnih briga, dok nas mir svojom nežnom šapom miluje po

leđima, a da toga nismo ni svesni. Baš tako je i sa zdravljem. Tu je, u svem obilju i lepoti, prostire se telom i duhom, a mi smatramo da samo tako može da bude. Onda dođe ono drugo: bol ili prva bomba. I odjednom, sapeti užasom, stičemo saznanje o onome što smo imali. Život se iz osnova menja: krhke grančice mira ili zdravlja, koje smo smatrali debelim stablima, pucketaju i lome se. Ali, tad je već kasno. A mi, zabezeknuti, stojimo usred tog bespuća i pitamo se kolika je to naša nedotupavost koja nam na obilate dobrobiti nije ukazala, da ih čuvamo i uživamo u njima.

Opet su ležali na podu svog stana. Nisu pobjegli na Banjicu.

– Bože, kad li će ovo prestati – reče Blanki. – Sve mi se nešto vrzma prošlost po glavi... Sarajevo, sestre, Miloš, ti... kao da gledam neki sladunjav film. Kao da sanjam... – Vera se promeškolji. – Ipak, sve se na dobro okrenulo – kucnula je o pod – jer se rodila naša curica... *Linda mija. Linda mija fizičija*, lepa moja, lepa moja kćerkice.

Četrnaestog oktobra počese borbe za Beograd.

– Bježe ko sumanutu – reče Marko. – Rusi i naši nadiru sa banjičke strane, a Nijemci preko Save. Vladali četiri godine, a sad...

– Vladali!?! – uzviknu Blanki. – Harali, ubijali, proganjali... bahati razbojnici! Zadrigli koljači uvučeni u svoje oklope od uniformi! Uvijek mi se činilo da strahuju da im ljigavo tijelo iz njih ne iscure, pa se prikaže u punoj gadosti pred očima svih Slovena! Bože, koliko sam ih mrzila!

– Već govoriš u prošlom vremenu. Kod tebe je mržnja kratkog vijeka, a?

– Gotovi su, pa valjda zato...

Banjica je sada trpela udar „kaćuša“, pa su svi opet pohrlili u Beograd. Njegoševa broj 17, uzdrmana, ali čitava, ličila je na čudo prirode koje se uzdiže usred okolnih ruševina. Zgrade i s jedne i sa druge strane, preko puta ulice i na svakom od obližnjih uglova nisu više postojale.

Sve sama zgarišta i rupe. U stanu, osim srušenog plafona u trpezariji, sve je stajalo uspravno.

Blanki primeti da su imali sreće, ali je Marko ućutka:

– Šuti, bona, da prvo vidimo šta će sad kaćuše učiniti! One kad udare, sve se rasprši!

Vodile su se ulične borbe praćene paljbom „kaćuša“. Jednu su postavili na Slaviji, trgu svega stotinak metara udaljenom od Njegoševe. Tukla je bez prestanka.

Nemci su bežali još u većoj žurbi i histeriji. Tih dana Blanki je kroz prozor videla nemačkog oficira kako na motociklu juri Njegoševom iskolačenih očiju od straha da sad, posle pet godina ratovanja, na samoj ivici poraza, ali i primirja, ne izgubi glavu. Šlem mu spade i otkotrlja se kloparajući po kaldrmi, ali on se ne zaustavi. Plava kosa vijorila se na vetru. Ruke su mu stezale drške motocikla, dok mu se celo telo priljubilo uz snažnu mašinu kao da je preklinje da ga izvede iz ovog pakla. U trenutku kada je nestajao iz Blankinog vidokruga nešto ga pogodi, ili možda izgubi kontrolu nad motorom, tek, on u velikom luku prelete ulicu, kao da se upinje da dosegne što dalje, pa tresnu tupo o pločnik kao krpena lutka. Nije se više pomerio dok je prevrnuti motocikl i dalje frktao i grgoljio.

Zнала je zasigurno da nikad neće zaboraviti taj prizor, jedan od stotina upečatljivih koji

joj ostadoše urezani u sećanje da simbolizuju kako pad nemačke sile tako i jedno čitavo životno razdoblje.

– Moramo kod nastojnika u dvorišni stan, svi ostali su već tamo – reče Marko.

Zajedno su čekali i osluškivali. Ti poslednji, neizmerno tromi sati vukli su se, rasli i gušili je. Sada se približavanje kraja rata merilo satima, a ne godinama, i možda baš zbog toga postalo joj je neizdržljivo iščekivanje sastavljeno od beskrajnih minuta, koji se kasnije neće spominjati, ali ih je teško preživeti dok traju.

Blanki je uspravno sedela na stolici sa Verom u naručju i zurila kroz dvorišni prozor. Iza zida u dvorištu ugledala je dve žene, mlade i mršave, sa crvenim petokrakama na kapama. Partizanke. Svaka sa po jednim mitraljezom. Naizmenično bi istrčavale iza zaklona, pucale u pravcu jednog prozora na obližnjoj zgradi, pa se ponovo sklanjale. Paljba je neprestano sukljala iza tog prozora. Neki nemački fanatik, rešen da se bori do kraja, svog, kao i do kraja rata, nije popuštao. Jednostavno je odbijao da prizna poraz. Niko nije mogao da priđe ulazu u kuću, koji je Nemač budno čuvao. Rafali su šarali po okolini. Zbog neprekidne paljbe, pretpostavljali su da Nemač nije sam, već se nekolicina smenjuje. Meci su fijukali, a tri mitraljeza, jedan nemački, a dva partizanska, štektała su bez prestanka. Prašnjave i oznojene žene se nisu predavale. Uporno su sledile početnu rutinu. Neko je morao popustiti. Jednu pogodi rafal. Pala je na zemlju. Druga odbaci mitraljez, priskoči joj, izlažući se i sama smrtnoj opasnosti, i odvuče je u zaklon. Nadnela se nad njom i tako provela nekoliko trenutaka. Onda opet istrča i nastavi da puca. Drugarica joj je ostala na zemlji nepomična.

– Poginula je! – vrisnu Blanki. – Pa zar sad, na kraju!

– Nemoj gledati – reče Marko.

– Ne, ne, pusti me! O, Bože, zašto sad!?! – tiho je jecala.

Najzad se ženi s mitraljezom pridružiše dva muškarca. Paljba se udvostruči. Posle punih šest sati neprestane pucnjave, nemački mitraljez umuknu. Nastala je neobična tišina. Ceo Beograd, usred dima i vatre, zastao je za trenutak da oda poštu dvema hrabrim ženama.

– Nikad neću spominjat šta smo preživjeli, nikad pričat kako nam je bilo teško – reče Blanki kada se sve završilo. – O patnjama bi mogli govoriti samo oni kojih više nema, milioni pobijenih i poginulih. Nama je bilo sasvim dobro.

Borbe su se vodile od ulice do ulice, od kuće do kuće. Rat je u poslednjim trzajima upadao u domove da opomene sve one koji ga možda nisu dovoljno osetili. Najzad je Njegoševa ulica prešla u ruke oslobodilaca.

Međutim, kraj u kome je živela Saveta s porodicom još se nalazio usred najvećeg okršaja.

– Moram otić do njih – reče Marko.

– Ne moraš, nego hoćeš, a ja te molim da ne ideš. Poginućeš. Molim te, nemoj – preklinjala ga je Blanki.

– Odmah se vraćam.

Otišao je: još nekoliko sati strahovanja, poslednja kap u već do vrha punoj čaši. Marko se vratio, prašnjav, iscepan i razbarušen, ali nepovređen. Blanki ga je tupo posmatrala.

– Živi su – rekao je srušivši se na minderluk. – Napolju je pakao, pravi pakao! – Kada se malo izduvao, nastavi: – Evo me, zdrav sam i čitav, al' šta sam vidio u gradu bolje da ne

znaš. To je užasno, Blanki. U kući pored Primorčevih neki Nijemci pucali, pucali, pa najzad digli cijelu zgradu u vazduh. Odletjeli svi i to baš kad sam ja ulazio u ulicu.

Blanki je i dalje odsutno gledala ispred sebe.

– Molim te, mala, šta ti je!? Ti si barem uvijek sve mirno podnosila.

– Uhvati je za ramena i nežno prigrli.

Htela je da mu kaže da joj se sve skupilo, a i da nije pravedno što je nju i dete ostavio, spreman da pogine, samo da bi saznao kako je njegovima. Ali nije mogla ni reč da izgovori. Pogledala ga je: iznureno, pepeljastosivo izborano lice. Pantalone su mu visile. Samo su još zelene oči odavale snagu i odlučnost. Osetila je beskrajno sažaljenje. Obuzela ju je tuga zbog Rikice, zbog deteta rođenog u nemaštini, zbog svih ubijenih i mučenih. Žalila je ceo ljudski rod. Blanki, večiti optimista, oplakala je tog dana sve ono što je sa osmehom, ćutnjom i uzdržanošću proživljavala tokom četiri godine rata.

Sutradan, videla je grupu vojnika s petokrakom kako skidaju veliku parolu fašističke vlasti *Kraft durch Freude*, istaknutu na zgradi kod parka. Tek tada je shvatila da Nemaca više nema, da se više ne treba kriti, bojati, bežati. „Ili možda nije kraj svih strahovanja? Možda ima još nešto skriveno iza ugla?“ pomisli sa zebnjom, ali ubrzo odagna takve misli i izađe na terasu

Pogled joj je pao na dva sovjetska vojnika koji su vodili nemačke zarobljenike oblivene znojem i krvlju, sa podignutim rukama iznad glava. Prolaznici su ih pljuvali i šutirali. Poneko bi ih tako jako udario da bi posrnuli i pali.

„Bože, dokle ćemo ovako“, pomisli Blanki. „Nećemo se valjda svetiti za sve? Da li će se ukleto kolo ljudske zloće ikad završiti?“

Počela je oktobarska kiša. Kapi su se raspršavale ne dotičući zemlju u naletima snažnog vetra. Smračilo se. Nad beogradske ruševine nadvilo se turobno nebo.

„Ovako vrijeme da ovenča kraj rata“, pomisli Blanki, „dok su na početku cijele tragedije, kada je Beograd prvi put bombardovan, zraci sunca lizali kaldrmu, a proljetni povjetarac ćarlijao. Tu nema baš nikakvog smisla.“ Stajala je ispred razbijenog prozora, na vlažnom vetru, udišući mirisni vazduh. Učini joj se u tom času da je najzad opet ono što jeste. Ili je samo shvatila da je postala nešto drugo, da ju je rat promenio. To saznanje ispuni je dotad nepoznatom samilošću prema sebi samoj, ili možda prema onoj Blanki koja je nestala?

Ne, nije više Blanki Salom, nego Branka Korać!

Rat je bio završen.

Riki je imala samo jednu sliku pred očima: vrata se otvaraju i ona grli Blankicu, Marka, podiže Veru iz kulevke, pazeći da joj ne dotakne belu kožu prljavim rukama. Onda se kupa! Voda joj curi po celom telu u belo, čistoj kadi, a okolo pločice, bele i one, ukrašene po ivicama naslikanim vencem plavog cveća. Voda je miluje, a sapunica klizi niz leđa u mehurastim potočićima. Ona sedi, leži, onda ustaje, opuštена i raskvašena, pušta tuš da je snažni mlazevi udaraju spirajući četvorogodišnju skramu prljavštine i bede.

A ako nema vode? Šta onda? Ništa. Čekaće. Na to se navikla.

Dok se truckala i lomila na tvrdom podu kamiona, njen život joj se učini kao čamac nošen bujicom reke. Ponekad bi tonuo, ponekad bi vijorio belim jedrima suprotstavljajući se virovima. Njen život! Zalivao ga je znoj, uzdrmaivali porazi, obasjavali osmesi. Sažet u jedan časak opšteg opstanka, samo karika u nepreglednom nizu sličnih života. Poljupci i aplauzi, milovanja i buketa, bežanja i bol – sve je to iskusila Riki Salom.

Šofer Rus ju je ostavio na Banjici. Odatle se moralo peške. Prvo je pošla polako, vukući koferče, a onda, ponesena nestrpljenjem, sve bržim korakom. U Njegoševu je stigla skoro trčeci. Obnevidela od uzbuđenja zverala je okolo tražeći broj 17. Na levoj strani, gde su neparni brojevi, sve srušeno, samo jedna kamena petospratnica stoji.

– Gospode, molim te, samo da je to broj 17! – reče glasno.

I bio je. Drugi sprat. Na vratima piše: Marko Korać. Zvono. Niko ne otvara! Pa da, nema struje! Lupa na vrata.

Marko se pojavljuje. – Izvol'te, koga tražite?

– Marko... – jedva promrsi kroz suvo grlo.

– Izvinite, ja... – Pred Markom je stajala starica prosede kose upletene u dve debele kike, odevena u blatnjavo seljačko odelo.

– To sam ja... ja! – Počela je da plače, glasno, kao dete.

– Riki! Rikice! Mala! – tiho će Marko, pa je zgrabi, podiže sa zemlje i unese u stan. Ponesu je do kauča i tu spusti u trenutku kada se Blanka pojavi.

– Riki, *ermanikja* – stala je, pa se i ona bacila na kauč. – *Kerida, fižikja...* sestrice, mala sestrice...

Sve troje su plakali.

– Gdje je Vera? – upita Riki brišući suze rukavom.

– Spava. Bi li je pogledala?

Otišli su u drugu sobu. Devojčica bele kose i kože spavala je u kolevci. Riki se jedva uzdržala da je ne pomiluje prljavom, ogrubelom rukom. – Kakve su joj oči?

– Zelene, kao Markove.

– Zaista, pljunuti on... Prosto za ne povjerovati – prošapta Riki. – *Ka linda ki sta...* kao lutka... *linda, muj linda!* Kako je lijepa, vrlo lijepa!

– I ja joj tako govorim, a ona, kad je pitaju kako se zove, kaže „Inda“, jer ne umije izgovorit „1“. Sad je svi zovemo Inda.

Tekuće vode nije bilo. Morali su je donositi u kofama sa obližnjeg bunara. Kad su dovukli dovoljno i ugrejali je, Riki se okupa. Tek tada, po izlasku iz kupatila, počeo je da se pomalja lik koji su Blanka i Marko poznavali. Kike je odsekla, obukla Blankinu kućnu

haljinu, na bosa noge navukla papuče, a na licu joj se pojavio vragolast osmeh. Sela je na minderluk i savila noge ispod sebe. Sve troje su ćutali, ne znajući odakle da počnu.

– Donijet ću ti nešto da pojedješ – reče Blanka.

– Ama, bježi, šta donijeti... idemo svi u kuhinju – pobuni se Riki.

Uz hranu, razgovor o tome šta su jeli tokom rata počeo je neusiljeno.

– Elijas? Znete li što o njemu?

– Ne mnogo – odgovori Blanka. – Javio se Nini iz logora u Strazburu. Ratni zarobljenik... Ćim smo saznali gdje je, počeli smo mu slati pakete. Ali, nismo ni slova dobili od njega. Možda nije htio pisat da nam ne napravi neke komplikacije.

– Samo da je živ... – reče Riki.

– Nekako osjećam da će se vratit, i to brzo – odvrati Blanka seckajući krompir.

– A Nina i Ignjo? Ostali u Sarajevu, je li?

– Da. Živi su i zdravi..

– Pa kako su se snašli? A ustaše?

– Ništa – upade Marko smeškajući se. – To je pravo čudo prirode koje se može dogodit samo Ignji i Nini. Oni su ti fino sjedili u Sarajevu, Ignjo je radio kod DOZ-a kao i prije, Nina radnju prodala i niko ih nije ni taknuo.

– Budale i pijance sam Bog čuva – reče Riki. – A Buka? – ali je Blanka prekide.

– Klara i djeca su pobjegli iz Zagreba u posljednjem času. To znamo, al' šta je dalje bilo ne... Sigurno su otišli u Italiju. I Atletu je sa Zdenkom pobjegao, al' ne znamo kud.

– Blanki – opomenu je Riki – pitala sam za Buku, Kokija i Leona. Šta je sa njima?

Blanka potraži pogledom Marka koji je nestao. U tom času pojavio se sa poslužavnikom punim nabreklih, mirišljavih žutih kolača. – Ovo je za našu Rikicu!

– Šta je to? – upita Riki drhtavim glasom.

– Mrveni kolač... luksuz i bogatstvo nadohvat ruke! Izvol'te, madam! – šalio se dok je kao kelner prinosio kolače Rikici. Ona iskolači oči i zgrabi komad, koji proguta u jednom zalogaju, onda uze još jedan, pa, krišom ih gledajući, još jedan. Kada je posegla za petim komadom slatkog testa, Marko je uhvati za ruku.

– Nemoj više... sve ćemo ovo tebi ostavit, ali za malo kasnije. Inače će ti pozliti.

– Imaš pravo – trgla se. – Ja ovo proždrah kao životinja... Znete, nisam okusila šećer skoro četiri godine... tamo ga nije bilo, pa sad navalila...

– Ništa ne objašnjavaj, samo jedi, *kerida*, ali polahko. Sve je ovo za tebe.

Blanka duboko udahnu vazduh, pa reče tiho: – Buka, Leon i Koki nisu više s nama. Buka je umrla u bolnici, a Leon i Koki ubijeni u Jasenovcu... Nije saznala da su mrtvi. Jednom u životu Nina je slagala u pravo vrijeme i šutjela u pravo vrijeme... Buka se nije mnogo mučila.

– *Bjen mundu tangan*, pokoj im duši. Nemoj plakati, Blanki. Dosta smo plakale – reče Riki i otrča u kupatilo.

– A tvoji, Marko? – upita kad se vratila.

– Svi su dobro. Živi su. Risto je jako bolestan... Muči se, jadnik. Saveta i Jovo su odlučili ostat ovdje, a Radmila i Sava će u Banja Luku.

Dušan, pomisli Riki. Šta li je sa njenim Dušanom? Ali, o tome kasnije.

– A vi? – upita.

– Zasad ovdje – Marko je tužno odmahivao glavom. – A poslije, vidjet ćemo, sve zavisi...

– Ima toliko neriješenih pitanja... čitava naša budućnost. – uzdahnu Blanka. – A ti, Rikili?

– Ja ne znam... – reče neodlučno.

– Ti ćeš odsad s nama – rekoše uglas Marko i Blanka.

Tako je i bilo.

U POTRAZI ZA DOMOVINOM

Skroman život porodice Valić obeležen besparicom i borbom da se obezbede osnovne potrebe tekao je jednolično i mirno. Grane su već dvaput pupile, a Klara je primetila kako, gledana čak i iz daljine, njena kosa postaje sve belja.

– Pre nedelju dana sam prodala i posljednji komad nakita – reče tužno.

– Neće ti više ni biti potrebno – odvrati Didi. – Rat se završava.

– Kako znaš?

– Pa zar ne vidiš koliko je Nijemaca otišlo? Mama, osvijesti se! Oni bježe! Zar ti to nije jasno?

Klara je gotovo zaboravila da bi kraj rata mogao doći.

Uskoro, Nemci su nestali, a italijanski partizani došli kao prethodnica savezničkih snaga.

– Otišao mi je danas svještenik – reče Didi – i znaš šta mi je rekao?

– *Luke?* Šta? – upita Klara i pogledavši je, zaključila da je već postala odrasla devojka.

– Rekao je: „Draga moja, zbogom! Od početka sam znao da ste Jevrejka“.

Uskoro su došli Amerikanci. Gradić Sermione je pretvoren u odmaralište za američke oficire.

– Sad ću morati da naučim engleski – mrmljala je Didi.

– Ne, ne – odvrati Klara. – Sad ćemo se najzad odlučiti šta ćemo dalje.

– A šta ćemo?

– Ne znam još. Ovdje nećemo ostat, a ni u Evropi. Izmučeni mi, izmrcvarena ona...

Nismo više ni mi za nju, a ni ona za nas. Uh, da mi je znat što je s mojima... Nego, *kerida*, hoćeš li se ti složiti sa onim što ja odlučim?

– Hoću, mama, ako me prvo upitaš – odgovorila je smireno.

– Vidiš, dolaze razni. Dolaze i odlaze – govorila je tužno Klara – al' Talijani ostaju, jer to im je domovina. I mi moramo naći svoju. Rat je završen, al' za mene borba još traje. Umorna sam, *kerida*, umorna od svega.

– Mama, saznala sam preko nekih američkih oficira da postoji u Milanu Međunarodna izbeglička organizacija, *International Refugee Organization*, za pružanje pomoći ovakvima kao što smo mi, koji ne znaju gdje će...

– Hm... interesantno. Raspitaću se ja o tome.

Klara zato opet ode u Milano i po povratku reče odlučnim glasom:

– Djeco, pakujemo se. Ja sam se tamo prijavila.

A gdje ćemo živjeti? – upita Pol.

– U izbjegličkim kampovima dok se naš slučaj ne riješi.

– Jao, mama, a kako je tamo? To su logori!

– Loše, *keridu*, loše, al' nije prvi put da nam je loše. Ipak, ne vidim drugi način da se izvučemo odavle. To nam je put ka izbavljenju. Moramo – rekla je kao probuđena iz sna u kome se dotad nalazila.

Spakovali su se i otišli u Milano.

Milanski izbeglički logor bio je smešten u jednoj staroj školi. Spavalo se u velikim učionicama, na krevetima gusto poređanim jedan pored dragog. Dvadesetak u svakoj sobi. Bezukusna hrana spremala se u zajedničkoj kuhinji. Didi je odmah shvatila da mora nešto

preduzeti radi poboljšanja životnih uslova svoje porodice. Pošto je govorila italijanski, za razliku od mnogih stanovnika kampa, prijavila se u kancelariji izrazivši želju da radi. Postavili su je na „centralino“ kao telefonistkinju. Didin posao obezbedio im je mali prihod, ali i zasebnu sobicu smeštenu pored same telefonske centrale. Pošto je trebalo raditi danonoćno, Klara se prihvatila noćne smene.

Posle mesec dana, preselili su ih u Senegaliju, letnje odmaralište na samoj obali mora. Didi je odmah dobila isti posao i zasebnu sobu. Prozor telefonske centrale gledao je na pust peščani sprud. Dok je odgovarala na mnogobrojne telefonske pozive, pred očima su joj se redali izmaštani prizori: pocrnela i jedra tela dobro uhranjenih kupača, bezbrižnih i nasmejanih, u nekom drugom vremenu daleke budućnosti; hladne limunade i koktele egzotičnih naziva nose kelneri damama ispruženim na ležaljka dok se vetrić poigrava njihovom opranom i mirišljavom kosom; nežna muzika dopire do Didinih ušiju s naletima vetra, poput vanzemaljske svirke, a poneki lep veslač u sandolini mahne joj rukom; raznobojni suncobrani daju živost jednoličnom zlatastom pesku. Probuđena zvonjavom telefona, vratila bi se u stvarnost, zapanjena što od svega ostaju samo kilometri prazne peščane plaže. Pitala se da li takva stvarnost već postoji na drugim meridijanima, negde daleko. Pogled bi joj tada pao na njene pet puta zakrpljene sokne, izbledelu cicanuhaljinu i ruke ogrubele od pranja nečim što su samo iz navike nazivali sapunom.

Ipak, more i plaža učinili su njen boravak u Senegaliji relativno srećnim. Posle nekoliko meseci, Didi je uspela da dobije posao u kancelariji kampa kao kurir. Za kratko vreme naučila je da kuca na pisačkoj mašini, odgovarala je na telefonske pozive i bez pogovora izvršavala naredbe šefova. Usrdno se trudila da bude svima na usluzi, kako Italijanima, tako i Amerikancima, pa je uskoro svi zavoleše. Uporno je učila engleski. Sprijateljila se s Kejt Maguajer, glavnom medicinskom sestrom u bolnici, živahnom i otresitom Škotlandankom. Kejt je, kao prvo, zaključila da se Didi mora lepše obući, jer devojci njenih godina ne pristaje da ide u soknama. Snabdela ju je prvim Didinim parom najlon čarapa, dvema modernim suknjama i pripijenim džemperima. Tako opremljena, Didi je imala utisak da bi mogla da se pojavi i na samom dvoru engleske kraljice.

– Večeras ćeš doći kod mene na zabavu – reče Kejt odlučno mašući svojim dugačkim prstima. – Počinje u osam. Biće mnogo Amerikanaca. Šta znaš, možda će ti se neko dopasti.

– Jao, divno! Hvala! – uzviknu Didi.

– Za tu priliku ću ti dati jednu crvenu haljinu. Ići će lepo uz tvoju smeđu kosu.

Otići će na sedeljku gde će svirati ploče s najnovijim šlagerima, igraće s mladim Amerikancima i jesti brda sendviča! Didi se zalete i zagrlji Kejt, koja je potapša po leđima i odleprša na drugu stranu.

Klarino uzbuđenje nije zaostajalo za kćerkinim.

– *Fižikja*, ćerkice, pazi, nemoj se slučajno napit! Ne pomišljaj ni da omirišeš viski. Popij malo vina... I nemoj se odmah prilijepiti za prvog koji ti se sviđa. Lijepo ti idi okolo-naokolo i upoznaj sve, pa onda odluči koji će te otpratiti do kuće.

– Dobro, mamili, dobro...

Stigla je kod Kejt malo ranije da bi se presvukla. Haljina joj je odlično stajala, osim što

joj je bila predugačka, ali ko bi na takve sitnice obraćao pažnju.

– Ko će sve doći? – upita Didi dok se presvlačila.

– Neke dobro poznajem, a neke samo iz viđenja... Nekoliko inženjera iz UNESCO-a, nekoliko mladih Italijana za ukras, lekara i raznih službenika, nekoliko sestara... Uostalom, videćeš.

Veliki stan s malo nameštaja pružao je obilje prostora za igru.

Tačno u osam pojavio se prvi gost, mladi Amerikanac prijatnih crta lica.

– Klif Morton – predstavio se Didi.

– Drago mi je, Didi Valić.

– Vi ste Italijanka?

– Ne, ja sam Jugoslovenka.

– A? Interesantno. Još dugo ostajete ovde?

– Ne verujem. Mislim da ćemo otići u Australiju ili Južnu Ameriku, ili čak Ameriku!

– To je već teže, dosta se čeka.

– A, vi radite u...

– Ja sam inženjer pri UNESCO-u. Radim na sanitarnim uređajima. Prošle godine sam diplomirao. Ovo mi je prvo putovanje u Evropu.

Didi je klimala glavom. – A ja putujem cijeli svoj život – promrmljala je.

– Pa to je uzbudljivo – nasmešio se. – Samo niste imali mnogo vremena, još ste vrlo mladi! – Divan osmeh, pomisli Didi.

– Starija sam ja nego što izgledam – rekla je pomislivši da je krajnje vreme da se upozna s nekim drugim, po mogućstvu Talijanom, jer ju je zamaralo da govori engleski. Klif se pravio da ne primećuje njeno zamuckivanje i greške. Ozbiljno je nastavio:

– Nije lako ovde živeti, mislim u Italiji, a i uopšte u Evropi.

– Čini mi se da to vi, Amerikanci, mnogo ne osećate... Vi imate sve što vam je potrebno.

– Da, nama je lakše, ali zar mislite da je prijatno imati sve među onima koji nemaju ništa? To kod lokalnog stanovništva izaziva dve, doduše sasvim ljudske reakcije, ali ih obe ne podnosim... – Zastao je.

– A to je? – Didi se zainteresovala.

– Ili ulagivanje ili zavist. To nije zamena. Ne umem da se snađem.

Amerikanci su je beskrajno nervirali zbog blagostanja u kome žive, zbog nepoznavanja prave ljudske patnje i nemaštine. Ali kako to objasniti na engleskom?

– Ne, nije lako – nastavi mladi inženjer. – Zato mi je drago što moja verenica nije htela da pođe sa mnom. Evropa nije za nju, a ni ona za Evropu.

Zašto li sad pominje zaručnicu, pomisli Didi ljutito. Kao da hoće da je obavesti da ne računa na njega! Šta on misli? Da je Rokfeler! Kiselo se nasmeši i ode prema drugim zvanicama.

Obuzela ju je neka potajna mržnja čija je klica poticala iz prvih susreta s tim simpatičnim Amerikancima, koji su došli da im pomognu. Nije im ništa mogla zameriti osim njihovog bogatstva, i to ne samo materijalnog. Po Didinom mišljenju, posedovali su najveće imanje: bezbrižnost. A stekli su je još u detinjstvu, rastući u izobilju, kako oni sami, tako i njihovi očevi i dedovi, na tlu nenapaćenog, bogatog, mladog kontinenta.

Dovodilo ju je do besa što su s pravom smatrali da će svaka evropska žena krenuti u

poteru za burmom. Zato su valjda i nju, izbeglicu bez prebijene pare i doma, odmah obaveštavali o svojim verenicama ili joj pokazivali fotografije supruga i dece, koji mirno i bezbedno žive, daleko od tuge i bede. Dolaze ovamo da znalačkim pogledom i hiljadama dolara dobijenim od svoje vlade, odrede gde i šta treba sagraditi i popraviti! A rade temeljno i s priličnom skromnošću. Da se bar busaju u grudi svojim podvizima i vezu lažne priče o dobrim delima, mogla bi ih zbog toga prezreti. Ali, većina to nije činila.

– Ne podnosiš ih zato što su nadmoćni – zaključila je Klara kada su o tome razgovarale.
– Pojava bliska većini siromaha. Kad-tad zamrže svog dobročinitelja. On im stalno daje, jer ima, a oni su stalno primorani da primaju, jer nemaju... i eto ti povod za ljudsku zavist.. Ali, dijete moje, bilo bi lijepo da se udaš za jednog od njih. Tamo su sigurnost i bezbjednost, jedino tamo...

– Jednu igru, cara?⁷⁹ – neko joj reče u prolazu.

Pogledala je plave oči i pepeljastu kosu Italijana i našla se u njegovom naručju. Kasnije, tokom večeri, koju je celu provela sa njim, saznala je da je arhitekta iz Venecije i da se zove Franko Degrandis. Klif joj je nekoliko puta prilazio, ali se ona namerno nije odvajala od arhitekta.

Što je veče više odmicalo, Franko joj se činio sve privlačnijim. Na odlasku, kada je već obukla kaput, Klif joj priđe.

– Zar već? Žao mi je što nismo imali prilike da još malo popričamo – rekao je mirno.

– Dragi moj Klif – počela je – ali sad sam zaboravila šta sam htela reći – najzad se spetljala.

– Ja nisam. Voleo bih da vas opet vidim. Imate li neki telefon?

– Pitajte Kejt – reče Didi pobeonosno i ode sa Italijanom.

Sledeća dva meseca Didi je provela u upornim pokušajima prvo da se ne zaljubi u Franka, a zatim da pronade način za pribavljanje potrebnih dokumenata za iseljenje. Nije uspevala ni u jednom ni u drugom. Franko je bio suviše neodoljiv, a papire za emigraciju mogli su dobiti samo oni kojima je neko garantovao dvogodišnje izdržavanje ili zaposlenje po dolasku na strani kontinent. Ipak, preko Međunarodne izbegličke organizacije, uspela je da nađe adresu svog oca u Australiji. Pisala mu je tražeći da im pošalje potrebnu garanciju. Najzad je od njega stigao odgovor.

„Vrlo rado ću poslati sve što je potrebno za tebe i Pola, ali ne i za Klaru. Javite mi šta ste odlučili.“

Odlučila je da mu se više nikad u životu ne obrati ni pismeno ni usmeno.

Ljubav prema Franku potpuno ju je opčinila... Nije ni primetila da joj je Klif nekoliko puta telefonirao i tek kada je Franko službeno otputovao za Padovu, pa u Veneciju kod svojih, prihvatila je poziv na večeru. Klara je sa odobravanjem posmatrala ravnodušnu Didi kako se sprema za izlazak.

– Kako je bilo? – upita je Klara čim se vratila.

– Nikako. Želeo je da popriča, što smo učinili uz jelo i piće, kao drugari. Zamisli, molim te, čak mi je spomenuo da mu iduće nedelje dolazi verenica u posjetu!

– Hm... šteta – reče Klara razočarano. – A arhitekta, je li govori o ženidbi?

– Mi pričamo o pametnijim stvarima!

– Ne vidim ništa pametnije od braka kad se dvoje vole i kad...

– Mama, molim te, dosta!

Posle povratka iz Venecije imao je mnogo posla, tako da su se ređe viđali. Ipak, često, noći su provodili zajedno.

Didi je uporno koristila sve veze i poznanstva da bi pribavila dokumenta za iseljenje u Australiju. Posle mnogo molbi, pisama, osmeha i čekanja, jednog jutra Kejt joj javi da je sve u redu. Oduševljena i razdragana, otrčala je do Frankove kancelarije da mu javi vesele novosti. Pretpostavljala je da će je zaprositi, pa će ili oboje ostati u Italiji, ili će on poći sa njima. Uletela je u kancelariju kao vihor. Pričao je s nekom Italijankom. Malo se zbunio kad je Didi ušla, ali je ipak pribrano kazao:

– Da te upoznam, ovo je moja supruga.

Didi je automatski pružila ruku, a zatim se, kao opčinjena, okrenula i izašla bez reči. Otišla je kući, legla u krevet i počela da plače. Ležala je i plakala ceo dan i noć. Onda su suze presušile, a ona ostala u postelji. Klara je ćutala, pošto je izrekla sve što je mislila da može biti od pomoći i čekala da joj kćerka preboli svoje prvo ljubavno razočaranje. Klif je dva puta telefonirao. Nije htela ni s kim da razgovara. Kada se javio treći put, pristala je da se sa njim vidi.

Otišli su sa društvom na večeru, a posle kod Kejt na kafu. Dok su igrali, Klif joj je kazao da mu je verenica došla i otišla.

– A znaš zašto je dolazila? – upitao je.

– Ne znam – i ne interesuje me, htela je da doda, ali nije.

– Došla je da raskine veridbu, ali je zadržala verenički prsten, koji sam joj kupio pre polaska.

– Znači, ode verenica i ode i brilijant – našali se Didi. Htela ga je upitati čega mu je više žao, ali nije.

Od te večeri viđali su se često, ali uvek u društvu. Vreme polaska za Australiju se bližilo.

– Didi, što se ti ne bi udala za Klifa? – upita je Kejt. – On je pouzdan i pošten čovek na koga se možeš osloniti. Taj te neće prevariti u životu. Poznajem ja tu vrstu...

– Kako da se udam kad me ne prosi?

– Potrebno mu je dati malo vremena. On ni sam ne shvata koliko mu je stalo do tebe.

Prošle su još dve nedelje, a Klif nije spominjao ni rastanak, a kamoli brak.

Kejt je priređivala sedeljk u čast Didinog odlaska, na koju je pozvala i Klifa. To popodne Didi je grozničavo završavala pakovanje kada ju je Klif pozvao na večeru.

– Svakako! Biće fino da se vidimo pre nego što dođe gomila sveta kod Kejt – rekla je Didi.

Odveo ju je u svoj stan, što dotad nikad nije učinio. Sačekala ju je hladna zakuska, upaljene sveće i njeno omiljeno crno vino.

– Znači, sutra – rekao je nesigurno.

– Sutra.

– Kako je ovo vreme brzo prošlo! Koliko se već poznajemo?

– Pa, valjda više od šest meseci...

– Mislim da je to dovoljno za odluku o ženidbi.

– Molim?

– Pa, mislim da nikad nije suviše dugo, a ni suviše kratko da se dvoje upoznaju.

- Klif, šta zapravo hoćeš da mi kažeš?
- Da te pitam, a ne da ti kažem: hoćeš li da se udaš za mene?
- Hoću.

Sedeljka se pretvorila u proslavu veridbe.

Te noći Klif i Didi probudili su Klaru i rekli uglas: – Moraćemo da se raspakujemo!
Klara je odmah shvatila.

U skladu sa tradicijom porodice Salom, Didino venčanje izazvalo je mnoge teškoće: ona nije imala potrebna dokumenta, a Klif nije mogao da nađe protestantsku crkvu. Najzad su se ipak venčali u opštini San Marino, u koju je došao protestantski sveštenik iz Bolonje da obavi sveti čin.

EPILOG

Voz je tutnjao kroz sneg od Beograda preko Vinkovaca pa dalje kroz bosanske planine do Sarajeva. Same u kupeu, Riki i Blanka ispružene preko svih sedišta nisu mogle da spavaju. Povratak u rodni grad, mada samo na dan, uznemiravao ih je uspomenama na doba koje je zauvek prošlo, na detinjstvo i mladost. Sećanja su se rojila i preplitala, uobličavala u slike i gociala im nozdrve mirisima iz prošlosti: miris rute zataknute za uvo mame Estere, miris svežih jufki, *pastela* i *sungatua*.⁸⁰

– *No stas durmjendu*, ne spavaš?

– Ne, ne mogu. Razmišljam o nama, o Buki... Da li ćemo naći njen grob? Valjda nam put neće biti uzaludan.

– I ako ga ne nađemo, nije uzaludan – odvrati Blanka zamišljeno – jer ćemo još jednom vidjeti Saraj gdje nas više nema i neće biti.

– Dobro je da nam se Nina i Ignjo nisu pridružili, već pošli pravo u Dubrovnik. Jedva sam izdržala dok su bili kod nas u Beogradu, a da su ostali, ja bi se, bogme, odselila. Teški ljudi!

– Jesu, a ti netrpeljiva. Biće im dobro u Dubrovniku. Njega čeka posao, u Nina će biti zaposlena oplakivanjem svoje nesretne sudbine.

Blanka se nasmeši: – A zamisli da moraš živjet u Zagrebu sa Atletom i Zdenkom, a?

– Prvo Zagreb, pa onda Zdenka – reče Riki – ne zna se šta je gore! Ne, ne, meni je divno s tobom, Markom i našom najljepšom curicom. Pa iako ništa nemamo, a ponekad ostanemo i gladni, ja sam sretna. Još ako počnem radit šešire za Narodno pozorište, kao što su mi obećali, onda smo na konju! Imaćemo bar jedan siguran prihod.

Veselo je pogledala u prozor, pa videvši obris svog lika na mračnom staklu, reče začuđeno: – Baš smo mi Salomovi neka čudna vrsta, a ja u tome prednjačim. Sve smo izgubili, a prodali ono malo što nam ostade. Da nema Klare i njenih paketa iz Njujorka, nas četvoro bismo gladovali. Porodica nam se rasula po svijetu. Ne znamo šta je sa Elijasom, ne piše otkad ode u Palestinu. Ti, mila sestrice, radiš od jutra do sutra oko mene, bolesne, oko Marka, oko djeteta... I na sve to, pogledaj me – pokaza na prozorsko staklo – vidi mi lice: veselo i nasmijano kao da živim kod Didi i Klifa u njihovoj bejrutskoj vili s poslugom! Nevjerovatno!

– To ti je najbolja strana, ta tvoja neuništiva vedrina. Da je nemaš, ne bi bila među živima.

– A šta li je tvoja? – Riki se duboko zamisli. – Znam: ti si most, da, most između različitih ljudi, između prošlog i sadašnjeg. Ti si jedina koja nastavlja Esterin soj.

– *Ma, ajdi, no avlis muću!* Ma 'ajde, ne pričaj mnogo! – odvrati Blanka porumenevši.

Stigle su u Sarajevo rano ujutru. Udahnule su vlažan i maglovit vazduh ledenog praskozorja. U polumraku su nazirale staru džamiju, nebrojena minareta i toranj katoličke katedrale. Sve im je bilo znano i blisko, a ipak su stajale na ulici ne znajući kuda da krenu, kao da su stigle u potpuno stran grad.

Najzad, Riki se prenu iz obamrlosti. – *Vamos*, hajdemo! – reče odlučno, kao da hoće da odagna prošlost.

– Čini mi se – prošapta Blanka – da ja nisam ja, da nisam ovdje sada... kao da čujem *kiduš...*⁸¹

– Kiduša više nema. Ništa ne čuješ i ovdje si, *kerida*, draga, u zimi od koje mi se nos mrzne. Ajdemo.

– A će ćemo?

– Iz ovih stopa kod čuvara groblja o kome nam je Nina pričala, ako je još živ.

Pronašle su ga i pitale za Bukin grob. On se samo nasmešio i odmahnuo: ne mogu, kazao je, da odrede tačno ni ivice groblja, a kamoli gde je čiji grob.

Iako su se takvog odgovora podsvesno pribojavale, vest ih je duboko potresla. Kada su izašle na ulicu ugrejane rakijom kojom ih je čuvar ponudio, Blanka gorko zaplaka.

– Ne plači – naredi Riki strogo. – Imamo njene rukopise, fotografije, ostala je u našim srcima, a to je mnogo važnije nego mjesto gdje počiva. Niko, sestrice, ne umire dok ima onih koji ga se sjećaju.

Hodale su Sarajevom ceo dan čekajući vreme polaska voza. Koračale su stazama svojih života. Sivo i otežalo nebo pretvaralo se u gusti behar, mala turska groblja zasuta kamenim turbanima u cvetne poljane, a svaka stopa u lepršav hod mladosti. Išle su ulicama sve dok njima ne zavlada muk, a dnevnu vrevu ne zameni tišina i opustelost.

I kada pospani čistači pospremiše grad, kada stara hanuma popi svoju poslednju kafu, a svetla na Sedreniku prestadoše da trepere, tada Riki i Blanka polako krenuše prema železničkoj stanici.

- [1](#) Praznik kojim se obeležava oslobađanje Jevreja iz ropstva u Egiptu (hebr.)
- [2](#) Jezik Sefarda, španskih Jevreja, nastao na osnovama pretklasičnog španskog
- [3](#) Bogomolja, crkva, hram, sinagoga (lat.)
- [4](#) Španski i portugalski Jevreji (hebr.)
- [5](#) Austrijski bakarni novčić
- [6](#) Od XVI veka naziv za Jevreje srednje i istočne Evrope (hebr.)
- [7](#) Začudili (turski)
- [8](#) Kapica koju su nosile sefardske Jevrejke
- [9](#) Molitva za umrle (hebr.)
- [10](#) Nečisto (hebr.)
- [11](#) Porodična gozba i verska služba o Pesahu (hebr.)
- [12](#) Tekst koji otac čita prilikom sedera (hebr.)
- [13](#) Uštip, štipanje (ladino)
- [14](#) Ti... on... ona (lad.)
- [15](#) „Parižanka“ (francuski)
- [16](#) Jedan prob'o pa se ... (lad.)
- [17](#) Čevrma, marama izvezena zlatnim ili srebrnim nitima (tur.)
- [18](#) Drvena rešetka na prozoru (tur.)
- [19](#) Sa srećom (tur.)
- [20](#) Veliki bakreni sud za vodu (tur.)
- [21](#) Trla bana lan da joj prođe dan (lad.)
- [22](#) Nit laže, nit se kaje (lad.)
- [23](#) Kasno Janko na Kosovo stiže (lad.)
- [24](#) Naravno, svakako (tur.)
- [25](#) Jelo slično piti s mesom (lad.)
- [26](#) Burekčići
- [27](#) Jaja kuvana u lukovini i zejtinu (lad.)
- [28](#) Ne obraćaj pažnju na izgled već na ukus (lad.)
- [29](#) Ko govori i Bog ga čuje (lad.)
- [30](#) Odelo čini čoveka (lad.)
- [31](#) Stanovnici sarajevskog Tašlihana, dela grada nazvanog po nekadašnjem turskom kamenom hanu
- [32](#) Težak čovek (tur.)
- [33](#) Mladost je samo jedna (lad.)
- [34](#) Vrsta trešnje (tur.)
- [35](#) Nesvestica, pometnja (tur.)
- [36](#) Jevrejin (lad.)
- [37](#) Porcija (tur.)
- [38](#) Magarac (provinc.)
- [39](#) Namrštena (provinc.)
- [40](#) Kao kafa
- [41](#) Šalim se
- [42](#) Lako je spremiti večeru kada je kuća puna hrane (lad.)

43. Jesti i česati se treba samo poceti (lad.)
44. Poznajem kupus u svojoj bašti (lad.)
45. S tobom gospođa, s tobom sluškinja (lad.)
46. Znaš možda bi bilo bolje da ti ništa ne kažem (lad.)
47. Razum, um (hebr.)
48. Životna radost (francuski)
49. Poljana, ledina, pašnjak (tur.)
50. Jednom se živi! (lad.)
51. Onog koga nema bez njega se može (lad.)
52. Propušteno je izgubljeno (lad.)
53. briga (tur.)
54. Od rođenja do smrti (lad.)
55. Vest, glas (tur.)
56. Sa srećom! (franc.)
57. Ludirati se, lakrdijati (tur.)
58. Mudar, učen čovek (hebr.)
59. Valjkasta kutijica u kojoj se nalazi svitak sa tekstom iz V knjige Mojsijeve, prikačena na dovratku svake jevrejske kuće (heb.)
60. Muka, nevolja (tur.)
61. Pravednici plaćaju za krivce.
62. Moja Nina, šta je, tu je! (lad.)
63. Čini dobro, pa će ti se dobrim vratiti (lad.)
64. Ko se loš rodi, nikad se ne popravi (lad.)
65. Više daje škrtica nego siromah (lad.)
66. O svojim mogu da govorim, ali ne želim da čujem (lad.)
67. U proleće to je bilo, u mesecu maju / Pre svetskog rata tri godine ravno / O salonu za šešire podigoše graju: / Da otvore takav salon bilo im je glavno. / O tome su govorili kô u nekoj šali ; / I uz pesmu otvoriše tada salon mali. (lad.); Prepev: Dr Ranka Kuić
68. Sitom pokriti nebo (lad.)
69. Prepev: Dr Ranka Kuić
70. Poludeti (provinc.)
71. Pravednici plaćaju za grešnike (lad.)
72. Vidiš li, moje Lote (nem.)
73. Nemati para nije nesreća (lad.)
74. Svaki čas neka je srećan (lad.)
75. Toliko te želim da ne smem da poverujem (lad.)
76. Svetski bol (nemački)
77. Svaka usta traže svoje (lad.)
78. Ti si jedna mala Nemica, zar ne? (nem.)
79. Draga (italijanski)
80. Jelo od praziluka (lad.)
81. Molitvena ceremonija kojom se obeležavaju jevrejske svetkovine (heb.)